

**Tradiția politică bizantină
în țările române
în secolele XVI–XVIII**

Bizanțul și țările române

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Institutul de studii sud-est europene

ANDREI PIPPIDI

Tradiția politică bizantină în țările române

în secolele XVI – XVIII

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
București, 1983

**Byzantine Political Tradition in
the Romanian Principalities
in the 16th-18th Centuries**

**Византийская политическая традиция
в румынских княжествах
в XVI—XVIII вв.**

**EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
R 79717 Calea Victoriei 125, București**

INTRODUCERE

Dacă, după cum s-a spus, nu fără oarecare exagerare totuși, „civilizația Europei occidentale nu e decît un subprodus al voinței Imperiului bizantin de a supraviețui”—afirmație venită, desigur, din partea unui bizantinolog, Norman Baynes—, cu atît mai mult problema prezenței active a Bizanțului, pînă în pragul epocii moderne, ca factor cultural, politic și religios în viața Europei sud-estice se pune stăruitor. Este una din acele teme al căror interes, depășind cercul specialiștilor, a dat naștere unui dialog viu și deschizător de perspective. În țări ca Grecia, Iugoslavia, Bulgaria și România, ca și în Turcia chiar, repercusiunile virstei bizantine a trecutului lor asupra istoriei lor ulterioare au constituit obiectul unor analize bine documentate. În același timp, încadrîndu-se într-un context istoric mai larg, aceste studii, prin preocuparea lor de a desluși condițiile unor contacte și de a stabili influențe, au început să atragă și atenția cercetătorilor din afara zonei sud-est europene. Exigențele actuale ale istoriografiei noastre au făcut necesar, pînă la elaborarea acelei sinteze temeinice și definitive pe care, deocamdată, o putem doar întrevădea, un nou examen critic al cunoștințelor acumulate pînă în prezent, din care să reiasă ceea ce instituțiile românești sau arta și literatura românilor datorează Bizanțului. Alături de aceste contribuții la prezentarea sistematică a „moștenirii bizantine” într-un domeniu sau altul al civilizației românești—toate încheiate în cursul ultimului deceniu—se cuvine arătat în ce măsură acțiunea „formelor bizantine și a realităților balcanice”, pentru a relua formula lui N. Iorga, s-a exercitat și asupra politicii românești. De astă dată însă, istoricul nu mai are de-a face, decît rareori, cu documente incontestabile și dovezi bine întemeiate, concrete, ca în domeniile amintite, ci cu o desfășurare dinamică în decursul timpului, așa încît rezultatul la care îi va plăcea să creadă că a ajuns trebuie considerat cu prudență ca o ipoteză de lucru.

De aceea, cea dintîi exigență a subiectului acestor pagini ni se pare definirea cit mai riguroasă și totodată cuprinzătoare a trăsăturilor unei tradiții politice. Oricare din cele două aspecte ale ei—cel teoretic ori cel pragmatic—s-ar dovedi precumpănitor, o asemenea tradiție însumează, expres sau tacit, pozițiile, principiile, fie și numai reflecțiile fără consecințe practice imediate ale eugetătorilor politici din trecut, a căror persistență, după toate epurările impuse de confruntarea cu realitățile în neîntreruptă evoluție, reprezintă un punct de plecare, un impact inevitabil și, adesea, o îndreptare pentru acțiunea urmașilor. Spunînd numai aît, încă nu e destul; simburele acestei datini politice nu poate fi cutare tratat

sau „carte de învățătură”, purtînd o semnătură și o dată uneori ipotetice, ci însăși experiența nescrisă, dar manifestată în instituții durabile, a unei societăți. De aceea, în politica internă a unui stat, vîrsta unei tradiții nu o depășește pe aceea a structurilor sociale în ființă, pe cînd, în privința orientărilor externe (alianțe, rivalități, direcții de expansiune), tradiția, sub imperiul datelor geografice imuabile, și al celor etnice, aproape tot atît de neclintite, are o istorie mult mai îndelungată. Pînă în zilele noastre și situațiile religioase au fost un factor creator de tradiție politică vrednic de ținut în seamă.

În perioada de care ne ocupăm aici—aflată, pentru cercetătorii istoriei românești la liziera dintre evul mediu și epoca modernă—calitatea de tradiție politică poate fi acordată acelor principii de conducere a statului cărora o largă adeziune a clasei dominante, prelungită timp de cîteva generații, le-a dat consistența unui corp de doctrină. Ele se grupează în jurul unor mari probleme prezente în organizarea oricărui stat. Dintre ele, ne interesează următoarele: forma de guvernămînt, concepția autorității centrale (de care depind și elementele de prestigiu ce o întăresc), raporturile dintre puterea civilă și bisericească, relațiile dintre puterea executivă și diferitele „stări”, mai mult sau mai puțin corespunzătoare, ca interese social—economice, claselor din societatea feudală, în sfîrșit caracterul funcției externe a statului.

Este o întrebare dacă viziunea politică a unui stat, a unui popor, poate fi o expresie absolut originală a ființei lui naționale. Cu alte cuvînte, în ce măsură este și ea, ca și celelalte elemente ale suprastructurii (morală, drept, cultură), supusă unor influențe străine, venite din arii de civilizație mai vechi, vecine? Ceea ce determină trăinicia acestui ansamblu de concepții sînt condițiile în care își duce existența acel popor care și-a dat forma unui singur stat sau, în atîtea cazuri istorice, printre care și al românilor în evul mediu, trăiește fărîmițat în mai multe formațiuni politice. Atunci, între acestea se constată o comunitate de instituții și de fel de viață—mai presus de divergențele datorate intereselor economice sau ambițiilor dinastice ale unor conducători—care constituie o adevărată unitate morală, premergătoare celei naționale. Se întîmplă însă ca, alături de experiența politică proprie și contopindu-se treptat cu ea, să apară tendințe sau chiar o orientare nouă, moștenite de la un alt stat din aceeași regiune, după dispariția lui ¹. Pentru ca o asemenea translație de ideologie politică (program de guvernare sau aspirații expansioniste) să se producă, este necesar, în primul rînd, ca poporul receptor să aibă o capacitate de asimilare determinată de nevoile sale proprii și la care contribuie formele de dezvoltare economică asemănătoare, apoi ca atît statul care împrumută cît și cel care primește să se găsească în aceeași fază de organizare socială și să fi întretinut o vreme legături directe. Nu este, în schimb, indispensabil ca să aibă loc și o transmitere de teritorii de la unul la altul.

Astfel înțeleasă, ca o problemă teoretică de istorie universală la a cărei înțelegere ar putea contribui faptele luate în considerație în această carte, situația apare și în istoria românilor, în secolele în care viața lor

¹ Este un proces vădit diferit de acela prin care iau naștere și se dezvoltă statele așa-zicînd „de imitație”: republicile create de Revoluția franceză peste tot unde au pătruns armatele ei victorioase, sau chiar țările bulgar și sîrb, contemporane și concurente cu modelul bizantin. Expresia de „state slave sub-bizantine”, insolită dar sugestivă, se găsește la N. Iorga, *La vie monastique chez les Roumains, éléments fondamentaux et influences*, Bucarest, 1931, p. 4.

de stat încă nu era totuna cu viața lor ca popor. Faptul că, la capătul acestei perioade, ei n-au creat un imperiu, ei au unit o națiune nu este în contradicție cu punctul de plecare, decât dacă se uită că geneza unei ideologii politice este un proces istoric îndelungat, în cursul căruia noțiunile și structurile cele mai vechi sint adaptate în funcție de interese și realități locale, precum și datorită confruntării cu evoluția politică a popoarelor vecine.

Spre luminare, ne vom referi la un exemplu. În Spania, imperiul carolingian nu s-a întins dincolo de o fișie la sud de Pirinei, controlînd local ambele versante: *marca Hispaniae* cu capitala la Barcelona, a cărei dependență de *regnum Francorum* va dura pînă la sfîrșitul dinastiei, în 987. Totuși, din secolul următor (1029) pînă la moartea lui Alfons al VII-lea (1157), regii Leonului și Castiliei, domnind la Toledo, au exprimat aspirația lor spre supremație asupra celorlalte state iberice, deci spre unificarea Peninsulei, prin titlul imperial². Deși papalitatea și Imperiul romano-germanic n-au recunoscut acest titlu, el implică mai mult decât semnificația ce i se acordă de obicei, de „imperator in regno suo”, formula găsită pentru regii Franței de juristii lui Filip cel Frumos. Tocmai fiindcă nu are un substrat teritorial bine delimitat, pe măsură ce acela care-l poartă va dobîndi noi posesiuni, el atestă o idee monarhică moștenită de la Carol cel Mare, a cărei prezență e semnificativă la o frontieră între creștinătate și Islam (arabii). Din același motiv, pentru a menține unitatea imperiului occidental, papa îi va refuza lui Filip al II-lea titlul de împărat al Indiilor, pe care acesta îl solicitase în 1563.

Despre un alt exemplu, de astă dată la hotarul răsăritean al creștinătății, și anume afilierea spirituală a țarilor moscoviți la basileii Bizanțului tîrziu, va fi vorba într-un capitol al cărții de față. Există deci o problemă a falselor resurecții. Nu ne vom grăbi să vorbim de realități noi îndărătul unei vetuste fațade de împrumut, chiar dacă acest împrumut arată că însăși realitatea unește în complexitatea ei elemente ale tradiției cu o inovație care, de multe ori, nu e conștientă de caracterul ei adevărat. Sintem îndreptățiți a crede că exemplele s-ar putea înmulți, chiar în afara Europei. De pildă, nici Etiopia n-a fost niciodată sub stăpînirea Bizanțului. Totuși, prin relațiile de vecinătate cu Egiptul bizantin a pătruns și aici monofizitismul copt care, în cursul unei acțiuni de creștinare care a durat din secolul al IV-lea pînă într-al XIX-lea și-a pus pecetea pe o literatură în care se păstrează vie amintirea împăraților romani și bizantini sau pe o artă în care o inspirație originală a prelucrat candid iconografia ortodoxă, cu sfinți care, de n-ar fi numele lor africane, ar fi putut fi zugrăviți în bisericuțe de sat românești. În cronică bizantină a lui Malalas, regele axumit, căruia Justinian îi căuta alianța, apare în veștmintele sale de în țesute cu aur și perle, într-un car tras de elefanți. În secolul al VII-lea expansiunea Islamului arab a curmat legăturile Axumului cu Bizanțul și lumea mediteraneană, fără a pune capăt puterii imperiale a „regelui regilor”, acel „preot Ioan” legendar, prezent în toate proiectele occidentale de cruciadă și care n-a murit decât în zilele noastre³.

² Vezi Robert Folz, *L'idée d'Empire en Occident du Ve au XIVe siècle*, Paris, 1953, p. 64—69.

³ Jean Doresse, *Histoire de l'Ethiopie*, Paris, 1970. Cf. catalogul expoziției *Ethiopia millénaire*, la Petit Palais din Paris, noiembrie 1974 — februarie 1975. Vezi și C. Marinescu, *Le prêtre Jean, son pays, explication de son nom*, Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique, X, 1923, p. 73—112.

Dar există încă o experiență istorică, cea a Georgiei, mai apropiată de noi, cu care ea prezintă asemănarea de a fi constituit una din acele zone de graniță fertile pentru contactele culturale, asemănătoare și prin existența paralelă, în secolele XV—XVIII, a două state feudale (Kartli și Kahetia). Georgia, a cărei viață religioasă a fost îndeaproape asociată cu cea a Bizanțului, încă din veacul al V-lea, întemeind la Athos vatra monastică a „Ivirilor”, a intrat în sfera de influență politică a Imperiului începînd cu perioada luptelor acestuia contra perșilor și arabilor (sec. VII). Tradiția de stat constituită atunci a rămas bizantină, sub regi care-și ziceau cu mîndrie „autocrați”, purtînd uneori și titlul de „kuropalates”, avînd apoi legături cu Comnenii de la Trapezunt, aplicînd pravile împărătești și nomocanoane alături de dreptul cutumiar local și reprezentînd aceeași concepție de suveranitate ca și domnii români. Constantin al II-lea, în vremea lui Ștefan cel Mare, și Simion I. contemporan cu Mihai Viteazul, au adresat și ei Occidentului chemări zadarnice la luptă împotriva turcilor. Introducînd tiparul, adus din Țara Românească, patronînd compilații istorice și juridice, Vahtang al VI-lea (1703 — 1724) este un Brîncoveanu georgian sau, prin alianța sa cu Rusia și prin refugiul final acolo, un Cantemir. Numeroase traduceri din literatura teologică și hagiografică bizantină, *Varlaam și Ioasaf* și *Alexandria* au constituit lectura cărturarilor georgieni. Icoanele într-o platoșă grea de aur și smalt sau frescele, direct influențate de pictura paleologică constantinopolitană, sînt tot atitea dovezi ale unei culturi care n-a putut uita Bizanțul⁴.

Se știe că românii au întreținut îndelungate relații economice, politice, ecleziastice și culturale cu Bizanțul. De aici, adoptarea, înainte de 1453, a unor trăsături de civilizație care făceau ca cel puțin clasa conducătoare românească, nemijlocit interesată de ele, să se fi putut considera solidară cu aristocrația bizantină. Este incontestabilă apartenența Moldovei și a Țării Românești la acea comunitate internațională căreia, nu demult, un interpret subtil al realității medievale, D. Obolensky, i-a dat numele sugestiv de „*Commonwealth*” bizantin. Fără a uita de limitele cronologice care au fost fixate expunerii noastre și, de aceea, fără a reveni asupra trecutului mai îndepărtat altelei decît atunci cînd este necesar pentru înțelegerea faptelor care vor fi discutate aici, trebuie amintit că apariția statelor feudale românești, într-un cadru politic determinat de realități noi (ofensiva Ungariei, Lituaniei și Poloniei, începutul declinului Hoardei de Aur), n-a schimbat imediat și concepția tradițională cu privire la relațiile dintre Imperiul bizantin și ținuturile de la sud și est de Carpați, locuite de români. Îndreptățirea acestei afirmații se găsește în cîteva documente din secolul al XIV-lea care, referindu-se la raporturile internaționale, îngăduie o apreciere exactă a echilibrului dintre prestigiu și putere în aceeași vreme. Este vorba, în primul rînd, de corespondența sultanilor Egiptului cu suveranii bizantini, în anii 1339 și 1348, în care Andronic al II-lea și apoi Ioan al VI-lea sînt intitulați „împărat al Bulgariei și al Vlahiei și al Alaniei” etc. Nu se poate trece cu ușurință asupra acestei mărturii în problema care ne interesează, deoarece „Vlahia” menționată

⁴ K. Salia, *Histoire de la nation géorgienne*, Paris, 1980; J. Karst, *Littérature géorgienne chrétienne*, Mayenne 1934; S. Amiranashvili, *Georgian Metalwork from Antiquity to the 18th Century*, Prague, 1971.

în documentele respective nu e nici cea tesaliană, nici, cum s-ar putea crede, o simplă amintire a statului Asăneștilor. Dovadă, inserarea „Alaniei” în șirul teritoriilor dependente nominal de Bizanț. Identificarea Moldovei cu „Alania”, denumire care a circulat cîtva timp, și poziția ei în succesiunea posesiunilor atribuite celor doi basilei arată că uzanța diplomatică recunoștea autoritatea împăratului asupra unor popoare care, ca și rușii, „ivirii” (georgienii) sau „turcii” (ungurii), nu se mai aflau direct sub stăpînirea bizantină. În chip firesc, același titlu imperial în care apăreau „Borgaliya și Amlahia” a trecut din formularul protocolar în textul unor cronici egiptene din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Nu este, credem, cazul ca asemenea informații să fie interpretate în sensul ideilor politice occidentale de vasalitate și suzeranitate, ci ca o atestare a acceptării principiului unei ierarhii ideale, în care hegemonia bizantină rămînea necontestată. Oricît de puțin sprijinită de situația reală, în crescîndă contradicție cu acest model ideologic, concepția tradițională a dependenței nominale față de Imperiul bizantin a continuat să existe în tot cursul perioadei, de aproximativ un secol, care separă constituirea principatelor românești de data cuceririi Constantinopolului⁵.

O altă problemă, aceea a unei supraviețuiri a Bizanțului în țările române, n-a încetat să frămînte pe istorici. În teorie cel puțin, ipoteza era firească, știut fiind că „evoluția principiilor unei arii culturale, combinată cu expansiunea sa teritorială, are drept urmare faptul că ultimele forme ale principiilor, cu alte cuvinte ultimul lor stil este produs nu în centru, ci la periferie”⁶.

Controversat și sub aspect artistic sau literar, supus cauțiunii de unii autori chiar în istoria dreptului feudal românesc, împrumutul de către români al unor idei bizantine, înainte și după prăbușirea imperiului, este și mai anevoie de demonstrat în domeniul politicii.

Dacă totuși credem a o putea încerca, va fi în cunoștința deplină a unor dificultăți care se datorează, desigur, în parte documentației noastre lacunare, dar sînt, mai ales, de ordin metodologic și interpretativ. Într-adevăr, niciodată în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, caracterizate prin efortul de a menține o autonomie necontentit amenințată ori știrbită, domnii români nu și-au atribuit ei înșiși titlul împărătesc, mărghinindu-se numai la aluzii mai vagi sau mai răspicute cu privire la natura demnității lor, de aceeași esență cu cea imperială. De asemenea, cele două principate de la sudul și răsăritul Carpaților n-au ajuns niciodată în situația de a subjuga alte formațiuni politice, ba dimpotrivă, au fost obligate să recunoască suzeranitatea otomană, dacă nu, pentru mai scurtă vreme, pe cea a Poloniei sau a Ungariei. Exigențele acestui raport de forțe se ciocnesc vădit de presupusul caracter autocratic al autorității domnești. Principalele aspecte ale tradiției politice românești—cel intern, care se traduce printr-o acțiune centralizatoare, și cel extern, exprimat prin apărarea dirză împotriva turcilor, principalul inamic—pot fi considerate tot

⁵ Vezi *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, ed. Al. Elian și N.-Ș. Tanașoca, București 1975, p. 495, 533. Cf. H. Lammens, *Correspondances diplomatiques entre les sultans mamlouks, d’Egypte et les puissances chrétiennes*, *Revue de l’Orient chrétien*, IX, 2, 1904, p. 174 (cu referire la cronicarii Al-Gais și Al-Qualquasandi) și Victor Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 40, 203, 230. Vezi în sfîrșit Dimitri Obolensky, *Nationalism in Eastern Europe in the Middle Ages*, *Transactions of the Royal Historical Society*, s. V, vol. 22, 1972, p. 1—16, și John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia*, Cambridge, 1981, p. 9—18, 261—278.

⁶ José Ortega y Gasset, *Velazquez, Goya*, trad. Dan Munteanu, București, 1972, p. 183.

atit de bine drept o manifestare a procesului inevitabil și firesc de dezvoltare a statului feudal, sau drept implicații ale unui program de obirșie imperială bizantină. În privința celei de-a doua din caracteristicile surprinse mai sus, raritatea expedițiilor antiotomane ofensive pare de neîmpăcat cu năzuința unei restaurări a imperiului. Aceasta, dacă stăpînirea asupra Constantinopolului — pentru români, ca și pentru slavi, „Țarigrad” — ar fi fost socotită indispensabilă. De altă parte, ipoteza unei formale „translatio imperii” este contrazisă de însăși dualitatea monarhiei românești, incompatibilă, la prima vedere, cu ecumenismul bizantin. Unde să fie „noua Romă” din nordul Dunării? La București, la Tirgoviște sau chiar la Cimpulung și Argeș, centrele nelipsite de fast și de o certă iradiere culturală ale Țării Românești, ori în reședințele domnilor moldoveni, nu mai puțin marcante prin pompa orgolioasă a curților lor, prin valoarea artistică a ctitoriilor lor : Suceava și Iași? Călătorii occidentali, care vedeau, într-un declin cauzat de dominația otomană oprimată și spoliatoare, aceste capitale, mindre cîndva, au avut cu toții impresia unui profund „provincia-lism”, constatată atit în monumente cît și în modul de trai.

Acest motiv, pe lîngă acelea enumerate mai sus, a împiedicat și mai tirziu pe observatorii străini să recunoască aici continuitatea bizantină. Pentru unul din ei, marele strateg german Moltke (1800 — 1891), folosit ca instructor militar al armatei sultanului, și critic sever al înapoierii sociale și culturale în care descoperise sud-estul Europei, „Valahia nu figurează decît de cinci ani (deci din 1834) în rîndul țărilor creștine”⁷. După părerea altui contemporan, diplomatul și cărturarul rus, de origine română, Alexandru Scarlat Sturdza (1791 — 1854), poporul grec nu și-a regăsit capacitatea de afirmare politică, pierdută în catastrofa din 1453, decît sub protecția țărilor, și anume de la Petru cel Mare înainte. Pînă atunci, sprijinul primit de la Moscova de grecețata postbizantină se mărginise, cum o arată Sturdza, la ajutoare pecuniare pentru Locurile Sfinte („quelques pieux secours aux couvents du Mont Athos, du Sinaï et du Saint-Sépulcre”)⁸. Dar chiar atribuind Rusiei rolul de principală ocrotitoare a ortodoxiei, ca o continuare, măcar pe această cale, a Bizanțului, acest descendent al fanarioților — Moruzeștii fiind familia sa maternă — nu poate să nu remarce „avantajele imense” pe care le-au adus țăările române în veacul al XVIII-lea Renașterii neoclenice : „Enfin l'élévation des Grecs à la principauté de Moldavie et de Valachie multiplia tout à coup les ressources du peuple opprimé et fraya des routes nouvelles à l'instruction, à l'industrie et aux arts. Ces pays devinrent l'asile des hommes de lettres, le point de contact le plus assuré avec la Russie et l'Europe. En un mot, sans les deux principautés, où la Grèce eût-elle pris de l'argent, le crédit et les relations extérieures qui lui manquaient pour préparer l'oeuvre de sa délivrance?”⁹. Deci, în viziunea lui A. S. Sturdza, întrucîtva deformată de convingerile sale providențialiste și slavofile, contactele dintre români și greci în perioada turcocratiei au înțelesul unui început, nu al unui sfîrșit : în loc să însemne ultimul capitol al istoriei bizantine prelungite dincolo de dispa-

⁷ *Lettres du maréchal de Moltke sur l'Orient*, Paris, 1872, p. 5.

⁸ Alexandre de Stourdza, *La Grèce en 1821 et 1822*, în *Œuvres posthumes, religieuses, historiques, philosophiques et littéraires*, Paris, 1861, p. 251 — 252.

⁹ *Idem, op. cit.*, p. 254. Vezi *ibidem*, p. 253, aprecierea reformelor lui C. Mavrocordat și a operii lui D. Cantemir.

riția imperiului, ele au contribuit activ la crearea unui nou cadru stataf pentru foștii supuși ai *basileilor*.

Nu mai puțin interesantă este perspectiva abordată de Félix Colson (1804 — 1870), publicist francez, care a consacrat o bună parte din scrierile sale istoriei și politicii românești. Într-una din ele, întilnim constatarea că, după ce soarele Atenei a încetat să mai lumineze Grecia și țările învecinate, devenite prada cotropitorilor, „quelques rayons percèrent à travers les ruines et les monastères de la Valachie, comme ceux de la Moldavie, recueillirent les ouvrages précieux de l'antiquité”¹⁰. Susținând astfel o supraviețuire a culturii vechi grecești pe pământul nostru, prietenul revoluționarilor români de la 1848 avea poate în vedere și literatura bizantină, dar ea se pierde în marea tăcere care înconjura în Apus numele imperiului creștin de la Răsărit, mult defăimat de istoriografia raționalistă a Luminilor. Această prejudecată răspîndită în Occident s-a răsfrint asupra formației istoricilor români din secolul al XIX-lea, în cursul anilor lor de studii sau de exil.

Cu toate că îi consulta pe Dukas și pe Chalkokondyles, N. Bălcescu n-a acordat „împărăției grecești” decit câteva rinduri dintr-un studiu de mai mică întindere¹¹. În cuvîntul introductiv la cursul său de istorie națională și în prefața la ediția letopisețelor moldovenesti, M. Kogălniceanu a evocat și el în treacăt momentul cînd „Grecia clasică se face prada osmanilor. . . cetatea lui Constantin, Roma cea nouă, maica orașelor, se face capitala sultanilor și semiluna se înalță în locul crucei pe bolta sfintei Sofii” — evenimente tragice care n-au rămas fără consecințe în istoria românilor înșiși¹². În concepția romantică a pașoptiștilor accentul este pus însă pe situația unică a statelor feudale românești în cadrul sud-estului european, pe rezistența lor, care, stăvilind pericolul otoman, ar fi salvat nu numai propria lor existență, în condiții de relativă independență, dar chiar restul Europei. Reluînd o idee a lui Dimitrie Cantemir, împărtășită de majoritatea eugetătorilor politici români din generațiile următoare, I. Heliade-Rădulescu spune undeva: „Pe cînd Grecia, Bulgaria, Serbia cădea și devenea pašalicuri turcești, ambele domniate sta în sus, în pumnul lancea și incheia tractate”¹³. Caracterizare măgulitoare pentru tradiția politică autohtonă, în spiritul ideologiei naționale, de o fervoare fără nuanțe, pe care burghezia în ascensiune va fundamenta statul modern. Intransigent naționalistă, istoriografia acestei periodice a căzut în greșeala — dacă greșeala este — de a identifica Bizanțul cu fanarioții, ceea ce a dus la discreditarea totală a subiectului. Între repudierea fanarioților¹⁴ și ignorarea fără remușcări a Bizanțului este o legătură nemijlocită, și anume cea de la cauză la efect. Această stare de spirit, mai veche decit 1821, va fi întretinută de controversa în jurul „mănaștirilor închinete”, prin care, de la

¹⁰ F. Colson, *De l'état présent et de l'avenir des Principautés*, Paris, 1839, p. 32.

¹¹ N. Bălcescu, *Comentarii asupra bătăliei de la Cîmpii Rigai sau Cosova*, în *Opere*, ed. G. Zanc, I/1, Buc., 1940, p. 91 și urm.

¹² M. Kogălniceanu, *Opere. Scrieri istorice*, ed. Alexandru Zub, II, Buc., 1976, p. 395.

¹³ I. Heliade Rădulescu, *Opere*, ed. D. Popovici, II, Buc., 1943, p. 407. În proiectul lui Heliade din 1846, care urmărea constituirea unei masive colecții de traduceri din literatura clasică universală, apar Montesquieu și Gibbon („Istoria scăderii popoului (*sic*) roman”), ceea ce ar putea indica sursele acestei reacții antibizantine. Totuși, rămîne o întrebare dacă scriitorul român a cunoscut direct operele citate sau le-a înscris doar printre alte titluri furnizate de catalogul bibliotecii lui Aimé-Martin. Vezi D. Popovici, *Ideologia literară a lui I. Heliade Rădulescu*, Buc., 1935, p. 179, și, despre inițiativa asemănătoare a unui prozelat al lui Heliade, N. Iorga, I. D. Negulici, „*Biblioteca enciclopedică*”, *Revista istorică*, XX, 1934, p. 16—17.

¹⁴ Antifanariotismul declarat al intelectualilor pașoptiști — ca Bălcescu, care, sub influența cronicilor, condamnă fără drept de apel pe „grecii țarigrădeni și rumelioți”, spre deosebire

mijlocul secolului al XIX-lea, revendicările social-economice și naționale intraseră în conflict cu singura instituție bizantină care-și mai exercita autoritatea pe teritoriul fostului imperiu, patriarhia de Constantinopol.

Este explicabil deci că, dintre învățații români ai timpului, primul care s-a apropiat cu înțelegere de Bizanț, a cărui prezență artistică pe ambele maluri ale Dunării avusese prilejul să o constate, a fost Alexandru Odobescu, pe care atit funcția de ministru al cultelor, pe care a îndeplinit-o în 1863, cit și un statornic interes științific pentru vechile lăcașuri l-au făcut să intervină în problema secularizării. Astfel, el a avut cuvinte de laudă pentru miniaturile ce împodobeau unele manuscrise descoperite de el la mănăstirea Bistrița, socotindu-le reprezentative pentru „minunata artă decorativă a bizantinilor”, a declarat necesară o restaurare a bisericii episcopale de la Curtea de Argeș—„cel mai frumos monument de arhitectură din țara noastră și poate chiar unul din capetele d-operă ale artei bizantine” —, în sfârșit a îndrumat știința românească spre cercetarea artei medievale în colaborare cu savanții din țările slave vecine. „E o datorie scumpă de împlinit pentru noi aceia de a desvălui unul altuia tezaurile țărilor noastre, căci—preciza Odobescu într-un pasaj deosebit de revelator pentru concepția omului de cultură—uniți în trecut, am suferit aceleași nevoi și, uniți în viitor, vom izbuti poate a împărți împreună gloria și foloasele Europei orientale”¹⁵. Poziția lui Odobescu, izolată în vremea sa, prevestea un stadiu de dezvoltare a istoriografiei pe care această-l va atinge doar la sfârșitul veacului prin lucrările tinărului N. Iorga.

Începînd cu „reabilitarea” unui secol de istorie prin comunicarea „Cultura română supt fanarioți” (1898), după care vor urma edițiile de documente acumulate rapid : volumul XI din colecția Hurmuzaki (1900), *Despre Cantacuzini, Documente privitoare la familia Cantacuzino, Genealogia Cantacuzinilor de banul Mihai Cantacuzino* (1902) și *Documente privitoare la familia Callimachi* (I—II, 1902 — 1903)—a căror materie îi sugera ideea continuității bizantine în țările române pînă la 1821—vedem cum se încheagă o nouă concepție despre tradiția nu numai culturală, ci politică. Manifestarea ei cea mai timpurie se află probabil în *Geschichte des rumänischen Volkes*, publicată de Iorga la Gotha în 1905¹⁶. Deși apărută cu doi ani mai tîrziu, într-un moment de totală depășire a complexelor generației precedente, sinteza sa istorică *The Byzantine Empire* (Londra, 1907) din cauza exigențelor editorului nu trece dincolo de hotarul 1453, decît pentru a evoca într-un scurt epilog cuceririle succesive ale turcilor pe coasta Asiei Mici și în Arhipelag.

de „zdravăna nație elenică de astăzi pe care noi o iubim și o respectăm” (*op. cit.* p. 119 și urm.) — și postpașoptiști (V. A. Urechiă, Gr. G. Tocilescu) n-a fost niciodată analizat, pentru motive lesne de înțeles. Materialele unui asemenea studiu, pe care-l prevedem bogat în sugestii, sint în mare parte strinse. Vezi Cornelia Papacostea-Danielopolu, *La vie culturelle des communautes grecques de Roumanie*, I și II, în *Revue des études sud-est européennes* (RESEE) VII, 1969, 2, p. 311—333; 3, 1969, p. 475—493; idem, *Les lectures grecques dans les Principautés roumaines apres 1821*, *Balkan Studies*, 11, 1, 1970, p. 157—168; idem, *Intelectualii români din Principate și cultura greacă, 1821—1859*, Buc. 1979.

¹⁵ Alexandru Odobescu, *Opere*, II, text critic și variante de Marta Anineanu, note de Virgil Cîndea, Buc., 1967, p. 136—137, 137—188, 126.

¹⁶ N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, trad. Otilia Enache-Ionescu, III, Buc., 1927, p. 29, 35—36, 39—40, 61—95. Ca o coincidență, merită semnalată broșura din aceeași ani *Byzance et l'influence byzantine en Roumanie* (Buc., 1903), scrisă de juristul liberal C. Dissescu (1854—1932).

Cînd războaiele balcanice puneau capăt dominației otomane în sud-estul Europei, istoricul a ținut să sublinieze că „a fost un timp cînd întreaga moștenire bizantină, balcanică, părea că poate să revie domnilor noștri, cari, singurii rămași în picioare dintre creștini, arătau că o doresc și că sînt în stare a jertfi pentru dînsa”¹⁷. Același punct de vedere era expus cu ocazia celui de-al treilea Congres internațional de studii istorice de la Londra, în comunicarea lui N. Iorga despre *Supraviețuirea bizantină în țările române*¹⁸. Se inaugura astfel o direcție de cercetare, pe care același autor avea să o illustreze vreme de douăzeci de ani, pînă la cartea sa fundamentală intitulată, cu o formulă care a cîștigat spiritele, *Byzance après Byzance*¹⁹.

Adeziunile ulterioare, prea numeroase pentru a fi menționate aici, venind din partea specialiștilor în istoria medievală românească, în primul rînd, dar și în alte domenii—istoria Bizanțului, a bisericii răsăritene, a lumii slave, de sud și de est²⁰—au adus în discuție documente noi și, pe baza lor, au nuanțat în multe privințe judecățile lui N. Iorga. Unele dintre ele primiseră chiar din partea autorului lor amendări importante. De pildă, în 1915, prin afirmațiile că Țara Românească s-a format „după o concepție originală, avîndu-și rădăcinile numai în tradiția proprie” (subliniat în text) și că „Românii răsar cu ideea Statului modern în pragul epocii moderne”²¹. Enunțate mai mult incidental, în scopul de a evidenția contrastul față de dezvoltarea istorică a stacelor din sudul Dunării sau a Ungariei, aceste teze au fost reluate și în opera de mai tîrziu a învățatului, dar sub o formă atenuată. Dintre cele două planuri, politic și spiritual, ale permanenței bizantine în țările române, îndeosebi cel dintîi a făcut obiectul unor analize pătrunzătoare, ducînd la concluzii restrictive. Principalele obiecții ridicate în ultimii ani împotriva interpretării „imperiale” a voievozilor—și anume față de exprimările ei cele mai puțin nuanțate—se referă, pe de o parte, la transmiterea instituțiilor și a mentalităților bizan-

¹⁷ N. Iorga, *Istoria statelor balcanice în epoca modernă*, Vălenii de Munte, 1913, p. 8. În 1913 autorul vorbea de domnia români, „ca urmași firești și îndreptățiți ai împăraților bizantini” și în articolul *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, *Analele Academiei Române*, memoriile secției istorice (în continuare: AAR, m.s.i.), s. II, t. XXXVI, 1914, p. 565.

¹⁸ Idem, I. *Les bases nécessaires d'une nouvelle histoire du Moyen-Age*, II. *La survivance byzantine dans les pays roumains*, Bucarest-Paris. 1913, p. 21—49. Textul amintit a fost reeditat în *Etudes byzantines*, II, Buc., 1940, p. 255—276.

¹⁹ Prima ediție a apărut în 1935, a doua, prefațată de M. Berza, în 1971. Sumar schițată de noi, cronologia concepției lui N. Iorga a fost stabilită de Virgil Cîndea, într-o substanțială postfață la acest din urmă volum, publicat de A.I.E.S.E.E., și la traducerea în românește de Liliana Iorga-Pippidi, Buc., 1972. Alte studii și bibliografii utile în această privință sînt: M. Berza, *Nicolae Iorga et les traditions du Sud-Est européen dans le domaine de la culture*, în *Cahiers d'histoire mondiale*, XIII, 1971, p. 390—416; V. Cîndea, *Nicolae Iorga, historien de l'Europe du Sud-Est*, în *Nicolae Iorga, l'homme et l'œuvre, à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance*, ed. D.M. Pippidi, Buc., 1972, p. 187—249; Denis Zakythinos, *Nicolae Iorga, historien de Byzance après Byzance*, AIESEE, Bulletin, IX, 1971, p. 5—11; Olga Cîcanci, *Concepția lui Nicolae Iorga despre „Byzance après Byzance”*, în *Nicolae Iorga, istoric al Bizanțului*, ed. Eugen Stănescu, Buc., 1971; Andrei Pippidi, *Bibliografia lucrărilor lui N. Iorga referitoare la Bizanț și cruciade*, *ibid.* p. 235—251.

²⁰ De pildă, Dimitri Obolensky, *Russia's Byzantine Heritage*, Oxford Slavonic Papers, I, 1950, p. 49; Ernest Stein, *Introduction à l'histoire et aux institutions byzantines*, *Traditio*, VII, 1949—1951, p. 164—168, sau Oscar Halecki, *The Tradition of Medieval Slavdom; New Interpretations*, *ibid.*, XIV, 1958, p. 414.

²¹ N. Iorga, *Sirbi, bulgari și români în Peninsula Balcanică în Evul Mediu*, A.A.R., s. II, m.s.i., t. XXXVIII, 1915, p. 121 și urm. Cf. idem, *Paralelisme și inițiative de istorie universală la români*, *ibid.*, seria III, XX, 1939, p. 383—384.

tine prin filiera sud-dunăreană, deci indirect ²², și pe de altă parte, la sensul însuși al contaminării puterii domnești cu elemente neîndoielnic bizantine care, în ultimă instanță, ar fi „neimperial” sau chiar „antiimperial”, prin opoziția unei timpurii „vocații de independență” față de orice tendință spre unitate supranațională ²³. Această ultimă interpretare, pînă de pericolul anacronismului prin proiectarea de concepte moderne în trecut, este substanțial corectă, dar numai dacă se ia în considerație sensul general al fenomenului și nu fiecare din etapele străbătute înainte de modelarea definitivă a ideologiei politice românești.

Asemenea rezerve și precizări sînt binevenite, întrucît îndeamnă la reflecții asupra originalității tradiției politice românești, a limitelor ei, a ideilor-forță care i-au dat viață. Vom mărturisi însă convingerea noastră că, dîndu-se relațiilor dintre statul bizantin și țările învecinate aflate sub influența lui semnificația de conflict între un „imperialism” universalist și aspirațiile locale spre suveranitate națională, se aplică nelalocul lor criterii moderne.

O exagerare mai vădită este cea în sens contrar, manifestată în cîteva lucrări a căror tendință comună este de a atribui Bizanțului cît mai mult din vechea civilizație și viață politică românească. Mărturiile documentare, dintre care multe vor fi examinate în paginile ce urmează, sînt adesea desprinse de acești autori din contextul lor istoric, pentru a demonstra cu orice preț existența efectivă a unei aspirații imperiale a domnilor români, „criptobasilei”, după expresia unuia din partizanii punctului de vedere la care nu ne putem referi aici decît în treacăt. Pentru motive care vor reieși din lucrarea noastră, nu a fost aproape niciodată vorba, nici în proiectele cel mai puțin realiste, de o intenție de a reclama, la Constantinopol chiar, succesiunea împăraților bizantini, ci de a-i continua și imita, pe plan local, ceea ce constituie doar „o afiliere simbolică la Bizanț”, conciliind un simț deosebit de viu al tradiției cu o atenție mereu trează față de conjunctura politică ²⁴.

În realitate, pentru români Imperiul e o noțiune al cărei conținut s-a modificat în cursul secolelor prin suprapunerea a trei straturi succe-

²² Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, ed. M. Berza, 1964, p. 97—179.

²³ Valentin Al. Georgescu, *L'idée impériale byzantine et les réactions des réalités roumaines (XIVe — XVIIIe siècles). Idéologie politique, structuration de l'État et du droit*, în *Byzantina*, II, 1971, p. 311—339; idem, *Byzance et les institutions roumaines jusqu'à la fin du XVe siècle*, în *XVe Congrès international des études byzantines. Rapports*, IV, București, 1971, p. 49—80; idem, *La structuration du pouvoir d'État dans les principautés roumaines (XIV s. XVIIIe siècles). Son originalité. Le rôle des modèles byzantins*, A.I.E.S.E.E., Bulletin, XI, 1972, p. 103—124; idem, *L'idée impériale romano-byzantine et la structuration du pouvoir princier en Valachie de 1765 à 1818 (Les Manuels de lois de Michel Folino et le Code Caradja)*, în *Ξένιον. Festschrift für Pan. J. Zepos*, I, Athènes-Freiburg-Köln, 1973, p. 455—471. O distanțare față de concepția lui N. Iorga a caracterului imperial al puterii voievozilor se află și în articolul aceluiași autor, *Unele probleme istorice ale dreptului roman în gândirea lui Nicolae Iorga*, în *Studii clasice*, VIII, 1966, p. 299. Vezi, în sfîrșit, volumul, cu caracter de sinteză definitivă, *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Buc., 1980.

²⁴ D. Năstase, *Ideea imperială în țările române. Geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (sec. XIV—XVIII)*, „Fundatiia europeană Drăgan”, Atena, 1972; P.Ș. Năsturel, *Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains*, *Byzantina*, 5, 1973, Thessaloniki, p. 395—413, la care răspunde Val. Al. Georgescu în volumul *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 222, n. 42. Vezi și dezbaterea despre raportul dintre ortodoxie și identitățile culturale, în *Groupe de travail sur l'Europe Centrale et Orientale. Bulletin d'information*, 3, 1980, p. 37—48 (aici, N. Svoronos definește în termenii citați poziția voievozilor români). Mai recent, D. Năstase, *L'idée impériale dans les pays roumains et „le crypto-empire” chrétien sous la domination ottomane*, *Σύμμεικτα*, 4, 1981, p. 201—250.

sive : cel roman, cel bizantin, cel otoman. O apreciere exactă a aportului bizantin trebuie să țină seama de împrejurările istorice care, din veacul al XVI-lea pînă într-al XVIII-lea, s-au opus preluării acestei tradiții. Așadar, istoria „ideii imperiale la români” va fi cea a unui compromis între un ideal politic și realități. Un ideal politic oarecum ambiguu, deoarece, deși a fost legat multă vreme de proclamarea necesității de a elibera Constantinopolul, românii nu aveau nici un interes să contribuie la o restaurare bizantină (în folosul cui? participarea statelor occidentale la lupta antiotomană îi schimba sensul, prin implicațiile nedorite ale unei victorii catolice). Alungarea turcilor, nu ca uzurpatori ai tronului Paleologilor, ci ca jefuitori și cuceritori, a fost desigur o năzuință a românilor, ca și a celorlalte popoare din sud-estul Europei. Bizanțul secolelor XIV—XV, o putere minoră din punct de vedere economic și politic, fusese totuși investit cu un prestigiu intelectual și cultural, afirmat cu prilejul tuturor contactelor pe care românii le avuseseră cu el în trecut și care a continuat să-și exercite autoritatea asupra lor. Respectarea tradiției bizantine ca formă ideală de guvernare a devenit un mit, un model politic.

În fond, era vorba de structuri instituționale, de soluții de politică internă și de opțiuni diplomatice, proprii dar făurite în prezența Bizanțului sau chiar cu sprijinul său în acea epocă de independență către care se îndrepta nostalgia urmașilor și a cărei amintire era capabilă să confunde ce era bizantin și ce era românesc. Deci, tradiția politică bizantină a fost și o idee-forță și un vis, neîmplinit niciodată. Realitățile au refuzat posibilitatea unui imperiu neobizantin la care prea puțini domni români vor fi cutezat să se gîndească, după cum au spulberat și vremelnicele consolidări ale unui echilibru intern și extern care le-au dat acelorași principii iluzia de a fi reușit să imite stilul imperial. În schimb, de mai multe ori, au deschis calea curentelor occidentale a căror pătrundere, prin Polonia și prin statele habsburgice, înainte să vină vremea contactelor nemijlocite cu apusul, a abătut tradiția politică românească într-o altă direcție decît Bizanțul, și anume marea linie a istoriei noastre moderne, marcată de cucerirea independenței și a unității naționale.

IDEALUL

Domnia

Gîndirea politică a societății românești din secolele XVI—XVIII s-a bucurat de o deosebită atenție în ultimele două decenii²⁵. Progresele înregistrate în această direcție de istoriografia marxistă derivă dintr-o nouă perspectivă asupra ideologiei politice, considerată ca una din formele conștiinței sociale și în raport cu altele, cum ar fi, de pildă, instituțiile. Astfel, evoluția gîndirii politice ale cărei începuturi modeste nu pot fi urmărite cu certitudine mai înainte de prima jumătate a secolului al XV-lea—încolo, terenul fiind liber pentru toate ipotezele—a fost adînc influențată de agresiunea otomană împotriva Bizanțului. Ca urmare, se dezvoltă o temă politică fundamentală, cea a independenței²⁶. Alături de ea și, de asemenea, legată de instituția *domniei*, ideea de centralizare, născută în cursul eforturilor de integrare a teritoriilor ce au format statele moldo-vean și muntean, capătă un caracter autocratic specific bizantin. Convergența intereselor de clasă ale maselor populare și ale acelor straturi ale boierimii direct dependente de voievod a dat, într-a doua jumătate a veacului al XV-lea, o largă bază socială politicii lui Ștefan cel Mare sau Vlad Țepeș, în care se găsesc unite aceste două idei călăuzitoare. Se poate spune că acțiunea de apărare a independenței a beneficiat de măsurile luate în favoarea centralizării, dar și invers²⁷. De aici, afirmarea, în numeroase declarații contemporane, a importanței și rolului istoric a *domniei*. Problema a fost deja pusă într-un studiu paralel cu al nostru referitor la instituții²⁸. Paginilor de față le revine sarcina de a relua din alt unghi

Eugen Stănescu, *Essai sur l'évolution de la pensée politique roumaine dans la littérature historique du Moyen Age*, în *Nouvelles études d'histoire*, II, Buc., 1960, p. 271—304; idem, *Unity and Diversity in the Political Thought of the Early Romanian Society*, *ibid.*, IV, Buc., 1970, p. 91—110; idem, *Cultura scrisă moldovenească în vremea lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească . . .*, p. 9—45; idem, *Numele poporului român și primele tendințe umaniste interne în problema originii și continuității*, Studii, 21, 1969, p. 189—206; idem, *Din istoria ideilor politice în evul mediu românesc (Miron Costin și problemele regimului boieresc)*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, Buc., 1965, p. 309—316.

²⁵ E. Stănescu, *Unity and Diversity*, p. 93 și urm.

²⁷ Sînt de amintit aici studiile, de o impresionantă vigoare a argumentării, ale lui Barbu Cămpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*, Buc., 1957, și *Ideile călăuzitoare ale politicii lui Ștefan cel Mare*, în Studii, X, 1957, p. 57—66.

²⁸ Vezi Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești*. Ulterior a apărut studiul aceluiași autor, *Instituțiile statelor românești de-sine-stătătoare*, în volumul *Constituirea statelor feudale românești*, Buc., 1980, p. 209—250, avînd în centrul subiectului problema caracterului autocratic al domniei, excelent analizat.

demonstrația caracterului bizantin—deci, la izvoarele sale, roman și elenistic—al acestei instituții care personifică statul feudal ²⁹.

Titulaturi

Titlul însuși de *domn* vine de la cuvântul latin *dominus*, care se întâlnește în titulatura oficială a împăraților romani începând cu Aurelian ³⁰. Foarte semnificativ faptul, niciodată relevat până acum, că împăratul de la care datează despărțirea, deși numai sub raport politic, a acestui teritoriu de Roma, a fost și cel dintii care și-a atribuit calitatea de „domn”. Termenul a trebuit să existe în limba română de la începuturile organizării statale, dar cancelaria slavonă din Moldova îl traducea, în general, prin *госнодарь* și cea din Țara Românească prin *господинь* ³¹. Încheierile la care a ajuns în această privință un atent cercetător al subiectului, Emil Virtosu, se cer modificate în sensul că ezitarea din timpul domniei lui Vladislav I (1364 — 1377) între acești doi termeni atestă că, departe de a fi împrumutat din slavă, titlul de *domn* a existat anterior în românește, echivalentul lui slavon fiind apoi căutat când în formularul bulgar sau sîrb, când în cel lituanian. Chiar în perioada în care documentele încep să fie redactate în limba română, deci în secolul al XVII-lea, atributul suveranității rămîne neschimbat în preambulul documentelor, pe cînd în text apar formele „domnesc (—domnească)”, „domnia mea” sau chiar „domn” (în 1628 — „măria sa domnu nostru”) ³². Echivalentul bizantin ar fi *κύριος* („stăpin”, redat prin *domn*), și din cauză că era atribuit în primul rînd divinității iar vocabularul ecleziastic este latin, anterior imitației Bizanțului. În onomastica medievală românească, unele nume feminine nu sînt decît traducerea acestui titlu, prin filiera greacă sau sîrbă : Chera, Chira, Cherața, Chiajna ³³. Consecvența cu care calitatea de „domn” este amintită în actele interne contrastează cu absența ei din legendele monetare, ceea ce s-a explicat prin vasalitatea din trecut față de coroana Sf. Ștefan, deși însuși dreptul de a bate monedă era o prerogativă a suveranilor ³⁴.

²⁹ A cita imensa bibliografie a subiectului ar fi cu neputință și zadarnic. Lucrările cele mai importante sînt trecute în revistă și rezumate de Milton V. Anastos, *The ancient Greek Sources of Byzantine Absolutism*, în *Harry Austyn Wolfson Jubilee Volume*, Jerusalem, 1965, p. 89—109.

³⁰ Maurice Besnier, *L'Empire Romain de l'avènement des Sévères au concile de Nicée*, în *Histoire ancienne*, ed. G. Glotz, III, (*Histoire romaine*, IV/1), Paris, 1937, p. 298. Vezi și Giovanna Sotgiu, *Studi sull'epigrafia di Aureliano*, Sassari, 1961, p. 29—30, unde sînt înregistrate inscripțiile și monedele care-l numesc pe Aurelian „dominus noster” sau „dominus natus”.

³¹ Vezi I. Mînea, *Gospodin și gospodar*, în *Cercetări istorice*, VIII—IX (1932—1933), 2, p. 214—215; idem, *Gospodin, gospodar și inscripția de la Cimpulung*, *ibid.*, 3, p. 352—353, și competența reluare a problemei, cu întreaga bibliografie, de Emil Virtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova (pînă în secolul al XVI-lea)*, Buc., 1960, p. 183—196. Adăugăm că suveranul Lituaniei la începutul secolului XV are titlul de „gospodar” (Karl von Loewe, *The Lituianian Statute of 1529*, Leiden, 1976) și că dinastia albanezi se intitulau „gospodin” și „dominus” (Alain Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age, Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki, 1981).

³² DRIL, A, XIX, p. 603—604. „A domni” era un verb tranzitiv în limba veche, v. N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, Buc., 1905, p. 102, 105: „domnia țara” (în continuare *Inscripții*).

³³ V. Bogrea, *Pagini istorico-filologice*, Cluj, 1971, p. 50—52, unde se întîlnesc și variantele corespunzătoare altor trepte ale ierarhiei monarhice: Despina (de la *despot*), Reghina, Sultana, Vasilisa (Βασίλισσα). Vezi și N. Iorga, în *Revista istorică*, XVI, 1930, p. 189.

³⁴ E. Virtosu, *op. cit.*, p. 228—229. Cf. idem, *Les relations de la Moldavie et de la Valachie avec l'Empire ottoman, reflétées par le sceau du prince régnant (XVIIIe—XIXe siècles)*, RESEÉ, IV, 1966, p. 201.

După cum s-a observat demult, „domnii noștri n-au cerut de la nimeni recunoașterea unui titlu superior aceluia în care ei aveau conștiința că se întrupează toată puterea”³⁵. N. Iorga credea chiar că recunoaște în această autolimitare a ambițiilor „o concepție țărăneasă de moșnean și, în parte, și una de îndestulare internă imperială”³⁶. De fapt, este, cel mult, simburele ideii „imperiale” pe care unii cîrmuitori ai țarilor române și-o vor face, în veacurile XVI—XVII, despre puterea lor, ce are la bază o îndelungată tradiție de independență.

Această independență statală s-a concretizat în secolul al XIV-lea printr-un epitet îndeaproape legat de titlul de „domn”—„de sine stăpînitor”, care, spre deosebire de acesta, pare într-adevăr de origine bizantină sau sud-slavă, în orice caz inspirat de situații asemănătoare din sudul Dunării. Expresia, redată prin „самодержавный” în Țara Românească, încă din vremea voievodului Nicolae-Alexandru, care acordă această calitate predecesorului său Basarab în inscripția din biserica domnească de la Argeș, înainte ca ea să fie înscrisă pe propria lui piatră de mormînt de la Cîmpulung, ea revenind apoi în titulatura lui Mircea cel Bătrîn și a urmașilor săi, precum și în Moldova, în acte emise în 1392 și 1393 de Roman I, apare uneori chiar în forma grecească: „αὐτοκράτωρ” folosită pentru Vladislav, pe o icoană dăruită Lavrei athonite, și pentru Alexandru cel Bun, în legenda cunoscutului epitrahil aflător altădată la Staraia Ladoga³⁷. Este chiar atributul principal al basileilor.

Ambii termeni au, fără îndoială, înțelesul de autoritate deplină revendicată atît față de cîrmuitorii străini³⁸, cît și, în interior, față de marea boierime³⁹. Așadar, nu avem de-a face cu o simplă distincție între coregenți, ci cu o mindră proclamație de neatîrnare. Cronica, ridicînd în slăvi faptele vitejești ale lui Ștefan cel Mare, pune accentul pe poziția lui de „însuși țîitoriu” (sau „singur țîitoriu”) „preste toată țara” Moldovei⁴⁰. Dimitrie Cantemir care va teoretiza, la începutul veacului al XVIII-lea, această concepție, creează formula latină „plenarius possessor”, pe care nu și-o aplică numai sieși, în tratativele cu imperiul aliat rus, dar și înaintașului său Bogdan cel Orb⁴¹.

Puterea domnească nu emană de la boieri, ci de la Dumnezeu. Esența ei harismatică se exprimă prin numele teofor Ioan, abreviat „Io”, care însoțește curent numele voievozilor și, prin extensiune, ale celorlalți membri ai familiei domnitoare, precum și prin formula protocolară „БОЖНЮ МИЛОСТНЮ sau „Dei gratia”. Semnificația lor politică și religioasă e clară: atît apelativul simbolic „Io-Ioan”, cît și afirmarea dreptului divin contribuie la consolidarea prestigiului domnesc. Primul nu provine din diplomatica bizantină, cum s-a presupus, ci imită titulatura țarilor bulgari, pe cînd principiul monarhiei sacre („din mila lui Dumnezeu”) este comun Impe-

³⁵ N. Iorga, *Istoria românilor*, III, Clitorii, Buc., 1937, p. 169.

³⁶ *Ibid.*, p. 167.

³⁷ E. Virtosu, *op. cit.*, p. 197—213, susține că atributul „de sine stătător” marchează doar precedența conducătorului titular în raport cu asociatul său la domnie.

³⁸ V. Bogrea, *op. cit.*, p. 24—25. Vezi și G. Ostrogorsky, *Autokrator — samodrjac. Prilog za istoriju u vladaračke titulature u Vizantiji i u južnih Slovena*, în Glas Srpske Kraljevske Akademije, Belgrad, CLXIV, 1935, p. 95—187.

³⁹ Valentin Al. Georgescu, *La structuration du pouvoir d'État*, p. 108; idem, *Byzance et les institutions roumaines*, p. 58—59. Mai recent, idem, *Instituțiile statelor românești de-sine-stătătoare*, p. 222—225.

⁴⁰ Grigore Ureche, *Lelopiseful țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1955, p. 112.

⁴¹ Andrei Pippidi, *Politică și istorie în proclamația lui Dimitrie Cantemir din 1711*, în Studii, 26, 1973, p. 937—938, 942.

riului de Răsărit și celui de Apus ⁴². Ideea derivă din cea mai îndepărtată antichitate, din Mesopotamia, unde stăpînitorul era venerat ca slujitorul ales al zeilor (nu ca în Egipt : faraonul-zeu) și de unde s-a transmis în creația de stat și literară a persanilor și evreilor ⁴³. În Biblie, al cărei rol covârșitor în cultura medievală nu mai trebuie amintit, domnii români sau cărturarii de la curtea lor puteau citi : „Prin Mine împărățesc împărații și principii rânduiesc dreptatea. Prin Mine mai-marii conduc și cei de neam ales, toți judecători ai pămîntului” ⁴⁴. Aceasta cu mult înainte ca *Învățăturile* lui Vasile I către fiul său Leon al VI-lea, pătrunse de această credință, să fi circulat în mediul aulic românesc. „Cu voia lui Dumnezeu” (ΠΡΟΗΕΚΟΛΗΝΗΕΜ ΒΟЖИЕМ) a fost întemeiat statul feudal al Moldovei, după o expresie ce se întâlnește adesea în titlul letopisetului anonim „de la Bistrița” și la începutul cronicii sirbo-moldovenești ⁴⁵. Tot „din mila lui Dumnezeu” (ΒΟЖИЕЮ МЛАОСТИЮ), Ștefan cel Mare cucerește tronul și câștigă cele mai multe din victoriile sale : Soci, Vaslui, Rîmnicea, Cătlăbuga, etc ⁴⁶. Solemnitatea cu care cronicarii consideră aceste evenimente drept efectul protecției divine nu e o trăsătură pur bizantină, ci ține de mentalitatea ortodoxă în care, după subjugarea Cetății, popoarele din sud-estul Europei își caută mîngîierea și mîntuirea.

E interesant că analele citate aparțin unei perioade a istoriografiei moldovene de expresie slavonă mai puțin influențată de modelele bizantine decît scrierile călugărilor din veacul al XVI-lea Macarie, Eftimie sau Azarie, inspirate direct din opera lui Constantin Manasses. Singurul text istoric *bizantin* despre care se știe sigur că, în traducerea slavă, a circulat în secolul al XV-lea în țara noastră este cronică lui Gheorghe Hamartolos ⁴⁷. În schimb, există elemente ale titulaturii domnești care reprezintă o amintire explicită a *basileilor*.

De exemplu, un împărat din secolul al XIV-lea își spunea „ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων.” ⁴⁸. Pe icoana sf. Atanasie de la Lavra, numele lui Vladislav al Țării Românești e însoțit de titlul : „Μέγας βοεβόδας ἐν Χ[ριστ]ῷ τῷ θεῷ πιστὸς αὐθέντης καὶ

⁴² Reluînd acest subiect, după Emil Virtosu, D. Ciurca, „Io” din intitulăția documentelor românești (noi sublinieri), în Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A.D. Xenopol”, IV, 1967, p. 187—189, nu aduce, în realitate, nimic nou.

⁴³ Vezi, de pildă, Ivar Engnell, *Studies in Divine Kingship in the Ancient Near East*, Uppsala, 1943; Henri Frankfort, *Kingship and the Gods. A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*, Chicago, 1948; Wilhelm Ensslin, *Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden*, München, 1943 („Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften”, phil.-hist. Abt., 1943, 6).

⁴⁴ *Pilde*, 8, 15—15 (citată după ediția de la București, 1968, p. 644).

⁴⁵ *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, publicate de Ion Bogdan, ed. P.P. Panaitescu, Buc., 1959, p. 6, 189 (în continuare: *Cronicile slavo-române*).

⁴⁶ *Ibid.*, p. 7—10. Vezi și M. Berza, *Turcs, Empire ottoman et relations roumano-turques dans l'histoire moldave des XVe—XVIe siècles*, RESEE, X, 1972, 3, p. 599—603, unde autorul atrage atenția asupra viziunii creștine a primilor analiști moldoveni.

⁴⁷ G. Mihăilă, *Istoriografia românească veche (sec. al XV-lea — începutul sec. al XVIII-lea) în raport cu istoriografia bizantină și slavă*, în *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, Buc., 1972, p. 109—112, admite o dată din secolul al XV-lea pentru două copii din Țara Românească ale redacției sirbe a acestui text (mss. slave 320 și 330 din B.A.R.). Prof. I.R. Mircea, într-o comunicare la Institutul de studii sud-est europene (30 XI 1973) a semnalat un alt manuscris în Biblioteca Patriarhiei din București, care ar fi fost copiat chiar în Moldova în 1459, după versiunea bulgară.

⁴⁸ Hrisovul din 1336 de la Andronic al III-lea Paleologul, în frumoasa publicație a lui E.A. Skouvaras, *Ὀλομπιώτισσα*, Atena, 1967, p. 495. Despre sensul epitetelor „πιστὸς” și „φιλόχρηστος”, vezi Léonce-Pierre Raybaud, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'Empire byzantin sous les premiers Paléologues*, Paris, 1968, p. 93—94.

αὐτοκράτωρ πάσης Οὐγγροβλαχίας”⁴⁹. După mai bine de două sute de ani, portretul lui Alexandru Lăpușeanu, ca donator la Muntele Athos, poartă inscripția: „έν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβῆς καὶ πιστὸς αὐθέντης πάσης Μολδοβλαχίας”⁵⁰. Acesta nu e un titlu de complezență, străin, pe care, în recunoștința lor, monahii greci îl decernau aceluia care reinnoia, față de lăcașul lor, mărinimia vechilor bazele. Documente interne din veacul al XIV-lea, când Bizanțul era încă o realitate vie, proclamă calitatea de „binecredincioși în Hristos Dumnezeu” a voievozilor munteni Vladislav, Dan I, Mircea cel Bătrîn. Alături de atributul „въ Христа бога благо-вѣрный” apar și variantele „въ Христа бога благочестивый” și „Христолюбивый”⁵¹. Toate continuă să figureze și după 1453, dar numai în hrisoave deosebit de solemne, în titulatura domnilor Vladislav al II-lea, Vlad Țepeș, Radu cel Frumos, Basarab cel Bătrîn, Basarab cel Tânăr, Vlad Călugărul și Radu cel Mare⁵². De asemenea, la contemporanul lor Ștefan cel Mare⁵³, la fiii acestuia, Alexandru⁵⁴ și Petru Rareș⁵⁵, la nepotul său Ștefan Lăcustă⁵⁶.

În Țara Românească, formularul documentelor nu variază pînă tirziu: Radu de la Afumați⁵⁷, Moise⁵⁸, Vlad Înecatul⁵⁹, Vlad Vintilă⁶⁰, Radu Paisie⁶¹, Mircea Ciobanul⁶², Pătrașcu cel Bun⁶³, Petru cel Tânăr⁶⁴, Alexandru Mircea⁶⁵, Mihnea Turcitul⁶⁶ preiau în anumite cazuri, de obicei cînd fac o danie la Muntele Athos, vechile titluri. Ele căzuseră în vremea aceasta în desuetudine în Moldova, unde Alexandru Lăpușeanu e numit

⁴⁹ P.S. Năsturel, *Aux origines des relations roumano-athonites. L'icone de Saint Athanase de Lavra du voévode Vladislav*, în *Actes du VIe Congrès international des études byzantines*, II, Paris, 1951, p. 307–314.

⁵⁰ N. Iorga, *Portretele domnilor noștri de la Muntele Athos*, A.A.B., m.s.i., s. III, t. IX, 1928, p. 23–27.

⁵¹ DRH, B, I, p. 17, 19, 22, 28, 30, 33, 39, 42, 48, 50, 52, 56, 58, 60, 63, 73, 75, 78, 80, 82. Atrage atenția titlul neobișnuit al lui Mihail I, într-un act din 1417–1418, „сѣромъ-пѣрезаны” („uns de Dumnezeu”), din care ar rezulta miruirea tinărului voievod încă din timpul vieții părintelui său, ceea ce E. Virtosu, *op. cit.*, p. 285–287, interpretează ca o asociere la domnie a fiului lui Mircea, cu binecuvîntarea bisericii, pentru a-i asigura moștenirea față de eventualele pretenții ale fraților. Vlad Dracul va lua asupra-și în mod excepțional același titlu, într-un hrisov din 16 septembrie 1440 (DRH, B, I, p. 157).

⁵² *Ibid.*, p. 191, 193, 209, 213, 216, 220, 233, 243, 247, 251, 253, 262, 265, 273, 283, 289, 297, 300, 305, 310, 326, 351, 374, 378, 431, 439, 441, 443, 454, 456, 471, 479, 494. Vezi și pisania de la mănăstirea Dealului, N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 98.

⁵³ *Ibid.* p. 44; II, p. 206, 210, 364. Cf. *Inscripțiile medievale ale României. I. Orașul București*, vol. ed. de Al. Elian, C. Bălan, II. Chircă, O. Diaconescu, Buc., 1965, p. 476–477, 698.

⁵⁴ N. Iorga, *op. cit.*, II, p. 25.

⁵⁵ *Ibid.*, I, p. 56; II, p. 206.

⁵⁶ *Ibid.*, I, p. 64.

⁵⁷ DIR, XVI, B, II, p. 12, 37, 42, 46, 50.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 69.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 83.

⁶⁰ *Ibid.*, p. 115, 122, 133, 139, 142, 147, 154, 158, 164, 166, 169, 177.

⁶¹ *Ibid.*, p. 203, 226, 236, 248, 255, 284, 302. Vezi și pisania de la Stănești, din 1536 (N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 169).

⁶² DIR, X I, B, II, p. 326; III, p. 3.

⁶³ *Ibid.*, p. 41, 67.

⁶⁴ *Ibid.*, p. 123, 125, 219, 233, 257, 263.

⁶⁵ *Ibid.*, p. 289, 323, 378; IV, p. 8, 11, 87, 115, 156 (la 13 ianuarie 1575, cu titlul suplimentar: „de Dumnezeu uns”), 162 (idem, la 25 ianuarie 1575), 174, 184, 196 (la 12 august 1575, „de Dumnezeu uns”), 283. Vezi și pisania de la mănăstirea Cobia, la N. Iorga, *op. cit.*, II, p. 281.

⁶⁶ DIR, XVI, B, IV, p. 339, 370, 396, 421, 427, 448 (la 6 februarie 1580, „unsul lui Dumnezeu”), 455, 458 (la 12 martie 1580, „de Dumnezeu uns”), 472; V, p. 6, 72, 82, 91.

„binecinstitorul și de Hristos iubitorul domn” aproape numai în acte emise de clerici ⁶⁷.

Prezența epitetelor amintite în Moldova, la începutul secolului al XVII-lea, este sporadică ⁶⁸, ele fiind readuse în folosință, nu întâmplător, în timpul domnilor celor mai iubitori de fast, Vasile Lupu și Gheorghe-Duca ⁶⁹.

Cu toate că obirșia bizantină a acestei formule de intitulare nu poate fi pusă la îndoială, introducerea ei în cancelaria munteană reprezintă mai degrabă o contaminare cu practica protocolară a statelor bulgare vecine cu Țara Românească, decît dovada unor legături directe, încă prea puțin cunoscute, cu Constantinopolul ⁷⁰.

S-ar putea ca aceeași semnificație să o aibă și denumirea de „Poartă” pentru curtea domnească. Atestările ei sînt mai tirzii. O carte de judecată a lui Vasile Lupu cheamă niște răzeși „la Poartă să-și întrebe și să-și aleagă” ⁷¹. „Vornicii de poartă”, la care se referă informația de mai sus, erau dregători însărcinați cu împărțirea dreptății în procesele mai puțin importante ⁷². Este îngăduit a presupune—dar, deocamdată, numai atît—, că această funcție aulică avea în limba poporului, căci în slavonește se cheamă „vornici de gloată”, un nume încărcat de prestigiul legat atît de „Sublima Poartă”, cit și de „porțile împăratului” (τὰς θύρας τοῦ βασιλέως) expresie din vocabularul bizantin care are în urmă-i un îndelungat trecut, pînă la marile monarhii orientale (de pildă, cea persană din vremea lui Herodot).

Prin urmare, în secolele XVI—XVII, ideea politică a domniei auto-crate beneficia deja de o moștenire cituși de puțin negliabilă de expresii diplomatice ale acestei concepții, reproduse, pe o cale sau alta, după modelul bizantin. Între atîtea titluri, unul singur a fost omis din analiza de mai

⁶⁷ DIR, XVI, A, II, p. 98, 151. Totuși, soția lui, doamna Ruxandra, era intitulată „binecinstitoarea și de Dumnezeu iubitoarea” într-o pisanie din 1568 de la Roman (N. Iorga, *op. cit.*, II, Buc., 1908, p. 22—23) el însuși păstrînd în două împrejurări titlul tradițional (*ibid.*, I, p. 50, 54).

⁶⁸ *Ibid.*, I, p. 36; II, p. 221, 222. În aceeași vreme, ele se întîlnesc și în Țara Românească (*ibid.*, I, p. 137, 143).

⁶⁹ *Ibid.*, II, p. 150, 151, 153, 166, dar și p. 209, în ciudatul epitaf din 1688 al unui personaj care poate fi identificat cu Ioan Racoviță (cf. N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, Buc., 1971, p. 431—432).

⁷⁰ Aceeași explicație a adoptat-o, cu spiritul său ponderat și cu autoritatea lui întemeiată pe o cunoaștere adîncă a literaturii istorice slave, Ioan Bogdan, în studiile *În dir-titul domnilor români* (*Scrieri alese*, ed. Gh. Mihăilă, Buc., 1968, p. 150—158) și *Originea voievodatului la români* (*ibid.*, p. 178—179). O foarte interesantă imbinare a unor elemente de tradiție și inovație o prezintă inscripția din 1827 de la mănăstirea din Cimpulung, pusă de mitropolitul Apameci Filaret Beldiman, care, vorbind de Innoirea în 1822 a „privileghiurilor țării cele vechi”, laudă pe „blagocestivul și bunul patriot” Grigore Dimitrie Ghica voievod (N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 127). Serviciile aduse de domn „patriii sale, țării aceștia” apar după un *topos* demult stabilit, născute din emulația față de predecesori, cu deosebire că aceștia nu mai sînt figuri imperiale șterse de vreme, ci „vechi și adevărați domni patrioți” (și Beldiman, frate cu cronicarul poet Alecu, era „din patria Moldovii”).

⁷¹ V. Bogrea, *op. cit.*, p. 36—37. Val. Al. Georgescu, Petre Strihan, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova, 1611—1831*, I, Buc., 1979, p. 150—151. În 1658, alături de Poarta otomană, e menționată „Poarta moscovită” (v. mai jos, p. 98).

⁷² N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova* (sec. XIV—XVII), Buc., 1968, p. 238—242. Vezi și N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat pînă la mijlocul sec. al XVII-lea*, Buc., 1971, p. 50, 183, 184, 233, 234, 336, 400, 420, 421 (știri răzlețe). Un alt cercetător care s-a ocupat de această problemă, Teodor Bălan, în *Vornicia în Moldova*, Codrul Cosminului, VII, 1931—1932, p. 129—136, n-a reușit să evite unele confuzii, în special cu privire la demnitatea „vornicului de curte”, expresie pleonastică creată de autor prin asimilarea cu situații din Cehia, Ungaria și Polonia.

sus, din cauza caracterului său vremelnic: cel de „despot”, adoptat în anumite împrejurări de Mircea cel Bătrîn⁷³. În secolul al XVIII-lea, M. A. Katzaitis, care a petrecut citva timp la Iași, la curtea lui Constantin Mavrocordat, notează că domnul a păstrat titlurile „pe care le-a avut sub împărații greci, adică ἡγεμῶν sau δεσπότης”, în jurul lui existînd „cea mai mare parte din dregătoriile și slujbele pe care le aveau împărații înșiși”⁷⁴.

Titlul de „împărat”, în slavonește *far*, deci la origine „cezar”, atribuit lui Ștefan cel Mare de unele izvoare contemporane⁷⁵, a prilejuit interpretări diferite, fiind considerat ca o încercare a bisericii moldovene de a da autorității domnești „o oarecare culoare imperială”⁷⁶, ca o manifestare a mindriei voievodului de a fi păstrat, cu prețul unor grele jertfe, independența țării sale⁷⁷ sau ca o simplă clauză de stil⁷⁸, dar și drept o consecință a alianței din 1472 cu o principesă bizantină din Crimeea⁷⁹, ori o formulă „preluată de la defunctele imperii sud-slave” care ar pune în lumină revendicarea de către Ștefan a tronului Bizanțului⁸⁰.

O explicație îndreptățită a acestor indicii ale unei doctrine imperiale în curs de elaborare, cu atît mai îndelung dezbătute cu cît ele singure sînt mai inconsistente, ar trebui să le încadreze într-un întreg șir de mărturii asemănătoare, din care se desprinde o atitudine constantă și conștientă a voievozilor români, aceeași în ambele țări. Confirmarea ei se găsește, între altele, în documentele de la 28 octombrie 1464 și 15 iulie 1475, în care domnul Țării Românești—in primul caz, Radu cel Frumos, iar în al doilea Basarab cel Bătrîn—declară că *are de cîrmuit o împărăție* (cîе царство укрѣмитъ sau оправитъ)⁸¹. Mai tîrziu, pisania lui Petru Rareș de la Proboata va fi datată din al patrulea an al „stăpînirii (sale) împărătești”⁸². Pe pisaniile și pe piatra de mormînt a lui Neagoe Basarab, la Curtea de Argeș, se înscamnă tot așa numărul anilor în care „a împărățit” (царствова)⁸³. Mai constatăm că scriind din însărcinarea lui Petru Rareș și a lui Alexandru Lăpușeanu, cronicarii Macarie, Eftimie și Azarie întrebunțează pentru patronii lor princiari, alături de titlul de „voievozi” pe cel de „țari”⁸⁴. Echivalînd astfel „domnia” cu „împărăția”, istorio-

⁷³ Răzvan Theodorescu, *Despre un însemn sculptat și pictat de la Cozia (În jurul „despoției” lui Mircea cel Bătrîn)*, Studii și cercetări de istoria artei, Arta plastică, 16, 1969, 2, p. 191—208. Vezi în general, B. Ferjančić, *Despoti u Bizantiji i Južnoslovenskim zemljama*, Beograd, 1960 (cu rezumat în l. germană).

⁷⁴ Traducere D. Limona, ed. Elena Moisuc, Sacculum, Iași, 1977, p. 75.

⁷⁵ *Cronicile slavo-române*, p. 8; *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, Buc., 1958, p. 388.

⁷⁶ E. Stănescu, *Cultura scrisă* . . . , p. 34.

⁷⁷ Idem, *Byzance et les pays roumains aux IXe—XVe siècles*, în *XIVe Congrès international des études byzantines. Rapports*, IV, p. 45.

⁷⁸ Valentin Georgescu, *La structuration du pouvoir d'État*, p. 108—109.

⁷⁹ P.Ș. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripții grecești, în Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, p. 265.

⁸⁰ D. Năstasc, *Ideea imperială în fările române*, Atena, 1971, p. 19, reactualizînd conjec-turile lui O. Tafrafi și A.A. Vasiliev (ambii combătuți de Al. Elian, *Moldova și Bizanțul* p. 162). În general, despre titlul de „Βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων” vezi articolul lui V. Laurent în *Cronica numismatică și arheologică*, XV, 1930.

⁸¹ Amîndouă exemplele sînt semnalate de Valentin Georgescu, *L'idée impériale byzantine*, p. 321, care se grăbește să incheie: „De tels textes ne doivent pas être sollicités”. Vezi DRH, B, I, p. 217, 249, 394, 480, și DIR, XVI, III, p. 289, hrisov de la 8 septembrie 1568.

⁸² N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 56.

⁸³ *Ibid.*, I, p. 146. Editorul s-a mărginit să noteze că e un împrumut „din formularul oficial sîrbesc”.

⁸⁴ *Cronicile slavo-române*, passim. P.P. Panaitescu și-a luat libertatea de a traduce „țar” prin „domn”, ori de cîte ori cuvîntul revenea în text (*ibid.*, p. 90, n. 1).

grafia de curte din Moldova veacului al XVI-lea urmărea oare să dea cititorilor—nu numai moldoveni, ci din întregul spațiu cultural slavon—impresia că, după vertiginoasa extindere a hotarelor statului otoman, soarta popoarelor ortodoxe amenințate de „agareni” a fost încredințată de Dumnezeu stăpînitorilor din scaunul de la Suceava? Da, poate că acesta a fost gîndul clericilor, aleși tocmai pentru cunoștința pilduitoare de cronici bizantine și sirbești ca să alcătuiască, într-o formă cît mai apropiată de vechile canoane stilistice, panegiricul urmașilor lui Ștefan cel Mare ⁸⁵.

Faptul că în cronica sirbo-moldovenească începutul istoriei Moldovei (1359) coincide cu data venirii turcilor în Europa a fost atribuit intenției autorului anonim al acestei compilații analistice de a sugera tocmai continuitatea dintre Imperiul bizantin și statul moldovean: supoziție absolut gratuită, dezmințită chiar de critica textelor ⁸⁶.

În realitate, o solidaritate a domnilor români cu foștii cîrmuitori ai diferitelor imperii din sud-estul Europei (bizantin, bulgar, sirb) care, pe rînd, se dovediseră incapabile să reziste expansiunii otomane se poate întrevedea doar într-o perioadă mai tîrzie, de exemplu în tabelele cronologice întocmite în 1588 pentru învățătura vîstarului domnesc Ștefan, fiul lui Petru Șchiopul. Acestea reprezintă un sumar de istorie universală *ad usum Delphini*, pornind de la Adam, după care de la potop și Avraam se trece la Alexandru și Constantin cel Mare, dintre urmașii căruia e amintit înțeleptul „Leon împărat, feciorul lui Vasilie Machidon”, spre a sfîrși cu „Ștefan împăratul sirbesc”, care e Ștefan Dušan ⁸⁷. Ceea ce era doar implicit în documentul menționat este afirmat: „Împede în arenga” unor hrisoave din secolul al XV-lea. Cel dintîi, datat în jurul lui 1400, deci în anii de apogeu ai domniei lui Mircea cel Bătrîn, reprezintă o excepție de la tipicul cancelariei Țării Românești. Ctitorul Coziei își justifică o danie prin rivna de a urma „vechilor împărați și domni, care cele lumesci le-au cîrmuit cu pace, în binefaceri, și s-au învrednicit de împărăția cerurilor” ⁸⁸. Semnificația politică a formulei care, deși izolată, nu e întimplătoare, rezultă din împrejurarea că tocmai în acești ani Mircea își asumase titlul de despot ⁸⁹. În aceeași vreme s-au fixat cea mai mare parte a regulilor de redactare a actelor emise de domnie ⁹⁰. Cele cîteva rînduri ce invocă precedentele imperiale, cu citarea unor pasaje din *Evanghelia lui Matei* (25,

⁸⁵ Să menționăm, ca indiciu al egalității teoretice dintre domnii români și ceilalți monarhi ai creștinătății, inițiativa lui Despot de a invita la nunta sa, în 1562, pe împăratul Ferdinand I, pe Maximilian de Habsburg, rege al Ungariei și Boemiei, pe Filip al II-lea al Spaniei, pe Sigismund al II-lea al Poloniei și pe ducele Prusiei, Albert de Hohenzollern (*Călători străini*, II, p. 177). Cf. textele de „faire-part” la A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I, Buc., 1929, p. 220—221.

⁸⁶ D. Năstase, *op. cit.*, p. 18—19. Textul invocat ca argument s-a păstrat într-o copie din 1557, editată mai complet de I. Bogdan decît de P.P. Panaitescu: începe cu o listă cronologică a împăraților bizantini, bulgari și sirbi.

⁸⁷ Hurmuzaki, XI, p. 197.

⁸⁸ DRH, B, I, p. 49. Cu unele modificări, acest preambul tipic este reprodus pînă în 1632 (DRH, B, XXIII, p. 626—628). Interesant este că tradiția istorică, reprezentată la sfîrșitul secolului al XVII-lea prin ieromonahul Misail de la Putna, datează intrarea, cu drepturi egale, a domnilor români în „familia” monarhilor din aceeași vreme, adică de la Alexandru cel Bun (Gr. Ureche, *Letopisețul*, p. 69).

⁸⁹ R. Theodorescu, *art. cit.* Mircea nu a continuat să poarte acest titlu și mai tîrziu, contrar opiniei lui C.I. Karadja, *Delegații din țara noastră la conciliul din Constanța (în Baden) în anul 1415*, A.A.R. m.s.i., s. III, t. VII, 1927, p. 66. Mențiunea „ducelui-despot al Valahiei” din cronica lui Ulrich de Richental se referă la despotul Ianinei, Carlo Tocco, iar stema care-i este atribuită aparține dinastilor albanezi Thopia!

⁹⁰ Barbu Cămpina, *Scrieri istorice*, I, ed. D. Mioc și E. Stănescu, Buc., 1973, p. 287—288.

34-36) și *Psalmi* (41, 1), stau la baza unei tradiții diplomatice ce se va statornici în Țara Românească abia în a doua jumătate a veacului al XV-lea. „Rîvnind să urmez vechilor împărați și domni” nu se referă, firește, la succesiunea la tron, ci la o pildă istorică. În această formă, clauza se repetă în 1475-1476, 1489, 1493 și 1499⁹¹. Alte documente contemporane cuprind, în 1464, 1475, 1482 și 1499, aceleași citate biblice, dar înlocuiesc cuvintele: „rîvnind să urmez vechilor împărați și domni” etc. printr-o perioadă retorică ce începe astfel: „Amintindu-mi și domnia mea că mulți împărați s-au veselit în împărăția lor, dar puțini au moștenit împărăția cerurilor. . . ”⁹².

Confruntarea dintre cele două variante arată că nu e vorba de împărații bizantini sau, în orice caz, nu numai de ei, ci de toți deținătorii puterii monarhice, în înțelesul regalității biblice, a lui David și Solomon. O justă apreciere a acestui fapt ne-o îngăduie documentul emis de Vlad Călugărul în noiembrie 1492—o danie la mănăstirea Hilandar—care, după ce enunță o normă generală: „se cade să rîvnim domnilor bine cinstitori și sfint răposați dinaintea noastră care bine și-au orinduit cele pămîntești” etc., aluzie care, de asemenea, nu privește doar pe strămoșii voievodului, constată că „s-au împuținat binecinstitorii domni care au ridicat și înfrumusețat și au miluit” lăcașurile sfinte de la Athos. Dintre acestea, Hilandarul se învrednicise de protecția specială a dinastiei sirbești Brancovici, menționată în chip vag în același act („domnii binecinstitori și fericirii ctitori sirbi”)⁹³. Iată deci și pe *despoții* aproape contemporani din Serbia amintiți sub aceeași denumire de „domni”, singura din neamul lor căreia i se acordă titlul de împărăteasă fiind Mara, descendentă a Cantacuzinilor și văduvă a sultanului Murad al II-lea⁹⁴. După cum vedem, nu se face aici o distincție clară între diferitele trepte ale ierarhiei suveranilor. Chiar cînd ea apare⁹⁵, este într-un context de importanță secundară și cu o inconsecvență ce rezistă încadrării într-o schemă teoretică. În tot secolul

⁹¹ DRH, B, I, p. 252, 353, 390, 473. Expresia, venind din partea unui boier, Aldea, apare încă din 1398 (*ibid.*, p. 46) și se regăsește din ce în ce mai rar după 1629, cînd e utilizată de Udriște Năsturel (DRH, B, XXII, p. 530). Printre ultimele cazuri sînt hrisoavele lui Matei Basarab (1646) și Constantin Brincoveanu (1702) pentru mănăstirea Trebinje din Hertegovina, publicate de D. Mîioc, *Materiale românești din arhive străine*, Studii și materiale de istorie medie, VI, 1973, p. 326, 332, dar al doilea îl imită pe primul, scris după indicațiile lui Năsturel într-un stil arhaic.

⁹² DRH, B, I, p. 217, 249, 291, 430. Vezi interesantele considerații ale lui G. Mihăilă în studiul introductiv la *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, Buc., 1970, p. 87—96, pe marginea documentelor dintre sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de-al XVI-lea, urmărind, în alte scopuri decît cel pe care ni l-am propus, o tipologie a formularelor.

⁹³ DRH, B, I, p. 379—380. Despre așa-zisa „adopțiune” a lui Vlad Călugărul de către Mara Brancovici, v. G.D. Florescu, *Divanele domnești din Țara Românească. I (1389—1495)*, Buc., 1943, p. 320.

⁹⁴ Formula „domnii binecinstitori” este copiată întocmai în hrisoavul din 15 septembrie 1497 al lui Radu cel Mare (DRH, B, I, p. 455—456), deși mănăstirea Sf. Ecaterina de la Sinai nu mai beneficiase de daniile anterioare ale îndepărtaților principii români sau sirbi. Singură dănuia amintirea împăraților bizantini care, de la Iustinian, înzestraseră cu dărnicie și acest Sfînt Munte. Același tip e reproduș și în dania către mănăstirea Govora, la 22 martie 1497 (*ibid.*, p. 445).

⁹⁵ *Ibid.*, p. 59: „împărații împărăteșe și domnii domnesc”. Cf. Valentin Georgescu, *L'idée impériale byzantine*, p. 321. Să se observe că, adresîndu-se, peste capul fiului său, monarhilor contemporani și Basarabilor viitori, Neagoe, la sfîrșitul *Învățăturilor*, recurge la aceeași expresie: „voi toți, iubiții mei frați și moștenitorii noștri, împărați și domni” (*Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Florica Moisiu, Dan Zamfirescu și G. Mihăilă, Buc., 1970, p. 416), ceea ce traducătorul în românește din secolul al XVII-lea a redat prin: „voi iubiții miei frați și moșteni împărății și domnici noastre” (*ibid.*, p. 332).

al XVI-lea, domnii Țării Românești vor continua să menționeze în preambulul donațiilor lor pioase exemplul „celor care au fost mai înainte de noi stăpînitori, împărați și enezi”, sau al „împăraților și domnilor care au fost înaintea noastră”, alteori fiind evocați „împărații și domnii cei vechi”, dar și „cei de mai înainte domni și împărați”. Aducînd un sprijin material, a cărui însemnătate a fost de nenumărate ori relevantă, scăpătatelor autonomii ecleziastice din Arabia, Siria și Palestina sau din Peninsula Chalcidică, Tesalia și insulele grecești care „sînt încă una din formele supraviețuirii bizantine”⁹⁶, domnii români din secolele XV—XVI nu se supuneau numai unei exigențe a mentalității religioase—aceeași, neschimbată, din timpurile glorioase ale Bizanțului—, dar simțeau, ca o datorie mai mult decît ca un drept, că ei au de continuat tradiția politică și culturală a statelor ortodoxe din sud-estul european, toate mai mult sau mai puțin poleite de ideologia imperială. Tot astfel, în veacul al XVIII-lea, urmașii lor, fanarioții, vor găsi același mijloc de a-și sublinia legitimitatea.

Împărțirea inițială a monarhilor în „împărați” și „domni”, fără cele două categorii să fie precis și stăruitor delimitate, a dus, în secolul al XVII-lea, la ideea unei „duble naturi” a puterii voievodului, care e în același timp *împărat și domn*⁹⁷. Pe de o parte, predecesorii istorici sau legendari sînt, în continuare, pomeniți împreună ca „împărați și domni drept credincioși”⁹⁸, pe de alta, emitenții hrisoavelor tind să-și atribuie ambele titluri. Citînd din *Înțelepciunea lui Solomon* (917)⁹⁹, domnul Moldovei Alexandru Iliș dictează, la 5 mai 1632 : „Binecuvîntat fie întru tot preabunul Dumnezeu care dă toate bunătățile și care m-a ales pe mine din pîntecele mamei mele și mi-a dăruit *împărăția* (царство) și voievodatul țării”¹⁰⁰. Această idee, a recunoștinței voievodului față de bunăvoința divină care i-a încredințat domnia, apare încă de la Vlad Țepeș (1457)¹⁰¹, dar acum se îmbogățește cu un element nou : predestinarea—de fapt o formă a temei dreptului ereditar la tron, pe care o recunoaștem într-o altă formulă stereotipă : „Dumnezeu cel ce m-a proslăvit pe mine și cu slavă m-a ridicat în scaunul sfînt răposatului părinte al domniei mele”¹⁰². Longevitatea expresiilor diplomatice vădește o atitudine deo-

⁹⁶ N. Iorga, *Byzance après Byzance*, introducerea.

⁹⁷ Vezi și Arhiva istorică a României, I, p. 181 (nr. 271): ani de zile după renegarea soțului ei Mihnea, doamna Neaga a Țării Românești, dăruiește mitropolitului „Teofan” (Teofil de Rîmnic? B.P. Hasdeu a crezut că ar fi patriarhul Teofan al Ierusalimului) o cruce de lemn de chiparos, purtînd data 7108 (1600) și numele donatoarei : „царница Блашром земли господжа Нѣга”.

⁹⁸ Vezi dedicația tipografului liovean Mihail Sliuzka din 1642 către Matei Basarab, la P.P. Panaitescu, *O carte necunoscută a lui Petru Movilă, dedicată lui Matei Basarab*, în *Omagiul lui P. Constantinescu-Iași*, p. 299: sînt citați „împărații” David, Solomon și Iezechia (sic! nu, ca în traducere, Iezechiel, care e profet). Într-un pomelnic din secolul al XVIII-lea, publicat de N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 11, după „Pomenește, Doamne, pre toți pravoslavnicii împărați care bine au primit cuvîntul adevărului tău”, apare rugăciunea : „Pomenește „Doamne, pre toți domnii Moldovii și odihnește sufletele lor”.

⁹⁹ „Tu m-ai ales pe mine mai dinainte ca să stăpînesc poporul tău și să judec pe fiii și pe fiicele tale” (*Biblia*, ed. 1968, p. 974).

¹⁰⁰ DRH, A, XXI, p. 62—63. Cf. *ibid.*, p. 489—490, un document de la Moise Movilă, cu data de 9 septembrie 1633. Vezi și mai sus, nota 95.

¹⁰¹ DRH, B, I, p. 200. G. Mihăilă, *art. cit.*, p. 93, crede că a fost introdusă de Neagoe Basarab.

¹⁰² Alteori, „scaunul sfintrăposaiilor părinți ai domniei mele”, model folosit numai în Țara Românească în 43 de documente din prima jumătate a aceluiași veac. Vezi DRH, B, XVII, II, p. 28, 33, 104, 132, 151, 166, 201, 228, 237, 243, 249, 253, 264, 339, 354, 367, 390, 405, 418; III, p. 73, 77, 89, 107, 112, 114, 116, 120, 150, 232, 243, 265, 452, 560, 587; DRH, B, XXI, p. 62, 203, 218, 259; XXII, p. 53, 158, 567, 583; XXIII, p. 97.

sebit de conservatoare a cancelariei domnești, adică, în fond, refuzul oamenilor politici români de a recunoaște vreo modificare a situației politice și a raporturilor instituționale din secolul al XV-lea pînă într-al XVII-lea. Ceasul lor se oprise la ora Bizanțului. Oricît ar fi evoluat realitatea, voievozii Țării Românești și ai Moldovei încă se complac în a o ignora cu cea mai mare seninătate.

E adevărat că ecouri ale împrejurărilor deosebit de critice răzbat pe alocuri în documente (de obicei în tranzacții private), în care se face aluzie la nenumărați inși robiți de turci și siliți să se răscumpere; la cite un episcop pe care „l-au tăiat tătarii și l-au mîncat cîinii”, la satele arse și pustiite periodic—citeodată și într-un act oficial¹⁰³, care cuprinde mărturisirea voievodului că „văzînd atita greutate și nevoie și strimtoare de la împărăție și din toate părțile și țara domniei mele încă fiind în robie și pradă, nu am putut domnia mea să ridic atita cheltuială de către împărăție și haraci peste haraci”. Domni ca Radu Mihnea, Gavriil Movilă sau Leon Tomșa recunosc că-și dețin tronul din voia lui Dumnezeu și a sultanului, paradoxal asociați în formula: „s-a milostivit Domnul Dumnezeu asupra domniei mele cu domnia și cinstitul împărat cu schiptrul puterii Țării Românești”¹⁰⁴, însă cu anumite prilejuri se strecoară distincția dintre autoritate, de sorginte divină, și însemnul ei, acordat de suzeranul musulman. Atît în primele rinduri ale documentelor (titlul), cit și în partea finală (blestemul), pronia cerească e indicată drept singurul izvor al puterii domnești. Pentru un boier moldovean de la sfîrșitul veacului al XVII-lea, monarhul nu și-a pierdut încă pe de-a întregul caracterul sacru; domniî sînt „pomăzaniei ai lui Dumnezeu”¹⁰⁵.

Imaginea domniei la sfîrșitul sec. XVII

Însuși motivul afirmației este, totuși, crescîndul discredit al acestei teorii bizantine în ochii clasei boieresti, a cărei tendință de a substitui regimului domnesc autoritar o nouă formă de organizare a statelor feudale românești—sistemul „stărilor”—se întărise în ultimul secol. Contestarea cea mai fățișă a elementelor de ideologie imperială nu venea deci dinafara țării—ele fiind bineînțelese camuflate în legăturile cu Poarta—ci dinăuntru, din partea indisciplinabilei boierimi, ispitită chiar să tuteleze puterea centrală. Tonul polemic al lui Neculce aduce o dovadă a disputei ideologice în jurul caracterului domniei, la care, în cele din urmă decenii ale veacului al XVII-lea, luau parte, dacă nu întreaga societate românească, cel puțin acele categorii sociale în măsură să fie, prin mijloacele lor materiale și cultura lor cărturărească un factor activ de guvernare. Nu-i de mirare că întilnim aceeași notă polemică în tratarea acestor probleme de către Dimitrie Cantemir, pe care Neculce l-a slujit cu devotament și căruia i se

¹⁰³ *Ibid.*, XXI, p. 82 și 85, hrisoave de la Alexandru Coconul, 15 aprilie 1626. Cf. un act al lui Mihnea Turcitul, în DIR, B. XVI, V, p. 223.

¹⁰⁴ DIR, XVII, B, II, p. 151, 364; III, p. 267, 385, 561; DRH, B, XXIII, p. 88, 98, 212 (uneori, însemnul puterii e „steagul”). Desemnarea sultanului ca „cinstitul împărat al părții răsăritului” e și ea interesantă. La rîndul său, Poarta acordă domnilor români titlul curtenitor de „alesul între stăpînitorii din neamul lui Mesia” și epitetul „magnific”, vezi H.Dj. Siruni, *Haşmellu. Pe marginea titlaturii domnilor români în cancelaria otomană*, Hrisovul, II, 1942, p. 139—202.

¹⁰⁵ Ion Neculce, *Letopiseful țării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, Buc., 1955, p. 151. Indirectă, referirea este la *Psalmi*, 104, 15, și la I *Paralipomena*, 16, 22, pasaj care în traducerea lui Dosoftei sună: „De unșii miei nime să s-atingă”.

datorează o definiție teoretică a domniei, corespunzătoare regimului politic pe care încercase să-l stabilească în scurtul răstimp cît a cîrmuit Moldova¹⁰⁶.

Pentru Cantemir, care socotea că vechea Dacie se aflase neîntrerupt sub stăpînirea romană și apoi bizantină¹⁰⁷, continuitatea între imperiu și domnie era vădită. Ca aceasta să capete un caracter mai documentat, „istoric” și pentru a legaliza portul coroanei de către domnii români, se adaugă încrederea nelimitată a învățatului principe în legenda străbaterii Moldovei de către basileul Ioan al VIII-lea Paleologul, al cărui popas la curtea lui Alexandru cel Bun ar fi avut consecințe din cele mai însemnate pentru organizarea statului moldovean¹⁰⁸. Așadar, într-o vreme în care, influențat de tradiția istoriografică, Dimitrie Cantemir situa și conciliul de la Florența, Alexandru primise, odată cu *diadema regium*, căreia i se vor alătura, prin amplificarea legendei, citeva alte însemne domnești, demnitatea de despot și prerogativele legate de dînsa, pe care el le-ar fi transmis urmașilor. De la Bizanț, sursa oricărei legitimități în Europa răsăriteană, provine deci „absoluta principis potestas”¹⁰⁹. În evocarea autorității depline, suverane a predecesorilor lui Cantemir, care cîrmuiau „după voia lor ca și regii” („regum ad instar suo arbitrio regebant”) ¹¹⁰, intră și nostalgie și mîndria de a fi avut, la un moment dat, o asemenea putere, considerată de el cu nimic inferioară celei a tuturor monarhilor europeni¹¹¹. Această concepție s-a exprimat chiar în răsunătoarea declarație de principiu : „Praeter Deum et gladium superiorem in sua ditione agnoscebant neminem”, ceea ce însă ni se pare greu de apropiat de formulele occidentale : „Dieu et mon droit” din Anglia sau, în Franța, „Je tiens la couronne de seul Dieu et de mon épée” ¹¹². În realitate, Cantemir a vrut să spună altceva ¹¹³, și anume indică limitele inevitabile ale autorității domnești : voința divină (*Deus*) și forța injustă dar covârșitoare (*gladius*).

Totodată, el susține *originea bizantină a dregătoriilor* („aulica officia”) instituite, după un model ușor de recunoscut în tratatul lui Pseudo-Codinos, de către același Alexandru, al cărui renume de legiuitor fusese

¹⁰⁶ Pe baza unor mărturii pe care am avut dreptul să le numim „puține și răzlete”, politica internă a lui Dimitrie Cantemir a fost larg comentată, puncte de vedere diferite fiind expuse de N. Iorga, *Practica domnească a unui ideolog: Dimitrie Cantemir*, A.A.R., m.s.j., s. III, t. XVI, 1935, p. 211—219 (și idem, *Scrieri istorice*, ed. Barbu Theodorescu, I, Buc. 1971, p. 346—355); P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Buc., 1958, p. 96—102, și Andrei Pippidi, *Politică și istorie în proclamația lui Dimitrie Cantemir din 1711*, Studii, 26, 1973, 5, p. 923—945.

¹⁰⁷ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. D.M. Pippidi și colab., 1973, p. 246.

¹⁰⁸ E vorba de autocefalia bisericii moldovene și de autoocrația domniei, simbolizată prin darul coroanei. Lucrarea de referință este a lui Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea* (v.n. 22).

¹⁰⁹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 121.

¹¹⁰ *Ibid.*, p. 186.

¹¹¹ *Ibid.*, p. 122: „Christianorum principum pluribus licet potentia et ditionum amplitudine, nemini tamen potestate et in suos iure cederent”.

¹¹² Valentin Al. Georgescu, *Byzance et les institutions roumaines*, p. 598; idem, *L'idée impériale byzantine*, p. 325 (unde deviza franceză e citată diferit); idem, *La structuration du pouvoir d'État*, p. 110. Autorul, extinzînd și la Cantemir comparația, pornește de la sugestia conținută într-un pasaj al povestirii mitropolitului Gheorghe, după care Alexandru cel Bun ar fi proclamat „că-și stăpînește țara cu sabia despre toți megieșii” (Al. Elian, *art. cit.*, p. 133). Dar Cantemir n-a cunoscut legenda, formată în mediul mănăstiresc de la Neamț, decît într-o etapă anterioară închegării ei în scris (*ibid.*, p. 119—120, 121—122, 143—144).

¹¹³ Deși traducerea lui Gh. Guțu (ed. cit., p. 123) stă în sprijinul interpretării date de autorii amintiți în nota precedentă : „Afară de Dumnezeu și de sabia lor (sublinierea noastră, A.P.) nu recunoșteau pe nimeni mai puternic în țara lor”.

de timpuriu statornicit în tradiția cronicarilor¹¹⁴. Aceeași obirșie o are, după Cantemir—și aici trebuie să-i dăm desigur dreptate—eticheta destul de complicată de la curtea domnilor români din secolul al XVII-lea. El descrie astfel o serie de ceremonii, dintre care unele direct legate de caracterul sacru și absolut al domniei și asupra cărora ne vom îngădui a reveni. Acest „ighemonicon” era respectat, după cum ne spune fostul domn într-o pagină în care amintirile proprii se împletesc cu detalii desprinse din povestirea lui Del Chiaro, chiar în cursul îndelungatelor banchete de la palat, unde boierii se închinau, cu o solemnitate nezdruncinată nici de beție, la fiecare pahar al lui Vodă¹¹⁵. Fapt grăitor pentru imprecizia vocabularului politic al epocii și pentru prudența atitudinilor publice ale domnilor, în asemenea prilejuri cupele se ridicau în cinstea „împăratului” (τοῦ βασιλέως), fie cel apusean, fie sultanul, fără vreo explicație. Oricum, această naivă violenție, la care erau martori, de obicei, curtenii ori, întâmplător, cite un oaspete străin, trădează involuntar distanța dintre teorie și realitate. Cei care le doreau Habsburgilor victoria în războiul antiotoman n-o puteau face decât într-o formă deghizată, deși se știa prea bine în ce parte merg simpatiile lor. Singurul împărat recunoscut oficial era cel de la Constantinopol.

Aceasta ajunge să dezmință imaginea augustă pe care Cantemir se străduise să o creeze despre domn. Viziunea lui, poate influențată și de ambiția neobizantină a seraiului constantinopolitan, căci paralel cu *Descrierea Moldovei* el lucra și la *Istoria imperiului otoman*, răspunde aceluși sentiment patriotic de care generația precedentă de cărturari (Dosoftei, Miron Costin, Nicolae Milescu, Constantin Cantacuzino) se lăsase călăuzită în descoperirea trecutului țării și, mai cu seamă, proiectează în perioada dinaintea „capitulațiilor” soluția lui politică internă, vremelnice impusă prin acordul de la Luțk¹¹⁶.

Idee-forță care străbate evul mediu românesc, concepția autocratică a domniei pe care am urmărit-o pînă acum în diferite forme de literatură politică, de la urice la scrieri parenetice, se regăsește adeseori în noțiunea de „slavă”. „Slava” este prestigiul monarhic și, ca atare, ea își face apariția în documente încă de la Mircea cel Bătrîn¹¹⁷. Calitățile esențiale care asigură „slava” sint enumerate de Petru Rareș care, dezvoltînd axioma : „Țarul fără oștire nu poate fi”, precizează apoi : „Țarul este puternic și slăvit printre oșteni. Țarul trebuie să fie în împărăția sa cu

¹¹⁴ *Ibid.*, p. 199 (cu bibliografia la care trimit notele lui N. Stoicescu, *ibid.*, p. 215, pe lângă care vezi Barbu Cămpina, *Scrieri istorice*, p. 287—289). Cantemir s-a adresat textului lui Ureche interpolat de Misail Călugărul (Gr. Ureche, ed. cit., p. 69—71). Opinia că unele funcții, ca cea de loșofăt sau de spătar, ar fi avut un model bizantin, fusese emisă și de Miron Costin, în „Poema polonă” (*Opere*, ed. P.P. Panaitescu, Buc., 1958, p. 238, 387—388). De la Bizanț se trăgeau, după Cantemir, și cîteva familii boierești: Cantacuzinii, cu care el se înrudise prin alianță, și Hrisoverghi, „de stirpe regală” (*Descrierea Moldovei*, p. 283).

¹¹⁵ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 230—232. Cf. Anton-Maria del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. N. Iorga, Buc., 1914, p. 59—64. Cartea secretarului florentin al lui Brincoveanu a apărut în 1718 și a fost fără îndoială folosită de Cantemir, precum s-a mai arătat, pînă acum pentru alte pasaje.

¹¹⁶ Vezi Maria Holban și Ludovic Demény, *Originalul și traducerea latină a „Diplomei lui Petru I” dată lui Dimitrie Cantemir, cuprinzînd condițiile tratatului moldo-rus din 1711*. Studii, 26, 1973. 6, p. 1067—1078. Cf. Andrei Pippidi, *art. cit.*, p. 936—941, despre raporturile controversate dintre diploma acordată lui Cantemir, proclamația acestuia și tratatul încheiat după intervenția boierilor.

¹¹⁷ În arenga unui act pentru înzestrarea Coziei, text copiat și în preambulul altui hrisov din 1392, apoi preluat și de Vlad Țepeș în 1457, aceste documente fiind tot pentru Cozia (DRH, B, I, p. 26, 44, 199). Vezi mai sus, notele 88 și 102, despre formularul „cozian”.

binefacere dumnezeiască și cu mare înțelepciune, și față de oșteni să fie ca un părinte față de copiii săi, darnic, căci dărnicia împărătească față de oștire este înțelepciune, mîna cea darnică cu nimic nu sărăcește și-și agonisește mare slavă”¹¹⁹. Alături de elogiul fundațiilor pioase („binefacere dumnezeiască”), despre care se știe că au dat strălucire domniei lui Rareș, întilnim aici principiul acelei munificențe din care purced și ele — „largesse”, care atît la Bizanț cît și în societatea feudală din Occident evidenția pe suveranul bun și pe bunul cavalier. Însăși această liberalitate, izvor comun al daniilor către mănăstirile din țară și de peste hotare, iar mai tirziu al numeroaselor „închinări” precum și al beneficiilor împărțite cu generozitate feudalilor laici (sub forma „ocinilor” și, mai ales, a imunităților fiscale) vrea să fie, în ultimă instanță un reflex al virtuților imperiale de *filantropie* și *indulgență*, deținute odinioară de modelul bizantin¹¹⁹.

Ceremonialul aulic

Am făcut mai sus aluzie la atracția deosebită pentru Pseudo-Codinos încercată de Cantemir¹²⁰ și, adăugăm, de ceilalți cărturari români care, în secolul al XVIII-lea, au fixat în scris regulile „împărătești” ale ceremonialului de la curtea Moldovei sau a Țării Românești. Tradus în neogrecă, la cererea stolnicului Constantin Cantacuzino, în 1691 de către Hrisant Notaras patriarh al Ierusalimului, aflat în strînse legături cu domnii români, textul pune la îndemîna acestora numeroase norme de etichetă pe care ei s-au străduit să le respecte întocmai¹²¹. În perioada precedentă nu putuseră fi consultate decît *Învățăturile lui Neagoe*, care cuprind cîteva indicații vagi și generale despre „cum vor pune boierii și slugile la boerie și cînte și cum îi vor scoate dintr-acestea” sau „cum se cade domnilor să șadă la masă și cum mîncea și vorbea”¹²². Unor recomandări de acestea, care își au locul în categoria de scrieri etice, cunoscută sub numele de „Fürstenspiegel”, le lipsește desigur caracterul practic al îndrumărilor din Hris-

¹¹⁸ *Călători străini despre țările române*, ed. Maria Holban și colab., I, Buc., 1969, p. 459 (în continuare: *Călători străini*). Mărturia cunoscutului teoretician al monarhiei absolute în Rusia, Ivan Peresvetov, cu privire la Petru Rareș a fost pusă la îndoială, presupunîndu-se că am avea, în cel mai bun caz, o prelucrare a ideilor reale ale voievodului. Numai o analiză internă a izvorului, în comparație cu expresii incontestabil autentice ale gîndirii lui Rareș, în corespondența lui sau în rapoartele solilor care l-au ascultat, ar putea rezolva problema.

¹¹⁹ Valentin Al. Georgescu, *Continuitatea elenistico-romană și inovația în doctrina bizantină a filantropiei și indulgenței imperiale*, Studii clasice, XI, 1969, p. 210; idem, *L'idée impériale byzantine*, p. 327.

¹²⁰ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 199, folosind probabil ediția Goar (Paris, 1648), aflată și în biblioteca brincovenească de la Hurezi (C. Dîma-Drăgan, M. Caratașu, *Les ouvrages d'histoire byzantine de la bibliothèque du prince Constantin Brancovan*, RESEE, V, 1967, p. 443). Unele cronografe din sec. XVIII menționează „boeriile a împărăției Grecilor” după Dorotei al Monemvasiei și Matei Gîgala, cf. Iulian Ștefănescu, *Cronografele românești de tipul Danovici*, în *Opere istorice*, Buc., 1942, p. 119, 123, 125, 127, 148, 153.

¹²¹ Vezi Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, Buc., 1973, p. 65, 201. Manuscrisul a fost utilizat de Nicolae Mavrocordat și copiat pentru fiul său, Constantin, de C. Daponte. Alit înainte cît și după noua ediție a lui Jean Verpeaux, *Pseudo-Codinos. Traité des offices*, Paris, 1966, bizantiniști de frunte au comentat acest izvor: O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Jena, 1938, Rodolphe Guilland, *Observations sur la liste des dignitaires du Pseudo-Codinos*, Revue des études byzantines, XII, 1954, p. 58—68, și André Grabar, *Pseudo-Codinos et les cérémonies de la Cour byzantine au XIVe siècle*, în *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Veneția, 1967, p. 167.

¹²² Ed. cit., p. 256—264. Cf. totuși Dan Zamfirescu, *Studii și articole de literatură română veche*, Buc., 1967, p. 167.

toitii¹²³. O expunere amănunțită a ceremoniilor de la curtea Moldovei destinată unui public germano-rus, a fost redactată de Dimitrie Cantemir¹²⁴. Bogata experiență din anii petrecuți la București i-a îngăduit lui Del Chiaro să-și informeze cititorii italieni despre aspectul somptuos al curții muntene, atât la festivitățile laice, cât și la cele religioase¹²⁵. Îndeosebi acestea, după părerea autorului, se desfășurau „con sommo decoro e con tutta la maggiore magnificenza”, rivalizând în fast cu cele care, în jurul țarilor ruși, continuau străvechea tradiție bizantină¹²⁶. Cum ambele texte n-au circulat în mediul românesc, rămâne de văzut dacă uzanțele la care se referă Cantemir și Del Chiaro existau într-o codificare anterioară, ceea ce pare puțin probabil¹²⁷. Nici nu trebuie să bănuim că boierii se conformau, în ce privește costumul lor, acelor foarte complicate prevederi protocolare care în Bizanțul veacului al XIV-lea mergeau pînă la a stabili culoarea fiecărui veșmînt—comparabile numai cu regulile păstrate pînă astăzi de profesorii și studenții de la Oxford. Cronografele grecești care au circulat în traducere în țările române conțin indicații despre ceremonialul curții bizantine, îndeosebi despre cele mai înalte demnități, instituite de Constantin cel Mare (de cine altul?) așa cum dregătoriile din Moldova ar fi fost create toate deodată, după modelul bizantin, de Alexandru cel Bun. Mai mult, ori de cîte ori era posibil, sînt notate analogiile între boierii românești și funcțiile unor curteni ai Paleologilor. De pildă, se traduce: μέγας στρατοπεδάρχης prin „mare stratopedarhii de pre oastea pedeastră, adecă aga”, ó μέγας κοντοσταύλος și πρωτοσέβαστος prin „contostarhul cel mare, adecă comisul cel mare” și prin „protosevastos, adecă postialnicul cel mare”, sau ó domeστικός τῆς βασιλικῆς τραπέζης prin „domestihul measăi împărătești, adecă medelnicear mare”. Tălmăcind astfel, dascălul Grigore Buză sau grămăticul Pătrașcu Danovici nu făceau istorie comparată a instituțiilor, ci identificările lor, în general exacte. Se surprinde astfel o reală coincidență de structuri care îndreptățește concluzia, pe care unii nici n-au ocolit-o, că domnul român ocupă în condițiile create prin cucerirea otomană un loc echivalent cu al împăratului bizantin.

La capătul acestei lungi liste, într-un manuscris din 1689, citim: „Acestea sînt boeriile împărăției grecești. Iar boierii cei mari de svat au fost purtînd pălării în cap după obicei ce-au fost avînd; deci de la boeriia ce să chiamă *Kesariu panipersevastos* au fost purtînd pălării roșii cu aur” etc.¹²⁸. Despre aspectul curților românești în secolul al XVII-lea avem numeroase informații care ne încredințează despre o excepțională strălucire exterioară, un fast în care se întilneau elemente orientale și

¹²³ Ștefan Glixelli, *Regulile de purtare la masă în românește*, în Revista istorică română, III, 1933. Vezi și G. Călinescu, *Studii și cercetări de istorie literară*, Buc., 1966, p. 25—33. Aceeași remarcă se impune cu privire la preceptele adresate de Nicolae Mavrocordat fiului și moștenitorului său Constantin, de a cărui educație, ca și de a fratelui mai mare, Scarlat, s-a ocupat îndeaproape.

¹²⁴ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 227—233 (*in exitu et conviniis principum*), 237 (vinători), 241—243 (funeralii).

¹²⁵ A.M. del Chiaro, *op. cit.*, p. 59—67, 99—109. Vezi și relatarea înmormintării doamnei Pulheria Mavrocordat în 1716 (*ibid.*, p. 79—82).

¹²⁶ *Ibid.*, p. 89, 97—98.

¹²⁷ N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 12, atribuie influenței polone de la începutul secolului al XVII-lea fixarea ierarhiei boierești și a ceremonialului. Sînt de luat în considerație atât lista dregătorilor cu atribuțiile lor transcrisă de De la Croix după un original grecesc, cit și cea existentă în relația anonimă asupra Țării Românești în vremea lui Șerban Cantacuzino, ambele reeditate de M. Holban, *Călători străini*, VII, Buc., 1980, p. 261, 450.

¹²⁸ Vezi lucrarea citată mai jos, n. 139, p. 44—45.

occidentale și pe care contemporanii uimiți îl vedeau ca un aspect al tradiției bizantine.

Scena pe care o descrie Niccoló Barsi, martor al venirii lui Miron Barnovschila hramul sf. Ioan cel Nou din Suceava, cu o suită de „două mii” de călăreți, este neobișnuit de impunătoare. Detaliile acestei povestiri despre mulțimea curtenilor înaintind în ordinea rangurilor lor, despre caii cu șeava și friiele brodate cu perle, fir de aur și pietre prețioase, sau despre careta domnească, aurită, și ea precedată de cimpoieri și trîmbița și, reconstituie o ambianță maiestuoasă a cărei „grandissima pompa”, întipărindu-se puternic în mintea misionarului italian, demonstra o conștiință semeață a rolului și locului istoric ocupat încă de Moldova, în ciuda dependenței față de Poartă ¹²⁹.

Relatarea altui călător străin, Delacroix, înșiră ceremonii obișnuite cu cîteva decenii mai înainte de data tîrzie (circa 1670) la care a fost alcătuită; e vorba de cămărașii și copiii de casă „îmbrăcați în haine de brocart de aur, îmblănite cu soboli, scufia lor fiind de catifea brodată cu aur și împodobită cu mărgăritare”, toată această eleganță fiind, firește, cu mult întrecută de costumul luxos al domnului însuși ¹³⁰. Despre marea bogăție a îmbrăcăminții de curte mărturisesc inventarele de curînd date la iveală, care înregistrează „un briu domnesc acoperit cu diamante și rubine”, în valoare de 25 000 de florini, diademe, surguce, paftale, inele și nasturi de diamant, smarald sau safir, șiraguri de perle din Indiile Răsăritene, zeci de brățări și cereei și, tot cu zecile, mantii și rochii de purpură, damasc, atlas, brocart, catifea sau mătase. Pentru primiriile solemne la palat, aceleași socoteli ale averii Moveștilor conțin tacimuri de argint, tăvi, farfurii, cești, lighene, și ibrice de aur fin, lucrate de giuvaergii din Augsburg ¹³¹.

Un izvor interesant în legătură cu prestigiul exterior de care se înconjurau domnii români sînt relatările solilor Poloniei, care cuprind invariabil lungi litigii în chestiuni de etichetă. Astfel, unul din ei se plînge că Alexandru Lăpușneanu nu l-a poftit să șadă, altul că Ștefan Tomșa a așteptat să i se întindă mina, cîțiva cer zadarnic să fie întîmpinați de către domn în persoană sau se tocmesc la nesfîrșit pentru precedență ¹³². Acești trimiși ai Iagellonilor, apoi ai succesorilor lor din dinastia suedeză Vasa, reprezentau una din curțile cele mai protocolare din Europa ¹³³. Prestigiul ei influențase și anturajul domnilor Moldovei, prin atîtea legături de familie și de interese, așa încît ceea ce i se opunea aici era, sub pretextul datinei bizantine, și o imitație a propriului ei model.

¹²⁹ C.C. Giurescu, *Le voyage de Niccolo Barsi en Moldavie (1633)*, Mélanges de l'École roumaine en France, 1925, 1, p. 303—304. Cf. Miron Costin, *Opere*, p. 113: „Era la hirea sa Barnovschii Vodă foarte trufaș și la portul hainelor mindru”. Despre împrejurările trecerii lui Barsi prin Moldova, vezi *Călători străini*, V, Buc., 1973, p. 69—72 (Maria Holban împinge data călătoriei pînă în 1634, cînd domnea Vasile Lupu).

¹³⁰ V. Mihordea a editat *Relation des provinces de Moldavie et de Valachie*, în Revista istorică, XXIII, 1937, p. 122—147, și N. Iorga a comentat textul în *Istoria românilor*, VI, p. 14—18. Vezi și alaiul lui Grigore Ghica descris în *Le miroir de l'Empire ottoman, ou l'état présent de la Cour et de la milice du Grand Seigneur*, II, Paris, 1678, p. 203—204.

¹³¹ Ilic Corfus, *Odoarele Moveștilor rămase în Polonia. Contribuții la istoria artei și a prețurilor*, Studii, 25, 1972, p. 29—59. Despre vasele de argint aurit comandate la Brașov în 1675 de domnul Moldovei, vezi A. Veress, *Documente*, XI, p. 162—163. Nu trebuie totuși uitat că, după mărturia lui Del Chiaro, *op. cit.*, p. 140, argintăria a fost introdusă la ospețele curții muntene abia de Șerban Cantacuzino.

¹³² P.P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, Buc., 1930, p. 7, 38, 48, 58—59, 64, 100—103. Vezi și observațiile Mariei Holban, în „*Călători străini*, V, p. XII.

¹³³ Cf. lucrarea contelui Renaud Przedziecki, *Diplomatie et protocoles à la Cour de Pologne*, I, Paris, 1935, și II, Paris, 1937.

Dar un alt exemplu era neconținut înaintea ochilor, la mijlocul secolului al XVII-lea : Marco Bandini nu greșea, considerând curtea Moldovei „umbra sed non aemula Turcarum Imperatoriae aulae”¹³⁴.

Contemporanii au realizat că era ceva în aceste ambițioase forme care întrecea cu mult situația modestă a unui principe vasal al Porții. De aceea, despre domnia lui Vasile Lupu, al cărui palat din Iași avea o grădină italienească și încăperi pardosite cu marmură, pereții fiind îmbrăcați cu plăci de faianță aidoma porțelanului de Delft¹³⁵, Miron Costin spunea că a fost „împărăției cu bivșug și cu cinste sămănătoare”¹³⁶. La cronicarul Ion Neculce, portretul moral al lui Gheorghe Duca are aceleași trăsături, dintre care se distinge, în primul rând, emfaza atitudinilor publice : „Curtea lui, masa lui, cheltuiala lui, ca un craiu ținere. Și când ieșe afară în nașod, tot posomorit căuta, ca să-i ie oamenii de frică. Că el apucase învățatură de la Vasilie-Vodă”¹³⁷.

Mai tirziu, în perioada fanariotă, preocuparea aceasta, cu atît mai exagerată cu cît autonomia țarilor române devenise din ce în ce mai iluzorie, va rămîne, ca imitație a ritualului care, în Istanbulul tot așa de imperial ca și vechiul Bizanț, fixa fiecare act al vieții zilnice a sultanilor, și din cauza interesului arătat de Constantin Mavrocordat sau de Alexandru Ipsilanti vechilor instituții ale țării. Pentru a le cerceta, într-o vreme în care sînt inițiate și citeodată duse pînă la capăt diferite proiecte de istorii paralele, sinoptice, ale celor două principate¹³⁸, se înființează *marea logofeție de obiceiuri* (1797). În 1762 a fost scrisă la Iași, din porunca domnului Grigore Callimachi, acea *Condică ce are întru sine obiceiuri vechi și noi* în care, compilate de Gheorgachi logofătul, se regăsesc, cu unele modificări, regulile de ceremonial din veacul precedent¹³⁹. Sînt încercări de a păstra tradiția, devenită locală, iar sursele *Condicii* nu se rezumau probabil la cele bizantine, oricum indirect cunoscute. Activitatea lui Gheorgachi, cărturar învățat, abia a început să fie reconstituită : ca interpolator al cronicii lui Ureche, el se referă și la întîlnirea dintre Alexandru cel

¹³⁴ V.A. Urechiă, *Codex Bandinus*, Buc., 1895, p. 139.

¹³⁵ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 73. Cf. V. Bogrea, *op. cit.*, p. 11—12. Vezi articolul Corinei Nicolescu, *Ceramica otomană de Iznik din secolul XVI—XVII găsită în Moldova*, în *Arheologia Moldovei*, V, 1967, p. 287—305, și în traducere franceză, în „Faenza”. *Bolletino del Museo Internazionale delle Ceramiche di Faenza*, LII, 1966, nr. 4—6, p. 94—102). Admirația lui Evliya Celebi pentru curtea domnească din Iași îl face să exclame : „in tot Frenkistanul nu se află o baie așa de mîndră ca aceasta” (*Buletinul comisiei istorice a României*, XII, 1933, p. 41).

¹³⁶ M. Costin, *Opere*, p. 135. Cf. *ibid.*, p. 252, despre titlul imperial : „au ieșit mai mare și mai de cinste numele crailor”.

¹³⁷ Ion Neculce, *Letopiseșul*, p. 162. Tradiția va deforma raportul dintre cei doi domni, făcînd din al doilea fiul celui dintîi, ca la C. Daponte, ed. C. Erbiceanu, *Cronicarii greci cari au scris despre români în epoca fanariotă*, Buc., 1888, p. 164.

Pentru Țara Românească vezi N. Iorga, *Studii și documente*, III, p. 46—59; idem, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, I, Buc., 1969, p. 411—412; idem, *Cîteva note despre cronicile și tradiția noastră istorică*, A.A.R. m.s.i., s. II, t. XXXIII, 1910, p. 141—146; idem, *Operele lui Constantin Cantacuzino stolnicul*, Buc., 1901, p. 19—40; Aurora Iliciș, *Autorul Cronologiei tabelare, în Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, p. 351—355 (despre opera clucerului Dumitrache și despre cea atribuită lui Pirvu Cantacuzino). Pentru Moldova și Țara Românească, vezi Em. E. Kretzulescu, *Cronica lui Vasile Buhăescul cămărașul*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, XIV, 1913, p. 151—170; XV, 1914, p. 219—225; XVI, 1922, p. 162—186; A. Veress, *Istoricul marele serdar Gheorghe Saul (1743—1785)*, A.A.R., m.s.i., s. III t. V, 1931.

¹³⁸ Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762. Studiu și text*, Buc., 1939. Vezi și recenziile lui Em. Lăzărescu, în *RHSEE*, XVIII, 1941, p. 264—268.

Bun și „Andronic” Paleolog¹⁴⁰. În sfârșit, ultimii fanarioți au dat protocolului o atenție dovedită prin numeroase scheme de alaiuri sau procesiuni întocmite în ajunul evenimentului respectiv și care, evident, puteau fi reutilizate cu alt prilej¹⁴¹. De pildă, există un adevărat protocol al înmormintării lui Alexandru Suțu, în 1821, când pandurii lui Tudor Vladimirescu se pregăteau să pornească la drum spre București¹⁴².

Cele ce preced au încercat prezentarea, chiar sumară, a vieții de curte care gravita în jurul persoanei domnului. Partea cea mai însemnată din aceste ceremonii, având un caracter ecleziastic și liturgic, necesită să fie relevată în chip special, deoarece în cadrul lor s-a manifestat cu mai multă vitalitate tradiția bizantină. Avem în vedere încoronarea și miruirea domnilor și investitura episcopilor.

Încoronarea, miruirea, confirmarea episcopilor

În primul caz, ritualul ne este cunoscut doar prin informații destul de recente. Momentul avea o mare importanță întrucât în țările române nu a existat o doctrină dinastică propriu-zisă, succesiunea la tron fiind ereditară în linia descendenței masculine sau a agnaților și, în general, în ordinea primogeniturii. „Porfirogeneza”, în ciuda afirmațiilor citate ale unor domni de la începutul veacului al XVII-lea, și chiar legitimitatea nașterii nu au jucat nici un rol¹⁴³. De aceea, dreptul la domnie, asigurat în principiu de „osul domnesc”, în fapt de alegere, nu era valabil decât grație confirmării lui de către biserică prin dublul act al încoronării și al mir-ungerii.

Descrierea cea mai completă cuprinde elemente de ceremonial bizantin, ca funcția în acea împrejurare a marelui postelnic (*cubicularius*), îngenunchierea domnului la altar în dreptul ușilor iconostasului zise „porțile împărătești” (βασιλικαὶ πύλαι) sau rugăciunile „obișnuite a se citi la încoronarea împăraților ortodocși”¹⁴⁴. Relatarea aparține însă lui Cantemir, fiind deci suspectă de interpretări livrești și depărtată în timp de originea ritualului care ne interesează deocamdată.

Se poate presupune, pe baza documentelor interne și a exemplurilor pe care le oferă istoria universală, că încoronarea reprezintă o primă

¹⁴⁰ Manuscriptum, XI, 3(40), 1980, p. 19–20. Editorii au citit: „cupă de aur împărătească”. Nu e „cunună”?

¹⁴¹ Din anii 1812–1813 s-au păstrat nu mai puțin de opt asemenea documente, referitoare la intrarea lui Ioan-Vodă Caragea, a doamnei sau a unor demnitari otomani în București, la instalarea mitropolitului Nectarie al Ungrovlahiei sau la apariții domnești la diferite hramuri (V.A. Urechiă, *Istoria românilor*, X A, Buc., 1900, p. 11–12, 12–13; X B, Buc., 1902, p. 11–14, 14–15, 17–18, 29–31, 32–34). Cf. *ibid.*, VIII, Buc., 1897, p. 293, alaiul care-l întâmpină în 1802 pe Constantin Ipsilanti pe malul Dunării, la vadul de la Giurgiu.

¹⁴² Vezi George D. Florescu, *Alaiul înmormintării lui Alexandru N. Suțu voievod la 20 ianuarie 1821*, Buc., 1932, și Emil Virtosu, *1821. Date și fapte noi*, Buc., 1932, p. 4–9.

¹⁴³ Pe cînd în dreptul occidental, îndeosebi în Franța, „c'est la naissance et non pas l'onction qui fait les rois” — vezi N.D. Pissot, *Le cérémonial de la Cour de France, ou Description historique de ses grandes dignités, charges et titres d'honneur*, Paris, 1816, p. 2. Pentru izvoarele puterii suverane la Bizanț, vezi Louis Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris, 1970, p. 11–48.

¹⁴⁴ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 153–157. Interesul pentru aceste chestiuni l-a îndemnat pe contemporanul Nicolae Costin să descrie „obiceiale Leșilor cînd fac craiu nou”. Vezi N. Costin, *Letopisețul țării Moldovei de la zidirea lumii*, ed. I. Șt. Petre, Buc., 1942, p. 311–320; I.C. Chițimia, *Încoronarea regilor poloni la N. Costin*, *Cercetări literare*, IV, 1940, p. 139–162.

etapă, un gest a cărui valoare a fost, cu vremea, umbrită de miruire.¹⁴⁵ În condițiile existenței, în secolul al XIV-lea, a trei unități statale pe teritoriul ciscarpatic locuit de români, avem motive să credem că, pentru conducătorii fiecăreia din aceste formații politice, coroana împreună cu sceptrul simbolizau suveranitatea¹⁴⁶. O dovedește, pe lângă figurarea unor personaje încoronate pe sigiliile iconografice ale Țării Românești încă de la Mircea cel Bătrîn¹⁴⁷, și faptul că o coroană a Țării de Jos se mai păstra în tezaurul Moldovei în 1562, fiind necesară la solemnitatea de înscăunare a domnilor¹⁴⁸. Totuși, de la mijlocul veacului al XV-lea, această ceremonie se amplifică și, din accesorie, partea religioasă a ritua-lului devine esențială.

Primul domn moldovean uns a fost probabil Ștefan cel Mare¹⁴⁹. Semnificația inovației din 1457 este limpede: legitimarea domnească pe urmele ritualului imperial. Venind după un lung șir de uzurpări singe-roase, noul domn își începea acțiunea de consolidare a autorității centrale printr-un act extraordinar. La numai trei ani după căderea Constanti-nopolului, hotărârea luată de Ștefan va contribui să-i asigure biruința personală asupra altor pretendenți și, totodată, ridică acest rivnit tron la înălțimea celui al împăraților ortodocși¹⁵⁰. Mitropolitul din mîinile căruia el primea consacrarea, Teoctist, era capabil să legitimizeze ca, odi-nioară, patriarhii bizantini alegerea făcută de adunarea țării — echivalent aproximativ al Senatului¹⁵¹. Într-adevăr, după întreruperea legăturilor directe cu Marea Biserică din Constantinopol, acest ierarh fusese hiro-tonisit fie la Ohrida, în munții Macedonici, sub „protectorat” otoman, fie la Peć, în teritoriul sîrbesc încă liber — în orice caz, într-un centru ecleziastic subordonat patriarhiei ecumenice¹⁵².

¹⁴⁵ Marc Bloch, *Les rois thaumaturges*, Paris, 1924 (reeditare 1961). Ne facem datoria de a semnală articolul regretatei Corina Nicolescu, *Le couronnement, „încoronația”. Contribu-tion à l'histoire du cérémonial roumain*, RESEE, XIV, 4, 1976, p. 647—663, deși n-a fost nevoie să-l folosim pentru capitolul respectiv din lucrarea noastră. Vezi și Donald M. Nicol, „*Kaisers albug*”. *The Unction of Emperors in Late Byzantine Coronation Ritual*, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2, 1976, p. 37—52.

¹⁴⁶ Existența de sine stătătoare a Țării de Jos moldovene, cu unele consecințe politice și instituționale pînă în secolul al XVI-lea, a fost definitiv dovedită de Șerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, Studii și materiale de istorie medie, VI, 1971, p. 43—59.

¹⁴⁷ E. Virtosu, *Titulatura domnilor*, p. 234—243.

¹⁴⁸ *Călători străini*, II, p. 174 (raport al lui Ioan Belsius către Maximilian de Habsburg, la 6 iunie 1562). Semnalînd această mențiune documentară, P.P. Panaitescu, *Tezaurul domnesc. Contribuție la studiul finanțelor feudale în Țara Românească și în Moldova*, Studii, XIV, 1961, I, p. 64, a legat-o de împărțirea vremelnică a țării sub urmașii lui Alexandru cel Bun, croare care repetă pe cea a altor istorici cu privire la dublarea vorniciei.

¹⁴⁹ *Cronicile slavo-române*, p. 44 („*поставъ его на господарство*”), 49, 56, 61, 70.

¹⁵⁰ Practica miruirii fusese adoptată și de regalitățile catolice vecine: cea maghiară, înstituțită de papalitate, dar primind o coroană de la Bizanț, și cea polonă, a cărei recunoștere de către Otto al III-lea, capul laic al creștinătății apusene, în anul 1000, a precedat încoronarea lui Boleslav I de către arhiepiscopul de Gniezno (sediul mitropolitan al bisericii din Polonia, creat la aceeași dată).

¹⁵¹ Valentin Al. Georgescu, *Byzance et les institutions roumaines*, p. 61—62.

¹⁵² Ohrida era o regiune care-și manifestase tendințele de independență atît pe plan politic, susținînd ca și Țara Românească pe pretendentul Musa, în primul deceniu al veacului al XV-lea, cit și pe plan ecleziastic, printr-o atitudine intransigentă față de Unirea cu Roma, treizeci de ani mai târziu. Problema obscură a începuturilor păstoririi lui Teoctist I (1452—1453) a prilejuit ipotezele lui N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, Vălenii de Munte, 1908, p. 81—83, și N. Dobrescu, *Contribuțiuni la istoria bisericii române în secolul al XV-lea*, Buc. 1907, p. 32—36, care, în starea de atunci a cunoștințelor, au meritul de a fi indicat unde erau dificultățile și de a le fi căutat rezolvarea. Vezi studiul lui M.Th. Lascaris, *Joachim, métro-polite de Moldavie, et les relations de l'Eglise moldave avec le Patriarcat de Peć et l'archevêché-*

Nu știm dacă, chemat de părintele său să-i succedă în ultimele zile ale domniei lui, Bogdan cel Orb a recurs la același mijloc de a se impune, dar miruirea minorului Ștefan, în momentul încoronării sale din 1517, este tot atât de sigură ca și cea a lui Petru Rareș în 1527¹⁵³.

În Țara Românească, deși calitatea de „uns al lui Dumnezeu” este afirmată încă din acte ale lui Mihail I și Vlad Dracul¹⁵⁴, poate doar cu valoare metaforică în sensul de *ales* (χριστός Θεού), spre a reaminti dreptul divin al domnilor, pentru actul efectiv nu există alte dovezi categorice până în secolul al XVI-lea, când s-a sistematizat, și sub influența exemplului moldovean, ideologia politică feudală. În același timp, acest spor de prestigiu hieratic pentru domnie trebuia să fie atras de prezența în țară a unui înalt prelat constantinopolitan. E cazul fostului patriarh ecumenic Nifon al II-lea în 1503—1504. Autoritatea exercitată de el aici a durat numai un an, însă spiritul lui pătruns de tradiția bizantină și-a regăsit forța odată cu suirea pe tron în 1512 a lui Neagoe Basarab, cu care avusese legături deosebit de strînse¹⁵⁵. „Dumnezeu cu voia sa și cu mâna sa l-au uns și l-au pus domn”, spune despre el protul athonit Gavriil¹⁵⁶. Vizita la Tirgoviște a patriarhului Teolept I, ocazie în care „au făcut mir sfânt în sfânta mitropolie”, după cum menționează letopisețul anonim al Țării Românești¹⁵⁷, a avut loc însă cinci ani mai târziu, pentru sfințirea ctitoriei domnești de la Argeș.

Până în vremea mai nouă, când domniile erau investiți la Constantinopol și erau acolo unși de patriarhii ecumenici, mirul „mare” a putut

d'Achris au XVe siècle, Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique, XIII, 1927, p. 129—159, și cele mai noi, ale lui V. Laurent, *Contributions à l'histoire des relations de l'Eglise byzantine avec l'Eglise roumaine au début du XVe siècle*, *ibid.*, XXVI, 1945, p. 180—184, și *Aux origines de l'Eglise de Moldavie. Le métropolitain Jérémie et l'évêque Joseph*, *Revue des études byzantines*, II, 1947, p. 158—170. Vezi și Tit Sîmedrea, *Unde și când a luat ființă legenda despre atrnarea canonică a scaunelor mitropolitane din Țara Românească și din Moldova de arhiepiscopia de Ohrida. Notă pe marginea unei interpolări*, Biserica ortodoxă română, 1967, p. 975—1003

¹⁵³ *Cronicile slavo-române*, p. 92, 95. Vezi *ibid.*, p. 105 (Ștefan Rareș uns în 1551 — data exactă apare într-o însemnare editată de I. Bogdan, *Scrieri alese*, p. 534), 123 (Alexandru Lăpușneanu în 1552), 163 (Ștefan fiul lui Petru Șchiopul, în 1590). Ultima miruire coincide cu vizita în Moldova a patriarhilor Ieremia al II-lea al Constantinopolului și Ioachim al V-lea de Antiohia. Despre încoronarea lui Despot la 15 august 1562, v. H. Siruni, *Mărturii armenesti despre România, extrase din cronică armenilor din Camenița*, I, AAR, m.s.i., s. III, t. XVII, 1936, p. 275.

¹⁵⁴ Vezi mai sus, nota 51. O însemnare din 1411, la sfârșitul unei omilii a Sf. Chiril al Alexandriei, e datată „din zilele lui Mircea voievod și (ale) fiului său Mihail voievod” (Radu Constantinescu, *Manuscrise slavo-române ale vechii biblioteci sinodale din Moscova*, Studii, 24, 1971, p. 1029—1030), ceea ce confirmă asocierea celor doi domni, în aceiași termeni ca și inscripția de pe clopotul de la Cozia. E posibil ca inovația să se fi datorat lui Mircea, fie la propria sa încoronare, fie la aceea a fiului său, căruia îi asigura astfel succesiunea.

¹⁵⁵ *Viața sfântului Nifon* de Gavriil Protul arată că intervenția chiriarhului nu s-a manifestat numai în chestiuni bisericești, ci și pe plan politic și instituțional: „Grăia-le den pravilă și de lege, de tocmirea bisericii și de dumnezeceștile slujbe, de domnie și de boerie, de minăstiri și de biserici” etc. (ed. Tit Sîmedrea, în BOR, LV, 1937, p. 276).

¹⁵⁶ *Ibid.*, p. 286.

¹⁵⁷ I.I. Georgescu, *O copie necunoscută a letopiseșului cantacuzinesc*, Mitropolia Olteniei, XIII, 1961, p. 504; Cf. Virgil Căndea, *Letopiseșul Țării Românești (1292—1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, Studii, 23, 1970, 4, p. 682. Descrierea călătoriei lui Teolept în Țara Românească confirmă știrea (Hurmuzaki, XIV, 1, p. 717). În „Ecthesis chronica” se amintește că el a venit „să pregătească marele mir” (nu „să facă sfântul maslu”, cum e tradus pasajul în *Fontes historiae Daco-Romanae*, IV, Buc., 1982, p. 549).

fi adus doar de aceștia, la trecerile lor prin Moldova în Țara Românească¹⁵⁸.

În lipsa lor, când alegerea de către boieri era ratificată de mitropolitul țării, fără a se aștepta și confirmarea decisivă a Porții, lucrurile se petreceau ca în cazul lui Constantin Șerban, a cărui înscăunare în 1654, după moartea lui Matei Basarab, este astfel relatată de letopisețul cantacuzinesc: „il duseră în biserică cu haine domnești și-i ceti molitva de domnie punindu-i gujuman în cap. Și șazu în jățu-i blagoslovindu-l părintele vlădică și cîntară *многа лѣта*”¹⁵⁹.

Nu această contrafacere, ci însuși ceremonialul *basileilor* din veacul al XIV-lea era rezervat domniilor în vechea capitală imperială. Psaltii Marii Biserici le cîntă „vrednic este” (ἄξιός) și rugăciunile prin care li se urează putere, izbindă, statornicie, sănătate și mintuire sînt cele recitate cîndva pentru împărații „romeilor”¹⁶⁰. Intonarea unui *polychronion* pentru domn și a laudelor pentru patriarh făceau parte și ele din vechea liturghie bizantină¹⁶¹. Scena se repetă apoi în țară, la Sf. Nicolae Domnesc din Iași sau la mitropolia din Tirgoviște ori, mai tîrziu, din București¹⁶². „Rînduiala ce se face la încoronăția domnului”, datînd de la începutul secolului al XVIII-lea, traduce aproape cuvînt cu cuvînt rugăciunea rostită în 1391 la încoronarea lui Manuil al II-lea Paleologul¹⁶³. Între 1726 și 1733, Gheorghe Papadopoulos, profesor la Academia Domnească din Iași, a compilat și el tipicul aceleiași slujbe solemne¹⁶⁴. Există chiar în plină epocă fanariotă povestirea investirii lui Alexandru Scarlat Ghica, pe care, fiind scurtă, o reproducem:¹⁶⁵ „1766, dichemvrie 3,

¹⁵⁸ Despre miruire, vezi Simcon al Tesalonicalui, *De Sancto Unguento*, la J. Migne, PG CLV, col. 240—248; J. Goar, *Euchologion sive ritualum Græcorum*, Paris, 1647, p. 629 și urm.; V. Mitrofanovici și T. Tarnavski, *Liturghia bisericii ortodoxe*, Cernăuți, 1929, p. 754 (referințe binevoitoare semnalate de colegul Virgil Cîndea). Vezi și N. Popescu, *Patriarhii Țarigradului prin țările românești, veacul XVI*, Buc., 1914.

¹⁵⁹ Ediția I.I. Georgescu, p. 544.

¹⁶⁰ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 160—162. Formula din Pseudo-Codinos, p. 354: „ὐπόταξας ὑπὸ τοῦς πόδας αὐτοῦ τὰ βάρβαρα ἔθνη τοῦς πολέμους θέλοντος” apare acum așa: „ὐπέταξα ὑπὸ τοῦς πόδας αὐτοῦ πάντα ἔχθρον καὶ πολέμιον”. După N. Iorga, *Byzance après Byzance*, p. 141—142, acest ceremonial, atestat în vremea lui Petru Cercel, ar data încă din 1535, de la numirea lui Radu Paisie la domnia Țării Românești.

¹⁶¹ *Ibidem*. Cf. D. Cantemir, *Istoria imperiului otoman*, trad. I. Hodoș, I, Buc., 1872, p. 276—279, nota 43 (o descriere foarte asemănătoare a aceleiași ceremonii). Vezi și încoronarea, salutată prin aclamații, a lui Alfons al VII-lea de Leon, în 1135, într-o cronică spaniolă contemporană tradusă de Robert Folz, *L'idée d'Empire en Occident*, p. 207—208.

¹⁶² D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 170—171. Vezi încoronarea lui Mihnea al III-lea (1658) descrisă de Paul de Alep, *Călători străini*, VI, Buc., 1976, p. 262—265.

¹⁶³ Paul Mihail și I. Caproșu, *Despre ceremonialul domnesc*, Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A.D. Xenopol”, VIII, 1971, p. 397—399. Cf. Pseudo-Codinos, *Traité des offices*, p. 353—354. Nu se înțelege bine ce ar putea fi acel „manuscris bizantino-slav”, tălmăcit în românește în veacul al XVII-lea și apoi transcris de Axinte Uricariul. Editorii publică și o „molitvă la călătoria domnului”, a cărei proveniență bizantină e mai puțin sigură.

¹⁶⁴ Hurmuzaki, XIII, p. 481—482. Despre autor, care a avut preocupări istorice, alcătuind *Κλίμαξ τῆς ἐπιτομῆς τῶν αὐθέντων* și *Λεξικὸν αὐτῶν αὐθέντων*, probabil în legătură cu compendiul lui Vasile Buhăescul, vezi *Cronica Ghiculeștilor*, ed. Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, Buc., 1965, p. 52, și A. Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, Buc., 1971, p. 181. Un ghid sigur în ceremonialul otoman al înmînării tuiurilor sau al îmbrăcării caftanului a furnizat, prin editarea unui manuscris turcesc din secolul al XVIII-lea, H.Dj. Siruni, *Domnii români la Poarta otomană*, Buc., 1941. M. Beza, *Urme românești în Răsăritul ortodox*, Buc., 1937, p. 197—203, reproduce o descriere a investirii domnilor Țării Românești după ms. 24 al Muzeului etnografic din Atena, fără dată dar probabil din secolul al XVIII-lea, *Περιγραφή τῆς αὐθεντίας ὅταν γίνεται*.

¹⁶⁵ N.A. Gheorghiu, *Însemnări din cronică munteană din secolul al XVIII-lea*, Revista storică, XX, 1934, p. 22.

duminecă dimineața, înaintea sfintei liturghii fiind adunați toți arhieriei și boierimea, mari și ai doilea, deci pogorîndu-se Măriia Sa Alexandru Ghica Vodă, pe cum i-au eșit înaintea Mării Sale mitropolitul Grigorie, cu sfinta Evanghelie și patru diaconi cu trichelile și cu sfășnicele, și l-au luat de mină și l-au dus în sfintul oltariu și l-au hironit după obiceiul domnilor, cîntînd Isaiia $\chi\acute{o}\rho\epsilon\upsilon\epsilon$ și sărutînd sfintul prestol la patru cornuri, și apoi l-au ingenunchiat înaintea sfintului prestol și i-au cetit molitfa, apoi i-au dat dar de domnie creștinească și i-au cîntat $\xi\gamma\iota\omicron\varsigma$ după obicei¹⁶⁶, și l-au pus în scaunul Mării Sale în sfinta biserică domnească în București, și au rămas pînă cînd au venit și de la puternica împărăție turcul cu tuiurile și cu sangiacul și cuca”.

Așadar, și în domeniul formelor pompoase, pînă la ultimii domni fanarioți, tradiția bizantină a rămas, cu modificări neînsemnate, suportul unei continuități politice supuse la neconținute încercări, care avea uneori, nevoie de hiperbole, pentru ca societatea românească să nu piardă sentimentul încrederii în sine, sigur și neînduplecat, neapărat necesar rezistenței¹⁶⁷.

În pasajul citat mai sus, caracterul sacru al domniei e subliniat prin chiar termenul liturgic folosit pentru a denumi ritualul: „hirotonie”. Ca urmași ai lui Constantin în calitate de „ $\epsilon\pi\sigma\kappa\omicron\pi\omicron\varsigma \tau\acute{o}\nu \epsilon\kappa\tau\acute{o}\varsigma$ ”¹⁶⁸, împărații bizantini aveau o mare autoritate religioasă în materie dogmatică, precum și în domeniul canonic. Relația între *basileus* și biserică sa este poate unul din subiectele cele mai des și mai diferite abordate de istoriografia modernă a Bizanțului. De aceea, nu e, poate, lipsit de interes punctul de vedere exprimat la sfîrșitul veacului al XVII-lea, relativ la un imperiu atemporal, de către Antim Ivireanul: „cununa cea împărătească are despărțeală de mitra cea arhierască și împăratul care se nevoiaște pentru binele și folosul norodului său, atîta la cele trupești și trecătoare, cît și la cele sufletești și duhovnicești, măcar că nu are acea vrednicie (arhierască), iară plata îi iaste de la Dumnezeu întocmai cu episcopii cu carii ar fi mai rîvnitori și să face el diadoh apostolilor¹⁶⁹, carii sînt împărați și preoți ai bisericii, de vreme ce dimpreună lucrează cu Dumnezeu, pentru mintuirea lumii”¹⁷⁰.

În consecință, domnilor români le revenea prerogativa de a confirma alegerile de episcopi și mitropoliți, fixîndu-se asupra unuia din trei candidați și înmîinîndu-i cîrja arhierască, decizie care urma apoi să fie

¹⁶⁶ Editorul corectează „ $\xi\gamma\iota\omicron\varsigma$ ” cu „ $\xi\zeta\iota\omicron\varsigma$ ”, deși referirea e corectă la un pasaj anterior al ecteniilor. Cf. Ps. Codinos, *loc. cit.*

¹⁶⁷ Alexandru Suțu a primit în aceleași condiții investitura la Constantinopol la 17 noiembrie 1818 (N. Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 536) și a fost înscăunat la București, la Sf. Spiridon Vechi. Pentru Mihail Suțu, numit domn al Moldovei în iunie 1819, vezi informația adăugată de J.M. Lejeune, traducătorul din italienește al cărții lui J. Raicevich, *Voyage en Valachie et en Moldavie, avec des observations sur l'histoire, la physique et la politique, augmenté de notes et d'additions*, Paris, 1822, p. 88–93.

¹⁶⁸ Johannes Straub, *Régeneratio Imperii. Aufsätze über Roms Kaisertum und Reich im Spiegel der heidnischen und christlichen Publizistik*, Darmstadt, 1972, p. 119–158.

¹⁶⁹ Suveranul bizantin purta titlul oficial de „isapostolos”, cf. Daniel de Decker și Ginette Dupuis-Masay, *L'„épiscopat” de l'empereur Constantin*, Byzantion, 4, 1980, p. 118–157; L. Bréhier, *ἱερεὺς καὶ βασιλεὺς*, în vol. ed. de H. Hunger, *Das Byzantinische Herrscherbild*, Darmstadt, 1975, p. 86–92.

¹⁷⁰ Antim Ivireanul, *Opere*, ed. Gabriel Ștrempel, Buc., 1972, p. 86. Cf. despre dubla putere temporală și spirituală a domnilor, hrisovul lui Grigore Ghica din 1764, analizat de V.A.I. Georgescu în *Studii*, 1, 1965, p. 66–68.

ratificată de sinodul patriarhiei ecumenice¹⁷¹. Dimitrie Cantemir nu uită să o menționeze, subliniind că dreptul de investitură, „smuș împăraților romani prin meșteșugurile papilor, nu s-a mai păstrat de niciunul din principii creștini, în afară de autocratorul Rusiei”¹⁷². Transmiterea unuia din însemnele demnității de arhieru — toiagul — avea loc în cadrul unei proceduri de caracter laic, pe cînd pentru celălalt — mitra —, după primirea aprobării de la Constantinopol; se organiza, cu solemnitatea de rigoare, o ceremonie religioasă¹⁷³.

Demnitatea lor le conferea domnilor un caracter aproape sacerdotal, ca și împăraților bizantini sau, de altfel, regilor „taumaturgi” din Occident. La anumite ceremonii ale ritualului ecleziastic, domnul figurează chiar ca oficiant, deși nu în primul rînd, ci după mitropolit sau, cînd este cazul, după patriarhul oaspête. Ne referim la slujba care avea loc în Joia-mare, cunoscută sub numele slavon de „umivanie” sau cel grecesc de „niptira”, cînd, în semn de pocăință, domnul și boierii imitau gestul lui Iisus spălînd picioarele ucenicilor săi. Ea se practica în Moldova înainte de 1588, este consemnată, cu toate detaliile, de Paul de Alep, la Tîrgoviște în 1657, dar în epoca fanariotă era o tradiție desuetă, rareori respectată, și oricum domnul se mulțumea să asiste, fără să mai participe la ea¹⁷⁴. Deși aici a acționat evident influența bizantină, putem evoca și în Europa catolică existența aceluiași rit la care s-au supus regii Franței — despre Ludovic al IX-lea avem mărturia lui Joinville — și Habsburgii, pînă la ultimul.

¹⁷¹ Vezi hrisovul lui Leon Tomșa din 15 iulie 1631 (DRH, B, XXIII, p. 408). N. Iorga, *L'Église autocéphale de Roumanie, ses origines et son rôle parmi les Églises nationales d'Orient* (extras din *L'Europe nouvelle*, 27 februarie 1926), p. 6, a remarcat că, prin această independență formală, mitropoliile românești intrau în conflict cu „spiritul bizantin”, cu Marea Biserică manevrată de clanuri influente în direcția conștiinței naționale neoelenice. Boierii moldoveni din 1786 știau că „din veachi și din început, de cînd iaste țara noastră supt umbra prea puternicii împărații și din vremea strămoșilor noștri, rînduiala și obiceiul pămîntului iaste acesta: alegere a așezare arhierului nostru să face de către domn după rugăciunea și cerirea pămîntului” (*Condica de hirotonii a Mitropoliei Moldovei*, ed. N. Iorga, în *Buletinul comisiei istorice a României*, 3, 1924, p. 14). Cf. D. Cantemir, *op. cit.*, p. 352.

¹⁷² *Ibid.*, p. 126, 352. Situația era aceeași în Țara Românească, cf. A.M. del Chiaro *op. cit.*, p. 88, și *Condica sintă*, ed. Ghenadie Enăceanu, I, Buc., 1886. Să se vadă, ca ilustrație, magnifica mitră din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, aurărie venețiană, aflată la București, în Muzeul de Artă al R.S.R. (Inv. M. 1560/14197) și publicată în *Treasures from Romania*, Londra, 1971, p. 109.

¹⁷³ Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brincoveanu voievod (1688—1714)*, ed. Aurora Ilieș, Buc., 1970, p. 168, dă pentru numirea lui Antim ca mitropolit data de 28 ianuarie 1708, cînd „l-au chemat acolo în casa cea vlădicească și i-au dat cirja”, și 22 februarie pentru instalarea sa („au trimis măriia sa pă dumnealui Ștefan Cantacuzino, marele postelnic, cu carita cea frumoasă domnească și cu alaiu frumos, la sfînta mitropolie, dă l-au proscălisit să vie la curte; pă carele aducîndu-l pă scară cea mare pen divan, s-au împreunat cu măriia sa Vodă, sărutîndu-i măriia sa mîna și făcîndu-i frumoasă orație”). Vezi textul precizii lui Antim Ivireanul, *Opere*, p. 3—8. Așadar, aprobarea domnească era necesară pentru validitatea oricărei numiri în funcția episcopală sau metropolitană. Pentru înlocuirea unui ierarh în viață existau două căi: fie destituirea de către patriarhia din Constantinopol, la cererea domnului, ca în cazul mitropoliților Țării Românești Ștefan I (1653) sau Antim (1716, după o primă încercare în 1712) — fie demisia, de exemplu Varlaam de Glavacioc, în 1679 „ș-au pus cirja pe masă inaintea domnului și a tot soborul, și luînd cirja domnul, au dat-o vlădicăi Theodosie” (*Cronicari munteni*, I, ed. M. Gregorian, București, 1961, p. 207). Pentru asemenea intervenții ale autorității de stat în conducerea bisericii bizantine, vezi P.G. Caron, *Una manifestazione del „cesaropapismo” degl'imperatori d'Oriente: l'accettazione delle rinunce dei vescovi di Constantinopoli*, în *Attes du XVe Congrès international d'études byzantines*, IV, Atena, 1980, p. 78—83.

¹⁷⁴ Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial*, p. 131—133, 292.

În alte împrejurări, după exemplul lui Constantin cel Mare, domnul adresa adevărate omilii curtenilor săi. Cu privire la Ștefan Cantacuzino, la mazilirea sa (1716), un fragment de cronică pe care-l vom analiza cu un prilej viitor, cuprinde informația neașteptată că „au făcut un cuvînt minunat pentru zădărniciia lumii aceștia, după aceasta cerînd ertăciune dă la tot norodul și sărutîndu-i mina toți”¹⁷⁵.

Simbolurile autorității domnești

a) *Sceptrul*. Anterioritatea sceptrului asupra celorlalte însemne se poate deduce indirect din comparația între situații asemănătoare, atît din spațiul bizantin, cît și din Europa occidentală¹⁷⁶. Se știe valoarea specifică, de simbol al suveranității, a ceea ce izvoarele numesc σκήπτρον la Bizanț¹⁷⁷. Același obiect, un stindard militar de tip *labarum*, are o mare importanță în primele secole de existență a statelor feudale românești, după cum o dovedește apariția sa frecventă în textul cronicilor¹⁷⁸. Astfel letopisețul anonim al Moldovei pomenește cu mîndrie printre trofeele cîștigate de Ștefan cel Mare în 1471 „schiptrul cel mare al lui Radul voievod”, altelei însă „schiptrele” se confundă cu steagurile (gr. τα φλάμουλα) dar, în general, e vorba de „schiptrul domniei”¹⁷⁹. Condiția de state tributare sau, după terminologia occidentală, „vasale” a țărilor române față de Poarta otomană a dus la identificarea sceptrului cu „sangiatic-alem”, steagul alb, „vexillum”, semn al supunerii, conferit domnilor la investirea lor de către „sangiatic-bei” sau „miralem-aga”¹⁸⁰. De aceea, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, diferite inscripții cu caracter

¹⁷⁵ *Insemnările Andronștilor*, publicate cu un studiu introductiv de Ilie Corfus, Buc., 1947, p. 26.

¹⁷⁶ Percy Ernst Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatsymbolik*, I—III, Stuttgart, 1954—1956; Agostino Pertusi, *Quedam regalia insignia, Ricerche sulle insegne del potere ducale a Venezia durante il Medioevo*, Firenze, 1965; idem, *Symbolisme des insignes byzantines du pouvoir*, Études balkaniques, XIV, 1978, 3, p. 44—50.

¹⁷⁷ Constantinus Porphyrogenitus, *De ceremoniis Aulae Byzantinae*, I, Bonn, 1829, App., p. 505; Pseudo-Codinos, *op. cit.*, p. 248. În „Constitutum Constantini”, celebrul fals anterior secolului IX, între alte embleme ale demnității imperiale apar și „imperialia scepra”, ca însemne militare (Gino Cervito, Franco Natale, Giorgio Spini, *Antologia di testi per lo studio della storia medioevale*, Roma, 1959, p. 24). Carl Erdmann, *Kaiserliche und päpstliche Fahnen im hohen Mittelalter*, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, XXV, 1933, p. 1—48, a demonstrat că, pînă în secolul XI, „vexillum” nu înseamnă o flamură, ci crucea purtată solemn în procesiune sau luptă.

¹⁷⁸ Observația aparține lui Eugen Stănescu, *Cultura scrisă moldovenească în a doua jumătate a sec. XV*, p. 33.

¹⁷⁹ *Cronicile slavo-române*, p. 15, 17, 18 (40 de steaguri turcești cucerite în lupta de la Vaslui, cf. *ibidem*, p. 50, 63), 22, 49, 61, 63, 65, 70, 73, 91, 102, 105, 121, 147. E indispensabilă consultarea articolului lui Marcel Romanescu, *Despre schiptru*, Revista istorică română, XVI, 3, 1947, p. 288—294, unde se susține că „marele schiptru” înseamnă steagul conferit de sultan și că sceptrul „n-a existat niciodată în țările române”. De aceeași părere sînt E. Turdeanu, *La littérature bulgare au XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1947, p. 29 și Corina Nicolescu, *Les insignes du pouvoir. Contribution à l'histoire du cérémonial de cour roumain*, RESEE, XV, 1977, 2, p. 234—236.

¹⁸⁰ Vezi Iarăși D. Cantemir, *op. cit.*, p. 160, 164, 168. Deja pe piatra de mormînt a lui Neagoe Basarab apar și sceptrul și steagul. Într-o faimoasă însemnare pe tetraevanghelul de la Humor se spune că Petru Rareș a primit în 1541 „sceptrul țării Moldovei, adică steagurile” (Elena Niță, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*, Buc., 1981, p. 95—96).

de cronică păstrează vechiul termen bizantin¹⁸¹. Totuși în preajma aceleiași date, întâlnim reprezentarea unui sceptru crucifer în efigia lui Despot Heraclidul de pe talerii bătuți în 1562—1563 din porunca acestui domn — nu o simplă imagine convențională, ci un portret veritabil¹⁸². În arta bizantină, numeroase imagini (pe monede, miniaturi etc.) îl reprezintă pe împărat ținând în mâna stângă un sceptru, adesea terminat cu o cruce (σταυρος). În schimb, la români, către sfârșitul veacului al XVII-lea, sceptrul nu mai era decât o relicvă istorică, a cărei desuetudine făcea necesară explicația dată de Dimitrie Cantemir: „bețișor scurticel, cările obicinuiți sînt împărații în mină a-l ținea”¹⁸³. Uneori, în iconografia domnilor din secolele XV—XVI, sceptrul e înlocuit prin

b) *Cruce*. Unul din primele portrete din această categorie este cel al lui Ștefan cel Mare, brodat pe epitrahilul dăruit în 1504 mănăstirii Dobrovăț: crucea dublă („de Lorena”) pe care voievodul o ține în mâna stângă, are o formă întilnită la Bizanț sub Justinian al II-lea (705—711), repetîndu-se pînă la Comneni și Paleologi¹⁸⁴. Crucea cu trei ramuri, imagine a unui obiect real, apare pe fresca din biserica episcopală de la Curtea de Argeș unde pe la 1535 Radu Paisie face gestul de a o întinde fiului său Marcu, moștenitor prezumtiv¹⁸⁵, și pe o bulă sigilară din Țara Românească: domnul, probabil Petru Cercel (1583—1585), o ține în mâna dreaptă¹⁸⁶. Explicațiile n-au lipsit, susținîndu-se, de pildă, prin analogie cu un motiv frecvent pe pietrele funerare din aceeași vreme, că crucea

¹⁸¹ Epitaful lui Albu Golescu de la Vierș, ed. N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, p. 145: „a vrut fratele Domniei Sale Io Petru Voievod să intre domn în țara Moldovei cu schiptrul împăratului”. Cf. cronică murală de la Sf. Gheorghe din Suceava, despre fiul lui Petru Șchiopul, Ștefan: „i-au adus lui schiptru de la împăratul turcesc” (tradus „steagul” de P.P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române*, p. 162—163). Cf. DIR, B, X I, III, p. 198: „cui va încredința Dumnezeu de va începe să țină sceptrul întregii țări” (1564).

¹⁸² Ilie Țabrea, *Monedele lui Despot-Vodă în lumina ultimelor cercetări*, Studii și cercetări de numismatică, V, Buc., 1971, p. 161—177. Obiecția lui Al. Elian, *Moldova și Bizanțul*, p. 136, n. 3, după care monedele ar fi fost bătute „dincolo de hotarele țării”, ceea ce le scade valoarea documentară, este ciudată, căci se cunoaște activitatea la *Suceava* a meșterului sas Wolfgang. De altfel, *O relatare inedită a morții lui Despot-Vodă*, ed. de A. Armbruster, în SMIM, VII, 1974, p. 326, se referă explicit la „sceptrum aureum”. Cu cîtva timp înainte, relieful de pe piatra de mormînt a lui Radu de la Afumați îl reprezintă pe voievod călare, în mină cu „schiptrul”-buzdugan — la care face aluzie și inscripția (T. Palade, *Radu de la Afumați*, Buc., 1939, p. 89).

¹⁸³ D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*, ed. P.P. Panaitescu și I. Verdeș, I, Buc., 1965, p. 22.

¹⁸⁴ Muzeul de Artă al R.S.R., Secția de artă veche românească, Inv. nr. Tz. 1114. Publicat în *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 308—309 (fig. 216), apoi de Maria-Ana Musicescu, *Portretul brodat în arta medievală românească*, SCIA, 1962, 1, fig. 16 și I. D. Ștefănescu, *Broderiile de stil bizantin și moldovenesc în a doua jumătate a sec. XV. Istorie, iconografie, tehnică*, în *Cultura moldovenească*, p. 485 (unde se spune că doamna Maria Voichița are și ea în mină o cruce „cu două bare”, afirmație contrazisă de ilustrația ce însoțește textul, fig. 6). Cf. epitrahilele de la Futna reproduse de N. Iorga, *Portretele*, p. 14, 21. Pentru comparație, vezi Agostino Pertusi, *Insegne del potere sovrano e delegato a Bisanzio e nei paesi di influenza bizantina*, Spoleto, 1976, p. 503—504 și pl. I, 1, D

¹⁸⁵ *Ibid.*, p. VII și pl. 50; Victor Brătulescu, *Frescele din Biserica lui Neagoe de la Argeș*, Buc., 1942, p. 31, și pl. V; Corina Nicolescu, *Costumul de curte în țările române (sec. XIV—XVIII)*, Buc., 1970, p. 96, fig. 48. Vezi N. Iorga, *op. cit.*, pl. 56, pentru portretul lui Petru cel Tânăr de la Snagov, cu cruce și năframă.

¹⁸⁶ C. Moșil, *Bule de aur românești*, *Cronica numismatică și arheologică*, IV, 1923, 1 p. 26; idem, *O nouă bulă de aur sigilară*, *Buletinul științific al secțiunii de științe istorice filosofice și economico-juridice a Academiei R.P.R.*, 1951, p. 17—18 și fig. 16; N. Iorga, *op. cit.*, p. 51 (ar fi tot Radu Paisie); Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 136—137 (ca și despre portretul precedent, „în atitudine de donator”!).

ar fi „semnul morții”¹⁸⁷. Alți cercetători, influențați de teoria „nova plantatio”, au crezut chiar că e vorba de vestigii de dendrolatrie¹⁸⁸. În fapt, prima presupunere — și singura de luat în seamă — pornea de la credința că, Radu Paisie și Marcu nemaifiind în viață, chipurile lor au fost adăugate la ale ctitorilor principali „în jurul sec. XVII”, ceea ce studii ulterioare au dovedit ca inexact. Dimpotrivă, crucea care, cu un asemenea înțeles funerar, n-ar fi putut figura pe portretul unui domn în viață și care, sub numele de „stavros” își avea locul printre *regalia* bizantine, arată că Radu, primul domn uns la Constantinopol, era în scaun în momentul cînd a fost pictat portretul său din biserica de la Argeș¹⁸⁹. Pe bula de aur a lui „Petru voievod”, crucea cu triplă transversă nu poate avea nici sens funerar, nici rostul de a simboliza participarea la un act de ctitorie ci este un însemn cu caracter religios-politic, semnificînd investitura divină ca îndrumător spiritual al poporului. Cum se explică atunci că, la bolnița Coziei, spătarul Stroe e zugrăvit purtînd o cruce (simplă de astă dată)? Un sceptru crucifer de această formă, existent și la împărații bizantini, dar aproape numai în secolele VI—VII, pare să fi fost semnul demnității de consul (ὄπατος); într-o perioadă atît de tirzie, cînd semnificația acestor simboluri se pierduse în mare parte iar titlul consular nu mai avea nici un înțeles, era un atribut onorific cu totul excepțional. Tot atît de ieșit din comun este faptul că, în tabloul votiv din naosul Snagovului, doamna Chiajna ține în mîna dreaptă o cruce cu dublă transversă, probabil ca o subliniere a autorității ei de regentă. Pe o broderie din primul sfert al veacului al XV-lea, Vasile I, marele cneaz al Moscovei, e reprezentat cu un sceptru crucifer¹⁹⁰; față de această cruce simplă, cea dublă sau triplă a domnilor români nu însemna oare un rang mai înalt în ierarhia bizantină? Trebuie adăugat însă că, spre deosebire de „stavros”, crucea cu trei brațe este cea zisă patriarhală, și indică poziția domnului de protector al bisericii ortodoxe. Despre σταυρος, ca simbol

¹⁸⁷ V. Brătulescu, *loc. cit.* După autoarea monografiei *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, Buc., 1978, p. 53, 57, 62, crucea ar fi numai „semnul votiv, de ctitor”. Nu s-a explicat încă prezența unei cruci cu două brațe în armoriile complicate ale lui Despot.

¹⁸⁸ I.D. Ștefănescu, *Cu privire la stema Țării Românești. Arborele din pecețile și bulele sigilare de aur*, Studii și cercetări de numismatică, I, 1957, p. 379. Întregul studiu (p. 375—388) nu e utilizabil decît cu maximum de precauții: republicări de monede date ca inedite, ipoteze adoptate imediat ca certitudini de nezguduit, datări foarte vagi și o omissiune mergînd de la monedele Macabeilor pînă la Moissac sau la pietre de mormînt bulgărești din secolul al XIX-lea contribuie la trezirea spiritului critic al cititorului.

¹⁸⁹ Pseudo-Codinos, *op. cit.*, p. 200—202. Considerăm exactă presupunerea lui C. Pavel, *Cîteva date în legătură cu portretele votive din „biserica lui Neagoe” din Curtea de Argeș*, Mitropolia Olteniei, XIV, 7—9, 1962, p. 460—462, deși ulterior, în cartea sa *De la „Negru Vodă” la Neagoe Basarab*, 1976, p. 155, autorul a renunțat la ea, afirmînd că chipurile lui Radu-Paisie și Marcu n-au fost zugrăvite decît în 1554—1557. Vezi și „crucea dătătoare de viață” a țarilor moscoviți (W. K. Medlin, *Moscow and East Rome*, Geneva, 1952, p. 54). Pe lespezile tombale reproduse în luxoasa publicație a lui V. Brătulescu, p. 8—18, crucea are numai două brațe sau unul singur, cînd al treilea nu e oblic, cu o excepție: piatra lui Radu de la Afumați (fig. 5), unde crucea triplă e încadrată pe monograma Mintuitorului. Desigur, problema e prea complicată pentru a putea fi rezolvată aici. Unii domni poartă crucea singură, ca Alexandru al II-lea Mircea (?), pe miniatura unui evangheliar, Mihnea al II-lea la Biserica Domnească din Tirgoviște, Radu Șerban și Matei Basarab la Hurezi sau ultimul la Polovragi (N. Iorga, *Portretele*, pl. 67 b. și urm.), iar alții apar cu crucea și năframă, care odinioară înfășura „akakia” *basileilor*: Petru Cercel și Mihai Viteazul la Căluu, Ieremia și Simion Movilă la Sucevița. Despre năframă, crezută o podoabă oarecare, v. Al. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*, I, Buc., 1974, p. 154—155. „O năframă ce-i zic cecemea” e menționată și de logofătul Gheorgachi în 1762 (Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial*, p. 275, 278).

¹⁹⁰ Alice Bank, *Византийское искусство*, Moscova, 1965, p. 288.

al victoriei la toți succesorii lui Constantin cel Mare, s-a spus că devenise la Bizanț atributul esențial al împăraților (L. Bréhier).

c) *Spada*. De la început asociată cu buzduganul-sceptru, spada joacă un mare rol în ceremoniile curții. În asemenea ocazii solemne, ea era încredințată unui demnitar, marele spătar, atribuție echivalentă cu cea a *protospătarului* de la Palatul sacru din Constantinopol (cu a conetabilului în Franța etc.)¹⁹¹. Totuși, Cantemir în *Descriptio Moldaviae* menționează două arme asemănătoare (*gladius* și *ensis*), dintre care spătarul ținea una în mână și cealaltă pe umăr. Una din ele fiind probabil o sabie încovoiată, de tip turcesc, era adusă de la Constantinopol, unde-i fusese acordată domnului, ca însemn al puterii militare, de către sultan, pe cînd *gladius* ar fi fost păstrat în tezaurul domnesc, ca și coroana. În sprijinul acestor presupuneri se pot aduce mențiunile din *Condica* lui Gheorgachi logofătul referitoare la ceremoniile din ajunul Crăciunului și din ziua următoare, ocazii în care „sabiia cea împărătească” era purtată „curmeziși pe umărul său” de un boier (vtori spătar, vel spătar). Pe stema Țării Românești, spada și sceptrul în ghiarele acvile cruciate încep să figureze numai din secolul al XVII-lea¹⁹². Totuși, în 1533, un sol primit în audiență de Vlad Vintilă raportează că l-a găsit avînd la îndemînă spada și buzduganul, nu din precauție, cum s-ar putea crede, ci fiindcă erau chiar însemnele domnești menite să-l impresioneze pe vizitator¹⁹³. Poate n-am greși văzînd în vechea armă de la Muzeul Eski-Sarai din Constantinopol, căreia i se bănuiește o origine moldovenească, chiar o spadă „de încoronare”¹⁹⁴. Același caracter de ceremonie îl au și săbiile cunoscute ale lui Constantin Brîncoveanu¹⁹⁵; la încoronarea acestuia, după mărturia lui Del Chiaro, mitropolitul i-a încins sabia¹⁹⁶.

d) *Lancea*. Cea mai veche reprezentare a acestui însemn cavaleresc se poate recunoaște pe emisiunile monetare ale Țării Românești din timpul domniei lui Radu I (1377—1384), voievodul „transalpin” apărînd pe revers, în armura completă de cavaler apusean și cu o lance în mîna dreaptă¹⁹⁷. Urmașul său, Mircea cel Bătrîn, va fi înfățișat, pe ducați

¹⁹¹ N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători*, p. 243—247, precizînd că această funcție apare în Țara Românească în 1415, în Moldova în 1434. Miron Costin, *op. cit.*, p. 238, 388, considera sabia și buzduganul drept însemne ale domniei. Cf. Ps.-Codinos, *op. cit.*, p. 202.

¹⁹² Emil Vîrtosu, *Sigiliile domnești rare din veacul al XVIII-lea*, AAR, m.s.i., s. III, t. XXV, 1942, p. 75—79, publică pecetea lui Mihnea al III-lea Radu (1658). În Moldova, aceleași elemente heraldice (spadă și sceptru) se observă încă din 1623, pe sigiliul lui Ștefan Tomșa (C. Moisil, *Stema României, originea și evoluția ei istorică și heraldică*, Buc., 1931, p. 8, fig. 19), apoi pe sigiliul din 1638 al lui Vasile Lupu (Magdalena Bunta, *Sigilii domnești din secolul al XVII-lea*, Studii și cercetări de numismatică, IV, 1968, p. 263—269).

¹⁹³ Relația lui Petru Opalinski, în *Călători străini*, I, Buc., 1968, p. 345, 430.

¹⁹⁴ M. Beza, *Noi urme românești la Stambul*, Boabe de grîu, V, 1934, p. 402. Recent, problema provenienței acestui obiect a fost redeschisă de Ștefan S. Gorovei, *Dragoș și Bogdan, întemeietorii Moldovei*, Buc., 1973, p. 101—107.

¹⁹⁵ C. Marinescu, *Trei săbii ale lui Constantin Brîncoveanu*, Buletinul comisunii monumentelor istorice, XIX, 1926, p. 93, și urm.; N. Iorga, *Portrete și lucruri domnești nou-descoperite*, AAR, m.s.i., s. III, t. IX, 1928, p. 222—223; idem, *Încă o sabie a lui Constantin Vodă Brîncoveanu*, Revista istorică, XIX, 1933, p. 11.

¹⁹⁶ A. M. del Chiaro, *op. cit.*, p. 144. Gestul lipsește din relatarea lui Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 57, poate deoarece asemenea detalii, intrate în tradiție, nu mai atrăgeau atenția românilor.

¹⁹⁷ C. Moisil, *Monetele lui Radu I Basarab*, Cronica numismatică și arheologică, II, 1921, p. 15; dr. G. Severeanu, *Despre moneta lui Radu I (1380—1385) cu tipul cavalerului și variațiile ei*, Buletinul societății numismatice române, XVI, 1921, 40, p. 113—118. Dar lancea poate fi și flamura, pe care este înfățișat chipul lui Iisus, după cum se poate distinge pe fotografia unui portret (ulterior dispărut) al lui Radu I, cf. N. Vătămanu, *Revelații în tabloul cîntorilor mîndștirii Curtea de Argeș*, BOR, LXXXV, 1967, nr. 7—8, p. 124—125: acesta ar fi deci „schiptrul”?

bătuți de el, fie cu spadă sau buzdugan, fie, mai ades, cu lancea¹⁹⁹. Inițial, o armă de atac (*hasta*), aceasta a devenit în iconografia occidentală sau bizantină un stindard, *vexillum* ori *labarum*¹⁹⁹. Cel dintii din aceste tipuri a dat în apusul Europei diferitele flamuri, cea mai cunoscută fiind „l'oriflamme” de la Saint-Denis, iar în țările române steagurile și prapuri²⁰⁰. Ceea ce corespunde aici *labarum*-ului constantinopolitan, a cărui prezență în arta bizantină simboliza victoria împăratului, identificat cu Hristos, este lancea cruciferă purtată înaintea domnului la procesiuni în secolul al XV-lea²⁰¹. În ultimă instanță, ea se confundă, așadar, cu crucea care, la rîndul ei, ține cităva vreme locul sceptrului.

e) *Coroana*. Dintre toate însemnele care consacrau autoritatea domnească, cel mai frecvent discutat a fost coroana. Atîta timp cît ea reprezintă neîndoiește o realitate efectivă, forma ei rămîne circulară, deschisă, împodobită cu fleuroane²⁰². O coroană regală deci, asemănătoare celei pe care o poartă, pînă la sfîrșitul veacului al XV-lea, Jagellonii din Polonia (de la Ioan Albert ea va evolua spre modelul imperial, închis)²⁰³.

S-a presupus chiar că, în perioada vasalității față de Polonia, domnii moldoveni n-aveau dreptul la această emblemă a suveranității, spre deosebire de „domnii regali ai Țării Românești”²⁰⁴. Pentru cărturarii secolului al XVII-lea, figurarea vechilor domni înecununați în pictura

¹⁹⁹ Vezi inventarul minuțios întocmit de Octavian Iliescu, *Cu privire la problema realizării unui „corpus” al monedelor feudale românești*, SMIM, I, 1956, p. 306.

¹⁹⁹ P. E. Schramm, *op. cit.*, II, capitolele 28—29 (nu intră aici în discuție „sfînta lance”, a cărei semnificație, ca relicvă, e alta); A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Londra, 1971 (reprint), p. 6, 11, 14, 17, 19—21, 32—33, 43, 44, 52, 76, 155—156, 168, 172, 195.

²⁰⁰ N. Iorga, *Steagul lui Mihnea Vodă Radu în muzeul istoric din Belgrad*, AAR, m.s.i., S. II, t. XXXVI, 1914; C. I. Karadja, *Steagul românesc al lui Istrate Dabița voievod*, *ibid.*, s. III, t. XIX, 1937; Șt. Nicolaescu, *Steagul bisericesc al lui Ștefan cel Mare de la Muzeul Militar Național*, Buc., 1938; A. D. Velcu, *Steagul lui Ștefan cel Mare de la Muzeul Militar este ostășesc sau bisericesc?*, Buc., 1938; General Radu R. Rosetti, *Steaguri, prapure (polemici)*, AAR, m.s.i., S. III, t. XX, 1938; A. D. Velcu, *Steagul lui Constantin Vodă Ipsilanti*, Buc., 1944; M. G. Stephănescu, *Etendards princiers roumains de l'époque phanariote*, Genealogica et heraldica, II, Wien, 1970, p. 639—644.

²⁰¹ N. Iorga, *O cronică munteană în grecește pentru secolul al XV-lea*, AAR, m.s.i., S. III, t. XIX, 1937, p. 149—150. Această cercetare asupra izvoarelor cronicii austriece a lui Iacob Unrest a fost strălucit confirmată de Virgil Cândea prin publicarea *Letopisefului Țării Românești în versiunea arabă* (v. mai sus nota 157). Fără a cunoaște — se pare — comunicarea lui N. Iorga, Virgil Cândea, *art. cit.*, p. 674—679, crede acest prototip grecesc posterior anului 1636, ceea ce, deocamdată, nu considerăm stabilit. După textul reconstituit de N. Iorga, un pretendent la tronul Țării Românești în 1475 era precedat de o asemenea cruce de argint, „cum se duce înaintea unui patriarh”.

²⁰² N. Iorga, *Portretele*, p. 1, 7, 12, 14, 21. La crucea montată în față, în centru, se face aluzie în documentul citat mai jos (n. 213) din *Călători străini*, II, p. 174.

²⁰³ Alexander Gieysztor, *Non habemus Caesarem nisi regem: la couronne fermée des rois de Pologne à la fin du XVe et au XVIe siècle*. Bibliothèque de l'École des Chartes, CXXVII, 1969, p. 5—26. Vezi Jan Dabrowski, *Corona Regni Poloniae au XIVe siècle*, în Bulletin de l'Académie polonaise des sciences et des lettres, Classe de philologie — classe d'histoire et de philosophie, no. suppl. 7, 1953, p. 41—64, și Tadeusz Wasilewski, *La couronne royale — symbole de dépendance à l'époque du haut Moyen Age. Les deux couronnements de Boleslav le Vaillant, in La Pologne au XVe Congrès International des Sciences Historiques à Bucarest*, Wrocław, 1980, p. 25—50.

²⁰⁴ N. Iorga, *Patrahirul lui Alexandru cel Bun, cel dintii chip de domn român*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXXV, 1913, p. 343, ipoteză inspirată de un element vestimentar, „șapca frințească” a lui Alexandru, despre care vezi toate deslușirile la Al. Elian, *Moldova și Bizanțul*, p. 130.

monumentală a lăcașurilor sacre era o dovadă a autenticității coroanei²⁰⁵. Mai sceptici, cercetătorii din zilele noastre au observat că, fiind reprezentate „în cele mai felurite tehnici”, coroanele portretelor votive ar putea fi un simplu element de convenție iconografică²⁰⁶. Ni se pare greu de acceptat ca portul coroanei să fi încetat în epoca lui Lăpușeanu — dată propusă de Al. Elian —, știind că în tezaurul lui Ieremia Movilă se afla „o coroană, toată lucrată din plăci de diamant”²⁰⁷ și că Mihnea al III-lea luase o altă coroană în bagajele sale de fugăr. Se poate pune întrebarea de ce actul încoronării nu apare menționat în izvoarele românești în mod corespunzător importanței sale, pe cînd statele vecine acordă o valoare deosebită acestui simbol (ca în cazul sîrbesc, Kralul Ștefan „cel dintii încoronat”). Coroana Nemanizilor fusese trimisă de papa Honorius al III-lea în 1217, cîțiva ani după ce, în Bulgaria, Kaloian primise o coroană regală de la Inocențiu al III-lea. De un gest asemănător a beneficiat, în 1251, Mindovt, marele cneaz al Lituaniei, și, în 1253, Daniil Romanovici, cneaz de Halici-Volhinia, de fiecare dată evenimentul marcînd acceptarea suzeranității politice a papalității. Se remarcă atitudinea mai prudentă față de Roma a românilor, tocmai din cauza contactelor diplomatice ale vecinilor lor cu Apusul, fără a mai vorbi de Ungaria, care deschidea calea unei expansiuni a catolicismului spre răsărit. În secolul al XIV-lea, încoronarea de către un mitropolit sfințit la rîndul său de un patriarh și cu acordul împăratului bizantin a fost probabil considerată suficientă pentru Nicolae-Alexandru în 1359, odată cu întemeierea mitropoliei de la Argeș, și pentru Alexandru cel Bun, cel mai devreme în 1401. Astfel, independența *de facto* a domnilor români, însoțită de lealitatea față de semnificația simbolică a Bizanțului imperial ca sistem de state „federate”, este prezentă și în acest episod, ulterior dat uitării în favoarea măgulitoare legende despre investirea *autocratorului*.

Abia de la începutul veacului al XVII-lea termenul de „domni încoronați de Dumnezeu” capătă o circulație mai largă²⁰⁸. Totodată semnificația portului coroanei în tablourile ctitoricești primește accente noi, menite să sublinieze continuitatea puterii în aceeași familie. Un exemplu interesant în această privință îl constituie evoluția portretelor brîncovenesți. Pe fresca de la Mogoșoaia, Constantin Brîncoveanu e reprezentat cu mina sprijinită pe umărul fiului cel mai mare, dar la Hurezi gestul părintesc nu mai e același : tînărul Constantin, acum un adolescent, apare îndărătul tatălui său, iar mina stîngă a voievodului se odihnește pe creștetul încoronat al copilului Radu, cel de-al treilea fiu. Sensul dinastic al compoziției de la Hurezi pare să nu fi scăpat contemporanilor,

²⁰⁵ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 156 : „vetustis ... imaginibus abunde videre est”. Cf. Alexander Helladius, *Status praesens Ecclesiae Graecae*, Altdorf, 1714, p. 10, despre portretul lui Șerban Cantacuzino de la Cotroceni. Portretele domnești interesau și pe L. F. Marsili, în 1694 (N. Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino*, p. 41—59).

²⁰⁶ Al. Elian, *art. cit.*, p. 108, 136.

²⁰⁷ *Ibid.*, p. 136—137 (Ieremia și Simion Movilă apar încoronați la Sucevița). Cf. I. Corfus, *Odoarele Mobilștilor*, p. 38. Despre „cununa de mîrgăritare și pietre scumpe” a lui Lăpușeanu, v. *Cronicile slavo-române*, p. 147. Portretele lui Petru Șchiopul, la Galata, și Miron Barnovschi la biserica din Iași ce-i poartă numele și la Adormirea din Lwow (descriș de M. Kogălniceanu în *Alăuta românească* din septembrie 1838, cf. ediția facsimilată de Cornelia Opreșan, Buc., 1970, p. 100, 174) atestă reprezentarea concomitentă a cușmei și a coroanei, într-o perioadă de tranziție. Despre coroana lui Mihnea al III-lea, vezi *Călători străini*, VI, p. 263, și A. Veress, *Documente*, X, p. 347 (în inventarul din 1660).

²⁰⁸ DRH, B, XXI, p. 40; cf. *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, p. 217.

fiind, de aceea, reluat de familia rivală a Mavrocordaților : Nicolae e zugrăvit în paraclisul mitropoliei din București într-o atitudine identică, așezînd coroana pe capul unuia din „coconii” săi, iar acesta nu este nici cărturarul Scarlat, care va muri în floarea tinereții, nici Constantin, a cărui fizionomie ingrată a fost realist redată, ci mezinul Ioan, pe atunci în vîrstă de vreo opt ani ²⁰⁹.

De asemenea, pentru a rămîne deocamdată în domeniul picturii murale, domeniu unde cultura și propaganda se contopesc, în imaginea domnilor, ca modele de perfecție umană propuse admirației maselor, intervine către mijlocul secolului al XVI-lea, în Țara Românească și numai acolo, un element nou. În locul obișnuitei figuri sacre a intercesorului (Fecioara ori sfîntul de hram) sau mîinii binecuvîntătoare care exprimă mai abstract teoria politică a dreptului divin, este introdus un înger care depune coroana pe fruntea ctitorului și, uneori, îi întinde și sceptrul ²¹⁰.

Paralel cu această intensificare a reprezentărilor artistice ale coroanei, obiectul însuși a ieșit din folosință, fiind înlocuit cu un acoperămint de blană : cuca sau gugiumanul, menționat în Țara Românească cu prilejul investirii lui Constantin Șerban iar în Moldova în tipicul de la începutul secolului al XVIII-lea — intitulat, totuși, „rînduiala ce se face la încoronația domnului” ²¹¹.

Legătura dintre coroană și tradiția imperială bizantină a fost afirmată de cărturarii trăind la curtea Moldovei încă de la mijlocul veacului al XVI-lea. Cînd într-o însemnare, la care ne-am mai referit, din *Tetraevanghelul* de la Humor, se spune despre Petru Rareș că a primit „cunună împărătească”, metafora capătă din întregul context o semnificație neobișnuită : „să fie iarăși domn al Țării Moldovei și al creștinilor”, ceea ce presupune revendicarea unei autorități simbolice peste acea lume balcanică a cărei eliberare era așteptată ²¹². Despot Heraclidul a cărui personalitate este atît de reprezentativă pentru greecitatea postbizantină strămutată în Occident, dădea coroanei pe care pusesse stăpînire numele inexact, dar sugestiv, de „stemma”, printr-o confuzie, poate voluntară, cu legătura de mătase brodată cu perle care încingea tîmplele împăraților constantinopolitani, preinșii lui strămoși ²¹³. Mai tîrziu, darul „diademei”

²⁰⁹ N. Iorga, *Portretele*, p. 130—135.

²¹⁰ E cazul lui Marcu voievod, înfățișat împreună cu tatăl său, Radu Paisie, la bolnița Coziei, al lui Mircea Ciobanul și al fiului său Petru cel Tânăr la Snagov, al lui Alexandru al II-lea la Bucovăț, al lui Petru Cercel și al fratelui său Mihai Viteazul la mănăstirea Călușul (*Pictura murală în Țara Românească*, p. 52, 53, 57, 61, 66). În veacul următor, îngerii în zbor susțin o coroană închisă pe sigiliul lui Mihnea Radu (E. Virtosu, *art. cit.*, p. 77) iar la Arnota îngerul, identificat cu arhanghelul Gavril, îi oferă lui Matei Basarab sceptrul. În compoziția de la Hurezi, vizibil inspirată de cea de la Arnota, Iisus însuși, plutind în același cer instelat, face, cu o mină, gestul binecuvîntării deasupra familiei domnești, în direcția căreia întinde cu cealaltă o coroană simbolică, diferită ca formă de cele purtate de Constantin Brîncoveanu și fiii săi (N. Iorga, *Portretele*, pl. 133). Ultima etapă a acestui motiv a cărui îndepărtată obîrșie este în arta bizantină, se vede pe timbrele poștale grecești sau engleze din vremea noastră, cu chipul unor personaje regale: o coroană mică, suspendată într-un colț. Îngerul a dispărut.

²¹¹ V. mai sus, nota 163. Cunoaștem din inventarul avuțiilor lui Petru Cercel, confiscate în 1585 (Hurmuzaki, IV, 2, p. 128), existența unei „scufia vaivodale”, primită de la sultan.

²¹² Elena Niță, *Catalogul manuscriselor slavo-române*, p. 96. Cf. totuși rezervele, de o prudență exemplară pe care le făcea Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, Buc., 1968, p. 530, 535, 536.

²¹³ În raportul său din 6 iunie 1562, Belsius raportează că domnul i s-a plîns de pierderea unei coroane și a unei cruci „quem stemma vocat” (Hurmuzaki, II, 1, p. 425, și *Călători străini*, II, p. 174). Despre „stemma”, v. Pseudo-Codinos, *op. cit.* b. 199. Importanța domniei lui Despot în procesul de „bizantinizare” a teoriei politice românești a fost remarcată de Günter

de către Ioan al VIII-lea Paleologul lui Alexandru cel Bun, element de seamă al legendei culese de Cantemir și trecute ulterior sub numele mitropolitului moldovean Gheorghe al III-lea, a venit să precizeze momentul istoric în care împrumutul ar fi fost făcut²¹⁴. O întrebare căreia nu i s-a răspuns încă pînă în prezent este dacă nu cumva legenda amintită s-a format sub înrîurirea relației apocrife a călugărului moscovit Spiridon din jurul anului 1500, după care stăpînitorul kieviaan Vladimir Monomahul ar fi fost încoronat în 1115 de către mitropolitul Neofit al Efesului care, cu această ocazie, i-ar fi adus din partea împăratului Alexie I Comnenul o coroană de aur („șapka”), un sceptru, un lanț de gît („barmi”) și o cruce, adică podoabele consacrate ale țarilor ruși²¹⁵. Ar fi, de asemenea, interesant de urmărit evoluția coroanei de la o formă deschisă la cea închisă, imperială, în reprezentările ei pe sigilii, care formează o tradiție heraldică inaugurată, după știința noastră, de Mihnea al III-lea Radu, continuată de Grigore Ghica, Gheorghe și Constantin Duca, Șerban Cantacuzino, Constantin Brîncoveanu, Dimitrie Cantemir, generalizată în sfîrșit în secolul al XIX-lea, fiind acum lipsită de sensul ei prestigios, pe stemele familiilor Ghica, Bibescu și Știrbei.

f) *Lanțul de aur purtat la gît*²¹⁶. E menționat o singură dată și anume lanțul lui Ștefan cel Mare „quam more suo Walachico solebat imponere super habitum ad instar crucis”.

g) *Tronul*. În starea actuală a informațiilor, despre tron e tot atît de puțin de spus. Termenul de „scaun” avea în vechea limbă românească înțelesul de reședință domnească sau capitală²¹⁷. Un tron exista totuși în castelul de la Suceava, avînd deasupra sa o icoană a Învierii, pe vremea lui Petru Rareș²¹⁸. Din această perioadă s-au păstrat doar cîteva jilțuri domnești sculptate în lemn, la otitoriile cele mai importante ale voievozilor Moldovei: Moldovița, Probota, Voroneț, Humor și Slatina²¹⁹. În biserica Patriarhiei din Constantinopol, domniile români aveau rezervată,

Mühlpfordt, *Graeco-Romanica, Metabyzantinisches in und zum Romänien 1561—1821*, Studia byzantina, II, Berlin, 1973 (în special, p. 98—101). În relatarea citată din 1564 e vorba de o „diadema”, numită și „pileus voievodicus” (SMIM, VII, p. 326). Deci însemnul domniei predat de Despotul lui Tomșa era o cucă. O bucată din coroana furată a lui Despot e semnalată la Târbîș, lângă Bistrița, la 4 februarie 1564 (Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond Bistrița, doc. 10, cf. Hurmuzaki, XV, 1, p. 595). După mărturia lui Gheorghe Brancovici, altă coroană a lui Despot a fost luată din Moldova de Mihai Viteazul și dusă în Transilvania (R. Flora, *Din relațiile sîrbo-române*, Panciova, 1964, p. 126).

²¹⁴ Al. Elian, *art. cit.*, p. 104—149. În 1681, în „Poema polonă”, Miron Costin știa că Alexandru cel Bun fusese „asemenea unui rege” și „asemenea unui monarh slăvit” (ed. cit., p. 235), dar nu menționează coroana trimisă de la Bizanț. Acesta e punctul de plecare al legendei. Vezi și N. Cărlan, *O versiune a relației mitropolitului Gheorghe*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, II, Buc., 1983, p. 175—182.

²¹⁵ W. K. Medlin, *Moscow and East Rome*, p. 54, care citează *Польное собрание русских летописей*, II, St. Petersburg, 1843, p. 290. După o mărturie de la începutul secolului XVII, regii Georgiei primeau la încoronare steagul, căciula, sabia și cingătoarea (după alte surse și un caftan — *halat*). Cf. W. E. D. Allen, Anthony Mango, *Russian Embassies to the Georgian Kings (1589—1605)*, I, Cambridge, 1970, p. 388, 518—519.

²¹⁶ În 1541, Petru Rareș revendică acest însemn trecut în mîini străine (N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 338).

²¹⁷ Gr. Ureche, *op. cit.*, passim, cu excepția paginilor 70 și 79. La fel, Miron Costin.

²¹⁸ *Călători străini*, I, p. 355 (povestirea lui M. Iskrzycki din 1533).

²¹⁹ N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, II, Buc., 1936, p. 10—11, fig. 3—7. Vezi și Corina Nicolescu, *Le couronnement*, p. 660, n. 66.

incă din veacul al XVI-lea, o strană specială, înaintea mitropoliților ²²⁰. Singurul tron pe care-l cunoaștem, și el de lemn pictat și sculptat, datează din 1767—1768 și a aparținut domnului Țării Românești Alexandru Scarlat Ghica (la Muzeul de Artă al R.S. România). Deși prezent în tradiția bizantină, fiind menționat ca atare de Sf. Ioan Hrisostom, tronul (κάθεδρα), este un accesoriu mai puțin important și, oricum, nu unic (dovadă materialul ca și faptul că pe exemplarul păstrat sînt înscrise inițialele numelui domnului).

Costumul domnesc

Alături de coroană și de celelalte atribute descrise mai sus, costumul domnesc transmite și el o tradiție a cărei îndepărtată origine a fost căutată la Bizanț. E vorba de veșmintele simbolice imperiale, cîteodată marcate de vulturul bicefal, prezent și în heraldica românească. În primul rînd, purpura, a cărei introducere în costumul de curte al domnilor Țării Românești pare a data de la sfîrșitul veacului al XIV-lea, de la Mircea I, căci culoarea roșietică a zdrențelor scămoșate din mormintul de la Argeș nu e suficientă pentru a-l îmbrăca pe vreun înaintaș al „despotului” în hlamida bizantină ²²¹. Mai tirziu, cronicarul Azarie, pentru care Alexandru Lăpușeanu trebuia numaidecît să apară după chipul și asemănarea *basileilor*, va scrie despre „porfirul țesut cu aur” din care erau croite veșmintele acestui domn și inscripția de pe lespedea lui Radu de la Afumați se referă la același semn al rangului imperial ²²². E de crezut că avem de-a face cu exagerări literare, simple flori de stil ca și acelea ce se întilnesc în recomandările lui Neagoe Basarab îndreptate împotriva exceselor sumptuare ²²³. În orice caz, e sigur că, dacă a fost vremelnic adoptată, purpura a dispărut repede din portul domnesc.

Dimpotrivă, „granața”, greaua mantie de ceremonie, cu mîneci largi, a domnilor Moldovei, de la Alexandru cel Bun pînă la Petru Rareș, și pe care în Țara Românească o poartă doar Neagoe Basarab, aparține neîndoielnic tradiției vestimentare bizantine și a avut parte de o îndelungată folosință ²²⁴.

Cu vulturii bicefali ne întorcem la Mircea cel Bătrîn și la fiul său Mihail I, ale căror portrete la Cozia prezintă acest semn caracteristic care se regăsește și ca element decorativ, ca la Dečani sau Kalenić, în chenarul ferestrelor bisericii de acolo ²²⁵. S-a încercat o explicație, fie prin

²²⁰ Idem, *Byzance après Byzance*, p. 144, despre Miloș I, pe baza relatării lui Gerlach. Vezi și *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (1672—1673)*, ed. Ch. Schéfer, Paris, 1881, p. 16, 22; Grigore Ghica, domn mazil al Țării Românești, asistă la slujba de Crăciun, alături de patriarhii ecumenic și al Alexandriei.

²²¹ R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 198. În schimb, sînt unele afirmații prea încrezătoare în lucrarea unui talentat diletant, de o documentare bogată dar inegală, A. Alexianu, *op. cit.*, I, p. 59—63.

²²² *Cronicile slavo-române*, p. 147; T. Palade, *Radu de la Afumați*, p. 89.

²²³ *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, p. 362. Cf. *ibid.*, p. 195, în traducerea veche românească „porfira” a fost înlocuită cu „caftanuri frumoase”, expresie mai aproape de realitatea veacului al XVII-lea

²²⁴ Corina Nicolescu, *Costumul de curte*, p. 12—14.

²²⁵ Cea mai completă tratare a problemei se află în studiile lui Răzvan Theodorescu, *art. cit.*, și *Autour de la „despoteia” de Mircea l' Ancien*, în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, II, Bucarest, 1975, p. 625—636. Dar vezi mai sus, n. 89.

influența bizantină directă, fie prin cea sîrbă ori bulgară ²²⁶. Mai recent, prezența multiplă a acestui ornament a fost interpretată ca „reflexul heraldic” al stăpînirii Dobrogei („*terrarum Dobrodictii despotus*”, titlu pe care Mircea îl poartă în 1390—1391 în tratatele cu Polonia), deci nu ca un titlu aulic bizantin conferit de basileu. Să deschidem o paranteză. Dacă apariția vulturului bicefal are o valoare simbolică — și asupra acestui punct sîntem de acord cu autorul ultimei ipoteze — și dacă „despotia” era un fel de a desemna ținutul danubiano-pontic — ceea ce ni se pare iarăși foarte verosimil —, se pune întrebarea de ce nici un cercetător al problemei n-a încercat să invoce drept argument istoric costumul lui Mircea, în ansamblul său. Pentru acest demers, ar fi mai indicat să ne adresăm portretului de la Argeș și celui de la bolnița Coziei, ambele pictate în secolul al XVI-lea, deci înainte de refacerea frescei din biserica principală a mănăstirii Cozia în vremea lui Brîncoveanu, în 1704—1705. Faptul că, dintre acestea, cel de la Argeș este cronologic anterior, ca și scopul în care a fost pictat — Mircea fiind acolo reprezentat printre strămoșii iluștri, meniți să înalțe prestigiul domnului în scaun — îl recomandă cu deosebire atenției noastre. Recitind pe Pseudo-Codinos, vom constata că descrierea costumului despoților, cu excepția mantiei (roșie, brodată cu mărgelile) nu se potrivește absolut deloc cu veșmintele lui Mircea. În schimb, în pasajul următor, cu privire la costumul sevastocratorilor, demnitatea imediat inferioară, a *treia* după împărat, recunoaștem o serie de analogii care dau de gîndit: mantia roșie ca cea a despoților, ciorapii și încălțările de culoare albastră (repictate verzi) ca și tunica (care ar fi trebuit să fie roșie). Vulturii brodați cu fir de aur pe fond roșu, de asemenea ca pentru despoți, nu mai există aici, dar la Cozia apar fie pe genunchi, fie pe piept (pe mantie). Concluzia nu poate fi decît una singură: elemente ale costumului aulic bizantin, și anume cele prescrise pentru membrii familiei reale sau spirituale a împăratului, în care intrau și principii bulgari sau sîrbi, au fost preluate cu o fantezie care n-are nimic comun cu strictul protocol de care se înconjurau încă basileii și care face inutilă orice încercare de reconstituire după aceleași riguroase condiții. Concluzie întărită de prima privire asupra portretului de la bolnița Coziei, unde mantia e galbenă, cu vulturii albastru-închis etc. În fresca de la Argeș, Neagoe, aliat prin căsătorie cu despoții sîrbi, poartă și el, brodată pe mantia care cade în falduri în jurul trupului, o acvilă încoronată, pe care cercetătorii au socotit-o cu oarecare ușurință, bizantină ²²⁷. Precauția se impune și în cazul altor apariții, mai tîrzii, ale pajurii cu două capete de pe stemele domnilor Moldovei și Țării Românești.

Astfel, pe talerii bătute la Suceava în 1562—1563, acvila bicefală nu e numai susținătoarea scutului din armele lui Despot, ci este figurată și în două din cele 16 cîmpuri (*cartiere*) ale stemei. Ar fi desigur ispititor de văzut aici o aluzie atît la acel mitic Bizanț, unde Heraclidul își căuta străbuni, cît și la acela concret spre care ținteau marile lui

²²⁶ P. P. Panaitescu, *L'aigle byzantine sur les vêtements des princes roumains du Moyen Âge*, Académie Roumaine, Bulletin de la section historique X II, 1930, p. 64—67. Vezi încă N. Iorga, *Cîteva note bizantine în vederea unei reluări a epocii lui Mircea cel Bătrîn*, Revista istorică, XVIII, 1932, p. 301—306, și despre vulturul bicefal A. V. Solovjev, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves*, Seminarium Kondakovianum, VIII, 1935, p. 155—162.

²²⁷ N. Iorga, într-o notă finală la art. cit., al lui Panaitescu, atribuia reprezentarea acestui motiv pe „cnemidele” (sic!) lui Neagoe faptului că portretul său face parte dintr-o serie în care există și chipul lui Mircea, copiat după cel de la Cozia, din paraclis. Ar trebui atunci bănuită o repictare mai tîrzie, căci tocmai vulturii au dispărut de pe mantia celui de-al doilea Mircea.

ambii politice. Adevărul însă pare a fi altul: dreptul de a-și timbra blazonul fantezist cu acvila imperială îi fusese conferit lui Despot de către Carol Quintul în 1555, odată cu titlul de „comes palatinus”²²⁸. Tot așa, acvila bicefală de pe sigiliul din 1658 al lui Mihnea Radu, alt aventurier ale cărui atitudini orgolioase au fost interpretate ca derivind dintr-o concepție politică „bizantină”, s-ar putea să fie numai uzurpată din aceeași heraldică austriacă, drept simbol al titlului „arhiducal” pe care și-l arogase voievodul muntean²²⁹.

Amintite în treacăt pînă acum, două accesorii de vestimentație, asociate la Bizanț în legătură cu persoana împăraților și care se regăsesc în tradiția iconografică sau în protocolul de la curtea domnilor români, au fost ἀναξία (sau ἀνεξικακία), săculeț plin de țărină, și năframa, la început roșie, care-l înfășura, amîndouă simbolizînd deșertăciunea puterii omenești (Constantin Porfirogenetul, *De ceremoniis*, II, 40 și II, 52). Năframa e vizibilă în mai multe portrete domnești, printre care cele de la Snagov și Căluui, și o amintește, fără să-i cunoască semnificația, și Gheorgachi, atunci cînd se referă la unele apariții în public ale domnilor fanarioți.

Alte embleme

În aceeași ordine de idei se cuvine spus un cuvînt și despre alte embleme, cu un înțeles asemănător: efigii monetare și bule sigilare. O influență bizantină în numismatica Țării Românești se constată începînd din 1366, cînd Mircea cel Bătrîn și-a pus nădejdlile, repede spulberate, în succesul cruciadei de la Nicopole, și continuă și în anii următori în care domnul Țării Românești a dus, pe cont propriu sau, dacă împrejurările interne din Ungaria ori din imperiu i-o permiteau acestuia, în colaborare cu Sigismund de Luxemburg, lupta împotriva turcilor. Tipul monetar cu efigia voievodului încoronat, în picioare, ținînd în mîna stîngă globul crucifer (element pur convențional, dar a cărui preluare e cît se poate de semnificativă pentru conștiința de sine, întărită printr-o glorioasă experiență, a marelui domn) s-a păstrat pînă la moartea lui Mircea (1418) și chiar după aceea, în timpul domniei urmașilor săi Mihail I și Dan al II-lea, cu întreruperi nu mai puțin semnificative, pentru scurta vreme în care tronul a revenit unor pretendenți sprijiniți de turci²³⁰. Nu va fi, poate, de prisos să reamintim că, pe cînd imaginea basileului pe tron era un simbol de maiestate, reprezentarea în picioare (sau evestră) a împăratului, frecventă în numismatica bizantină, simboliza triumful, victoria militară²³¹.

O practică introdusă în cancelariile românești, se pare în același moment, în 1575, și a cărei origine bizantină este neîndoielnică, deși în veacurile XIII—XIV a fost imitată și în statele slave din sudul Dunării, sînt bulele sigilare de aur. Spre deosebire de execuția destul de rudimentară a monedelor la care ne-am referit, acestea sînt finisate cu o preocupare artistică remarcabilă. În cursul secolelor XVI—XVII se cunosc pentru

²²⁸ Ilie Țabrea, *art. cit.*, p. 162—163.

²²⁹ Influențat în 1942 de punctul de vedere al lui N. Iorga și Al. Ciorănescu, E. Virtosu, *Sigiliu domnești rare*, p. 77, scria: „neîndoios acvila imperială bizantină”, concluzie asupra căreia a revenit în 1957 (idem, *Tipare sigilare domnești din sec. al XIX-lea*, p. 308, n. 1).

²³⁰ Vezi Octavian Iliescu, *L'héritage de l'idée impériale byzantine dans la numismatique et la sigillographie roumaines au Moyen Âge, Byzantina*, 3, 1971, p. 259—260.

²³¹ L. P. Raybaud, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'Empire byzantin*, p. 81—82.

ambele țări numai nouă exemplare, toate utilizate exclusiv pentru pecetluirea unor acte de donație către lăcașurile ortodoxe din Imperiul otoman. În ordinea numărului de privilegii astfel sigilate, cel mai important dintre aceste centre religioase este Muntele Sinai, apoi Muntele Athos²³². Precum în alte aspecte ale relațiilor lor cu supușii creștini ai Porții, din Balcani pînă la Marea Roșie, domnii români au afirmat și prin acest element de decor bizantin calitatea lor de urmași împărațesți și de protectori firești ai patriarhiilor răsăritene. Imitarea formei diplomatice bizantine merge, în Țara Românească, pînă la detaliul semnăturii cu cerneală purpurie, pe care, cu hrison și întortochieri savante, o aștern diecii, în numele domnilor, în josul hrisoavelor. Spre sfîrșitul veacului al XVII-lea, mai ales, migala miniaturistilor e desăvîrșită în aurirea inițialelor, a stemelor, a monogramei și a semnăturii domnești²³³.

Perspectiva pe care o creează, prin reflectarea ei, cu prisosință, în mediul aulic românesc — ca ceremonial, costum, însemne și embleme —, împărtășirea concepției tradiționale bizantine despre puterea supremă, a îndemnat pe cîțiva cercetători dintre cei mai serioși să considere și asocierea la domnie drept o instituție „transplantată” de la Bizanț în țările române pe calea statelor balcanice care o adoptaseră anterior²³⁴. Îmbelșugat documentată, căci exemplele nu lipsesc, teoria nu rezistă totuși criticii. Nu numai formațiunile politice din sudul Dunării, ci și Ungaria sau, în apusul Europei Franța sub primii Capetieni (pînă la Filip-August) au cunoscut această practică internațională. Dealtfel, a căuta cu orice preț modele exterioare în asemenea materie înseamnă a pune greșit problema, din capul locului. Structurile politice apar independent, corespunzător necesităților și condițiilor locale, chiar dacă se dezvoltă apoi sub o influență — una sau mai multe — din afară²³⁵. După cum o constată, în cele din urmă, unul din învățații amintiți: „faptul că, uneori, (asocierea) îmbracă o formă inspirată direct de forma de manifestare din Bizanț vine din aceea că... era... practică într-o țară (*sic!*) de prestigiu Imperiului Bizantin”²³⁶.

Încă mai puțin autorizată de documente este ipoteza, demult părăsită, după care reprezentarea unui arbore încadrat de două personaje pe stema Țării Românești ar simboliza, heraldic, dreptul acordat domnilor de către Marea Biserică, după cucerirea Constantinopolului, de a primi succesiunea Paleologilor: totuși, în jurul acestei enigmatice figuri s-a dus pe vremuri o întregă polemică privitoare la așa-zisa „nova plantatio”²³⁷.

²³² N. Iorga, *Două „hrisobule” românești*, Revista istorică, IX, 1923, p. 114—115. De asemenea hrisoave au beneficiat și mănăstirile Deropolis, Kruședol și Mileșevo, cf. O. Iliescu, *loc cit.*, Pentru primul caz vezi și M. Beza, *Bibliotecă mănăstirești în Siria, Atena și insula Hios*, Acad. tom. mem. secț. lit., seria III, VIII, 1936, p. 19.

²³³ N. Iorga, *Notes de diplomatique roumaine*, Académie Roumaine, Bulletin de la section historique, XVII, 1930, p. 130—131. Pentru exemple, vezi albumul Magdalenei Iorga, *Inițiale, litere ornate, chenare și înflorituri din documente muntene și moldovene din veacul al XVII-lea și XVIII-lea*, Craiova, 1928/1929, și splendidele planșe din lucrarea lui Victor Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din Muzeul de artă religioasă*, Buc., 1939.

²³⁴ Cel mai recent, ideea a fost susținută de O. Iliescu, *art. cit.*, p. 256—259. Vezi, de același, *Domni asociați în țările române în sec. XIV—XV*, Studii și cercetări de istorie medie, I, 1951, p. 39—60.

²³⁵ Vezi în acest sens rezervele întemeiate ale lui E. Virtosu, *Titulatura domnilor*, p. 180—182, cu atât mai demne de relevat cu cît eforturile autorului au urmărit, în general, să demonstreze în maximum de cazuri situația pe care monografia sa o studiază: asocierea la tron.

²³⁶ *Ibid.*, p. 180—181.

²³⁷ Bineînțeles, o atare inițiativă a patriarhiei ecumenice n-a existat decît în imaginația generalului de divizie Petre Vasiliu-Năsturel. Vezi *ibid.*, p. 238, și P. V. Năsturel, *Nova plantatio și regele României, moștenitorul imperiului bizantin*, Buc., 1915. Cf. Revista pentru istorie,

Pedeapsa bizantină pentru lezmaiestate

După cum s-a văzut, autoritatea domnească e sacră, fiind un dar divin (θεόδοτος ἀρχή)²³⁸. Prin urmare, orice act de uzurpare, dacă n-are norocul să izbîndească, îl expune pe cel care a săvîrșit această nelegiuită înfrîngere a ordinii prestabilite la sancțiuni grave. În afară de pedeapsa capitală, suferită adesea de претендентii învinși, justiția medievală din sud-estul Europei a aplicat o tradiție bizantină: mutilarea. Pe cînd în Serbia și Bosnia cîțiva suverani au fost orbiti, ceea ce la Bizanț se întîmplase de atîtea ori, în țările române, pentru a obliga pe cineva să renunțe la drepturile sale la tron, ori chiar la formularea eventuală a unor asemenea pretenții, i se tăia nasul²³⁹. Există cel puțin un precedent în trecutul bizantin mai îndepărtat — Iustinian al II-lea, supranumit, din această cauză, „Rinotmetul”. Această operație dezonorantă era considerată mai eficace decît intrarea silită în vreo mănăstire, din care tot se mai întorceau cite un Vlad, zis de aceea Călugărul (poreclă pe care au purtat-o și alți претендентii la domnia Țării Românești: Radu sau Dragomir, în secolul al XVI-lea) sau Petru căruia, pe lângă numele dinastic de Radu i-a rămas și acela primit ca monah la Argeș, Paisie. De-a lungul timpului se întîlnesc mai multe cazuri, primul fiind în Moldova, în 1552, acel Joldea pe care Alexandru Lăpușneanu „l-au însemnat la nas”. Porecla de „cîrnul” dată cu un veac mai tîrziu lui Constantin Șerban, domn al Țării Românești, și învățatului moldovean Nicolae Milescu are aceeași motivare.

Căile de transmitere a tradiției bizantine

Afirmată pe atît de diferite planuri, concepția autorității centrale, identică în Moldova și Țara Românească — spre deosebire de statele învecinate, chiar dacă și acestea aveau aceeași formă de conducere — *se păstrează*. Se păstrează în ciuda schimbărilor dese ale domnilor (între 1500 și 1700, 72 de domni în Moldova, 57 în Țara Românească) dintre care unii veniți dintr-un mediu străin și, cîteodată, ca Gaspar Grațiani sau Iliăș Alexandru, fără să cunoască însăși limba țării. Trebuie adăugat: se păstrează împotriva exigențelor crescînde ale dominației otomane care nu vor reuși să impună un alt sistem de guvernare nici în veacul al XVIII-lea, socotit indeobște ca perioada de maximă dependență față de Poartă²⁴⁰. Ceea ce ar părea un adevărat miracol se explică prin rezistența instinctivă a întregii societăți autohtone și, mai cu seamă, a clasei care făurise structurile politice și înțelegea să tragă în continuare foloase de pe urma lor, boierimea²⁴¹. Rămîne însă de văzut cît de „neaoșă” era în realitate, și nu în zgomotoasele declarații ale purtătorilor de cuvînt ai boierimii,

arheologie și filologie, XIV (1913), 1914, p. 188—189. Asupra termenului „nova plantatio” aplicat la posesiunea Făgărașului în 1372, v. D. Onciul, *Scrieri istorice*, ed. A. Sacerdoțeanu, I, Buc., 1958, p. 650, 653, și II, p. 105. De văzut și N. Iorga, *Sur le blason des princes roumains*, Revue h eralgique et onomastique, Bruxelles, 1925.

²³⁸ Expresie folosită de Despot într-o scrisoare editată de Crusius, în *Turcograecia*, cf. N. Iorga, *Byzance après Byzance*, p. 47.

²³⁹ Numai în Moldova, în 1444 (?), e orbit Ilic, fiul lui Alexandru cel Bun.

²⁴⁰ Vezi reflecțiile lui N. Iorga, intitulate *Ceva despre datina politică românească*, publicate ca prefață la *Scrisori domnești*, Vălenii de Munte, 1912, p. I—VIII.

²⁴¹ E. Stănescu, *Valoarea istorică și literară a cronicilor muntene*, studiu introductiv la *Cronicari munteni*, I, p. LX—LXIX, LXXV—LXXXII, LXXXVII—LXXXVIII.

această tradiție politică. Aspectele luate în discuție pînă în prezent nu sînt, niciunul, mai vechi decît începutul secolului al XV-lea — vreme în care se poate considera atins apogeul domniei lui Mircea cel Bătrîn și în care cea a lui Alexandru cel Bun se încadrează perfect — adică tocmai momentul „clasic” în privința creativității instituționale, chiar dacă nu coincide, cum s-a crezut un timp, și cu punctul culminant al feudalizării sociale²⁴². Este, așadar, o etapă anterioară cuceririi Constantinopolului, în care contactele cu Imperiul bizantin, directe sau pe calea sud-dunăreană, atîta vreme cît statele bulgare și sîrbești nu-și pierduseră încă independența, au înrîurit hotărîtor ideologia politică românească.

Influențele sîrbă și greacă

Întreținerea și dezvoltarea formei complexe care a rezultat din această sinteză se datorează, în bună măsură, elementelor balcanice care au emigrat în nordul Dunării în două răstimpuri distincte. Fenomenul de diaspora s-a produs după fiecare nouă înaintare a năvălitorilor otomani: din despotatul sîrbesc (1459), principatul Moreii (1460), imperiul Trapezuntului (1461), regatul Bosniei (1463), sau Albania (1468), fugarii au trebuit să se îndrepte către Europa creștină, luînd drumul coastelor Italiei și, adeseori, oprindu-se chiar acolo. De la începutul secolului al XVI-lea ori încă de la sfîrșitul celui precedent, emigrația sîrbă a găsit în calea spre Ungaria un adăpost în Țara Românească, Moldova și Transilvania. Refugiații, în frunte cu fostul despot Gheorghe, călugărit sub numele de Maxim și înconjurat de rudele sale din neamurile Brancovici, Balșici sau Iacșici și de o numeroasă clientelă, au avut un rol de seamă în istoria politică și culturală a țărilor române libere²⁴³. E clar că ei nu erau numai purtătorii unui patrimoniu — să zicem — ideologic, moștenirea Nemanizilor, cu o vechime deci de trei sute de ani, ci aduceau încorporată în această zestre spirituală, o tradiție bizantină care a însuflețit atît viața internă a celor două principate, cît și lupta lor antiotomană pînă la mijlocul secolului al XVI-lea. Atunci cînd efectele exodului sîrbesc incetează — deoarece, neîmprospătate de peste Dunăre, rîndurile acestui grup conducător au scăzut, ori s-au contopit cu boierimea românească —, intrăm într-o nouă fază, cea a emigrației grecești. Valul de intoleranță din partea stăpînitorilor musulmani care, în Imperiul otoman, precedă cu puțin lupta de la Lepanto și, firește, se intensifică după aceea, a obligat greșitatea postbizantină — și nu numai virfurile ei, „arhonții” a căror existență, la Constantinopol, era veșnic primejduită — să-și caute o situație mai sigură aiurea. Mobilitatea unor elemente ale acestei societăți grecești, aparținînd aproape întotdeauna zonelor ei periferice: insulele

²⁴² Abia către 1450 începe o perioadă de tranziție, de un secol și jumătate, în cursul căreia se extinde aservirea feudală, teză care stă la baza impunătoarei construcții științifice a profesorului H. H. Stahl (avem în vedere volumele *Les anciennes communautés villageoises roumaines*, Bucarest-Paris, 1969; *Controverse de istorie socială românească*, Buc., 1969, și *Studii de sociologie istorică*, Buc., 1972). Florin Constantiniu, *Fărîmițarea feudală. Opiniile pentru o discuție*, SMIM, VI, 1973, p. 306, regretă lipsa unei istorii a gîndirii politice boierești, convergentă cu o cercetare genealogică de mari proporții. În ambele direcții, s-au realizat deja progrese considerabile (E. Stănescu, Val. Al. Georgescu, N. Stoicescu, Șt. S. Gorovei).

²⁴³ Șt. Ștefănescu, *Éléments nobiliaires balkaniques établis en Valachie à la fin du XVe siècle*. *Revue roumaine d'histoire*, VIII, 1969, p. 891—897; Ion-Radu Mircea, *Relations culturelles roumano-serbes au XVIe siècle*, RESEE, I, 1963, 3—4, p. 377—419. În schimb, prezențele grecești rămîn încă răzlețe, cf. P. Ș. Năsturel, *Sur quelques boyards roumains d'origine grecque aux XIVe et XVe siècles*, *Revue des études byzantines*, XXVIII, Paris, 1967, p. 107—111.

sau Epirul, este de-a dreptul extraordinară. Urma unor asemenea călători neobosiți se întâlnește pretutindeni : în vicereatul spaniol al Neapolelui, la Veneția — ceva mai puțin primitoare de când încheiase pacea cu Poarta —, la Praga, Tübingen și, trecînd prin Anglia, pînă în nordul Europei, apoi în regiuni mai apropiate și mai familiare drumeților greci, Crimeea, Polonia și, pe traiectul comercial care le lega între ele, țările române. Prin mulțimea de vîntură-lume, veșnic în mișcare, un adevărat „Bizanț după Bizanț” *itinerant* face, pentru negoț și politică, legătura între toate zonele unde autonomii locale își păstrau caracterul grecesc : Arhipelagul, Muntele Athos, patriarhiile din Orient și Veneția ²⁴⁴. În Moldova și Țara Românească, domnii veniți de la Constantinopol înlesnesc pătrunderea între dregători și, prin dăruirea de moșii, împămîntenirea unor greci, care la început vin din munții Epirului (Pogoniana, Ianina) sau din Chios și Creta, reprezentînd deci o simbioză italo-grecă. Cîțiva descendenți ai aristocrației bizantine apar aici abia la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Numele „imperiale” ale Paleologilor (Iacob, Alexandru, Emanoil, Pavel, Dimitrachi) sau ale Cantacuzinilor (Andronic, posibil Iani) alături de care se mai află cîte un Arhiropol, cîte un Hrisoverghi, se întîlnesc atunci în documentele românești ²⁴⁵.

E oare exagerat să atribuim un rol influenței sîrbești și apoi grecești în orientările politicii externe a Moldovei și Țării Românești? Interpretarea acestei politici, ținînd seama de perechea dialectică a noțiunilor tradiție-inovație, descoperă nota bizantină din programele domnești în trei țeluri pe care și le propun aproape invariabil : ajutorarea Muntelui Athos și a întregului Răsărit ortodox, respectarea principiilor corespunzătoare unui ideal greco-roman și bizantin (*concordia*, *ὁμόνοια*) în materie de guvernare internă și lupta antiotomană căreia aspectul religios îi dă caracterul solemn, sacru, și răsunetul adînc. În conștiința contemporanilor secolelor XVI—XVII, această concepție reprezintă o tradiție. Totuși, în cursul veacului al XIV-lea, ea fusese o inovație. La adoptarea ei au contribuit poziția geografică a celor două țări și împrejurările politice care le-au adus în contact cu expansiunea otomană, precum și întîlnirea cu fruntașii sîrbi și greci refugiați aici, a căror pietate era însoțită de resentimentele cele mai tenace împotriva turcilor.

Danii și închinări către lăcașuri de cult din Răsăritul bizantin

Așa se face că, după ce în tot veacul al XIV-lea și în cea mai mare parte a secolului următor Kutlumus a rămas singura ctitorie athonită a domnilor Țării Românești, care exercitau asupra ei drepturi de epitropi și efori, asemănătoare celor deținute de kralii sîrbi contemporani la Hilandar, Sf. Pavel și Xenofon, sau de țarii bulgari față de mănăstirile Zografu și Filoteu, un interes deosebit începe să se manifeste pentru Sfîntul Munte abia din domnia lui Vlad Călugărul (1481 — 1495) ²⁴⁶. Acesta vine în aju-

²⁴⁴ Vezi Anarei Pippidi, *Esquisse pour le portrait d'un homme d'affaires crétois du XVI siècle*, în Actele Congresului al II-lea de studii cretane, Atena, 1974, p. 266—273. Cf. N. Iorga, *Byzance après Byzance*, p. 69—93.

²⁴⁵ Idem, *Les grandes familles byzantines et l'idée byzantine en Roumanie*, BSHAR, XVIII, 1931, p. 1—23. Mai devreme este de menționat doar, dintre rudele Mariei de Mangop, Ioan Paleologul Tzemplakon (M. Romanescu, *Albizzi și Paleologii*, Hrisovul, III, 1943, p. 93—100).

²⁴⁶ Vezi N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, AAR, m.s.i., p. 447—517 (tr. fr. în BSHAR, II, 1, 1914, p. 148—213); T. Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile*

torul mănăstirilor Sf. Pantelimon (1487), Kutlumus (1488 — 1490), Dochiariu (1490), Filoteu (1488 — 1492), Sf. Ilie și Hilandar (1492) și se cunosc legăturile sale de rudenie cu familia Brancovici, protectorii îndătinăți ai Hilandarului ²⁴⁷. Același domn e înscris printre donatori în pomelnicul de la Sf. Prohor din Pcinja, în Macedonia ²⁴⁸. Efectul sugestiilor „clanului” sîrbesc și al solicitărilor fostului patriarh Nifon — sîrb și el, după tată — se poate vedea în bogata activitate desfășurată de Radu cel Mare în sprijinul unor fundații religioase din Craina (Lopušnja), din Bulgaria (Kremikoveci) sau din Chalcidica (Sf. Pantelimon, Kapruli și desigur Kutlumus) ²⁴⁹. Boierii olteni din familia Craioveștilor participă și ei la această dărnicie față de Muntele Athos: banul Barbu, a cărei soție, Neagoslava, era poate de origine sîrbă, a acordat o seamă de avantaje materiale haghioritilor de la Sf. Pavel și Xenofon, înainte de a aduce din Serbia pentru ctitoria sa de la Bistrița, între zidurile căreia își va sfîrși viața, moaștele sfîntului Grigore Decapolitul ²⁵⁰. Acest exemplu va fi imitat de Vlad cel Tânăr (1508 — 1512), binefăcătorul mănăstirilor Sf. Ilie și Hilandar ²⁵¹, și de urmașul său, Neagoe Basarab, care, înțelegînd ocrotirea lăcașurilor sfinte din sud-estul Europei ca un adevărat moștenitor al tradiției sîrbo-bizantine, a meritat să fie numit „ctitor mare a toată Sfetagora” ²⁵².

Ce distinge acum, în același domeniu al relațiilor cu Athosul sau cu celelalte centre ortodoxe din Imperiul otoman, influența grecească, ca să îngăduie a i se hărăzi un capitol diferit? Odată cu o parte mai largă în politica țărilor române, grecii veniți în suita unor domni din a doua jumătate a veacului al XVI-lea obțin și un loc din ce în ce mai mare în viața economică, atît prin moșiile primite din favoarea domnului, căpătate ca zestre ori de-a dreptul cumpărate de această nouă boierime ²⁵³, cît și prin

din *Sfîntul Munte Athos*, Sibiu, 1940; Damian P. Bogdan, *Despre daniile românești la Athos*, Arhiva românească, VI, 1941, p. 1—47; P. Ș. Năsturel, *Aperçu critique des rapports de la Valachie et du Mont Athos, des origines au début du XVIe siècle*, RESEE, II, 1964, 1—2, p. 93—126. Pentru necesitatea demonstrației facem abstracție de trei gesturi de generozitate mai timpurii ale domnilor Țării Românești: icoana dăruită de Vlaicu Lavrei Sf. Atanasie și daniile din 1433 ale lui Alexandru Aldea către Zografu și Simopetra (fără a contrazice ipoteza noastră, dată fiind apariția, încă din 1428, în sfatul domnesc a unui Tatu „Sîrbul”, cf. N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 25, 28 și despre Mileț vistierul fiul lui Dobrotă, p. 22.

²⁴⁷ P. Ș. Năsturel, *art. cit.*, p. 106, 107—108, 109, 112; idem *Sultana Mara, Vlad Vodă Călugărul și începutul legăturilor Țării Românești cu mănăstirea Hilandar (1492)*, Glasul Bisericii XIX, 1960, 5—6, p. 498—502. Dintre boierii de origine balcanică menționați în documentele lui Vlad al IV-lea, notăm pe Vlad Arbănaș, spătar în 1483 (G. D. Florescu, *Divanele*, p. 527), pe Milco stolnicul din 1489 (*ibid.*, p. 295—298) și pe Dimitrie Ghizdavăț, dregător între 1475 și 1485, probabil fiul aceluia Staico Ghizdavăț, sîrb trimis în 1444 ca sol la Murad al II-lea (Fr. Babinger, *Mahomet II*, p. 44—45).

²⁴⁸ E. Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și iugoslavi*, Cercetări literare, III, 1939, p. 146 (dacă nu cumva numele lui Vlad a fost adăugat la cererea fiului său, Radu cel Mare, cf. *ibid.*, p. 151).

²⁴⁹ *Ibid.*, p. 148—152. Ne indoim de rivalitatea dintre „curentul sîrbesc” și „atoniții ce-l încunjurau” pe Nifon, bănuită de N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, p. 119.

²⁵⁰ P. Ș. Năsturel, p. 103—104. Vezi și Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, Buc., 1965, p. 92, 94, 122. În ultima vreme s-au exprimat îndoiele asupra originii sîrbești a Neagoslavei, cf. N. Leonăchescu, *Două precizări referitoare la familia marelui ban Barbu Craiovescu*, Revista de istorie, 27, 3, 1974, p. 443—445. Exemplul Craioveștilor a fost analizat pe larg de Radu Crețeanu, *Traditions de famille dans les donations roumaines au Mont Athos*, în *Études byzantines et post-byzantines*, I, ed. E. Stănescu și N.Ș. Tanașoca, Buc., 1979, p. 135—148.

²⁵¹ DRH, B, II, p. 147—155.

²⁵² Vezi observațiile lui G. Mihăilă, în introducerea la *Învățăturile lui Neagoe*, p. 82—83. Citatul e din *Viața Sf. Nifon*, ed. T. Simedrea, p. 25.

²⁵³ Unul din primele indicii îl surprindem în raportul bailului Giovanni Correr de la 5 septembrie 1575; față de acuzațiile a 40 de boieri contra voievodului Alexandru Mircea, capucheala aceluia la Poartă a susținut: „che quelli non erano veramente Vallachi, ma gente che habita da novo nel paese” (Hurmuzaki, IV/2, p. 95).

averile mănăstirești administrate de clerici greci ²⁵⁴. Cei din urmă, spre deosebire de ierarhii sirbi, organizează, pe baza dreptului ctitoricesc feudal, exploatarea resurselor țării în folosul așezămintelor străine care-i trimiseseră, rămânând totodată, din cauza celibatului monastic, neasimilabili de către mediul românesc ²⁵⁵. Reacția față de „călugării greci carii au cumpărat (*sic*) mănăstirile de le-au făcut metoașe ca să le ia venitul, să-l scoată de în țeară, și arginturile și moșiile” nu va întârzia — dovadă chiar condamnarea acestor procedee din hrisovul lui Leon Tomșa de la 15 iulie 1631.

„Închinarea” sau „afiosirea” unor fundații religioase din țară către lavrele răsăritene a avut la origine inițiativa unor boieri greci care-și aminteau locurile lor de baștină. Astfel, în Țara Românească, sînt vrednice de menționat legăturile cu mănăstirea Simopetra de la Athos ale epiroților Ghiorma postelnicul și Oxotie aga, amîndoi din Pogoniana ²⁵⁶. Alt exemplu e Pană (Panos) vistierul care a închinat ctitoria sa din București mănăstirii omonime de la muntele Sinai ²⁵⁷. În 1588, mănăstirea Coșuna-Bucovăț, în parte ctitorie a lui Alexandru Mircea, era închinată Sfintului Varlaam de la Meteore de clucerul Pirvu din Cioroiși, soțul unei nepoate a domnului, deci obligat să-și însușească deprinderile de credință ale unei familii grecizate ²⁵⁸. În Moldova, personaje de aceeași obirșie își manifestă în același fel sentimentele religioase, de pildă spătarul Zotu Tzigara — iarși un epirot! ²⁵⁹

²⁵⁴ Vezi grammatele patriarhale ale lui Chiril Lukaris, din ianuarie și februarie 1630, referitoare la alegerile de egumeni (DRH, B, XXIII, p. 4—5, 80—81), hrisovul lui Leon Tomșa din aprilie, același an, cu același cuprins (*ibid.*, p. 406—409).

²⁵⁵ Ca o introducere la problemă, amintim rapida scrișă a lui N. Iorga, *La vie monastique chez les Roumains* (istoricului i se datorează cîteva contribuții fundamentale, citate mai departe). Pentru lămuriri de ordin juridic, vezi Gh. Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova*, SMIM, IV, 1966, p. 77—116, și Marin Popescu-Spineni, *Procesul mănăstirilor închinete. Contribuții la istoria socială rîmînească*, Buc., 1936, în sfîrșit, Val. Al. Georgescu, *Bizantul și instituțiile*, p. 154—180.

²⁵⁶ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 60, 77. Vezi și Hurmuzaki, XIV, p. 47. Oxotie e ctitor la Simopetra și la Ianina, iar Ghiorma a zidit biserica Sf. Nicolae, probabil primul metoh bucureștean al mănăstirii Simopetra (DIR, XVI, B, III, p. 190—191, și Hurmuzaki, XIV, p. 90—93, actul lui Ieremia al II-lea din 1591, referitor la mănăstirea cu același hram, „Mihai-Vodă”; cf. *ibidem*, p. 109).

²⁵⁷ Vezi C. Bobulescu, *Cronica bisericii Sf. Ecaterina din București de la 1577 pînă la 1 octombrie 1924*, Buc., 1927, și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 77.

²⁵⁸ *Ibid.*, p. 79 (nu cunoaște însă actul de închinare, în legătură cu care v. o însemnare de N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 142). N. Iorga însuși în *Fundațiuni religioase ale domnilor români în Orient*, p. 875, a identificat lăcașul către care se făcea închinarea, dar în *Istoria bisericii romînești*, I, p. 215, îi spune: „Sf. Varlaam din răsărit” (formă ce a trecut aidoma la M. Popescu-Spineni, *op. cit.*, p. 19) și în articolul său *Legături descoperite de d. M. Beza cu mănăstirile Meteore din Tesalia, cu o notă despre Nicolae-Vodă Petrașcu, fiul lui Mihai Viteazul*, AAR, m.s.i., s. III, t. XVI, p. 71—92, Pirvu nu e deloc pomenit. Și tatăl lui Pirvu, Stepan, marele clucer, dăruise în 1574 o vie mănăstirii (DIR, XVI, B, IV, p. 139—140).

²⁵⁹ Testamentul lui din 1599, plin de danii pentru bisericile din Ianina, a fost publicat de C. Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, III, p. XVC.—CVI, de N. Iorga, *Foaia de zestre a unei domnițe moldovene din 1587 și exilul venețian al familiei sale*, AAR, m.s.i., s. III, t. VI, 1926, p. 234—238, de N. Bănescu, *Acte venețiene privitoare la urmașii lui Petru-Vodă Șchiopul*, *ibid.*, t. X, 1929, p. 148—152, și de K.D. Mertziros, *Tò év Βενετiαηπειροτικόν Ἀρχεῖον Ἡπειροτικὰ χρονικά*, XI, 1936, p. 5—16. Fratele său, Apostol Tzigara, lasă și el în 1625 sume de bani pentru mănăstirile din Ianina și de la Athos (N. Iorga, *Un testament din secolul al XVII-lea*, *Literatură și artă romînă*, V, 1900—1901, p. 177—180; *idem*, *Foaia de zestre* p. 239—420; K.D. Mertziros, *art. cit.*, p. 22 și urm.).

Influența bizantină, prin intermediul cărturarilor sirbi și greci, se manifestă și într-un alt domeniu, cel al retoricii inspirate de acțiunea politică (literatura parenetică în special). În țările române, imaginea suveranului ideal a păstrat încă două veacuri după cucerirea Constantinopolului trăsături bizantine. Se cuvine adăugat fără întârziere că noțiunile convenționale despre virtuțile necesare unui monarh s-au conturat, de timpuriu, încă din epoca clasică, prin discursurile isocratice și pseudoisocratice, de mai multe ori modificate și completate pînă la sfîrșitul antichității, și că în cursul evului mediu „oglinzile principilor”, fie răsăritene, fie apusene, nu prezintă între ele, ca deosebiri substanțiale, decît pe acelea venite din evoluția cugetării politice după 1453.

De exemplu, între tratatul lui Constantin Porfirogenetul *De ceremoniis* și scrierea despre rînduielele curții romane a lui Otto al III-lea, cuprinsă apoi în textul compilației *Graphia aureae urbis Romae* (sec. XII), există unele contaminări²⁶⁰. Principiile afirmate în *De ordine palatii* de Hincmar, arhiepiscop de Reims în 882, se întîlnesc frecvent cu prevederile cu privire la împărat, patriarh și episcopi ale Epanagogeii, operă juridică bizantină din aceiași ani²⁶¹. În Occident, ca și în lumea bizantină, s-a dezvoltat paralel, în literatură și artă, tema stăpînirii înțelepte, „il buon governo”, nume sub care o celebrează fresca sieneză a lui Ambrogio Lorenzetti (1337 — 1340)²⁶². În general, asemenea mărturii caută să dea impresia că echilibrul social se poate menține numai prin idealizarea cîrmuitorului²⁶³. Formele pe care le iau îndeobște operele literare din această categorie sînt trei: autobiografiile ale suveranilor²⁶⁴, elogiile lor funebre²⁶⁵ sau recomandări adresate principilor, fie de unul dintr-înșii, fie de un curtean²⁶⁶. Pe cînd bizantinii aflau folos și desfătare în recitirea lui Dion Hrisostomul, Agapet, Synesios, Kekaumenos sau Teofilact din Ohrida, Europa feudală se adresa, prin mijlocirea traducerilor, unei tradiții filozofice mai înalte, mai pure, dominată de Aristotel, ori descoperirea aceleași

²⁶⁰ Vezi însă rezervele exprimate de Louis Halphen, *À travers l'histoire du Moyen Age*, Paris, 1950, p. 107 — 117.

²⁶¹ *Ibid.*, p. 83 — 91. Vezi, pentru comparație, Hincmar, *De ordine palatii*, ed. M. Prou, Paris, 1884, și fragmentele de legi citate în antologia lui Ernest Barker, *Social and Political Thought in Byzantium, from Justinian I to the Last Palaeologus*, Oxford, 1961, p. 89 — 94.

²⁶² Preocuparea aceasta apare de pildă chiar din titlul actului legislativ din 1357 promulgat de David al II-lea al Scoției (Gordon Donaldson, *Scottish Historical Documents*, Edinburgh-London, 1970, p. 64 — 65).

²⁶³ Pierre Francastel, *Realitatea figurativă*, trad. M. Tomuș, Buc., 1972, p. 380 — 382. Vezi și Ernst Robert Curtius, *Literatura europeană și evul mediu latin*, trad. A. Armbruster, Buc., 1970, p. 209 — 210.

²⁶⁴ Un exemplu este Mihail al VIII-lea; vezi Conrad Chapman, *Michel Paléologue restaurateur de l'Empire byzantin (1261 — 1282)*, Paris, 1926, p. 167 — 177. Un altul, Carol al IV-lea de Luxemburg, cf. *Karoli IV imperatoris Romanorum vita ab eo ipso conscripta*, ed. Walther Bulst, Heidelberg, 1950.

²⁶⁵ În 1254, moartea împăratului de la Niceea, Ioan al III-lea, a prilejuit elaborarea unor asemenea texte de către sfetnicul său Gheorghe Acropolitul și chiar de moștenitorul său, Teodor al II-lea, cf. M. A. Andreeva, *À propos de l'Éloge de l'empereur Jean III Batazès par son fils Théodore II Laskaris*, Annales de l'Institut Kon dakov (Seminarium Kondakovianum), X, Praga, 1938, p. 133 — 144.

²⁶⁶ Prea numeroase pentru a fi citate aici — unele titluri se vor întîlni în notele următoare — operele din genul „Fürstenspiegel” au făcut obiectul unor considerații sintetice în *Lexikon für Theologie und Kirche*, IV, 1960 (sub semnătura lui H. Hunger) și în *Reallexikon für Antike und Christentum*, VIII, 60, 1970 (articol de P. Hadot).

străvechi idealuri în scrierile „modernilor” Marsilio de Padova sau William de Ockham ²⁶⁷.

Mult mai legată de problemele actualității va fi teoria politică occidentală în secolul al XVI-lea. De acum înainte, ea se va dezvolta într-o direcție divergentă față de răsăritul și sud-estul Europei. Este de ajuns a spune că monarhia absolută nu a reușit, cu toată imensa adulație de care era înconjurată și nici cu intervenția personală a primilor Stuarti sau a lui Ludovic al XIV-lea — autori ei înșiși sau inspiratori ai unor apologii cu caracter parenetic —, să înlăture opreliștea ridicată înaintea bunului ei plac prin schema antică ce-i condamna pe tirani și lăuda pe suveranii respectuoși față de principiile superioare ²⁶⁸. Zadarnic se mai străduiește Bossuet să afirme aspectul pontifical quasi-divin al puterii regale („Les princes agissent comme ministres de Dieu et ses lieutenants sur la terre”). O profundă mutație s-a petrecut în momentul în care, dezvăluind cu luciditate și răceală sistemul de funcționare al noului regim la a cărui instaurare luase parte în 1688, un om politic englez, marchizul de Halifax, își permite să ironizeze dreptul divin pe care se baza de secole autoritatea monarhilor: „Faptul că regii se vor răspunzători numai față de Dumnezeu nu-i pune în siguranță nici măcar pe lumea aceasta, căci, dacă Dumnezeu n-ar găsi cu cale să le asculte chemarea, el își poate face o unealtă din popor” ²⁶⁹.

Aristotelismul nu mai putea constitui un numitor comun al culturii politologice europene, deși opera Stagiritului a avut, grație comentatorului ei, Teofil Coridaleu, o intensă circulație în mijlocul cărturarilor greci stabiliți în țările române, ideile sale influențând aici gândirea cercurilor conducătoare în care ei își câștigaseră un rol de seamă ²⁷⁰. Indiferent de fidelitatea exegetului față de dascălii săi padovani, deci în raport cu tradiția latină — chestiune încă în suspensie —, interpretarea coridăleană (care nu cuprinde și *Politica*!) n-a câștigat alți cititori decât pe aceia, puțini, interesați de subtile abstracții intelectuale. Educația politică nu s-a făcut la Academii domnești din București și Iași, ci la curțile românești, prin difuzarea de obicei manuscrisă a unor reflecții pe tema autorității prin-

²⁶⁷ Paginile cele mai reprezentative din autorii bizantini amintiți au fost culese de Ernest Barker, *op. cit.*, zona occidentală fiind investigată de Lester Kruger Born, *The Perfect Prince: a Study in XIII-th and XIV-th Century Ideals*, în *Speculum*, III, 1928, p. 470—504. Traducerea franceză a Sfântului Augustin (*De civitate Dei*) și a lui Aristotel (*Politica* și *Economicele*) era întreprinsă din 1371—1372 de Raoul de Presles și Nicolas Oresme „pour l'utilité publique du royaume et de toute la crestienté” (Léopold Delisle, *Mandements et actes divers du roi Charles V*, Paris, 1874, p. VII, 458). Textele aristotelice vor fi transcrise în *cod. Parisinus gr. 2023* de învățatul Dimitrie Chalkokondylas (1428—1511), cf. A. Wartelle, introducerea la Aristotel, *Économique*, Paris, 1968, p. XV, n. 1. Vezi și Mario Grignaschi, *L'interprétation de la „Politique” d'Aristote dans le „Dialogue” de Guillaume d'Ockham*, Studii clasice, XI, 1969, p. 251—259.

²⁶⁸ Ne referim aici la tratatele *The Trew Law of Free Monarchies* (1598) și *Basilikon Doron* (1599), editate de C.H. McIlwain, *The Political Works of James I*, New York, 1965, p. 3—53, 53—70, la scrisoarea din 1649 către viitorul Carol al II-lea, în *The Letters, Speeches and Papers of King Charles I*, ed. Sir Charles Petrie, p. 261—273, și la memoriile „Regelui-Soare”, care, împreună cu *Réflexions sur le métier de roi* (1679), au fost publicate de Jean Longnon *Mémoires de Louis XIV*, Paris, 1927. Vezi și James E. King, *Science and Rationalism in the Government of Louis XIV*, Baltimore, 1949. Date interesante pentru glorificarea monarhului a strâns Joseph Jacquiot, *Médailles et jetons de Louis XIV*, I—IV, Paris, 1968—1970. Foarte important e studiul lui Paul Sonnino, *The Dating and Authorship of Louis XIV's „Mémoires”*, French Historical Studies, III, 1963, p. 303—337.

²⁶⁹ Halifax, *Complete Works*, ed. J. Kenyon, 1969, p. 147—149, 193—212.

²⁷⁰ Vezi Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée*, Thessalonique, 1967.

ciare, care nu căutau originalitatea ei, dimpotrivă, transpunerea cât mai credincioasă a fondului de idei bizantin²⁷¹. Se poate presupune că asemenea scrieri au avut un ecou mai larg în întregul sud-est, care întrebuița aceleași limbi de cultură ca și românii—mai întâi slavona, apoi neogreaca—, dar o utilitate practică ele n-au avut-o desigur decât aici, datorită autonomiei pe care, singure, Țara Românească și Moldova o păstrasera la hotarul Imperiului otoman.

În prima jumătate a secolului al XVI-lea a fost scrisă o operă de mare însemnătate pentru cultura română și pentru evoluția genului cărui-a-i aparține, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*. În acest mozaic de sfaturi și predici, în care elementele de împrumut primesc, de cele mai multe ori, o formă retorică nouă, se împletesc, după cum era de așteptat, izvoarele bizantine și sîrbești. Ultimele, ca *Alexandria* ori *Povestirea despre împăratul Asa*²⁷², reprezintă o contribuție mult inferioară față de textele unor părinți ai bisericii (Ioan Hrisostomul, Grigore Teologul, Efreim Sirul) sau ale altor autori religioși bizantini (Ioan Scărarul, Filip Sihastrul, Simeon Monahul). Adevărata problemă care se pune aici nu este a criteriilor după care au fost alese aceste fragmente edificatoare pentru a fi apoi întreșute pe o canava de citate biblice juxtapuse aproape neîntrerupt, ci a motivării însăși, deoarece—să o reamintim—inițiativa voievodului era fără precedent în spațiul românesc. În același moment se înregistrează intrarea în această colectivitate a pribegilor de peste Dunăre care, înstrăinați și prigoniți, aduceau cu ei o cultură aristocratică²⁷³. Nu avem motive să credem că și vechea concepție românească era aristocratică. În ce privește cultura sîrbă, ea a suferit, prin cucerirea otomană, o soluție de continuitate: cultura sîrbă modernă este integral populară. Or, care e funcția principală a oricărei aristocrații? Exemplaritatea. Indirect dîndu-se pe sine pildă, nu numai nevîrstnicului său fiu, ci și urmașilor acestuia, Neagoe înmănușează obligațiile monarhului ideal față de Dumnezeu și față de poporul său într-o lecție care se îndreaptă și către boierii lui, mari și mici²⁷⁴.

În Moldova, unde nu exista încă o atare lucrare parenetică, s-a dezvoltat după 1527, în timpul domniei lui Petru Rareș (soțul Elenei Brancovici), o istoriografie în limba slavonă care urma exemplul bizantin, avînd rosturi asemănătoare. Într-adevăr, dintre recomandările atribuite lui Vasile I și adresate, în numele Macedoneanului, fiului său Leon cel

²⁷¹ Disponem de o cercetare adîncită în acest domeniu: Al. Dușu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, Buc., 1872 (cf. recenzia noastră din RESEE, XI, 1973, 3, p. 575—580). Deși prezentată în ediția ei franceză (Buc., 1971) ca „introducere în istoria mentalităților sud-est europene”, cartea lui Al. Dușu studiază îndeosebi reacțiile mediului românesc față de scrierile parenetice. Mai recent, vezi Ariadna Camariano-Cioran, *Parénésés byzantines dans les pays roumains*, în *Études byzantines et post-byzantines*, p. 117—133.

²⁷² *Învățăturile*, p. 276. Pasajul identificat de Dan Zamfirescu (*ibid.* p. 52) îi pune editorului problema „dacă există copii ale acestei scrieri în manuscrisele slave de la noi”, întrebare care a primit un răspuns afirmativ prin comunicarea colegului nostru I. R. Mircea citată mai sus, nota 47. Despre Asa, rege peste Iuda, III Regi 15 și II Paralipomena, 14—16 (*Biblia*, ed. 1968, p. 382—383, 470—472).

²⁷³ În acest spirit, o cheie pentru lectura „vieților” primilor Nemanizi a oferit St. Häfner, *Serbisches Mittelalter, Alt-serbische Herrscherbiographien*, I, Graz-Wien-Köln, 1962; idem, *Studien zur Altserbischen Dynastischen Historiographie*, München, 1964.

²⁷⁴ *Învățăturile*, p. 217, 253—257, 297—284. Între acești boieri, pot fi identificați ca „sîrbi” Harvat logofătul, fratele său Ivan stolnic, ginerii săi Dobrovoc pircălab și Peia mare portar (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 63, 66, 78—79).

Înțelept, o desprindem pe următoarea : „Nu pregeta să înveți multă istorie, căci într-însa vei afla astfel virtuțile celor virtuoși, faptele rele ale răilor, felurile prefaceri ale tuturor lucrurilor, ce este trainic în fiecare stăpînire și fiecare domnie, precum și sfîrșitul isprăvilor bune și rele”²⁷⁵. Ceea ce este deocamdată o expresie *morală* va fi precizat de Miron Costin ca vocația *politică* a literaturii istorice : „letopiseșile nu sîntu numai să le citească omul, să știe ce au fost în vremi trecute, ci mai multu să fie de învățătură ce iese bine și ce iese rău și dece-i să se ferească și ce va urma hie cine : domnul den faptele domnilor, care cum au fostu și cu ce veste și pomană, să ia urmă de viață, boierii urmîndu-i pre boierii cei cînsteși și înțelepți, slujitoriul a slujitoriu cineși după breasla sa”²⁷⁶. În afară de ierarhizarea strictă, în spiritul unei societăți constituie în „stări”—care nu exista încă în veacul al XVI-lea—așa vor fi gîndit Macarie, Eftimie și Azarie. În acest sens, un letopiseș era pentru ultimul din cei trei croniciari „un izvor de adevăr. . . adăpînd inimile noastre cu înțelepciune”²⁷⁷. Este o atitudine față de propriile ei eforturi pe care istoriografia moldovenească o va păstra pînă la Ion Neculce²⁷⁸.

Fără teama de a greși prea mult, se poate schița un „portret-robot” al principelui ideal după cum reiese din cărțile de înțelepciune, specie în care, alături de morală privată și de morală politică, uneori contopite²⁷⁹, înscrimă și literatura istorică. El nu se va deosebi prea mult de modelul propus în secolul al XI-lea de vlahul bizantin Niculiță în *Νουθετικὸς πρὸς βασιλέα*, avînd drept virtuți capitale vitejia, dreptatea, cumpătarea și înțelepciunea²⁸⁰. Aceleași calități, la care se adaugă ortodoxia, clemența și dărnicia, sînt elogiare în veacul al XIII-lea de Nichifor Blemmydes și de discipolul său Teodor al II-lea Lascaris²⁸¹. Dacă am căuta ele-

²⁷⁵ N. Iorga, *Oeuvres inédites de Nicolas Milescu*, Buc., 1929, p. 104 (text grec și traducere franceză). Pasajul citat de Hrisant Notaras în dedicația către Brincoveanu a *Istoriei Kitaiului*.

²⁷⁶ M. Costin, *Opere*, p. 184. Dacă n-am ști că pagina respectivă a fost tradusă din polonă după M. Strijkowski, am crede că rîndurile amintite ale tatălui său l-au inspirat pe Nicolae Costin, *Letopiseșul țării Moldovei*, p. 36—37 : „Istoriia întii învață pre sfetnicul cum să sfătuiască binele de obște, cu urmarea a celor de mai nainte trecute giudecări, obiceiurile, primejdiile și învățăturile...așijdirea pre oțirmuitorii oștilor în războaie tari și norociți li face cu pildele și ispitele timpărilor și vremilor trecute” etc. Cf. și introducerea la *Istoria Rusiei* a lui N. Milescu, rezumată de P.P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu, 1636—1703*, în *Mélanges de l'École roumaine en France*, 1925, 1, p. 160—162.

²⁷⁷ *Cronicile slavo-române*, p. 139. Cf. aceeași convingere că istoria are o utilitate morală la Christine de Pisan, *Le livre des faits et bonnes moeurs du sage roy Charles*, ed. Michaud-Poujoulat, p. 591, sau la Olivier de la Marche, *Mémoires*, ed. Buchon, Paris, 1836, p. 297. Orice îndoială că istoriografia sîrbă ar fi avut o influență directă asupra celei din Moldova a dispărut în urma semnării unui manuscris de la Sucevița, cuprinzînd „Țarstvenicul” în copia din 1567 a aceluiași Azarie (I.R. Mircea, „*Les vies des rois et archevêques serbes*” et leur circulation en Moldavie, RESEE, IV, 1966, p. 393—412).

²⁷⁸ Ion Neculce, *Letopiseșul*, p. 104 („Deci, fraților cetitorilor, cu cit veți îndemna a ceti pre acest letopiseșu mai mult cu atîta veți ști a vă feri de primejdii și veți fi mai învățați a dare răspunsuri la sfaturi ori de taină, ori de oștire, ori de voroave, la domni și la noroade, de cînste”) și 289 („iubiți cetitori tineri, să luați sama aceștii scrisori, de s-ar timpla vreodată să mai vie niște lucruri ca acestea în țara noastră, să vă știți chivernisi, să nu pățiți și voi ca noi”). De ce a fost compara t Neculce cu Saint-Simon, cînd el scrie ca Joinville ?

²⁷⁹ Al. Dușu, *op. cit.*, p. 28 ; idem, *Vie des oeuvres et vie des hommes dans la société roumaine (1650—1848)*. *Contacts culturels et structures mentales*, RESEE, X, 1972, 2, p. 400—401, relevă și rolul edificator al unor monumente ca Stănești, Călușu, Mamu, Hurezi.

²⁸⁰ E. Barker, *op. cit.*, p. 127—128.

²⁸¹ *Ibid.*, p. 153—159 ; M. A. Andreeva, *art. cit.*, p. 140—144.

mența—ar trebui suit în trecut pînă la Seneca ²⁸². Sugestii asemănătoare puteau fi găsite la un alt autor antic prețuit de bizantini în ciuda păgînis-mului lui, Dion Hrisostomul, panegiristul lui Traian ²⁸³. Toate însușirile amintite fac obiectul unor lungi disertații în *Învățăturile lui Neagoe*, iar unele dintre ele—evlavia, înțelepciunea, dărnicia și, implicit, vitejia—erau, după mărturia lui Peresvetov, valori permanente ale gândirii și acțiunii lui Petru Rareș. Evlavia, înțelepciunea, dreptatea, vitejia și, ca expresie concretă a dărniciiei, ocrotirea bisericii și a școlilor sînt recomandate în 1631 lui Moise Movilă de fratele său, mitropolitul Petru al Kievului, printre cele dintii „τῶ ἀγαθῶ ἀρχοντι καὶ ἡκοντι” (cuvinte citate grecește în originalul slavon) ²⁸⁴. Nu e o întîmplare, deoarece încă din 1628 Petru Movilă tipărise o traducere a „sfaturilor” lui Agapet ²⁸⁵. Celebra operă, adresată inițial lui Iustinian, a fost mai tirziu dedicată mai multor suverani, cu complimentele de rigoare ²⁸⁶. A primit-o și Constantin Brîncoveanu în 1700 de la traducătorul ei în neogreacă, Sevastos Kymenites, care a scris pentru ocazie și o prefață encomiastică ²⁸⁷. Preocuparea lui Brîncoveanu de a avea la îndemîină un ansamblu de norme etico-didactice care, dacă nu puteau furniza soluții concrete, îi dădeau în ochii săi și ai curții un prestigiu imperial, s-a manifestat prin tipărirea în 1691 la București a încă unui opuscul parenetic, *Învățăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon*. Calitatea de „împărat al romeilor” a presupusului autor și cea de înalt prelat a traducătorului Hrisant Notaras, viitor patriarh al Ierusalimului, contribuiau desigur la recomandarea textului ²⁸⁸.

²⁸² Traute Adam, *Clementia principis. Der Einfluss hellenistischer Fürsenspiegel auf den Versuch einer rechtlichen Fundierung des Prinzipats durch Seneca*, Stuttgart, 1970. Cf. Valentin Al. Georgescu, *Continuitate elenistico-romană și inovație în doctrina bizantină a filantropiei și indulgenței imperiale*, Studii clasice, XI, 1969, p. 187—217.

²⁸³ Vezi caracterizarea pe care i-o face Arnaldo Momigliano în *Quarto contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*, Roma, 1969, p. 257—269. „Cuvintele lui Dion filosoful”, din care s-au hrănit substanțial Aretas din Cesareea, Synesios din Cyrene și Teodor Metochites, au fost traduse în românește abia în 1825.

²⁸⁴ Gh. Mihăilă, *Două scrieri literare ale lui Petru Movilă adresate compatrioților săi*, în *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, p. 191—197.

²⁸⁵ N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, Buc., 1904, p. 134. Vezi ultimul studiu al lui Ihor Șevcenko, *Agapetus East and West; the Fate of a Byzantine „Mirror of Princes”*, RESEE, XVI, 1, 1978, p. 3—44.

²⁸⁶ Antonio Bellomo, *Agapeto Diacono e la sua scheda regia*, Bari, 1906, p. 40, a semnalat un manuscris oferit împăratului Maximilian al II-lea. Vezi și Patrick Henry III, *A Mirror for Justinian: the Ekthesis of Agapetus Diaconus*, Greek, Roman and Byzantine Studies, 1967, p. 281—308.

²⁸⁷ C. Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei*, Buc., 1909, p. 117 etc. menționează ms. gr. 577, pe lingă alte opt în care Agapet a fost transcris împreună cu discursurile lui Isocrate și Synesios. Ms. gr. 725 a aparținut vornicului Constantin Rosetti, fost elev al iezuiților din Iași și socrul lui Constantin vodă Mavrocordat. O copie pentru uzul stolnicului Constantin Cantacuzino se află la Viena (N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor*, AAR, m.s.i., s.II, t.XX, 1899, p. 235—239). Alți cărturari de seamă ai epocii brîncovenesti, frații Radu și Șerban Greceanu, se referă și ei la „învățăturile” lui Agapet (Al. Dușu, *op. cit.*, p. 69—70). Dimitrie Cantemir le cunoștea, căci secretarul său Ivan Ilinski le-a tradus pentru Petru cel Mare în 1722.

²⁸⁸ Al. Dușu *op. cit.*, p. 68—70. Sevastos Kymenites i-a mai dedicat lui Brîncoveanu discursul lui Synesios din Cyrene către Arcadius și învățăturile lui Teofilact către Constantin Porfirogenetul (Hurmuzaki, XIII, p. XIX, XXI). Regăsim *Învățăturile lui Vasile Macedoneanul* ca un jalon și la o altă răspîntie culturală. După tentativa repede părăsită de la Roma, tiparul georgian a început, se știe, în 1709, cu ajutorul lui Antim Ivireanul care nu-și uitase compatrioții, și s-a strămutat, din 1724, la Moscova. Aici apar în 1739 *Învățăturile*, traduse din rusește de fiul fostului rege al Kahetiei (David Marshall Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy, 1658—1831*, New York, 1957). Despre acest principe, Alexandru Arkilovici, vezi D. Cantemir, *Istoria imperiului otoman*, I, p. 290, n. 73, și M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Saint-Petersbourg, 1856, p. 83, 577.

Atît Agapet cît și Pseudo-Vasile vor constitui în curînd surse de inspirație pentru Antim Ivireanul în *Νουθεσίαι χριστιανοπολιτικάι*, compuse de mitropolit pentru uzul domnului Ștefan Cantacuzino (1715)²⁸⁹. Sîntem în plină perioadă a răspîndirii culturii grecești în principate. Însă acum pătrund aici și unele ecouri, întîrziate sau contemporane, ale literaturii politice occidentale. „Machiavelismul” Cantacuzinilor nu e o figură de stil: Toma Cantacuzino posedă un exemplar din *Il Principe*, iar unchiul său, stolnicul, citise *Theatrum politicum* al lui Ambrogio Marliano, cunoscuta prelucrare a ideilor florentinului în spiritul Contrareformei, destinată să intre în circuitul românesc prin tălmăcirea lui Ioan Avramie și sub patronajul lui Nicolae Mavrocordat²⁹⁰.

În Moldova, Nicolae Costin îi închina aceluiași principe fanariot adaptarea, după un intermediar latin, a *Ceasornicului domnilor* (*El Relox de Principes*), de episcopul spaniol Antonio de Gaevara, lucrare mult prețuită odinioară de curtenii lui Carol Quintul²⁹¹. Mentalitatea „manieristă” a curții spaniole — mediu spiritual care a exercitat o puternică influență asupra Europei secolului al XVII-lea — fusese admirabil exprimată, ceva mai tîrziu, de iezuitul Baltasar Gracián, din a cărui operă a ajuns la cunoștința cititorilor moldoveni, prin filieră greacă, *El criticón* (1646), sub titlul *Critil și Andronius*²⁹². Pentru a aprecia exact complexitatea filozofiei politice a primilor fanarioti, să se observe că un apel la sursele protestante a putut fi recunoscut de contemporani în *Manualul despre cîteva nedumeriri* (*Εγχειρίδιον περί τινων ἀποριών και λύσεων*) al lui Ioan Cariofil, închinat stolnicului C. Cantacuzino și tipărit postum la Snagov în 1697. Capitolul „De ce apar tiranii” i-a atras probabil autorului, mai mult decît problemele teologice tratate, bănuiala de calvinism²⁹³. Pe de altă parte, Nicolae Mavrocordat, educat de aforismele în care tatăl său, Alexandru Exaporitul, transpusesese substanța lui Machiavelli și La Rochefoucauld, va pune în mîinile fiilor lui elocventele pagini prin care Bossuet căutase să-l pregătească pentru domnie pe fiul lui Ludovic al XIV-lea, *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Sainte, à Monsei-*

²⁸⁹ Al. Duțu, *op. cit.*, p. 81. Tradusă de C. Erbiceanu, *Sfaturi creștine politice către... Io Ștefan Cantacuzino voievod, de... Antim din Ivir*, în BOR, XIV (1890—1891), p. 333—355, această operă a fost înlăturată pe criterii neconvingătoare dintre scrierile Ivireanului de către ultimul lor editor, G. Ștrempel. Cf. *op. cit.*, p. 440 (cartea e complet omisă din activitatea învățatului prelat în anii 1714—1716, p. XXXI).

²⁹⁰ Andrei Pippidi, *Vechi epigrafiști și anticari în țările române*, Studii clasice, XI, p. 286; Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, p. 84—86; Ariadna Camariano, *Traducerea greacă a „teatrului politic” atribuită greșit lui N. Mavrocordat și versiunile românești*, Revista istorică română, XI—XII, 1943, p. 216—260; D.V. Economidis, *Ioan Avramie*, Buc., 1944.

²⁹¹ N. Cartoian, *Ceasornicul domnilor de N. Costin și originalul spaniol al lui Guevara* (extras din Revista istorică română, III, și din Cercetări literare, IV), Buc., 1941. În acest temeinic studiu se atrage atenția asupra prezenței în biblioteca Mavrocordaților a aceleiași lucrări. Vezi acum ediția îngrijită de G. Ștrempel. Buc., 1976.

²⁹² Dan Simonescu, *Un roman spaniol în Moldova secolului al XVIII-lea* (extras din Anuarul Liceului Național din Iași), Iași, 1946. Vezi și Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, Buc., 1968, p. 244—248 (cu rectificările Ariadnei Camariano-Cloran, în Revista de istorie și teorie literară, 22, 1973, p. 274—278). Vezi René Bouvier, *Le courtisan, l'honnête homme, le héros, pour présenter le Héros de Baltasar Gracian, traduit par Zdislas Milner*, Paris, 1937.

²⁹³ Al. Duțu, *Cărțile de înțelepciune*, p. 23 Cariofil a fost absolvit de erezie, după o cercetare atentă a documentelor, de N. Chișescu, *O dispută dogmatică din veacul XVIII la care au luat parte Dositei al Ierusalimului, Constantin Brîncoveanu și Antim Ivireanul*, (extras din BOR, LXIII, 7—8), Buc., 1945. Textul a fost tradus în românește de Flor „dascălul slavonesc” (ms. 458 al BAR) și copiat în 1788 de Dionisie Eclesiarhul (BAR, ms. rom. 1117).

gneur le Dauphin²⁹⁴. Propriile sale sfaturi către moștenitorul tronului, Constantin Mavrocordat, datate din 1726, recomandându-i stăpînire de sine, economie („După plapoma ta întinde-ți picioarele!”), evitarea miniei, a unei purtări zgomotoase și, mai ales, „să umble pe drumul bătut”, departe de orice inovații — povăță pe care viitorul reformator n-o va urma — sînt expresia acelui „vivere cauto” din care secolul rațiunii de stat făcuse o înțelepciune²⁹⁵. Totuși, împotriva spiritului veacului lor, Mavrocordatii citeau încă, după cum o dovedește prezența în biblioteca lor a unei versiuni tipărite la Berlin și a patru manuscrise, basmul hindus Stephanites și Ichnilates care-și datorau îndelungata popularitate în lumea bizantină (secolele XI—XVI) tocmai maximelor de morală politică turnate într-însul în străvechea formă a dialogului dintre un monarh și un filozof²⁹⁶. Nu mai puțin vetuste erau textele patristice a căror lectură și adnotare făcea parte din programul zilnic al lui Constantin Mavrocordat, prin 1748—1749²⁹⁷. În fond, dacă nu ne înșelăm, acești oameni sînt moderni nu prin interesul lor pentru cele mai recente cărți venite din Apus, ci prin capacitatea lor de a întruni îndemnul tradiției cu altele extrem de actuale, într-un stil de viață în care demnitatea formelor ascunde o mare tensiune interioară.

Abia acum însă își va face drum o nouă atitudine, care substituie discursului parenetic pe cel encomiastic. Pînă în secolul al XVII-lea și nu numai în apusul Europei, teoria guvernării se dezvoltase pe baza încer-

²⁹⁴ Biblioteca Academiei posedă un exemplar al ediției din Bruxelles, 1710 (cota I 43535), purtînd însemnările „ex libris Caroli Maurocordat” (beizeada Scarlat) și „ex libris Jo. Nicolai Maur. P.V. et M.”. Vezi C.Th. Dimaras, *Alexandre Mavrocordato, Machiavel et La Rochefoucauld, notes de lecture*, în *La Grèce au temps des Lumières*, Genève, 1969, p. 19—25. Un alt mare orator al Franței, contemporane, Fléchiér, contribuise și el la educația prințului, scriind o *Histoire de Théodose le Grand pour Mgr. le Dauphin*, în prefața căreia citim următoarele: „La vie de Théodose contient beaucoup de grands exemples... On peut profiter de ses vertus, qui sont toutes imitables, et l'on peut même s'instruire par ses défauts, parce qu'il a su les corriger, quand on les lui a fait reconnaître”.

²⁹⁵ Hurmuzaki, XIII, p. 415—416. Din *Manualul în care se cuprind păreri și cugetări cu privire la moravuri și purtări* (*ibid.*, p. 417—457), sînt de semnalat maximele lui N. Mavrocordat despre legi, care „sînt datorite vremii și trebuinței, deci dacă vremea aceea trece și se schimbă cerințele împrejurărilor, legile nu pot merge mai departe și nici nu pot fi luate ca pildă” (844) sau despre funcția tradiției în politică (846, 848). A. Papadopoulos-Kerameus, în prefața la Hurmuzaki, XIII, p. XLV, n. 4, face aluzie la „orinduiala funebă către francezi” găsită printre scrierile mărunte ale lui N. Mavrocordat: nu poate fi decît tălmăcirea unei cuvîntări de Bos-suet.

²⁹⁶ E. Barker, *op. cit.*, p. 141—145. Vezi Olga Cicanci, *Deux variantes grecques de l'oeuvre „Stephanites et Ichnilates”*, RESEE, X, 1972, 3, p. 449—458. Data unuia din manuscrisele studiate de colega noastră, ms. 292, ar putea fi corectată, dacă o copie (pierdută?) din 1652 ar fi fost transcrisă într-al doilea sfert al veacului al XVIII-lea, cum pare să rezulte din existența, la sfîrșitul miscelaneului, a unei scrisori către patriarhul Meletie al Ierusalimului. Anii de păstorie ai acestuia sînt 1731—1737. Celălalt, manuscrisul 465, e o copie a versiunii neogrecești a lui Teodosie Zygomalas.

²⁹⁷ „Citea din cărțile lui Ioan Hrisostom sau ale lui Vasile cel Mare sau ale lui Macarie Egipteanul sau ale altor sfinți părinți, însemnînd vorbele aflate în ele care se referă la prinți” (*Cronica Ghiculeștilor*, p. 621). Pasajul citat îi sugerează prof. Dimaras (*art. cit.*, p. 24) o repliere a cugetării politice fanariote într-un sens potrivit laicizării progresive pe care Al. Dușu o constată la genul „Fürstenspiegel”. Poate ar fi mai aproape de adevăr să presupunem că, în afară de relativa familiarizare cu Occidentul pe care călătoria sa de studii în Italia i-a permis-o întemeietorului dinastiei, urmașii Exaporitului, trăind neîntrerupt la Constantinopol, în țările române sau în insulele de trecător surghiun, s-au desprins mai greu de izvoarele tradiționale, revenind la ele chiar paralel cu inițierea în literatură apuseană. Pe de altă parte, edițiile în care erau citiți părinții Bisericii grecești erau occidentale: cea de la Eton, din 1664, pentru Hrisostom iar pentru Macarie Egipteanul cea de la Paris din 1559 (N. Iorga, *Pilda bunilor domni din trecutul față de școala românească*, AAR, m.s.i., XXXVIII, 1914, p. 86, 103).

cărilor de a concilia ideile creștine teocratice, dreptul roman și doctrina clasică a libertății grecești. În nenumărate și diverse interpretări se căutase acea paradoxală împăcare a bibliei cu Aristotel sau Platon. A rezultat o reprezentare a istoriei care mîntuie caracterul inviolabil a autorității politice dar, în același timp, justifică rebeliunea, prin raportul antitetic dintre monarhi și „tirani”. De la un anumit moment înainte — pentru țările române, probabil a doua jumătate a secolului al XVIII-lea —, impasul ideologic a fost depășit prin polarizarea tendințelor contradictorii. Credincioasă concepției tradiționale a rămas, din motive tactice, opoziția boierească tolerată de fanarioți. În schimb, stăpînitorii au optat clar și practic pentru o soluție care permitea întărirea disciplinei.

Apelînd la retorica bizantină și chiar la apologiile monarhiei absolute din Franța pentru a legitima arbitrarul și represiunea, domnii fanarioți au pus în funcțiune un cult al suveranului fără precedent în țările române. Ca urmare, polemica dintre Bossuet și Fénelon va cunoaște un nou și neprevăzut capitol pe pămînt românesc — *Politica* celui dintîi fiind dedicată în 1763 de Evghenie Vulgaris, traducătorul ei în grecește, lui Constantin Racoviță voievod, pe cînd scrierile arhiepiscopului de Cambrai alimentau rezistența boierimii moldovene²⁹⁸. Aceasta din urmă manifesta o iluzorie fidelitate față de trecut, concepînd devenirea istorică și destinul propriului popor sub o formă ciclică pentru a putea nădăjdui revenirea la o „vîrstă de aur” a independenței și privilegiului, pe cînd domnii preferau fidelitatea față de prezent, instalîndu-se într-un imobilism *de facto*, apărut prin declarații nebulos progresiste. În această dezbateri, Bizanțul nu-și mai are locul: tot ce n-a fost asimilat e părăsit. Subzistă numai prin inerție locurile comune retorice. Chiar dacă mitropolitul Iosif al Tîrnovei, în al treilea deceniu al veacului al XVIII-lea, făcînd panegiricul Mavrocordaților, utilizează încă expresiile anacronice „romei” și „franci”, același autor recunoaște totuși că unii și alții aparțin „Evropei”.

Dorința noastră de a urmări pînă la capăt sursele din care s-a inspirat succesiv, în cursul unei îndelungate transformări, imaginea stăpînitorului ne-a îndemnat să anticipăm în treacăt asupra concluziilor ce se vor desprinde din această întreagă cercetare. De fapt, elogiul excesiv și fără rezervă este însăși negarea principiului literaturii parenetice, al cărei sens e tocmai de a recomanda conformarea la un model moștenit și consacrat. De aceea, întrunirea de însușiri a cirmuitoarelor nu e considerată perfectă, ci perfectibilă prin imitarea predecesorilor care, astfel, sînt ei idealizați în locul celui care exercită în prezent puterea.

S-a spus mai sus că trăsăturile caracteristice ale programului politic propus domnilor români de tradiția bizantină sînt: ocrotirea bisericii ortodoxe, guvernarea după exemplele antice, într-un spirit de concordie, și lupta împotriva „limbilor păgîne”. Sub aceste trei forme se manifestă solidaritatea cu lumea sud-est europeană și, implicit, fidelitatea față de trecutul comun. La rîndul său, portretul retoric al principelui ideal — deci, teoretizarea stăpînirii de tip imperial, bizantin — îl prezintă pe acesta atît ingenunchiat înaintea icoanelor, în ipoteza de binefăcător al „locurilor sfinte”, cît și în platoșa de cruciat. De aceea este oportună determinarea locului pe care-l ocupă sarcina războiului antiotoman în ideologia medievală românească.

²⁹⁸ S. K. Batalden, *Notes from a Leningrad Manuscript Eugenios Vulgaris' Autograph List of his own Works*, 'Ο Έβρανιστης, 13, 1976, p. 15; Al. Dușu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, p. 213—240.

Cruciada bizantină și războiul antiotoman al românilor

Încă demult s-a făcut observația, acceptabilă și astăzi: „Istoria noastră e plină de războaie, dar mai toate nu sint altceva decît războaie de apărare. Cînd Ștefan cel Mare și Petru Rareș și, în oarecare măsură, și alții intră peste granița de miazănoapte a Moldovei în Pocuția regelui polon, ei reclamă, în puterea unui drept veșnic, moștenirea lor de la Alexandru cel Bun. *Ei apără deci un drept de moștenire*. Cînd Dan al II-lea și Vlad Țepeș și Mihai Viteazul trec Dunărea și lovesc cetățile turcești de pe malul drept, de la Vidin la Silistra, la Hirșova și la alte vaduri dobrogene, ei vreau să capete înapoi vama rîului, pe care pe vremuri ai noștri o avuseseră”²⁹⁹. Pronunțatul caracter defensiv al luptelor duse în general de români cu vecinii lor pare să contrazică interpretarea campaniilor lor antiotomane ca o cruciadă dunăreană, uneori integrată într-un front mai larg, în care aliații catolici pretindeau, cu mai multă ori mai puțină convingere, să continue secularele eforturi ale predecesorilor lor de a nimici forțele Islamului. Acestui Islam însă i-a revenit rolul istoric de a purta războiul sacru (*djihad*), a cărui obligație derivă din textul Coranului, și de a-i întreține flacăra în sufletele tuturor credincioșilor lui, cu o perseverență de care Bizanțul a rămas de-a pururi străin. Astfel, pe cînd cruciadele au putut fi socotite uneori ca un răspuns al occidentalilor la fanatismul musulman, s-a spus că Imperiului roman de răsărit i-ar fi lipsit pînă la capăt exaltarea religioasă capabilă să dea o bază populară tendințelor expansioniste ale basileilor sau, măcar, să se opună în chip eficace dușmanilor de altă lege³⁰⁰. Așadar, înainte de a cerceta în ce măsură lupta antiotomană a românilor a fost o „cruciadă”, înțeleasă ca atare de contemporani, înainte de a putea deci afirma că a reprezentat un factor ideologic și un aspect de seamă al tradiției bizantine în Țara Românească și Moldova, se cere mai întii demonstrată existența unei cruciade bizantine.

Fără a ne îndepărta de subiectul nostru, va fi deajuns să arătăm că unul din principalele argumente ale teoriei care susține absența spiritului de cruciadă în societatea bizantină a fost extras din cercetarea epopeii *Digenis Akritas*. Într-adevăr, aici se reflectă, într-un complicat joc de oglinzi, realitățile celei mai amenințate frontiere a imperiului în secolele X—XI și concluzia unanimă a învățaților care s-au ocupat de faimosul poem bizantin neagă orice fanatism antimusulman nu numai la erou (pe jumătate arab, precum se știe), dar în întreaga structură epică³⁰¹. Nu trebuie însă pierdut din vedere faptul că o graniță atît de fluctuantă ca aceea în chestiune favorizează însemnate schimburi etnice și culturale, în urma cărora ceea ce am fi ispițiți a considera un produs pur al celei

²⁹⁹ N. Iorga, *Acțiunea militară a României*, Buc., 1913, p. 26—27.

³⁰⁰ Vitalien Laurent, *L'idée de guerre sainte et la tradition byzantine*, RESEE, XXIII, 1946, p. 71—98. Situîndu-se pe o poziție apropiată, Paul Lemerle și sir Steven Runciman au relevat și ei neînțelegerea bizantinilor față de ideea apuscană de cruciadă (*Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, III, Firenze, 1955, p. 595—620, 621—624).

³⁰¹ Cităm studiile clasice ale lui Henri Grégoire, dintre care cel din 1931, *L'épopée byzantine et ses rapports avec l'épopée turque et l'épopée romane*, a fost parțial tradus în antologia lui Nicolae Șerban Tanașoca, *Literatura Bizanțului — studii*, Buc., 1971, p. 291—307. V. Laurent, *art. cit.*, p. 87, deduce de aici un dezacord total între mentalitatea bizantină și spiritul de cruciadă: „si celui-ci avait jamais agité le corps de la nation, il n'aurait pas manqué de se réjouir et de prospérer là où il aurait trouvé un terrain de fermentation idéale”. Vezi totuși E. D. Trapp, *Hatte das Digenisepos ursprünglich eine antikaiserliche Tendenz?*, Byzantina, 3; 1971, p. 203—211.

mai lealiste ambiante bizantine se dezvăluie ca tipic numai pentru o anumită zonă, îngrădită de dublul șir al forturilor vrăjmașe, în interiorul căreia înaintarea ideologică a adversarului a precedat-o pe cea militară³⁰². Dimpotrivă, totul ne îndeamnă să credem că, alături de sterilele speculații ale teologilor — cărora nu li se poate acorda o excesivă importanță — și împotriva lor de-a dreptul, societatea bizantină a găsit într-însa resursele necesare pentru a duce timp de șapte secole o luptă înverșunată cu perșii, arabii și turcii. A confunda, în această privință, teoria cu acțiunea efectivă vădește o regretabilă prejudecată³⁰³. Obligația de a răspîndi dreapta credință printre „barbarii” pe care, la încoronare, împăratul făgăduia să-l supună n-a devenit, din cauza împrejurărilor, niciodată o slovă moartă, ca jurământul de a extermina pe eretici rostit de regii Franței la Reims pînă la Ludovic al XVI-lea³⁰⁴. De la primele sale ciocniri cu Islamul (arab), Bizanțul s-a găsit în situația de cruciadă permanentă, pentru el condiție de viață și moarte. Prin simplul fapt de a fi dat „păgînilor” lovituri atît de grave ca acelea de care au rămas legate numele împăraților Heraclius, Nicefor Focas ori Ioan Tzimiskes, bizantinii au îndeplinit o funcție de cruciadă. Doar mai tirziu, în perioada de slăbiciune a imperiului, locul ofensivelor militare l-au luat controversele teologice menite să întărească rezistența spirituală față de Islam³⁰⁵. Această interpretare a politicii bizantine a fost adoptată de învățați ca A. Rambaud, G. Schlumberger, Ch. Diehl și L. Bréhier, cărora li s-a impus analogia cu cruciada occidentală. După Hélène Ahrweiler, „*războiul drept* se identifică absolut cu *cruciada*: orice război purtat de împăratul bizantin este o cruciadă”³⁰⁶. În același sens, de afirmație hotărîtă a existenței unei alternative ortodoxe a cruciadelor, s-a pronunțat și N. Iorga, în opera căruia revine stăruirot această idee³⁰⁷.

Concepția istoricului român ne poate fi de ajutor și prin noțiunea de „cruciadă permanentă” pe care o aduce în discuție și căreia i-a găsit

³⁰² Contaminările cu eposul arabo-turc au fost magistral evidențiate de Agostino Perusi, *Tra storia e leggenda: Akritai e Ghazi sulla frontiera orientale di Bisanzio*, în *XIVe Congrès international des études byzantines, Rapports*, II, Buc., 1971, p. 27—72. Vezi, asupra situației particulare din zonele de frontieră, observațiile pătrunzătoare ale lui D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, p. 91—101, Owen Lattimore, *Studies in Frontier History, Collected Papers*, Paris—La Haye, 1962, și o lucrare specială a lui W.H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier, 1500—1800*, Chicago, 1964.

³⁰³ Dealtfel, după cum o recunoaște însuși V. Laurent, *art. cit.*, p. 90, refuzul patriarhiei ecumenice de a declara „sfint” războiul contra arabilor nu l-a împiedicat pe Nicefor Focas să dovedească „mentalitatea și entuziasmul unui adevărat cruciat”.

³⁰⁴ P. Christou, *The Missionary Task of the Byzantine Emperor*, *Byzantina*, 3, 1971, p. 279—286; N.L. Pissot, *Le cérémonial de la Cour de France*, p. 246—247.

³⁰⁵ Exemplul îl dă Ioan al VI-lea Cantacuzino, prin „apologia contra lui Mahomet” (ed. J. P. Migne, *Patrologia cursus completus, Patres Graeci*, CLIV, Paris, 1866, col. 371—584) despre care vezi Virgil Cândea, *Une version roumaine du XVIIe siècle de l'Apologie contre Mahomet de Jean Cantacuzène*, *RESEIE*, IV, 1966, 1—2, p. 233—237. Tradiția va fi continuată pînă în 1662 cu disputa dintre Panaiotachi Mamona Nikoussios și Vanli-efendi (ed. I. Sakkellion, în *Δελτιόν τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς Ἐταιρίας τῆς Ἑλλάδος*, III, 1890, p. 235—273).

³⁰⁶ *Le concept d'Empire*, ed. Maurice Duverger, Paris, 1980, p. 146.

³⁰⁷ N. Iorga, *Croisade latine et byzantine dans le sud-est de l'Europe (Choses d'Orient et de Roumanie)*, Bucarest-Paris, 1924, p. 36—41); idem, *Quelques observations sur les rapports entre le monde oriental et les Croisades*, în *Mélanges d'histoire du Moyen-Age offerts à M. Ferdinand Lot*, Paris, 1925, p. 268—274. Vezi și expunerea sistematică a acestor probleme de Tudor Teoteol, *Nicolae Iorga, istoric al cruciadelor tirzii*, în volumul *Nicolae Iorga, istoric al Bizanțului*, Buc. 1971, p. 87—127.

aplicarea în Orientul latin, în cazul Armeniei ciliciene sau al Ciprului³⁰⁹. Acestea sînt state zămislite de cruciadă care devin, la rîndul lor, creatoare de cruciadă: „c'est l'Arménie qui crée la croisade, qui la provoque, qui la dirige, qui la résume”³⁰⁹. Comparația cu începutul statului de „descălecare” al Moldovei apare într-o altă pagină a lui N. Iorga, în legătură cu întemeierea principatului Moreii³¹⁰. Într-adevăr, o asemănare există, cel puțin în prima fază (1353—1359), în care „marca” lui Dragoș avea misiunea de avanpost „in partibus infidelium” al regatului apostolic ungar, înainte ca din mica lume a cnejilor din văile maramureșene să se desprindă, pentru a trece la răsărit de Carpați, un nou grup de feudali locali, ortodocși, a căror încercare de a chema la independență teritoriul cucerit de la tătari a fost încununată de succes³¹¹.

Mai tirziu, acest caracter militant întipărit de la origine statului moldovean a trebuit să se păstreze în cursul desăvirșirii unității Moldovei care, după cum s-a precizat de curînd, se încheie abia în anii 1391—1392, dată la care cealaltă țară românească, a lui Mircea cel Bătrîn, era constrînsă prin expediția condusă de Firuz-beg, să intre în războiul antiotoman³¹². De-acum înainte față de turci, ca și, anterior, față de tătari, spiritul de cruciadă s-a menținut în mentalitatea clasei conducătoare românești și vecinătatea pericolului, la Dunăre, i-a dat un accent mai energic față de alte imperative politice externe. Astfel se explică faptul că, în cronicile moldovene din veacul al XV-lea, lupta pentru independență a lui Ștefan cel Mare este prezentată ca un conflict exclusiv religios³¹³. Religios e vocabularul folosit atît pentru înfierarea adversarilor turci, tătari („limbile necredincioase și păgîne”) sau chiar munteni („păgînii de munteni”!), cit și pentru proslăvirea voievodului, care e „purtător de biruință” asemenea sfinților militari Gheorghe și Dimitrie, reprezentați și pe steagurile sub care se lupta oastea lui Ștefan³¹⁴. „De la Dum-

³⁰⁹ N. Iorga, *Monstrelet et le royaume de Chypre*, RHSEE, XIII, 1936, p. 276 („ce pays de continuelle croisade”). Vezi și articolul nostru, *N. Iorga, historien de l'Orient latin*, în *Nicolas Iorga, l'homme et l'oeuvre*, Buc., 1972, p. 157—174.

³⁰⁹ N. Iorga, *Brève histoire de la Petite Arménie*, Paris, 1930, p. 30. Cf. idem, *France de Chypre*, Paris, 1931, p. 34—35.

³¹⁰ Idem, *France de Constantinople et de Morée*, Buc., 1935, p. 69—70.

³¹¹ Idem, *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, Buc., 1922, p. 54—58, concluzii repetate de autor în *Istoria românilor*, III, Buc., 1937, p. 221—222. Cf. Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, Buc., 1970.

³¹² Ș. Papacostea, *La începuturile statului moldovean*, p. 49—50. Prin colaborarea cu Sigismund, Mircea, ca și urmașii săi, Dan al II-lea și Vlad Dracul, participă la o cruciadă generală, pe care, de fapt, ei au provocat-o. E de prisos a mai stărui aici asupra binecunoscutei contribuții românești la Nicopole, la Varna, în expediția pe Dunăre a lui Walerand de Wavrin sau în alte campanii conduse de Ioan de Hunedoara. Cu privire la aceste evenimente, vezi Fr. Pall, *Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească și Moldova în anii 1447—1448*, Studii, 1963, p. 1049—1069; idem, *Stăpînirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chilie și problema ajutorării Bizanțului*, Studii, XVIII, 1965, p. 619—638; idem, *Le condizioni e gli echi internazionali della lotta antiottomana del 1442 condotta da Giovanni di Hunedoara*, RESEE, III, 1965, p. 433—463; P. P. Panaitescu și N. Stoicescu, *La participation des Roumains à la bataille de Varna (1444)*, Revue roumaine d'histoire, IV, 1966, p. 221—231; Șt. Andreescu, *Une information négligée sur la participation de la Valachie à la bataille de Kossovo (1448)*, RESEE, VI, 1968, 1, p. 85—92; C. A. Stoide, *Din nou despre istoria Țării Românești din anii 1447—1450*, Anuaru Institutului de istorie și arheologie „A.D. Xenopol”, XIV, 1977, p. 539—558; Fr. Pall, *Encore une fois sur l'action de Iancu de Hunedoara (Hunyadi) en Valachie en 1447* RRH, XVII, 1978, p. 743—753. Informația a fost recent îmbogățită de articolul *Une démonstration navale des Turcs devant Constantinople et la bataille de Kilia (1448)*, Journal des Savants, 1978, 3, p. 197—210.

³¹³ M. Berza, *Turcs, Empire ottoman et relations roumano-turques*, p. 600—601.

³¹⁴ Cf. Gh. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, p. 145—147.

nezeu au fost cele întâmplate”, spune unul dintre acești cronicari anonimi despre victoria de la Rîmnic din 1481, întocmai după cum Ștefan însuși, în mesajul către Signoria venețiană din 1477 și în pisania bisericii ridicate pe cîmpul de bătălie, atribuia înfrîngerea de la Valea Albă aceleiași voințe divine ³¹⁵.

Dovadă că acest glorios capitol din istoria Moldovei reprezenta pentru contemporani o continuare a cruciadei bizantine este denumirea arhaizantă de „persi” la care un Macarie sau un Eftimie recurg cînd e vorba de turci ³¹⁶. Să fie oare un termen întimplător ales, copiat mecanic din *Istoria* lui Manasses? În aceeași vreme, pe zidurile ctitoriiilor lui Rareș figurează scena asediului de către persi al Constantinopolului în 626 — deci, o temă cu semnificație antiotomană — ceea ce stabilește o legătură neîndoielnică între istoriografia de curte și pictura exterioară a bisericilor din Moldova ³¹⁷.

Din aceeași categorie de simboluri merită menționată tema Cavalcadei lui Constantin cel Mare, tradiția iconografică prezentă la Pătrăuți și la Arbore și care, cu procesiunea sfinților taxiarhi grăbindu-se spre biruință, sub semnul care i-a vestit-o primului împărat creștin, nu e decît o alegorie a luptelor Moldovei cu dușmanii Crucii ³¹⁸. Dealtfel, cea mai veche copie slavonă a *Panegiricului Sf. Constantin* datează chiar din vremea lui Ștefan cel Mare (1474) ³¹⁹. Să zăbovim o clipă asupra semnificației unor paralelisme dintre acest model de comportare domnească pe care contemporanii îl găseau în opera lui Eftimie al Tîrnovei și practica politică pe care ne-o dezvăluie cronicile. Cum nu s-ar fi identificat însuși stăpînul Moldovei, ajuns la tron numai printr-o înverșunată luptă, cu eroul creștin care și el biruise uneltirile dușmanilor în tinerețe, „oînd spurcatul Dioclitiiian cu ale sale spurcate slugi uciderea mea cerca” ³²⁰? Și el știa despre „persi”, că sînt „iscușiți intru răutate”, dar se încumeta să-i înfrunte, nădăjduind în același sprijin care-i dăruise lui Constantin izbînda ³²¹. După fiecare din victoriile sale, în 1465 la Chilia, ca și în 1473 la București, Ștefan și oștenii lui „au rămas trei zile, veselindu-se” ³²², iar la întoarcerea la Suceava „mitropolitul cu tot clerul bisericesc i-au făcut o întîmpinare minunată și frumoasă, dar mai ales proslăvind pe Dumnezeu” ³²³. Este exact ceea ce spunea *Panegiricul* despre Constantin: „Și adunindu-se multe năroade rimlenești, cu bucurie mare așteptară și cu mare mărire intră întru împărăteasca Roma. Și fură cete în multe feluri întru întîmpinarea lui eșînd, boiarii și svednici blagorodnici, maicele, fecioare, preoți, călugări și călugărițe, cu ochi luminați

³¹⁵ *Cronicile slavo-române*, p. 19; M. Berza, *loc. cit.*, p. 601—602.

³¹⁶ *Cronicile slavo-române*, p. 79—81, 115—116 etc.

³¹⁷ Este teza devenită clasică a lui Sorin Ulea, *L'origine et la signification idéologique de la peinture extérieure moldave*, *Revue roumaine d'histoire*, II, 1963, 1, p. 41—51 (continuarea în SCIA, seria artă plastică 19, 1, 1972, p. 37—53). Sensul antiotoman al frescelor, explicat la mijlocul secolului al XVI-lea, s-a putut apoi șterge din memoria urmașilor, de vreme ce un anonim își va pune întrebarea de ce nu e zugrăvit la Moldovița și asediul din 1453 (André Grabar, *Un graffite slave sur la façade d'une église de Bucovine*, *Revue des études slaves*, XXIII, 1947, p. 89—101).

³¹⁸ Sorin Ulea, *art. cit.*, p. 50. Cf. A. Grabar, *Les croisades de l'Europe orientale dans l'art*, în *Mélanges Charles Diehl*, II, Paris, 1930, p. 19—27.

³¹⁹ Vezi G. Mihăilă, *Cultură și literatură română veche în context european — studii și texte*, Buc., 1979, p. 217—379.

³²⁰ *Ibid.*, p. 335.

³²¹ *Ibid.*, p. 336.

³²² *Cronicile slavo-române*, p. 62—63.

³²³ *Ibid.*, p. 17.

și cu suflete curate, pre dînsul priimiră și purtătorului de biruință cruci și împăratului trimițînd glas”³²⁴. După lupta de la Vaslui, letopisețul anonim, urmat de Gr. Ureche, descrie o primire asemănătoare, „ca înaintea unui împăratu și biruitoriu de limbi păgîne”³²⁵. Dar mai cu seamă distribuirea de beneficii, prin care Ștefan cel Mare pecetluia colaborarea sa cu apărătorii țării, îndreptățește concluzia pe care o subliniem aici: „a făcut atunci mare ospăț mitropoliților și vitejilor săi și tuturor boierilor săi, de la mare pînă la mic, și a dăruit atunci multe daruri întregii lui oștiri” (în 1473, 1475, 1481). *Panegiricul* se referă la rîndul său la un „praznic de biruire de 7 zile” și precizează că „după acestea toate ce s-au întimplat, toate au dăruit începătoriile” (=dregătoriile) „și cea mai denainte au dăruit slobozenie tuturor oamenilor...deschizînd toate visteriile împărătești săracilor”. În sfîrșit, ceea ce arată nu numai acordul dintre acțiunile marelui domn și modelul său imperial, dar și adoptarea unor clișee de către istoriografia slavonă din mănăstirile Moldovei după opera pe care, chiar în acei ani, o transcria Iacov de la Putna, pasajul referitor la ecoul peste hotare al luptei antiotomane purtate de români evocă triumful lui Constantin după bătălia de la Pons Milvius³²⁶.

LETOPISEȚUL ANONIM

„Și a fost atunci veselie între oameni și la toate domniile dimprejur și la toți creștinii dreptcredincioși, căci a biruit domnul limbile păgîne”.

PANEGIRICUL

„Iar cei di pren înprejur limbi și pînă la ochiiian să bucurară și cu toată prietenia către el să arătară”.

După cum o arată alte două copii din secolul al XVI-lea, textul legendei constantiniene a fost citit și în vremea lui Rareș. De aceea, în pisania de la Probotă, domnul vorbește de „stăpînirea (sa) *împărătească*” și, mai tîrziu, într-o însemnare datorată, probabil, egumenului Paisie pe un manuscris de la mănăstirea Humor, reluarea domniei de către Petru Rareș capătă proporții: „coroana *împărăției*” i-a fost acordată, „ca să fie domn al țării Moldovei și al creștinilor”³²⁷.

Alteori se face referire la turci sub numele biblic de „agareni”, ca în pomelnicul de la Argeș, care amintea într-o rubrică specială pe boierii căzuți „în lupta cu agarenii”. Parastasele citite solemn sub bolțile mănăstirii lui Neagoe îndeplineau desigur un rol mobilizator al conștiințelor pentru apărarea creștinătății³²⁸.

Aici, prin decorul și riturile cultului care se adresau direct mulțimii, ajungem la nivelul popular al cruciadei, la cei ce poartă războiul cu prețul celor mai mari jertfe. Pe această cale s-a făcut, timp de secole, inițierea poporului într-o ideologie moștenită de la Bizanț și a cărei prefacere în realitate politică depindea, în mare măsură, de el. Paralel cu ceremoniile

³²⁴ G. Mihăilă, *op. cit.*, p. 340–341.

³²⁵ *Cronicile slavo-române*, p. 18; Gr. Ureche, *Letopisețul țării Moldovei*, p. 93.

³²⁶ *Cronicile slavo-române*, p. 18; G. Mihăilă, *op. cit.*, p. 341. Cf. P. Chihaița, *Modele răsăritene și voievodale în Țara Românească*, Glasul Bisericii, XXXV, 1976, 1–2, p. 6.

³²⁷ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, p. 56; I. Bogdan, *Evangheliile de la Humor și Voroneț din 1473 și 1550*, în *Scrieri alese*, p. 530.

³²⁸ Vezi A. Sacerdoțeanu, în BOR, 1965, 3–4, p. 310. Un alt pomelnic, cel de la Govora, menționează și el numele dregătorilor ucși de turci, cf. T. Palade, *Radu de la Afumași*, p. 74, 77, 78. Și în Bulgaria e o situație similară, căci în sinodiconul editat de N. Densușianu, în *Hurmuzaki*, I, 2, p. 811, se amintesc boierii care „și-au vărsat singele pentru credința creștină pravoslavnică”.

religioase care, în lăcașuri de rugăciune pline de chipurile familiare ale sfinților bizantini, se desfășurau, statornic complicate, în jurul unui împărat invizibil și atotputernic, basmul povestit sau chiar ascultat de adulți perpetua în personajele sale principale — împărați și împărătese — amintirea estompată a aceluiași stat milenar, în care Roma originilor se confunda cu Bizanțul mai apropiat ³²⁹.

Nu ne interesează aici statutul juridic apusean al cruciadei, reglementat de papalitate, care poate admite sau chiar solicita participarea popoarelor ortodoxe, totdeauna cu intenția, mărturisită sau nu, de a le converti la catolicism, ei punctul de vedere românesc față de lupta antiotomană. Grăitoare pentru această atitudine sînt cuvintele lui Ștefan cel Mare către misionarii franciscani pe care îi alunga din țară în 1463: „Voi vedea dacă, fără voi, Dumnezeu ne va apăra de turci” ³³⁰. Lăsînd la o parte declarațiile binevoitoare schimbate între o parte și alta în momente de primejdie, limitele colaborării cu forțele catolice au fost fixate de evoluția relațiilor dintre țările române și vecinii lor. Oferindu-și ajutorul sau cerîndu-l pe cel al statelor occidentale, domnii români au o poziție identică cu a ultimilor împărați bizantini. Repede înțeleasă, imposibilitatea unei rezistențe răzlețe, cu caracter local, a dus la o politică de orizont larg, încadrată într-o acțiune nemăsurat mai vastă. Cruciada împotriva turcilor era o problemă europeană și, de aceea, soarta țărilor române a ajuns să intereseze Occidentul, care nu s-ar fi simțit solidar cu lupta pentru independență a unor principate îndepărtate dacă românii și-ar fi apărat numai patria ³³¹. Așa fiind, continuitatea dintre situația Bizanțului tîrziu și cea a Moldovei sau Țării Românești apare neîntreruptă. Și cine spune: *continuitate*, spune: *tradiție*. . . De altfel, și rolul de protectori ai creștinilor aflați în Imperiul otoman pe care și-l asumau domnii țărilor române este o expresie a supraviețuirii aceleiași idei că, creștinătatea fiind una și indivizibilă, urmașii basileilor au o auto-

³²⁹ N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, I, cd. a II-a, Buc., 1925, p. 74. Pentru poezia populară exemplele sînt foarte sărace. Vezi Petre Diaconu, *Aspects de l'idée impériale dans le folklore roumain*, Byzantina, 3, p. 195 — 199. Discuția despre legende ne-ar duce prea departe: menționăm numai prezența aceluiași personaj istoric desîntîlnit în cultura monastică și aulică din secolele XV — XVII. Constantin, „care a fost cel dintîi împărat al nostru” (V. Bogrea, *Pagini istoricofilologice*, p. 455), și care așteaptă cu oastea lui, sub pămînt, să fie chemat la lumină. În folclorul ceh, german sau scandinav, tema monarhului nemuritor și cea a croulului închis într-o peșteră (vestigiu al cultelor chthoniene) au fuzionat. Vezi A. van Gennep, *La formation des légendes*, Paris, 1926, p. 194 — 200. O tradiție asemănătoare despre Ștefan cel Mare e citată de N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, Buc., 1966, p. 247 — 248, 277. Prilejul ni se pare bun, deși neașteptat, de a atrage atenția asupra înrudirii acestor legende, care se referă după cum a observat Bogrea și la Alexandru cel Mare, cu străvechea temă mitologică ilustrată de ocultația lui Zalmoxis, somn magic, reculegere inițiatică. Cf. M. Eliade, *De Zalmoxis à Gengis Khan. Etudes comparatives sur les religions et le folklore de la Dacie et de l'Europe orientale*, Paris, 1970, p. 13 — 80, și notele de lectură ale lui D. M. Pippidi, în *Studii clasice*, XIV, 1972, p. 205 — 210, și XV, 1973, p. 177 — 179.

³³⁰ I. Macurek, *O știre inedită despre Ștefan cel Mare*, Rev. istorică, X, 1924, p. 173 — 184; Cf. B. Cămpina, *Cercetări*, p. 71, n. 5. De aceea este neîntemeiată afirmația din *Revue des études roumaines*, XVI, 1981, p. 43, după care fragmentul de cronică respectiv ar fi fost ignorat de istoriografia românească. De văzut și Rev. istorică, XXIII, 1937, 10 — 12, p. 389, despre uciderea unui episcop ungur în Moldova, și Ilie Corfus, *Ștefan cel Mare pe o frescă polonă*, SMIM, VIII, 1975, p. 203.

³³¹ Oscar Halecki, *The Defense of Europe in the Renaissance Period*, in *Didascalicae. Studies in Honor of A.M. Albareda*, New York, 1961, p. 133 — 146; idem, *Sixte IV et la chrétienté orientale*, in *Mélanges Eugène Tisserant*, II, 1, Città del Vaticano, 1964, p. 241 — 264. Cf. Robert Schwoebel, *The Shadow of the Crescent, the Renaissance Image of the Turk (1443 — 1517)*, Nieuwkoop, 1967.

ritate simbolică asupra ei, așa cum împărații bizantini din secolul al IX-lea își exercitaseră dreptul de protecție în Palestina după cucerirea arabă.

Cititorul va vedea mai bine din partea a doua a acestui studiu întrucât operațiile militare defensive sau preventive întreprinse de domnii români împotriva turcilor merită numele de cruciadă — deocamdată, pe planul atitudinilor mentale și al stărilor afective, ipoteza că masele populare înțelegeau, în felul lor, ideea de cruciadă și că aderau la ea, ni se pare, pentru secolele al XV-lea și al XVI-lea, îndreptățită.

Să tragem deci concluzia acceptării colective a tradiției politice bizantine, așa cum trecuse ea, conștient sau inconștient, asupra țărilor române? Problema e mai complexă, căci curentul a cunoscut ezitări, abateri și, mai ales, confruntări permanente cu alte doctrine sau orientări. Le indicăm aici pe scurt: concepția despre caracterul „legitim” al autorității sultanului, concurența dintre statele investite cu misiunea restaurării imperiului, problema raporturilor dintre domnie și biserică ori între domnie și boierime.

Despre sultan ca succesor al împăraților bizantini

De o diferențiere a planului politic de cel religios nu poate fi vorba în istoriografia medievală românească — cea mai accesibilă formă de exprimare a ideologiei politice — decît către mijlocul veacului al XVI-lea. Atunci își va face apariția o temă, încă timidă la cronicarii, de atîtea ori citați, Macarie, Eftimie și Azarie, dar care se va amplifica ulterior, în scopul de a justifica tot prin tradiția bizantină stabilirea noilor rapoorturi cu Poarta. Astfel, existența statului otoman era recunoscută și introdusă în contextul reprezentării tradiționale a istoriei universale. Ca succesor al *basileilor*, sultanul era considerat de către o parte a clasei conducătoare că exercită o stăpînire legitimă, fiind, deși musulman, instrumentul voinței divine. Această soluție conciliatoare e recunoscută, mai mult implicit, întii ca o situație de fapt, apoi ca una de drept.

În zbornicul zis „de la Kiev” — după locul unde a fost descoperit, în biblioteca Academiei teologice — sau „de la Slatina” — după mănăstirea unde s-a încheiat redactarea — „povestirea pe scurt despre domnii moldoveni” (cronicile Putna I, a lui Macarie și a lui Eftimie) e precedată de mențiunea celor „trei împărății: grecească, bulgărească și germanică” (църство гръцкое българское алманское). Copiată între 1554 și 1561, notița de mai sus aparține probabil veacului al XIV-lea, cînd coexistau cele trei imperii, — dată pe care o indică și contextul, pasajul citat fiind introdus după „întrebări și răspunsuri despre credința creștinească” și înainte de „Istorisire folositoare despre latini, cînd s-au despărțit de greci”. Despre turci nici o vorbă. În schimb, în cronică sirbo-moldovenească, deci în prima jumătate a secolului al XVI-lea, o glosă rezuma destul de inexact trecerea celor mai de seamă teritorii bizantine sub stăpînire otomană: „Această împărăție a agarenilor s-a început de cînd s-a sfărîmat și s-a nimicît împărăția de răsărit grecească, și a cucerit toată Palestina și Ierusalimul, după aceea, cu voia lui Dumnezeu, a luat și însuși marele Constantinopol, și multe țări de la miazănoapte, de la miazăzi și de la apus, adică Macedonia, Serbia, Bosnia, Ungaria”³³².

³³² I. Bogdan, *op. cit.*, p. 279—280. În același manuscris sînt transcrise o „povestire pe scurt a anilor de la Adam pînă în vremea de azi” (1-125) și o cronică pentru epoca 1296—1413.

Întregul pasaj a fost, după mărturia editorului, adăugat mai târziu, de altă mină, fiind poate tradus din latină³³³. Într-însul surprindem un ecou al reflecțiilor amare asupra succesiunii imperiilor universale cărora le-a dat naștere căderea Constantinopolului; un fragment din Pseudo-Sphrantzes despre asirieni, babilonieni, persi, macedoneni, romani (deci și bizantini) și agareni, nu reprezintă contribuția originală a lui Macarie Melissenos, falsificatorul din veacul al XVI-lea, ci, măcar în conținut, dacă nu în formă, corespunde considerațiilor asemănătoare așezate în fruntea scrierii sale, mai vechi cu un secol, de Critobul³³⁴.

În zadar s-ar căuta concepția compilatorului cronicii sirbo-moldo-venești: pur și simplu, ea nu există. Aproape tot materialul e împrumutat din izvoare sirbești. Din 24 de informații, cite cuprinde redacția „scurtă” a acestor anale, 18 privesc pe turci și conflictele lor cu popoarele balcanice sau cu românii. Sultanii sînt „țari” — dar numai de la Mahomed I, lui Baiazid I spunindu-i-se încă „emir”. Ultimul dintre ei, Selim I, face să se profileze îndărătul lui umbra amenințătoare a „împăratului cel rău”, chemat să aducă deznodămîntul inevitabil. Această incertitudine a zilei de miine e de altfel parte integrantă din concepția Bizanțului târziu asupra istoriei. Ne reamintim cuvintele lui Manuil al II-lea Paleologul, la sfîrșitul veacului al XIV-lea, într-o scrisoare de controversă teologică și morală: „multe imperii s-au perindat, al asirienilor, al persilor, al lui Alexandru Machedon idolatrul. Puțin a mai rămas pînă la sfîrșitul lumii, cine știe ce schimbări mai pot veni?”.

Documentele din Țara Românească atestă, în cursul secolelor al XV-lea și al XVI-lea, aceeași șovăială în luarea unei atitudini față de noul stat a cărui fulgerătoare ascensiune îi tulbura pe contemporani. Stăpînitorii acelor turci pe care el nu-i putuse opri la Dunăre sînt, în 1432, „împărați” pentru un Alexandru Aldea, fie că e vorba de „marele țar Amurat beg” (Murad al II-lea) sau de pretendentul rival, Daud Celebi³³⁵. Voievodul le dădea acest titlu în corespondența cu orașele din Transilvania, Sibiu și Brașov, menită să justifice prin cele mai energice declarații de credință față de Sigismund de Luxemburg și de sfînta coroană capitularea lui înaintea sultanului, atitudine care va fi impusă și multor urmași ai săi. Dintre ei, acel Badea care, odată cu tronul, luase și numele tatălui său Radu cel Mare, întreține, prin avertismentele trimise în 1523 brașovenilor de a căror fidelitate avea temei să se îndoiască, un adevărat șantaj: „Noi cu toții ne vom închina turcilor și ce are să fie apoi să fie departe de sufletele noastre”. Totuși, în același timp se apăra de învinuiri, arătînd că „noi n-am adus pe turci în țară, ci ei singuri au intrat, cum au intrat

³³³ *Cronicile slavo-române*, p. 193. Cucerirea Ierusalimului e cea din 1187 de către Saladin, fiindcă mamelucii vor pierde Palestina doar în 1516. Prin „Ungaria” se înțelegeau posesiunile meridionale ale regatului maghiar (Croatia). Presupunerea unei traduceri din latinește se întemeiază pe forma neobișnuită a unor nume proprii: „Константинополь” în loc de „Цариград” și „Хунгарю” în loc de „Оугръскоя Земли”, forme atestate chiar în același text. Cf. Angelo Mercati, *Le due lettere di Giorgio di Trebisonda a Maometto II*, *Orientalia Christiana Periodica*, 9, 1943, p. 65—69. Gheorghe din Trapezunt îl numește pe sultan „imperator Romanorum” (în 1465).

³³⁴ Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401—1477*, ed. V. Grecu, Buc., 1966, p. 463. Cf. Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mohamed al II-lea, anii 1451—1467*, ed. V. Grecu, Buc., 1963, p. 36—38.

³³⁵ Gr. G. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346—1603*, Viena, 1905—Buc., 1931, p. 30; 34—35. Exemplele se pot înmulți, cf. *ibid.*, p. 114 (scrisoarea lui Basarab cel Tânăr către brașoveni).

și în alte țări mai puternice decât a noastră”³³⁶. În februarie 1525, întorcându-se de la Constantinopol, Radu de la Afumați aducea vestea că „îmi dăruî Domnul Dumnezeu întâi, după aceea și împăratul turcesc, mie domnia Țării Românești” și se grăbea să-și asigure aliații că, pentru el, turcii rămân tot „vrăjmașii legii creștinești”³³⁷. Lectura acestor mesaje este însă îngreuiată de faptul că numai unele din ele erau secrete, rolul celorlalte, ostensibile, fiind de a demonstra public devotamentul domnului față de Poartă. Ce poate fi mai elocvent în acest sens decât strigătul lui Radu Paisie: „s-au ridicat necredincioșii turci cu rău asupra noastră, creștinilor, ca să prăpădească sfînta cinstită cruce și legea creștină”, el care cu alt prilej le declarase acelorași brașoveni, chemați acum în ajutor: „Țara noastră este a domnului nostru cinstitul împărat”³³⁸.

Această atitudine oscilantă între împrôșcarea cu sudălmi a sultanului, ca mahomedan, ori de cîte ori călăreții lui prădalnici trec Dunărea, și—la capătul cîtor deziluzii, al cîtor înfrîngeri!—recunoașterea silită a dominației sale, de caracter imperial, a durat multă vreme. La resemnarea provizorie în fața unor puteri superioare a contribuit și mistica legată de capitala împărătească, acel „Țarigrad” care e Constantinopolul³³⁹.

Această „prea frumoasă cetate . . . cu turnurile bine zidite” rămîne undeva pe planul ideal, ca element central al mitologiei imperiale, alături de care există, cit se poate de limpede în conștiința oamenilor de stat români, „capiștea lăcomiei” de care va vorbi Cantemir, centrul care absoarbe nesățios resursele țărilor subjugate de turci. Să ne gîndim numai la povara pe care au reprezentat-o contribuțiile în natură impuse de necesitățile de alimentație ale acestui oraș, cel mai mare din Europa, imens la scara sud-estului³⁴⁰, locul către care se îndreaptă anual haraciul datorat de cele două principate și unde principalii demnitari ai curții otomane, „meghistanii” (μεγιστάνοι bizantini, termen de cercetat³⁴¹), așteaptă să fie mituiți cu sume mari de bani.

Interesul pentru istoria „noii Rome” s-a manifestat pînă la începutul veacului al XIX-lea prin copierea manuscriselor — din care ni s-au păstrat vreo douăzeci la număr — ce cuprind, în diferite variante al căror prototip comun e povestirea lui Nestor-Iskander, o relatare despre cucerirea Constantinopolului (de obicei precedată de cîteva pagini intitulate „pentru începutul Țarigradului”) ³⁴². Tălmăcirea în românește a

³³⁶ *Ibid.*, p. 280. Cf. T. Palade, *op. cit.*, p. 31—35.

³³⁷ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 305; T. Palade, *op. cit.*, p. 45.

³³⁸ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 341, 348.

³³⁹ *Cronicile slavo-române*, p. 79, 86, 93, 101: „Константи град” sau „Константинов град”, cetatea lui Constantin — la Macarie, chiar pe aceeași pagină cu denumirea obișnuită, Țarigrad. Cf. *ibid.*, p. 133, 145, Azarie spune: „cetatea împărătească” (Царюжичин град).

³⁴⁰ Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, *Quelques données sur le ravitaillement de Constantinople au XVIe siècle*, în *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, III, Sofia, 1969, p. 667—672.

³⁴¹ Se întâlnește de patru ori în *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, ed. C. Grecescu, Buc., 1959, p. 10, 30, 37, 58. De aici se vede iarăși cit de folositor ar fi un inventar complet al vocabularului vechi românesc din sfera politică.

³⁴² N. Iorga, *Une source négligée sur la chute de Constantinople*, *Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique*, XIII, 1927, p. 69—88; V. Grecu, *La chute de Constantinople dans la littérature populaire roumaine*, *Byzantinoslavica*, XIV, 1953, p. 55—81. Un repertoriu complet al manuscriselor, cu indicația surselor și o bogată bibliografie a dat Paul Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVIIe et XVIIIe siècles*, III, *Revue roumaine d'histoire*, X, 1971, p. 710—714. Vezi și comunicarea aceluiași autor, *Vision de Byzance dans les chronographes et autres textes historiques roumains des XVIIe et XVIIIe siècle* (*Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, ed. M. Berza, și E. Stănescu, II, Buc., 1975, p. 529—534).

originalului rusec, atribuită pînă acum stolnicului Constantin Cantacuzino sau lui Udriște Năsturel³⁴³ aparține probabil lui Nicolae Milescu³⁴⁴.

Acesta a tradus din grecește în rusește o *Povestire despre clădirea Sfintei Sofii din Constantinopol* și s-ar părea că este autorul unei scrieri *contra lui Mahomed și a Papii*, cunoscută prin larga prelucrare a lui Anastasios Gordios, în care se găsește un capitol despre „viața sfintului împărat Constantin”, vădind aspirația către eliberarea de turci³⁴⁵.

În jurul figurii lui Constantin se țesuseră demult o seamă de legende, „folclor bizantin”, care au avut în țările române o răspindire inlesnită de cronografe, fiind și copiate aparte uneori³⁴⁶.

Metropola de pe malurile Bosforului apare și în ciudatul monolog al lui Petru Rareș, pe care presupusul său martor, Ivan Peresvetov, l-a integrat în textul *Jalbei celei mari*, adresată de el în 1549 lui Ivan cel Groaznic³⁴⁷. Domnul Moldovei are aici trăsăturile unui „filosof și doctor înțelept”, care ne aduc în minte figura cititorului în stele Netinav din *Alexândria*³⁴⁸. În comparația pe care o face Peresvetov între statul moscovit contemporan și Imperiul bizantin în ajunul dispariției sale, revin la tot pasul cuvintele: „așa vorbește voievodul Moldovei” sau „așa a spus voievodul”. În judecata istorică pe care o formulează cu destulă ascuțime autorul rus, cauzele decăderii Bizanțului ar fi fost două: creșterea nemăsurată a puterii feudalilor și „erezia”, adică apropierea de catolicism. O asemenea teorie pusă în gura unui domn care a dus o politică de centralizare și a cărui ortodoxie n-a admis concesii reușește să ne convingă de autenticitatea originii ei, cu atît mai mult cu cît accente tragice ca acelea citate mai sus din corespondența voievozilor români se pot recunoaște în această mărturisire smerită ce i se atribuie lui Petru Rareș: „Pentru păcatele noastre s-a întimplat de am căzut în robia necredinciosului de alt neam, pentru fărădelegea cea mare grecească”. E astfel implicată o solidaritate istorică între Imperiul bizantin și Moldova.

Consecința, derivată din superstiția că sultanul ar acționa ca instrument al deciziilor divine, a fost că Mahomed al II-lea „a luat orașul împărătesc Țarigrad și a cîrmuit cu judecată dreaptă, pe care o iubește Dumnezeu, în toată împărăția lui și a mîngîiat pe Dumnezeu cu bucurie din inimă și de aceea Dumnezeu îl ajută de a cucerit multe împărății”. Iată

³⁴³ N. Iorga, *Une source négligée*, p. 69—88, și în RHSEE, VI, 1929, p. 77.

³⁴⁴ Andrei Pippidi, *Politică și istorie*, p. 945. La acest punct de vedere s-a raliat, în principiu, și Pandelescu Olteanu, editorul lui Nicolae Milescu, *Aritmologia, Etica și originalele lor laline*, Buc., 1982, p. 41.

³⁴⁵ P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu*, p. 78—79. Vezi și N. Iorga, *Ouvres inédites de Nicolae Milescu*, Buc., 1929. Paternitatea spătarului, contestată cu vehemență de D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, Buc., 1939, p. 337—339, se poate susține pentru o parte a textului (informație primită de la prof. Leandros Vranoussis). Cf. A. Argyriou, *Remarques sur un traité contre les hérésies latines attribué à Anastasios Gordios*, *Revue des études byzantines*, XXVII, 1966, p. 229—234; idem, *Anastasios Gordios et la polémique anti-islamique post-byzantine*, *Revue des sciences religieuses*, 43, 1969, p. 58—87.

³⁴⁶ Iulian M. Ștefănescu, *Legendele sfintului Constantin în literatura română*, *Revista istorică română*, I, 1931, p. 251—297. Cf. N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, II, Buc., 1942, p. 137.

³⁴⁷ Vezi *Călători străini*, I, p. 449—451 (biografia autorului, cu bibliografia), p. 452—463 (text).

³⁴⁸ Existența reală a unor preocupări astrologice în Moldova acelei vremi e de presupus, căci ele vor fi remarcate la Petru Șchiopul de Ierotei al Monemvasiei, care l-a vizitat în 1590 (D. Russo, *op. cit.*, I, p. 70). Pentru Țara Românească există mărturia din veacul următor a lui Evliya Celebi: „Ghiauri învățați cu carte au mulți. Se ocupă foarte mult cu filosofia, astronomia și astrolabele” (*Buletinul comisiei istorice a României*, XVI, 1937—1938, p. 264). Vezi și nota 356.

încă un pasaj din aceeași scriere : „Și împăratul necredincios a făcut lucruri plăcute lui Dumnezeu și a așezat în împărăția lui mare înțelepciune și dreptate, prin toată împărăția lui a răspîndit pe judecătorii săi credincioși, i-a înzestrat cu miluire din victoria sa” etc. Concepția despre un sultan justițiar, în care retrăiesc virtuți de mult uitate de suveranii creștini în acea „lume pe dos” care e, pentru călătorii occidentali, Imperiul otoman, se regăsește chiar în aceeași vreme la Busbecq și la Postel, ca și alte idei politice a căror largă circulație atît în apusul cît și în răsăritul Europei a permis, nu demult, însăși considerarea lui Ivan cel Groaznic ca un principe de tip renescentist ³⁴⁹.

Și Petru Rareș în toate acestea? E desigur greu de crezut că el ar fi spus vreodată, după cum pretindea Peresvetov : „Împăratul turcesc, Mahomed sultanul, a așezat mare dreptate în împărăția sa : era de alt neam, dar a adus lui Dumnezeu bucurie din inimă. Dacă, pe lângă acea dreptate s-ar fi adăugat și credința creștinească, atunci și îngerii ar fi vorbit cu dînsul”. Altminteri, nu i-ar fi rezistat cu armele lui Soliman Magnificul. Fără a-i atribui deci domnului moldovean vreun gust deosebit pentru paradox, e mai probabil că avem de-a face cu exagerarea retorică a unor aprecieri mai nuanțate care, negreșit, cînd — și dacă — fuseseră rostite, au avut mai degrabă un caracter antigrecesc decît favorabil turcilor.

Mult mai tirziu, la 1620, Mihail Moxa scrie în cronograful său : „Deci dacă luară turcii cetatea de la greci, ei le tăiară împăratul și pre toți boierii și toate capetele, și slăbi toată puterea grecească. Deciia scrise Mahomet în toate laturile, pre la crai, pre la domni, pre la voievozi, de să mărturisii împărat, că pînă atunci se chema beg. Deci de atunce tot să sfădesc cu toate țările și nu au răzbun, ce tot lărgesc de toate părțile” ³⁵⁰. Succesiunea monarhiilor universale, începută cu „împărăția Eghiptului” se încheie deci cu Imperiul otoman, narațiunea oprindu-se în 1489.

Șlefuind, prin 1672—1674, traducerea unei părți din lucrarea lui Lorenz Töppelt, *Origines et occasus Transsylvanorum* (Lyon, 1667), sub titlul *Istoria de Crăia Ungurească de cînd și cum au căzut pe mîinile turcilor* ³⁵¹, Miron Costin a relevat și el însemnătatea evenimentului din 1453 : „Pătruns-au cutremurul acesta toată creștinătatea de căderea Țarigradului” ³⁵². În concepția cronicarului, aceste împrejurări au avut drept urmare deplasarea centrului cultural din lumea grecească în occidentul latin. Constatînd-o, Costin și contemporanii lui s-au străduit să lege tradițiile poporului lor de zona europeană de cultură majoră în care îl situa ascendența sa romană ³⁵³. Pe de altă parte, moștenirea politică și militară a Imperiului răsăritean fusese preluată de turci, după cum recunoaște însuși Costin : „Multe obiceiuri de ale Rîmului sîntu

³⁴⁹ Michael Cherniavsky, *Ivan the Terrible as Renaissance Prince*, *Slavic Review*, XXVII, 2, 1968, p. 195—211.

³⁵⁰ B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, ed. J. Byck, Buc., 1937, p. 43—45; G. Mihăilă, *op. cit.*, p. 380—404, despre izvoarele utilizate de Moxa. Vezi și P. Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle* (I), *Revue roumaine d'histoire*, IX, 1970, p. 684—685.

³⁵¹ *Ibid.*, p. 691.

³⁵² Miron Costin, *Opere*, p. 286.

³⁵³ Al. Dușu, „*Translatio studii*” la cărturarii români, în *Cărțile de înțelepciune*, p. 127—130). Pentru D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 370, ca și pentru Miron Costin de altfel, înlocuirea culturii latine prin cea slavonă a avut loc numai după sinodul de la Florența și s-ar fi datorat inițiativei mitropolitului Teoclist.

acum la turci . . . Toate acestea ca altile multe obiceiuri de la împărăția Rimului suntu” — e vorba, de exemplu, de ieniceri, comparați cu garda pretoriană —, ajungind la concluzia: „și nu-i minune că la turci vedem obiceiurile acestea, care au fostu și la împărăția Rimului, căci că Țarigradul și cite țări țin turcii in ceasta parte de lume, care să chiamă Evropa, parte de împărăția Rimului ieste”³⁵⁴.

Toate aceste exemple demonstrează că ideea legitimității dominației otomane era aproape cu totul instalată in veacul al XVII-lea. Dovadă și mărturisirea lui Radu Popescu, care, atins încă de scrupule, consulta genealogiile sultanilor: „Putem zice in oarece chip că cu dreptate țin turcii împărăția Țarigradului, fiind a lor de la Comnini împărății”³⁵⁵.

Cunoașterea Bizanțului prin literatura populară

O bună bucată de vreme, au coexistat două căi de transmitere a aceleiași tradiții cu privire la Bizanț. Una este integrarea prestigiosului imperiu in „gesta” sud-est europeană, o epopee orală la închegarea căreia au contribuit și din care s-au împărțășit pe rind atit românii, cit și popoarele vecine din sudul Dunării. Alta este cunoașterea „cultă”, prin intermediul cronografelor și al unor rare lucrări din istoriografia bizantină, deși nu totdeauna cele mai reprezentative.

În secolul al XVI-lea, starea de spirit antiotomană care se va manifesta, într-a doua jumătate a veacului, prin două valuri de revolte, cele din epoca bătăliei de la Lepanto și cele din anii 1594—1600, a fost întreținută in întregul sud-est prin literatura populară, mai mult ascultată decit citită. Eroul ei favorit a fost fără indoială Alexandru cel Mare, ale cărui isprăvi au cunoscut o popularitate universală. Din versiunea medio-greacă au rezultat redacțiile neogreacă și sîrbă, pe aceasta din urmă bazindu-se *Alexandria* românească, cea rusă (influențată și de un intermediar polon) și cea georgiană³⁵⁶.

Înainte de a-și da obștescul sfîrșit, după care tradiția miraculoasă îi atribuia chiar o „înălțare la ceruri” profană³⁵⁷, eroul exclamă profetic: „Să știți că in veacul de apoi turcii vor lua Machedoniia și voi veți fi lor robi, cum ne sînt ei noao astăzi”³⁵⁸. Scena in care Alexandru își lua rămas bun de la ai săi — o pagină de mare vibrație emoțională — nu putea să nu înduioșeze pe cititorii greci, sîrbi și români, in al căror interes pentru peripețiile viteazului intrau și melancolice reflecții asupra soartei lor prezente.

³⁵⁴ Miron Costin, *Opere*, p. 260.

³⁵⁵ Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 7. Cronicarul arc in vedere legendara ascendenta bizantină a dinastiei otomane, pusă in circulație de Pseudo-Sphrantzes (Macarie Melissenos).

³⁵⁶ D. J. A. Ross, *Alexander Historiatus. A Guide to Medieval Illustrated Alexander Literature*, London, 1963, p. 41—45, 63—64. Unele neconcordanțe între versiunile sîrbă și română au fost semnalate de W. J. Aerts, *Le Netinav de la version roumaine en prose comparé au Neclénabo d'autres versions (surtout grecques) du Roman d'Alexandre*, in *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, II, p. 489—494.

³⁵⁷ G. Millet, *L'Ascension d'Alexandre*, Syria, revue d'art oriental, I (1923); A. Grabar, *Images de l'Ascension d'Alexandre en Italie et en Russie*, in vol. *Χαριστήριον εις Ἀναστάσιον Κ.*, Ὀρλάνδον, I, Atena, 1965, p. 240—249.

³⁵⁸ *Alexandria*, ed. Dan Simonescu, Buc., 1956, p. 190 (această ediție, in modesta colecție BPT, reproduce, adăugindu-i note și un glosar, textul ediției din Sibiu de la 1794). V. și N. Cartoian, *Cărțile populare in literatura românească*, I, Buc., 1974, p. 269—291. Cf. I. C. Chițimia, *Romane populare românești pătrunse prin filteră slavă. Alexandria*, Romano-slavica, XIII, 1966, p. 93—102.

Nu mai prejos de faima unor personaje istorice din țările balcanice de la periferia Imperiului bizantin, Marcu Kraljević sau Skanderbeg, trecuți în legendă după moartea lor³⁵⁹, sînt figurile războinice din cîntecele populare grecești. Inspirîndu-se din acest folclor pentru elogiul versificat al lui Mihai Viteazul (1602), Ieronim Stavrinou pune alături de marele domn căruia-i rămăsese credincios, nu numai pe bibliicii Solomon și Samson, ci pe însuși Alexandru Macedon și pe Belizarie. Nefericitul general al lui Justinian dobîndise oarecare notorietate de la mijlocul veacului al XV-lea printr-un poem bizantin care a circulat destul de mult, fiind editat după 1525 de cîteva ori³⁶⁰. Radu Popescu, care utilizase una din edițiile lui Stavrinou apărute la Veneția (1668, 1672, 1683) a găsit comparația nimerită și, pentru el, Mihai Viteazul este „ca Ahileu și ca Velisarie, vitejii grecilor”³⁶¹.

Cunoașterea Bizanțului prin literatura istorică

În al doilea rînd, cunoștințele de istorie bizantină au putut răzbate prin lectura cronografelor. Perindarea pe tron a împăraților cu unele notații seci alături de cîte un nume, ori chiar evenimente trecute în legendă ca statornicirea capitalei Imperiului răsăritean la Constantinopol, ori cucerirea orașului de către turci își află întotdeauna locul în aceste compilații, difuzate în toate trei țările române³⁶². Epoca celei mai mari răspîndiri a lor va fi în secolele XVII și XVIII, de cînd datează toate manuscrisele românești, dar, desigur, setea de cunoștințe nu era mîi mică nici în veacul precedent. Faptul că această dorință de a ști a societății medievale românești se manifestă cu precădere în domeniul istoriei se explică la două niveluri diferite, prin căutarea de către ideologii sistemului feudal (fie că preconizau un regim nobiliar sau unul de autoritate, domnesc) a unor soluții la problemele *politice* contemporane ridicate de însăși activitatea lor și, totodată, prin nevoia celor mulți de evaziune în fabulos, de distracții intelectuale, furnizate multă vreme de fascinanta „aventură a umanității”. Însăși valoarea paradigmatică a istoriei făcea însă ca, prin adresarea scrierilor din prima categorie către o largă audiență, cele două niveluri să se întilnească undeva. Dovadă, titlul unui cronograf (ms. rom. 1 070 la Bibl. Acad., din 1757): „Letopiseț ce-i zice cartea împăraților, scoasă de pe greceia pre limba rumânească de înțeles, și

³⁵⁹ A. Čoba și Z. Prela, *Albanica*, Tirana, 1965, bibliografie scanderbegiană. Vezi cercerările lui Fr. Pall din *Mélanges d'histoire universelle*, II, Cluj, 1938, p. 135–315, și din RESEE, IX, 1971, p. 91–106.

³⁶⁰ D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, p. 114–144.

³⁶¹ Radu Popescu, *Istoriile*, p. 78.

³⁶² De cronografe s-au ocupat, după D. Russo, *op. cit.*, I, p. 55–100, și discipolul său Iulian Ștefăneșcu, *Cronografele românești: tipul Danovici*, Revista istorică română, IX, 1939, p. 1–77; Diomid Strungaru, *Cronografele românești de proveniență rusă*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, p. 363–368, și P. Cernovodeanu într-o serie de articole citate în notele următoare. În sfîrșit, o nouă contribuție de seamă a fost adusă de Doru Mihăescu, *La plus ancienne synthèse roumaine des chronographes néo-grecs vénitiens du XVIIe siècle*, RESEE, XVIII, 3, 1980, p. 493–517 și XIX, 1, 1981, p. 109–131.

spun istorii foarte frumoase . . ”. De aici și diferențierea tîrzie, în cultura românească, între literatura istorică și cea de delectare ³⁶³.

Dintru început, trebuie făcută precizarea că în țările române au fost citite din istoriografia bizantină mai ales scrieri de mina a doua — compendii, excerpte sau culegeri de anecdote. Pînă în secolul al XVII-lea, această literatură era cunoscută la noi doar prin traduceri slavone, așa încît problema se pune la fel și pentru culturile învecinate : bulgară, sîrbă, rusă. Se pare că pentru necesitățile resimțite de acest public, ca și pentru nivelul său de cunoștințe, erau mai potrivite rezumatele decît textele mai dificile ³⁶⁴. Astfel, din Moldova s-au păstrat nu mai puțin de cinci manuscrise, copii din veacul al XVI-lea, ale *Cronografiiei* patriarhului Nikefor, cu adaosele care aduc povestirea pînă în secolul al XIV-lea ³⁶⁵. În aceeași situație s-au găsit cronică lui Gheorghe Hamartolos și continuarea ei atribuită lui Simeon Logofătul. În afară de Zonaras, reprezentat prin sumare extrase din opera sa, lista autorilor nu mai cuprinde decît pe Constantin Manasses, a cărui *Synopsis* și-a făcut un mare loc în preocupările de istorie ale contemporanilor lui Rareș ³⁶⁶.

„Dacă vrei să ai înțelepciune împărătească și să ai cunoștințe despre meșteșugul ostășesc și despre așezămintele împărătești” — spune Petru Rareș — „atunci să citești pînă la sfîrșit [cărțile] despre luarea Țarigradului : să nu te lenevești întru aceasta” ³⁶⁷. Singurele izvoare care puteau fi accesibile atît domnului moldovean, cît și interlocutorului său, Peresvetov, sint cele slavone. Dintre acestea, indicația privește relatarea lui Nestor Iskander ³⁶⁸. Totuși exista la acea dată un text grecesc la care referirile cărturarilor români se vor face, cu vremea, tot mai numeroase : cronograful lui Dorotei al Monemvasiei, compilație din secolul al XV-lea, care parafrazează opera lui Manasses, adăugîndu-i împrumuturi din cronicile lui Theophanes, Kedrenos și Zonaras ³⁶⁹. Pînă să ajungă la forma ei definitivă, lucrarea a cunoscut o prelucrare datorită altui ierarh grec, titular al aceluiași sediu mitropolitan, Ierotei, care, în timpul șederii sale la Iași, la curtea lui Petru Șchiopul, în 1590—1591, a contribuit la continuarea cronografului, tipărit în cele din urmă în 1631, sub îngrijirea lui Apostol Tzigara.

Într-o formă ușor diferită, și anume în cea publicată în 1584 la Basel, *Istoria politică*, tratînd despre vicisitudinile imperiului după 1392, a

³⁶³ Al. Dușu, *Sinteză și originalitate în cultura română*, Buc., 1972, p. 82, 95—96. Tot atît de interesante sint observațiile aceluiași, *Vie des oeuvres et vie des hommes dans la société roumaine (1650—1848). Contacts culturels et structures mentales*, RESEE, X, 1972, p. 398—399 (de relevat însă că predominarea comunicării orale asupra celei scrise nu e specifică numai culturilor din sud-estul Europei, ci e proprie unui anumit stadiu de dezvoltare a „utilajului mental”, cf. Robert Mandrou, *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique. 1500—1640*, Paris, 1961, p. 70—75). V. și Al. Dușu, *Les livres de délectation dans la culture roumaine*, RESEE, XI, 1973, p. 307—311.

³⁶⁴ N. Iorga, *Byzantske kroniky v Rumunsku*, în *Sbornik venovany Jaroslavu Bidlovi*, Praga, 1928, p. 107—110.

³⁶⁵ G. Mihăilă, *Istoriografia românească veche*, p. 106—109.

³⁶⁶ Margareta Ștefănescu, *Influența traducerii medio-bulgare a cronicei lui Manasses asupra literaturii româno-slave și române vechi*, Arhiva, XXXIV, 1927, p. 150—186.

³⁶⁷ *Călători străini*, I, p. 453.

³⁶⁸ B. Unbegaun, *Les relations vieux-russes de la prise de Constantinople*, *Revue des études slaves*, IX, 1929, p. 13—38; Iv. Dujčev, *La conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave de l'époque*, în *Medioevo bizantino-slavo*, II, Roma, 1968, p. 412—441.

³⁶⁹ P. Cernovodeanu, *Cronografele românești de tipul Dorotei*, *Studia bibliologica*, III, 1961, p. 133.

pătruns în textul altui cronograf, care a concurat tipul „Dorotei”. Compilatorul din 1637, Matei Cigala, urmăse îndeaproape cartea I a *Turcograeciei* lui Martin Crusius, care, prin intermediul său, a fost difuzată în toată grecoitatea postbizantină. În traducerea (sau traducerile) în românește, numele învățatului de la Tübingen s-a păstrat ca „Martin Crusău dascălul” sau, printr-o comică eroare a copistului, „Martin socru-său”³⁷⁰.

Cronograful lui Cigala a preluat din *Turcograecia* (de astă dată *Istoria patriarhiei*) expunerea credinței ortodoxe din 1454, intercalind-o în povestire cu prilejul numirii patriarhului Ghenadie de către cuceritorul Bizanțului. Se știe însă că, încă de la sfârșitul veacului al XV-lea, la Cetatea Albă se citea, într-o copie ce va pribegi tocmai în Flandra odată cu posesorul său, tratatul lui Ghenadie Scholarios „cu privire la Sfânta Treime și la credința creștină”, compus de noul patriarh spre edificarea sultanului Mahomed al II-lea, când încă nu se stinseseră ecourile crâncenei lupte care le dăduse turcilor Constantinopolul³⁷¹.

Primul caz de utilizare a unui cronograf grecesc („Dorotei” sau Cigala?) se întâlnește în cronică lui Grigore Ureche³⁷². Miron Costin nu se referă niciodată în letopisețul său la un asemenea izvor, dar citează de două ori „hronograful” în *Istoria de crâia unghurească*, intercalind reproducerea unui *ahdname* („carte a lui sultan Suleiman ce au scris-o cu mare giurămînt”), acordat lui Ioan Sigismund Zapolya³⁷³. Capitolul „pentru împărăția Rimului” din *De neamul moldovenilor* dovedește însă cunoașterea unui adevărat cronograf care oferea detalii despre „craiu Tarcvinie”, violul Lucreției și „vremea cit au ținut rimlenii Rimul fără de împărăție”³⁷⁴. Folosirea unui cronograf încă neidentificat a fost presupusă și la Radu Popescu, care însă, după cum vom vedea, s-a inspirat dintr-un alt text istoric. Neculce, pentru a întări cel mai vehement dintre rechizitoriile antigrecești care abundă în cronică sa, adaugă: „căutați de cetiți la hronograful grecescu, de vă incredințați și mai bine, pe cînd au fost grecii puternici și împărăția era a lor, ce făcè pre atunce și ce lucra!”³⁷⁵. La baza acestui pasaj retoric și grandilocvent stă totuși cunoașterea reală a istoriei bizantine, căci cronicarul a copiat el însuși cîndva (între 1719 și 1733) un cronograf în versiunea românească denumită „Danovici”, după traducătorul moldovean din secolul al XVII-lea³⁷⁶. Recent s-a dovedit că lectura și copierea cronografelor era o îndeletnicire obișnuită pentru

³⁷⁰ Biblioteca Academiei, ms. 1 265, f. 428 v., și ms. 1 070, f. 411.

³⁷¹ N. Iorga, *Lucruri noi despre Chilia și Cetatea Albă*, AAR, m.s.i., III, t. V, 1925, p. 327–328.

³⁷² Dacă se acceptă ipoteza lui I. Minea, *Un izvor bizantin al lui Ureche despre soborul de la Florența*, Cercetări istorice, I, 1925, p. 406–407; idem, *Din istoria culturii românești*, Iași, 1935, p. 120–122. Cel puțin prima parte a pasajului (ed. Panaitescu, p. 72) e însă o interpolație a lui Axinte Uricariul, datînd de prin 1725 (cf. I. Crăciun, A. Ilieș, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne – sec. XV–XVIII – privind istoria României*, Buc., 1963, p. 55). La fel, un alt pasaj care corectează după „hronograful grecesc” durata domniei lui Suleiman Magnificul stabilită de Ureche (ed. P. P. Panaitescu, p. 180).

³⁷³ M. Costin, *Opere*, p. 287, 290–292. Observația a fost făcută de D. Russo, *op. cit.*, I, p. 99, deși s-ar părea că „hronograful” nu e decît cartea lui Töppelt. Pasajele respective au fost transcrise și de N. Costin, *Letopisețul*, p. 380, 387–390.

³⁷⁴ M. Costin, *op. cit.*, p. 251–252. Tarquinius refugiîndu-se la gali, accia sînt pentru cronicar „franțozi” (cf. V. Cîndea, „*Franțozii*” în *bibliile românești din secolul al XVII-lea*, Limba română, XIX, 2, 1970, p. 139–140).

³⁷⁵ I. Neculce, *Letopisețul*, p. 171.

³⁷⁶ Ms. BAR, 4 793, semnalat de Mitu Grosu, *Un manuscris inedit al cronicarului Ion Neculce*, *Analele Universității București, Filologie*, VI (1957), nr. 10, p. 35–38.

membrii unor neamuri boierești din Moldova înrudite cu Neculce—Buhuș, Ursachi, Cantacuzino—, cel mai vechi manuscris din această „familie” fiind dus la bun sfârșit în 1683, la cererea hatmanului Alexandru Buhuș, căsătorit chiar cu o descendentă a lui Grigore Ureche ³⁷⁷.

Bineînțeles, nu e aici locul unei cercetări mai amănunțite cu privire la cronografele grecești și la rolul lor în formarea intelectuală a generațiilor succesive de cărturari din Țara Românească și Moldova, ci e vorba numai de sondaje și exemple grăitoare. La acestea se cuvin adăugate mențiunile unor lecturi din istoriografia bizantină propriu-zisă, oricât de răzlețe ar fi ele. Așa de pildă, Radu Popescu citează pe „Gheorghie Franți, care au fost logofăt mare la împărăția grecilor pe vremea ce s-au luat Țarigradul, carele rămîind viu după luarea Țarigradului multe istorii minunate au scris, întru care scrie și pentru acest Otoman dentru care sînt împărații turcești” ³⁷⁸. Referirea este la Pseudo-Sphrantzes, *Chronicon Majus*, I, capitolele XIX și XXI, și nu este singura din textul cronicarului muntean.

Într-adevăr, regăsim aici serisoarea adresată de Ioan al V-lea Paleologul lui Ioan al VI-lea Cantacuzino ³⁷⁹, relatarea împrejurărilor în care Murad I și Manuil al II-lea au învins o rebeliune în Asia Mică, precum și conspirația lui Saugi și Andronic ³⁸⁰. Mai departe, „zice istoricul Gheorghe Franți că au avut doao războaie Mircea Vodă cu Baiazit, împăratul turcesc”, dar pentru localizarea luptelor Radu Popescu consultă letopisețul cantacuzinesc, unde aflase și pe inexistentul Mihail vodă (născut din confuzia cu țarul bulgar cu același nume) și pe ceilalți predecesori ai lui Mircea cel Bătrîn, Dan și Alexandru, fiecare cu anii lui de domnie. O a treia bătălie, cea de la Rovine („unde vor fi Rovinile”) i-a fost indicată de „alt istoric” ³⁸¹. De la Pseudo Phrantzes provin întemnițarea lui Baiazid într-o cușcă de fier, după 26 de ani de domnie, luptele fratricide între urmașii săi și împăcarea lui Murad al II-lea cu pretendentul Mustafa datorită Marei („ἡ μητέρα” în text—mamă vitregă—devine „muerea”, deci soția lui Murad) ³⁸². Același izvor i-a furnizat date despre moartea lui Manuil al II-lea, despărțirea lui Ioan al VII-lea de împărăteasa Sofia, cumpărarea Salonicului de venetieni de la despotul Andronic, apoi cucerirea acestui oraș de turci, lucrările sinodului de la Florența și lupta de la Varna ³⁸³. După ce relatează pe scurt despre moartea lui Ioan al VIII-lea și alegerea ultimului împărat bizantin, Radu Popescu se înfioară de „oștile fără număr” ale păgînilor care asediau Constantinopolul în 1453 : „cînd ar citi cineva pe Gheorghe Franți isto-

³⁷⁷ P. Cernovodeanu, *La généalogie, auxiliaire de l'histoire littéraire en Roumanie* (extras din Actele celui de-al XI-lea Congres internațional de genealogie și heraldică), Liège, 1972, p. 139—141 (anexa A prezintă filiațiile manuscriselor și ale personajelor cărora ele le-au aparținut).

³⁷⁸ R. Popescu, *Istoriile*, p. 6—7. Cf. G. Sphrantzes, *Memorii*, ed. V. Grecu, p. 209—213, 215—217. N-am putut identifica „Historiile Țarigradului” la care Miron Căstiu, *op. cit.*, p. 266, trimite în legătură cu tratatul de la Nymphaion. Despre „istoriile Rimului”, editorul P. P. Panaitescu, *ibid.*, p. 403, credea că sînt „vreun manual al vremii”.

³⁷⁹ R. Popescu, *op. cit.*, p. 9—10. Cf. G. Sphrantzes, *op. cit.*, p. 185—187. La traducere, sensul pasajului s-a schimbat.

³⁸⁰ R. Popescu, *op. cit.*, p. 11. Cf. G. Sphrantzes, *op. cit.*, p. 219—221.

³⁸¹ R. Popescu, *op. cit.*, p. 13. Cf. G. Sphrantzes, *op. cit.*, p. 223. Prin „alt istoric” se înțelege Gheorghe Brancovici, vezi Relja Novaković, *Brankovičev letopis*, Beograd, 1960, p. 49.

³⁸² R. Popescu, *op. cit.*, p. 15—16. Cf. G. Sphrantzes, *op. cit.*, p. 225—231.

³⁸³ R. Popescu, *op. cit.*, p. 16—19. Cf. G. Sphrantzes, *op. cit.*, p. 261, 299, 333, 339—341.

ricul, carele s-au timplat la luarea Țarigradului și au și scris acestea pe amăruntul, mi se pare că nu ar fi fără de lacrimi, socotind nevoea ce au venit cetății și cetățenilor acelora, unde vaete și țipete, plînsuri, despărțiri unul dă altul și altele ca acestea”³⁸⁴. Ultima informație culeasă din opera lui Sphrantzes este cea despre luptele din 1473 dintre Mahomed al II-lea și Uzun Hassan³⁸⁵.

Interesul pentru istoriografia bizantină nu putea fi nicăieri mai firesc decît la urmașul unei familii mîndre de originea ei imperială și care se întimpla să fie, la sfîrșitul veacului al XVII-lea, cel mai învățat dintre români, stolnicul Constantin Cantacuzino. Acesta nu cunoștea doar pe scriitorul bizantin din secolul al XII-lea Ioan Tzetzes, autorul unor *Chiliades* („cartea istoriilor lui”), ori pe mai vechiul Procopius, citat pentru lucrarea sa *Războiul cu goții*³⁸⁶. Relatarea războaielor dacice din *Istoriia Țării Rumânești* este în parte o traducere după Zonaras³⁸⁷. În sfîrșit, se mai afla în biblioteca de la Mărgineni, de unde a trecut prin mîinile lui Brîncoveanu pentru a fi apoi dăruită mănăstirii Hurezi, ediția din 1643 a *Istoriilor* lui Ioan al VI-lea Cantacuzino³⁸⁸. Exemplul ilustrului său înaintaș într-ale spiței și ale scrisului va fi de altfel permanent în atenția stolnicului, care i-a comandat probabil în 1698 o biografie a lui Ioan Cantacuzino unui oaspete trecut și el prin înalta școală de la Padova și al cărui nume, evocînd tot Bizanțul împărătesc, era singur o cheazășie de autenticitate: Ierotei Comnen³⁸⁹. Sintem, ca de fiecare dată cînd e vorba de acești Cantacuzini răsăriți la hotarul dintre două lumi și două epoci, pe un teren nesigur, în care istoria nu mai e istorie, ci politică, situațiile prezente și trecute se confundă, iar genealogiile sînt alese sau plăsmuite ca expresie abia deghizată a unor veleități. De aceea, e de crezut că interpretarea din 1699 a biografiei lui Ioan al VI-lea, forțată pentru a-l face pe acela să semene cu sfetnicul credincios al lui Constantin Brîncoveanu, s-a modificat substanțial către 1707, cînd stolnicul, căzut în dizgrație, a prins a-și aminti că strămoșul cu care îi plăcea să se compare domnise el însuși.

³⁸⁴ R. Popescu, *op. cit.*, p. 22. Ceea ce l-a impresionat pe cronicar este de fapt amplificarea de către Macarie Melissenos a povestirii lui Sphrantzes (*op. cit.*, p. 431—433). Vezi și Al. Vasilescu, *Un cronicar bizantin necunoscut utilizat de autorul Istoriilor Domnilor Țării Românești*, Convorbiri literare, XLVIII, 1914, p. 1 085—1 092, 1 254—1 270.

³⁸⁵ R. Popescu, *op. cit.*, p. 23. Cf. G. Sphrantzes, *op. cit.*, p. 587.

³⁸⁶ *Cronicari munteni*, I, p. 15, 66. Procopius a fost citit mai degrabă în latinește (5 ediții în secolele XV și XVI) decît în originalul grecesc, editat de H. Hoeschel în 1607 (H. Mihăescu, introducere la Procopius din Caesarca, *Războiul cu goții*, Buc., 1963, p. 21). Pentru Tzetzes, Βίβλος ἱστοριῶν, existau pînă la acea dată două ediții, Basel, 1546, și Colonia, 1614 (informație datorată bunăvoinței colegului nostru N. Ș. Tanașoca). Pasajele la care se referă Cantacuzino sînt: II 60—105 și IV 503—506, cf. Ioannis Tzetzes, *Historiae*, ed. P. A. Leone, Napoli, 1969.

³⁸⁷ *Cronicari munteni*, I, p. 17—18. Textul folosit de stolnic a fost cel publicat de Du Cange în 1687 ori, poate, *Historia di Giovanni Zonara, primo consigliere e capitano della guardia imperiale di Constantinopoli... nuovamente tradotta dal greco per Marco Emilio Fiorentino*, Vinegia, 1560.

³⁸⁸ M. Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, p. 69—70.

³⁸⁹ Donald M. Nicol. *The Doctor-Philosopher John Comnen of Bucharest and his Biography of the Emperor John Kantakouzenos*, RESEE, IX, 1971, p. 511—526. V. și Corneliu Dima-Drăgan, *Le patriarche Chrysanthé Notaras et le docteur Jean Comnène — étudiants à Padoue*, *ibid.*, VII, 1969, p. 692—693; Olga Cicanci și Paul Cernovodeanu, *Contribution à la connaissance de la biographie et de l'oeuvre de Jean (Hiérothée) Comnène (1638—1719)*, *Balkan Studies*, 1, 1971, p. 143—186.

Pe de altă parte, Brincoveanu, fiul Stancăi Cantacuzino care fusese în pelerinaj la Ierusalim³⁹⁰, reunise vreo douăzeci de volume din celebra colecție „pariziană”: Acropolites, Agathias, Procopius, Georgios Monachos, Anna Comnena, Kinnamos, Zonaras, Chalkokondylas, Manasses, Glykas, Kedrenos, Ps. Codinos, Theophanes, Continuatorul lui Theophanes, Niketas Choniates și *Chronicon Paschale*³⁹¹. Totuși, faptul că aceste cărți se găseau în biblioteca de la Hurezi, putând fi consultate numai de domn și de apropiații săi, cind petreceau citva timp la mănăstire, sau de călugări, dintre care nu știm să se fi ridicat pe atunci vreun cărturar de seamă, a împiedicat mai larga răspîndire a operelor celor mai reprezentative din istoriografia bizantină.

Noul patriarh al Ierusalimului, Hrisant Notaras, care împrumuta cărți stolnicului Cantacuzino, apela el însuși citeodată la altele din bibliotecile românești: în 1687, tinărul și învățatul beizade Constantin Duca îi cere înapoi pe Laonic Chalkokondylas și pe Nikefor Gregoras³⁹². Dacă adăugăm că viitorul ginere al lui Brincoveanu fusese elevul lui Ierotei Comnen, se conturează imaginea unui cerc de erudiți alcătuit în ambianta intelectuală din Pera, cartierul ambasadelor din Constantinopol³⁹³.

În această mică lume de dragomani și „iatrofilosofi” amatori de antichități trăise citiva ani și Nicolae Milescu, traducînd apoi, în 1698, la Moscova, o parte din *Topographia Constantinopoleos* a călătorului Pierre Gilles (Gyllius)³⁹⁴. El avusese astfel prilejul de a-l cunoaște pe orientalistul Thomas Smith, unul din cei mai temeinici cercetători ai Imperiului otoman — în cartea sa *Remarks upon the Manners, Religion and Government of the Turks* (Londra, 1678) — și, totodată, ai patriarhiei ecumenice din vremea turcrației³⁹⁵.

Milescu și Constantin Cantacuzino, Constantin Duca, Dimitrie Cantemir și Mavrocordații, angajați în egală măsură în activitatea culturală și în acțiunea directă, au fost neîntrerupt opuși unii altora nu numai de rivalități politice, dar și de o mai nobilă emulație, înconjurîndu-se fiecare de cărți rare și de cele mai scumpe manuscrise. Așa se face că în biblioteca de la Văcărești, risipită apoi la Constantinopol, după cum tot acolo fusese adunată, istoricii bizantini erau bine înfățișați prin Gregoras, Ioan Xiphilinos, Constantin Porfirogenetul, Manasses, Kinna-

³⁹⁰ Cronica lui Gh. Brancovici, la I. Lupaș, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, Craiova, 1941, p. 29.

³⁹¹ C. Dima-Drăgan, M. Caratașu, *Les ouvrages d'histoire byzantine de la bibliothèque du prince Constantin Brancovan*, p. 435—444.

³⁹² Hurmuzaki, XIV, p. 260. Despre Chalkokondylas ca izvor al istoriografiei românești din secolul al XVII-lea, V. Căndea, *Semnificația politică a unui act de cultură feudală*, Studii, XVI, 1963, p. 658, n. 3. Asemenea lucrări puteau proveni din biblioteci mai vechi. În veacul al XVI-lea se găseau manuscrise ale lui Kedrenos, Zonaras și Gregoras în posesia fraților Mihail și Antonie Cantacuzino (Johann Hartung, *Bibliotheca sive antiquitates urbis Constantinopolitanae*, Strasbourg, 1578; Georgius Dousa, *De itinere suo constantinopolitano epistola*, Leiden, 1599, p. 70).

³⁹³ Vezi articolul nostru *Quelques drogmans*, p. 248—254, și Ion Matci, *Le maître de langue turque de Dimitrie Cantemir: Es'ad Efendi*, RESEE, X, 1972, p. 281—288.

³⁹⁴ C. Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești*, I, Buc., 1909, p. 5—6; Hurmuzaki, XIV, p. 315.

³⁹⁵ L. Turdeanu-Cartojan, *Une relation anglaise de Nicolae Milescu: Thomas Smith*, *Revue des études roumaines*, II, 1954, p. 145—152; Paul Cernovodeanu și Olga Cicanci, *Știri noi despre spătarul Nicolae Milescu și relațiile lui cu teologul anglican Thomas Smith*, BOR, 3—4, 1971, p. 326—334.

mos și Anna Comnena ³⁹⁶. De asemenea, figurează printre cărțile Mavrocordaților *Turcograecia* lui Crusius.

Opera compilatorului din vremea Comnenilor, Mihail Glykas, în forma ei integrală ori parțial, a fost destul de răspândită, după cum o dovedesc citeva copii din secolele XVII și XVIII, aflate astăzi în colecția de manuscrise a Academiei ³⁹⁷. O traducere tirzie în neogreacă a scrierii lui Dukas a aparținut lui Ienăchiță Văcărescu, care a folosit-o desigur ca izvor pentru *Istoria preaputernicilor împărați otomani* ³⁹⁸. În general însă, partea Bizanțului în învățămîntul istoriei universale la academiile domnești din București și Iași va fi, în toată perioada fanariotă, neașteptat de săracă ³⁹⁹, ceea ce dezvăluie îndreptarea acestor școli către antichitatea greacă și romană — obiect de studiu recomandabil atît pentru caracterul său inactual, deci inofensiv, cît și pentru strălucita tradiție culturală ce se întrupa în ea. Numai fragmente filozofice sau polemici teologice se desprind din construcțiile savante ale lui Psellos, Pachymeres, Blemmydes sau Zonaras.

Un loc mai important în cadrul acestor preocupări le-a revenit unor povestiri istorice în care interpretările simbolice, care se întilnesc la tot pasul, conduc cititorul spre o semnificație ascunsă, valabilă totodată pentru trecut și pentru viitor — e cazul unei cronici grecești, de la „face-rea lumii” la căderea Constantinopolului, în care evenimentele sînt raportate la oracole („hrismoase”) ⁴⁰⁰.

Profețiile despre sfîrșitul dominației otomane

Ecourile cuceririi Constantinopolului în lumea contemporană n-au rămas, după cum se știe, fără legătură cu speculațiile eshatologice ei, dimpotrivă, le-au dat un avînt deosebit. Științele ermetice — mantica în primul rînd, practică cu asiduitate la Bizanț și reactualizată în Apus de Renaștere — ispiteau societatea românească ce recunoștea în evul mediu prelungit în care trăia o epocă de excepționale frămîntări și se străduia să ghicească amenințările viitorului din observarea constelațiilor sau a raporturilor misterioase dintre zodii și diferite fenomene natu-

³⁹⁶ N. Iorga, *Pilda bunilor domni din trecut*, p. 10—16. Din același fond, și anume dintre volumele zălogite de C. Mavrocordat mitropolitului Neofit Cretanul, provine probabil „o istorie despre împărăția Comnenilor scrisă de domnul Nichita Honiatul” (M. Caratașu, *Știri noi privitoare la biblioteca Mitropoliei din București în secolul al XVIII-lea*, Studii și cercetări de bibliografie, XIII, 1974, p. 141).

³⁹⁷ C. Litzica, *op. cit.*, p. 5 15,490. Același text, credem, se păstrează într-un manuscris din secolul al XVII-lea, fost la mănăstirea Valea, cf. N. Camariano, *Catalogul manuscriselor grecești*, II, Buc., 1940, p. 70. Acel Bryennios, a cărui operă era în mîinile boierului muntean Dimitrachi Hriscolevu în 1713, este Iosif, teologul din veacul al XV-lea (Hurmuzaki, XIV, p. 551).

³⁹⁸ C. Litzica, *op. cit.*, p. 7. Referindu-se la „vizandida turcească”, Ienăchiță dovedește cunoașterea ediției clasice „Byzantina” de la Luvru, după care citează pe „Nichifor, Zonara, Laonic” (*Poezii Văcărești, Opere*, ed. Cornel Cirstoiu, Buc., 1982, p. 186—187).

³⁹⁹ Concluzia se impune după enumerarea textelor de către Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, Buc., 1971, p. 178

⁴⁰⁰ C. Litzica, *op. cit.*, p. 6. Ms. BAR 386, copie din secolul al XVII-lea, poartă o însemnare a lui Hrisant Notaras de după 1703, cînd el deveni patriarh al Ierusalimului, prin care se plîngea că profețiile s-au dovedit mincinoase.

rale⁴⁰¹. Așadar, independent de circulația în mediul cult a unor elemente de știință bizantină, există o circulație a lor folclorică, o reflectare a lor în sistemul de gândire popular ca într-o oglindă deformantă. Acestui fapt i se datorează prezența într-un miscelaneu a unui *Frontologhion* alături de *Povestirea despre începutul Constantinopolului*, de un fragment din Choniates (despre „constantinopoliți”) sau chiar de faimoasa *Donatio Constantini*⁴⁰². O asemenea „carte despre tunete” sau gromovnic era chiar atribuită împăratului Heraclius și o întilnim într-un alt manuscris, laolaltă cu texte astrologice scrise, după tradiție, de „Ptolemeu” sau de Leon Înțeleptul⁴⁰³. Receptarea literaturii oraculare în epocă este confirmată și de lecturi ale lui Nicolae Mavrocordat pe care interesul pentru astrologie, împărtășit și de stolnicul Cantacuzino, îl îndemnase să-și procure un telescop. Domnul cunoștea învățătura filozofului neoplatonician Iamblichos și se întorcea chiar către izvoarele de inspirație ale acestuia, Hermes Trismegistos sau *Horapollonos hieroglyphika*⁴⁰⁴.

Obscurele aspirații soteriologice exprimate adesea în literatura veche greacă, egipteană sau caldeiană, după ce dobândiseră intensitate deosebită la sfârșitul păginismului, nu încetaseră să insoțească, o generație după alta, pe oamenii Evului Mediu și ai Renașterii⁴⁰⁵. În Bizanțul târziu, această literatură se invrednicise de atenția neoplatonicienilor Mihail Psellos și Georgios Gemisthos Plethon, iar extrase din lucrările cu acest subiect ale celui dintii, alături de „învățătura despre natura zeilor” și „ieroglifile de pe statuia lui Apollon de la Nil”, răsar încă în manuscrisele strinse cu sirguintă de mitropolitul Neofit Cretanul între 1738 și 1748⁴⁰⁶.

Datele de mai sus, cărora li s-ar putea adăuga multe altele, sint suficiente ca să dovedească interesul pe care învățații, fie ei oameni de stat

⁴⁰¹ Vezi, de exemplu, Anna Comnena, *Alexiada*, ed. Bernard Leib, I, p. 361. Cf. Ch. Diehl, *De quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople*, *Byzantinische Zeitschrift*, XXX, 1929–1930, p. 192–196; A. Vasiliev, *Medieval Ideas of the End of the World, West and East*, Byzantion, XVI, 1942–1943, p. 462–502; P.J. Alexander, *Medieval Apocalypses as Historical Sources*, *The American Historical Review*, LXXIII, 4, 1968, p. 997–1018, Despre literatura astrologică românească, v.N. Cartoian, *Cărțile populare*, I, p. 217–235. Am atras atenția asupra importanței acestor preocupări și în *Viața românească*, 9, 1973, p. 86–87. O explicație a lor a dat V. Căndea, în cuvântul introductiv la D. Cantemir, *Opere*, IV, Buc., 1973, p. 6–7. Ar merita studiată și reprezentarea zodiacului în pictura lui Pirvu Mutul din pridvorul de la Filipești (1688).

⁴⁰² Ms. gr. 214 din Biblioteca Academiei, la C. Litzica, *op cit.*, p. 285.

⁴⁰³ *Ibid.*, p. 670 (ms. 144). Cf. E. Legrand, *Les Oracles de Léo le Sage*, Paris, 1875; Cyril Mango, *The Legend of Leo the Wise*, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, VI, 1960, p. 59–63. Cu privire la profeția lui Pseudo-Metodie din Patara (sec. VII) vezi E. Sackur, *Sibyllinische Texte und Forschungen*, Halle, 1898, p. 57 și urm.; I. Dujčev, *La conquête turque*, p. 441–445, și în general Gerhard Podskalsky, *Byzantinische Reicheschatologie*, München, 1972.

⁴⁰⁴ N. Iorga, *Pilda bunilor domni din trecut*, p. 15–17. Cf. Jamblique, *Les Mystères d’Egypte*, ed. Edouard des Places, Paris, 1966. Din „Corpus Hermeticum” au mai apărut Hermès Trismégiste, *Traités*, I–II, ed. A.D. Nock, cu traducerea abatelui A.J. Festugière, Paris, 1945, și *Oracles chaldaïques*, ed. Edouard des Places, Paris, 1971. Toate trei edițiile sint bogat comentate, pe baza unei bibliografii admirabile

⁴⁰⁵ Jean Seznec, *La survivance des dieux antiques*, London, 1940. Vezi și Andrei Pippidi, *Pentru istoria umanismului românesc — trei note de lectură*, *Revista de istorie și teorie literară*, 30, 2, 1981, p. 193–194.

⁴⁰⁶ M. Caratașu, *Știri noi privitoare la biblioteca Mitropoliei*, p. 139, 141. În aceeași bibliotecă se mai găseau „ieroglifile latinești” și „altă scriere a lui Horus Apollon, în greacă și în latină” — probabil chiar exemplarul lui C. Mavrocordat (*ibid.*, p. 144).

sau ai bisericii, il arătau hermeneuticii, simbolurilor și profețiilor⁴⁰⁷. Acestea din urmă au și o altă sursă, ebraică, prevestirile din cartea biblică a lui Daniil. În fragmente, ele au circulat, atît în grecește, cît și în traducere slavonă, în țările române⁴⁰⁸.

Cu acest text eschatologic, a cărui formă actuală a fost compilată în anii 164 — 163 î.e.n., teoria de origine greacă a celor patru imperii consecutive ca schemă a istoriei universale a căpătat o formă nouă, în care această succesiune culminează în final prin domnia nesfîrșită a dumnezeului lui Israel. Profeția lui Daniil a exercitat o adincă influență asupra gândirii istorice și politice încă din primele veacuri ale creștinismului, apoi de-a lungul perioadei medievale, împletindu-se în timpul Renașterii, care se întoarce spre tradiția clasică, cu ideea polibiană a ascensiunii și decăderii ciclice a statelor. Interpretarea profeției a cunoscut mereu modificări deoarece „a patra monarhie”, a cărei prăbușire era asociată cu sfîrșitul lumii, a fost pe rînd identificată cu statul seleucid, cu imperiul roman și chiar cu Bizanțul⁴⁰⁹. În secolul al XVI-lea, oracolul a fost aplicat statului sultanilor, fără să se poată stabili un consens între aceia care se considerau contemporanii ultimei faze istorice, a cărei desfășurare era accelerată de succesele militare ale turcilor, și autorii care, ca să nu admită consolidarea viitoare a dominației otomane, preferau să creadă că Imperiul habsburgic sau, după alții, cel rus va fi cel destinat să dureze pînă la ieșirea din timpul uman⁴¹⁰. Întrebarea ce îl neliniștea pe Miron Costin — „de nu va fi pus prea vecinicul sfat puternicului Dunnedzău țarei aceștiuia țenchiu și soroc de sfîrșire” — revenea cu o crescîndă gravitate în legătură cu viitorul Imperiului otoman, de a cărui soartă depindea cea a tuturor popoarelor din sud-estul Europei.

Răspunsurile cititorilor în stele au variat, firește, după izbînzile sau succesele forțelor antiotomane⁴¹¹. S-a făcut apel, între altele, la mai vechile profeții ale ereticului Gioacchino da Fiore din secolul al XII-lea⁴¹².

⁴⁰⁷ Vezi interesantul studiu al lui C. Stoicescu, *La magie dans l'ancien droit roumain (rapprochements avec le droit romain)*, în *Mélanges de droit romain dédiés à Georges Cornil*, 1939, p. 457 — 495. Cf. observațiile lui Virgil Cîndea, *Les intellectuels du sud-est européen au XVIIe siècle*, RESEF, VIII, 1970, p. 22. Întîlnim aceleași preocupări și în societatea rusă contemporană, dovadă tîlmăcirea de N. Milescu a „cărții despre Hieroglifă” (P.P. Panaitescu, *Nicolae Spăthar Milescu*, p. 180 — 171 și Pandele Olteanu, *op. cit.*, p. 48 — 49). Cf. și recente contribuții ale lui Dragoș Moldoveanu și Mihai Moraru în *Dacoromania*, 2, 1974, p. 197 — 232.

⁴⁰⁸ C. Litzica, *op. cit.*, p. 361, 490 (ms. 638 și 672). Vezi F. Macler, *Les apocalypses apocryphes de Daniel*, *Revue de l'histoire des religions*, XXXIII, 1896, și comentariul la textul biblic de M. Delcor, *Le livre de Daniel*, Paris, 1971.

⁴⁰⁹ Arnaldo Momigliano, *Daniele e la teoria greca della successione degli imperi*, în *La storiografia greca*, Torino, 1982, p. 293 — 301; J.M. Swain, *The Theory of Four Monarchies*, *Classical Philology*, 35, 1940, p. 1 — 21; Cyril Mango, *Byzantium*, London, 1980, cap. X.

⁴¹⁰ Andrei Pippidi, *Ideea de „creștere și decădere” a Imperiului otoman în istoriografia occidentală din sec. XVI — XVII* (teză de doctorat susținută la Universitatea din Cluj-Napoca în 1981).

⁴¹¹ Vezi D. Kurze, *Prophecy and History: Lichtenberger's Forecasts of Events to Come... Their Reception and Diffusion*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 21, 1958 (reprint 1967), p. 63 — 85.

⁴¹² G. Volpe, *Movimenti religiosi e sette ereticali nella società medioevale italiana*, Firenze, 1926; Marjorie Reeves, *Joachimist Influences on the Idea of a Last World Emperor*, *Traditio*, XVII, 1961, p. 323 — 370; E.R. Daniel, *Apocalyptic conversion: the Joachimite Alternative to the Crusades*, *ibid.*, XXV, 1969, p. 127 — 154; Raoul Manselli și colab., *Ricerche sull'influenza della professione nel Basso Medio Evo*, în *Bollettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano*, 82, 1970, p. 1 — 157. Din 1511, la relatarea despre turci a cunoscutului „Captivus Septemcastrensis” se adaugă un text atribuit lui Gioacchino (C. Göllner, *Turcica*, I, p. 43 — 44, 52 — 55).

Tipăriturile contemporane de același gen abundă, găsindu-și materialul nu numai în Occident, ci și în literatura bizantină ⁴¹³.

De origine orientală este o altă legendă, intrată în circulație, pare-se, din 1542, care anticipează sfârșitul Imperiului otoman ⁴¹⁴. Constantinopolul, a cărui cucerire era din nou anunțată cu insistență, este aici simbolizat, ca odinioară Roma, prin „mărul roșu”, element de basm adeseori întâlnit în folclorul răsăritean ⁴¹⁵. Mărul, să nu uităm, prin omologare cu globul, semnifică imperiul universal ⁴¹⁶.

Spre sfârșitul secolului al XVI-lea, prestigiul acestei profeții scade, trecind asupra alteia, cea despre „oamenii blonzi de la Miazănoapte”. La apariția acesteia, încă din veacul al IX-lea, ea avea în vedere probabil pe slavi, apoi a fost transferată asupra normanzilor, idee confirmată de cruciada a IV-a. Așadar, o legendă antibizantină a ajuns să-și schimbe sensul, devenind antiotomană ⁴¹⁷. Statele occidentale pierzând ocaziile de a interveni din vremea luptei de la Lepanto și sacrificând, în cele din urmă, pe Mihai Viteazul, singurul aliat capabil să mobilizeze întregul sud-est într-o energică acțiune antiotomană, Matei al Mirelor își va întoarce privirea spre țarii Rusiei ⁴¹⁸.

După douăzeci de ani de la venirea sa de la Moscova, Matei scria în versuri grecești *Istoria Țării Românești* (1618), în care mărturisea răsunetul pe care faptele eroice ale domnului român îl aflaseră în inimile pribegilor, a căror veche aspirație nu fusese niciodată mai aproape de împlinire decât când sabia lui Mihai deschidea drumul spre Constantinopol. Acum adăuga: „Credem în oracole și proorocii deșarte, ne pierdem vremea cu preziceri, privim către miază-noapte, în văzduh, în nădejdea de a fi desferecați de jugul turcesc”. Citind aceste cuvinte, după manuscrisul încă inedit al poemului, pe care-l descoperise la mănăstirea Dealu, Paisie Ligaridis va compune un *Hresmologhion*, dedicat în 1656 țarului Alexei, ca urmaș al Paleologilor și ca „singura nădejde a nenorociților greci de pretutindeni”. Autorul, un ciudat aventurier eclesiastic (cleric catolic și mitropolit ortodox, amestecat mereu în tot felul de intrigi, nedându-se în lături nici de la plâsmuirea unor scrisori de acreditare și solicitând bani cu orice prilej) merită desigur prea puțină crezare. În expunerea sa se confundă năzuințele obscure ale popoarelor și indemnul către realizarea scopurilor de el dorite pe care-l adresa protectorilor săi de rang înalt. „Chiar Matei Basarab—spunea Ligaridis—când a auzit că marele împărat

⁴¹³ *Ibid.*, I, p. 57, 213, 266, 358, 367, și II, p. 5—76. Cf. *Vaticinia Severi et Leonis in Oriente Imp. cum quibusdam aliorum aliis interitum regni Turcici sub Mechemete hoc III predictantia*, Frankfurt, 1597.

⁴¹⁴ *Ibid.*, p. 367; Jean Deny, *Les pseudo-prophéties concernant la Turquie au XVIe siècle*, *Études islamiques*, X, 2, 1936, p. 204—220; Angelo Tamborra, *Gli stati italiani, l'Europa e il problema turco dopo Lepanto*, Firenze, 1961, p. 3—4; Marcel Bataillon, *Mythe et connaissance de la Turquie en Occident au milieu du XVIe siècle*, în *Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento*, ed. A. Pertusi, Firenze, 1966, p. 451—470.

⁴¹⁵ V. Bogrea, *op. cit.*, p. 452, 487. Cf. J. Deny, *art. cit.*

⁴¹⁶ Percy E. Schramm, *Die Rolle des Reichsapfels in den Reichen des Südost und Ostens și Der russische Reichsapfel, ein Überblick über seine Geschichte*, în *Beitrage zur allgemeinen Geschichte*, IV, 2, Stuttgart, 1971, p. 503—515, 606—615. Ceea ce ar putea explica „mărul de aur curat” consacrat la Cozia de Neagoe Basarab (*Viața Sf. Nifon*, ed. T. Sîmedrea, p. 293).

⁴¹⁷ Același lucru s-a petrecut cu oracolele lui Leon Înțeleptul, a căror versiune slavonă era interpretată în secolul al XVI-lea în Serbia și Bulgaria ca o confirmare a nădejdilor de eliberare (Andrei Pippidi, *Early Modern Libraries and Readers in South-Eastern Europe*, RESEE, XIX, 4, 1981, p. 715).

⁴¹⁸ Idem, *Les pays danubiens et Lépante*, în *Il Mediterraneo nella seconda metà del'500 alla luce di Lepanto*, Firenze, 1974, p. 323.

Alexie și-a condus el însuși oastea în luptă și că Zenovie, hatmanul cazacilor, i s-a închinat și cînd a aflat de multele cetăți pe care le-a cucerit de la leși, a strigat :—Acum știu că asemenea isprăvi ale lui Alexie sînt inspirate de Dumnezeu însuși !”. Mărturia e probabil autentică și se referă la evenimente din ianuarie 1654, cu trei luni înainte de moartea domnului Țării Românești. Dar, deși voievodul nu putea aștepta nici un ajutor din partea cazacilor pe care-i învinsese în lupta de la Finta, Ligaridis îl întreabă pe țar : „De ce n-ai trece Dunărea și n-ai intra în țările dunărene?”. Încurajarea și îndreptățirea intervenției nefiind de găsit în realitățile politice, Ligaridis observa că au trecut 200 de ani de la căderea Constantinopolului, sorocul ursit eliberării, și se refugia astfel în domeniul speculațiilor mistice ⁴¹⁹.

De aceea, într-o deplină continuitate de preocupări, și spătarul Nicolae Milescu, devenit curtean al lui Alexei Mihailovici și al fiului său Petru, se va strădui să afle în oracolul Sibilei din Eritreea un tîlc amenințător pentru „Gog și Magog”, popoarele de altă lege decît cea creștină, forță nemăsurată, ascunsă în adîncimile Asiei, pînă în zări de care el se apropiase pentru prima oară. „Vulturul bicefal de la miazănoapte, vulturul pravoslavnic vă va nimici, musulmani !”—vestea Milescu, iar într-o altă lucrare a lui, un *Hresmologhion*, îi dezvăluia țarului misiunea ce îi fusese hărăzită „să biruie nemernicul neam al lui Mahomet, să curețe casa Domnului și să înalțe semnul adevăratei credințe ca și marele între împărați Constantin” ⁴²⁰.

Expresia aceleiași neliniști filozofice și politice o recunoaștem la Șerban Cantacuzino care cerea consultații învățaților de la curtea sa în legătură cu cite un *lusus naturae*, fiind înclinat să-l considere ca pe un avertisment de reținut în acțiunile sale. Astfel, în 1688, cînd era pe punctul să incheie alianța cu Habsburgii, domnul șovăie între interpretarea dată de Ioan Cariofil apariției unui iepure bicefal și cea pe care Ieremia Cacavela o iscodise pentru nefireasca dihanie. Firește, nu interesează aici faptul că era vorba, în realitate, de doi embrioni nedezvoltați pe deplin, ci explicațiile subtile ale savanților chemați să cerceteze cazul. Pentru cel dintîi, ca adept al unei neutralități prudente și dibace în exploatarea împrejurărilor, „capul firesc al iepurelui înseamnă stăpînirea turcilor, căce de acolo se dă stăpînirea ca să aibă cap și stăpîn țara. Cele două picioare dinainte înseamnă că într-acolo merge și către acea stăpînire se îndreaptă și se supune. Capul celălalt care ține loc de coadă înseamnă o altă stăpînire, către care iepurele urmează a se supune pentru cîrmuire, spre a avea pace și de acolo. Celelalte două picioare, care sînt în partea dinainte de la capul al doilea, înseamnă că e nevoit ca să pășească și către acea stăpînire spre a se supune și a fi cîrmuiți” etc. Cum să nu recunoască Șerban-vodă în transparentele aluzii ale lui Cariofil propria-i dilemă între Poarta otomană și împăratul de la Viena? Din nenorocire, această atitudine buridanică

⁴¹⁹ Citatele de mai sus sînt din lucrarea lui Harry Th. Hionides, *Paisius Ligarides*, New York 1972. Vezi însă Fr. Pall, *Les relations de Basile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulièrement avec le Patriarcat de Constantinople*, Balcania, VIII, 1945, p. 66—140, și Andrzej Śeptickij, *Monumenta Ucrainae Historica*, III, Roma, 1966, p. 41—42, 299.

⁴²⁰ P. P. Panaitescu, *art. cit.*, p. 74—75, 179—180. Modelul urmat îndeaproape a fost *Hresmologhionul* lui Paisie Ligaridis; vezi idem, comentariul lui Miron Costin, *Opere*, p. 370—371, precum și observațiile lui Al. Elian reproduse de Gh. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, Buc., 1945, p. 242. Vezi și Zamfira Mihail, *Nicolae Milescu le spathaire — un „encyclopédiste” roumain du XVIIe siècle*, RESEE, XVIII, 2, 1980, p. 265—285.

era greu de păstrat în politică și, de aceea, domnul Țării Românești a fost desigur mai bucuros de sfatul înțeleptului Cacavela: „Dumnezeu îți arată că această împărăție [turcească] ce umblă ca leul răcnind, încît toți tremurau și se înfricoșau, a ajuns acum ca un iepure. . . De aceea nu te mai teme, ci alătură-te celorlalți ca să o vînați și să o împărțiți”⁴²¹.

A observa empirismul naiv care-i domina încă, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, pe cercetătorii unei naturi de esență magică și încărcată de simboluri nu înseamnă a diminua totodată cugetarea politică a contemporanilor, chiar dacă ea și-ar fi putut căuta călăuze mai sigure. Funcția de astrolog al curții Franței dispărea abia acum, în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea.

De ce ne-ar surprinde atunci interesul lui Brîncoveanu pentru calendarele astrologice ale lui Ioan Romanul, în care abundă prevestiri ca: „în Țarigrad încilcături”, „în Țarigrad tulburări și amestecături” sau „în Țarigrad gilcevi”⁴²²? În 1698 se traducea, la porunca domnului, *Prognosticul Moscoviților* de Stanislaw Axtelmeyer⁴²³. Despre un mare boier din Moldova aceleiași vremi, Iordachi Ruset, se spune că „toate meșteșugurile gheomandiii, hiromandiii și a necromandiii deplin învățasă”, desigur o exagerare ironică a unor preocupări nelipsite de legătură cu activitatea politică⁴²⁴. Chiar dacă trata așa de disprețuitor practicile divinatorii, bune pentru tătăroaice bătrine („babele schithilor”), Dimitrie Cantemir însuși, care nu învățase în zadar carte de la Cacavela și de la iscusitul în horoscoape Esad Efendi — „astronomus perfectissimus” —, încercînd să prevadă viitorul Imperiului otoman, a consultat și calculele vechi, pe care, ca istoric, le-a găsit deșarte. În legătură cu data întemeierii Constantinopolului, el constată: „Valentie Mathematicul să fie zis precum va să stea Țarigradul 696 de ani, ce au greșit”. Cu alt prilej, Cantemir a îndrăznit chiar să stabilească legile „fizice” sau „naturale” ale istoriei universale, innodînd trecutul cu prezentul într-o ordine sacră care culminează cu triumful profetizat de Daniil al „monarhiei aquilonică” asupra Imperiului otoman⁴²⁵. Faptul că el își axează teoria imperială pe această proorocie biblică nu e fără legătură cu Bizanțul și cu reflexul său la noi.

⁴²¹ Hurmuzaki, XIII, p. 184—187. „Prorocirea Cacavelii” a fost cunoscută de contemporani și într-o altă versiune, aplicată la rivalitatea dintre Brîncoveanu și C. Bălăceanu (R. Popescu, *Istoriile*, p. 186). În aceeași atmosferă apocaliptică trăiau oamenii și în Transilvania, cf. Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei, 1608—1665*, trad. G. Duzinchevici și E. Reus-Mirza, Buc., 1965, p. 174 și passim.

⁴²² Emil Virtosu, *Foietul novel. Calendarul lui Constantin Vodă Brîncoveanu, 1693—1704*, Buc., 1942. Sentimentul obsedant al instabilității reiese și din cuvintele lui Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 208: „lucruri mai nestatornice și mai netemeinice și mai învăluite decît într-acest an socotesc că nici un veac nu va fi adus pe nicăirile, ca cum au adus acest timp la Împărăția Otomănească”.

⁴²³ Hurmuzaki, XIV, p. 756.

⁴²⁴ D. Cantemir, *Istoria ieroglică*, în *Opere complete*, IV, p. 200. Cf. figura „magului” Netinav din *Alexandria*, despre care vezi W.J. Acerts, *art. cit. supra* (n. 356).

⁴²⁵ I. Sulca-Firu, *O scriere inedită a lui D. Cantemir, Monarchiarum physica examinatio*, Studii și cercetări de bibliologie, V, 1963, p. 267—276. Cu gîndul la Petru, Cantemir sublinia și adnota pasajul biblic: „Voiu ridica lui David odraslă dreaptă și va împărăți împărat drept și va înțelege și va face judecată și dreptate pre pămînt. În zilele lui să va mîntui Iuda și Israil va sălășlui nădăjduind” (Ludovic Demény, *Adnotări pe un exemplar al Bibliiei lui Șerban Cantacuzino*, Manuscriptum, IV, 4, 1973, p. 20). Cantemir se referă la pronosticul astrologului Vettius Valens din Antiohia. Cf. Agostino Pertusi, *Le profezie sulla presa di Costantinopoli (1204) nel cronista veneziano Marco (c. 1292) e le loro fonti bizantine (Pseudo-Costantino Magno, Pseudo-Daniele, Pseudo-Leone il Saggio)*, Studi Veneziani, N.S., III (1979), Pisa, 1980, p. 13—46.

Paralel cu asemenea cuvinte de credință disperată, ne întâmpină starea de spirit mult mai sceptică a unui tovarăș de exil al lui Cantemir, Ion Neculce. „Așe socotescu eu cu firea mè această proastă” scrie cronicarul, „cînd a vrè Dumnedzeu să facă să nu fie rugină pe fier, și *turci în Tarigrad să nu fie și lupii să nu minince oile în lume atunce poate nu vor fi nici greci în Moldova și în Țara Muntenească*”⁴²⁶. Diatriba antigrecescă atinge aici proporții cosmice, iar prezența turcilor în vechiul Bizanț este de-acum înainte socotită o fatalitate de neînlăturat.

Ceva mai tîrziu, în 1768, Nicolae Cercel din Metzovo, profesor de fizică, metafizică și matematică la Academia domnească din Iași, traducătorul în grecește al lui Newton, Wolff și Baumeister, încerca iarăși să interpreteze „profeția înțeleptului împărat Leon despre învierea Constantinopolului” și pe aceea a lui Stephanos din Alexandria, pentru a dovedi că „la 1774, adică la 320 de ani după ce turcii au luat Constantinopolul, îl va lua moscovitul”. Erau anii războiului ruso-turc care deșteptase brusc vechile nădejdi, pentru a le spulbera curînd, definitiv. Chesarie Daponte notează dezamăgit după 1784 : „A mințit dar și acesta, și amîndouă acele profeții, și altele vreo zece ... A mințit dar pentru nevrednicia noastră și a rușilor și bîcîsnicia care acum în acești șase ani ai războaielor s-a arătat mai limpede ca soarele”⁴²⁷.

Amărăciunea acestei capitulări într-un moment în care regimul dominației otomane fusese demult întemeiat, ba chiar unitatea imperială pe care o restaurase în sud-estul Europei era pe cale să se destrame iarăși, îl onorează pe cărturarul grec adăpostit în Principate, dar nu poate decît să trezească în minte imaginea unui soldat care află de încheierea păcii prea tîrziu, după ce a continuat ani de zile o rezistență singuratică și patetică. E desigur curios că, la această dată, nimic nu lasă încă să se prevadă reluarea luptei, atît de apropiată totuși, de către popoarele balcanice pentru eliberarea lor națională. Vechiul ideal, al refacerii Imperiului, a fost recunoscut drept caduc numai după contactele cu Occidentul reformator sau revoluționar. Chiar în Grecia, locul bizantinismului îl va lua elenismul romantic.

Nu numai Anastasie Gordios, mentor al primilor Mavrocordați, formulase în spirit fanariot ideea că trebuie trăit în prezent, dînd uitării un trecut care nu se va mai întoarce. Chiar Daponte explică de ce nu mai crede că se vor adevăra prevestirile : „Că anii în care scriu profețiile că se va restabili erau 320 după cădere. Iar acești ani 320 s-au împlinit și au trecut acești 6 ani ai războaielor, în care s-au apropiat de Constantinopol, l-au asediat și l-au impresurat, dar de luat nu l-au luat. De aceea, nu vor mai putea rușii să-l ia, cu oricîte chipuri vor întrebuiința... Acestea așa fiind, nu vor împărăți în Constantinopol nici romeii, nici rușii, pînă la sfîrșit”⁴²⁸.

Astfel, fanarioții, ale căror ambiții ajung a se satisface aproape numai cu poezie encomiastică, se desprindeau treptat de cel mai înalt

⁴²⁶ I. Neculce, *Letopiseșul*, p. 171.

⁴²⁷ C. Daponte, *Catalogul istoric al romeilor însemnați*, ed. C. Erbiceanu, *Cronicari greci*, p. 226–227. Vezi și Ariadna Camariano-Cioran, *Acemiile domnești din București și Iași*, p. 103, 157, 161, 172–173. Daponte, pe lângă titlul onorific de consul al Angliei, a avut și funcția de profesor la Academia din București (*Revista istorică*, XIX, 1933, p. 101).

⁴²⁸ C. Daponte, *op. cit.*, p. 130. Vezi și N. Iorga, *Oeuvres inédites de Nicolas Milescu*, cap. 58. Totuși, mai există copii din 1765 și 1797 ale „proorociei Tarigradului” (v. mai sus, n. 414), text publicat de E. Virtosu, *Paleografia româno-chirilică*, Buc., 1968, p. 295–298.

și mai statornic ideal al greutății postbizantine, cuvint de ordine adoptat multă vreme și de o parte a boierimii din țările române.

Până la acest rezultat, care nu anihilează forțele vii ale popoarelor român și grec, hrănite de la începutul secolului al XIX-lea de ideologia Revoluției și chemate împreună la luptă în 1821, o altă împrejurare împiedicat ca aspirațiile către eliberarea de turci să se topească în marea ambiție de a reconstitui Imperiul.

Concurența în vederea restaurării Imperiului bizantin

Statele catolice

Țările române au rămas mereu în marginea concurenței dintre statele investite cu misiune restauratoare. Greutatea aproape permanentă de a se înjgheba o coaliție antiotomană a făcut ca această sarcină să revină pe rind papalității, Veneției, Spaniei și Imperiului habsburgic. S-a arătat că atit concepția medievală a cruciadei, cu o singură țintă, Ierusalimul, cît și rivalitățile dintre principii catolici au lipsit diferitele inițiative de o bună parte din eficacitatea pe care ar fi putut-o avea. Nici eroica tenacitate cu care muribundul Pius al II-lea adunase la Ancona o flotă care nu va mai părăsi portul nu l-a scutit de birfeli că ar urmări să așeze pe una din rudele sale pe tronul bizantin. Paleologilor refugiați în Italia li se acordă numai o pensie, fără nici o incurajare a visurilor lor de întoarcere⁴²⁹. Din partea Veneției se poartă tratative cu Aragonul, cu Persia, cu Polonia, cu Ungaria și cu Moldova lui Ștefan numai atita timp cît corăbiile Republicii mai pot pătrunde în Marea Neagră⁴³⁰. Pierderile din Moreea (1499—1502 și 1537—1540) nu vor fi recuperate decît în secolul al XVII-lea, vremelnic, prin campaniile lui Morosini. În războiul de răspuns la cucerirea turcească a Ciprului, deși contribuie la biruința de la Lepanto, Veneția nu mai are decît o poziție defensivă. Lupta împotriva turcilor este reluată apoi sub patronajul pontifical pînă la moartea lui Clement al VIII-lea (1606), cu sprijinul unor state italiene — Savoia, Mantova, Toscana —, dar cu trupe întreținute mai cu seamă de Habsburgii de la Praga și Madrid. Spania a moștenit încă de la Carol Quintul politica aragoneză, ceea ce înseamnă și un amestec în regiuni odinioară bizantine, dar mai ales vechea rivalitate dintre statele musulmane de pe coasta nord-africană și frontul „Reconquistei” iberice. După dezastul suferit în Maroc de cruciada regelui Sebastian și unirea Portugaliei cu Castilia (1580), Filip al II-lea, sub sceptrul căruia se realizase unitatea Peninsulei, va fi obligat să reia cu mai multă energie lupta contra Isla-

⁴²⁹ N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, p. 13—41. Vezi Rigomera Eysser, *Pius II. und der Kreuzzug gegen die Türken*, in *Mélanges d'histoire générale*, II, Buc., 1938, p. 5—133; Franco Gaeta, *La „Lettera a Maometto” di Pio II*, Bollettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano, 77, 1965, p. 126—227; Giuseppe Valentini, *La crociata di Pio II dalla documentazione veneta d'archivio*, Archivum Historiae Pontificiae, 13, 1975, p. 249—282; *La sospensione della crociata nei primi anni di Paolo II (1464—1468)*, ibid., 14, 1976, p. 71—101.

⁴³⁰ Vezi un studiu de ansamblu al acestor negocieri, însoțit de documente, la N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră* (III), AAR, m.s.i, s.II, t. XXXVII, 1914, p. 1—76, la care sînt de adăugat textele lui F. Buonaccorsi (Callimachus), *Ad Innocentium VIII de bello Turcis inferendo oratio*, ed. I. Lichonska, Varșovia, 1954 și *De his quae a Venetis tentata sunt Persis ac Tartaris contra Turcos movendi*, ed. A. Kempfli, Varșovia, 1962. Cf. Alessio Bombaci, *Venezia e l'impresa turca di Otranto*, Rivista storica italiana, LXVI, 1954, p. 158-203.

mului, contra turcilor, la care căutau ajutor pretendentul portughez și rebelii din Țările de Jos ⁴³¹.

Idealul imperiului medieval „roman” și „sacru”, transferat de la sud la nord, trecut asupra germanilor prin încoronarea lui Carol cel Mare, este o temă majoră a propagandei habsburgice chiar de la începutul secolului al XVI-lea. Carol Quintul întrunise în persoana sa atributele corespunzătoare diferitelor tendințe din anturajul și din educația lui: cavaler creștin, cîrmuitor înțelept în sensul moralei stoice și monarh universal. Urmașii săi, confrunțați cu o situație politico-religioasă care arăta semnele crizei, au fost totodată siliți, din cauza posesiunilor lor ungurești, să facă față puterii otomane, ceea ce-i angaja într-un război care pentru contemporani se confunda inevitabil cu cruciada. Dar cauza catolică, ai cărei campioni erau, nu a cunoscut înainte de 1550 dinamismul Contrareforme și, pînă atunci, a rămas circumscrisă teritorial. Manifestările năzuinței Habsburgilor de expansiune spre est au fost frinate de rezistența supușilor lor protestanți.

Statele protestante

Pentru inspiratorul lor, Luther, nu mai există de mult un Imperiu roman; el a fost nimicit de „geți” — adică de goți! Există numai, față în față, sultanul, deținător al unei puteri vechi de „o mie de ani”, stăpînind după legea Coranului, așa cum creștinii ar trebui să aibă drept singură lege Scriptura, respectuos față de jurăminte și tratate — „se zice că nici o cîrmuire lumească nu e mai bună decît a turcilor” — și papa, care și-a însușit toată autoritatea temporală, uzurpată de la moștenitorul legitim, împăratul de la Constantinopol, lăsîndu-le suveranilor germani doar titlul. El, papa, strînge bani pentru cruciadă, dar „nici un gologan nu e întrebuițat împotriva turcilor, ci cade într-un sac fără fund” ⁴³².

De aceea, legăturile unor centre ale Reformei (Wittenberg, Tübingen) cu grecii, într-un spirit de toleranță și chiar de simpatie, urmăreau să stabilească o poziție ideologică comună antipapală, nu antiotomană. De fapt, ceea ce-i interesează pe protestanții germani, molipsiți de umanism, dar rămași, în tradiția medievală, supuși ai principilor sau cetățeni ai orașelor lor nu este hegemonia universală, ci iradierea ecumenică a credinței lor ⁴³³.

Din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, pătrunderea Angliei în Levant este călăuzită numai de interese comerciale. Tratatul duse la Veneția în 1610 de un emisar englez „con alcuni Greci principali da tutte parti di Grecia”, în vederea izgonirii turcilor, nu au altă valoare

⁴³¹ Despre ecourile în Spania ale căderii Constantinopolului, Antonio de La Torre, *Documentos sobre las relaciones internacionales de los Reyes catolicos*, I, Barcelona, 1949, p. 25—26, 98, 117—118, 293—294, 318. Asupra politicii spaniole ulterioare, N. Iorga, *Rapports entre l'Espagne et les Roumains*, RIISEI, VII, 1930, p. 194—199, și mai ales Peter Bartl, *Der Westbalkan zwischen Spanischer Monarchie und Osmanischen Reich*, Wiesbaden, 1974. Indispensabile sînt volumele lui Al. Ciorănescu, *Documente privilegiate la istoria rouânilor culese din arhivele din Simancas*, Buc., 1940, și J.K. Hassiotis, *Ιστορικά έγγραφα της κυπριακής ιστορίας*, Leukosia, 1972.

⁴³² Luther, *Les grands écrits réformateurs*, ed. M. Gravier, Paris, 1955, p. 152, 204, 220, 228—234. Vezi și Kenneth M. Setton, *Lutheranism and the Turkish Peril*, *Balkan Studies*, 3 (1962), p. 133—168.

⁴³³ Din vasta literatură asupra acestui subiect cităm: G.E. Zachariades, *Tübingen und Konstantinopel. Martin Crusius und seine Verhandlungen mit der griechisch-orthodoxen Kirche*, Göttingen, 1941; S. Fischer-Galați, *Ottoman Imperialism and German Protestantism*, Harvard, 1959; E. Stănescu, *Die Anfänge der Byzantinistik und die Probleme Südosteuropas im 16. Jahrhundert* (extras din „Byzantinische Beiträge”), Berlin, 1964, p. 373—397.

decît a himerelor unor aventurieri care exercitau, fără plata corespunzătoare, periculoasa profesie de agenți ai tuturor guvernelor europene. Scopul acțiunilor diplomatice ale Stuartilor va fi numai utilizarea Imperiului otoman în lupta contra puterilor catolice, în vremea războiului de treizeci de ani⁴³⁴. După acordul de la Haga dintre țările protestante — Anglia, Olanda și Danemarea — și intrarea în război a Suediei, s-au făcut tentative și din partea acestui din urmă stat, atras de victoriile lui Gustav-Adolf într-o zonă care-i fusese pînă atunci străină, de a asigura coaliției antihabsburgice colaborarea turcilor, reținuți de luptele cu Persia⁴³⁵.

Polonia

Pentru a găsi o adevărată preocupare în direcția refacerii unui imperiu răsăritean și o strategie îndreptată în acest sens, trebuie căutat desigur mai aproape. Nu în Polonia, unde, încă de la sfîrșitul secolului al XIII-lea, influența occidentală, romană, a triumfat asupra celei bizantine care se exercitase prin intermediul Rusiei kieviene⁴³⁶. Politica Jagellonilor a avut adesea caracterul antiotoman ce îndreptățește epitetul de care acești regi au fost atît de mîndri — „antemurale Christianitatis” —, acordat de altminteri și regilor apostolici ai Ungariei însărcinați de papalitate cu o misiune permanentă de cruciadă la propriile lor frontiere, învecinate cu românii și sîrbii „schismatici”, apoi cu turcii musulmani.

Totuși, cu excepția unui singur moment — și acela anterior cuceririi Constantinopolului, campania din 1444, purtată cu forțele ambelor regate, reunite pentru un scurt interval —, politica Poloniei față de turci a fost consecvent defensivă. „Cruciada” lui Ioan Albert era dintru început sortită să se oprească în Moldova. După aceea, pe cînd Moldova îndeplinea, mai mult sau mai puțin, rolul unui stat-tampon, atenția urmașilor săi a fost mereu atrasă de conflictele cu Rusia, de rivalitatea statornică, deși mocnită, cu Habsburgii, sau de anumite interese dinastice în Suedia. Din momentul în care cruciada devenise o temă de propagandă habsburgică, Polonia nu putea decît să i se opună⁴³⁷. Așa încît, rămasă în afara hotarelor vechiului Imperiu roman, multă vreme amenințată în independența ei de noul Imperiu germanic, depărtată de Bizanț și de timpuriu neliniștită de tendințele expansioniste ale celei de a treia Rome, Polonia s-a menținut constant străină, dacă nu chiar ostilă, față de ideea imperială⁴³⁸.

⁴³⁴ Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 231; Xavier A. Flores, *Le „Peso Politico de Todo el Mundo” d'Anthony Sherley, ou Un aventurier anglais au service de l'Espagne*. Paris, 1963. Vezi, despre tentativele engleze de a întări alianța dintre Poartă, Transilvania și Suedia, documentele publicate în *The Negotiations of sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, from the year 1621 to 1628*, London, 1740, și de S.R. Gardiner, *Letters relating to the Mission of sir Thomas Roe to Gustavus Adolphus, 1629—1630*, Camden Miscellany, VII, 1875.

⁴³⁵ Despre negocierile lui Paul Strassburg, vezi *Călători străini*, V, Buc., 1973, p. 59—62 (cu o bogată bibliografie).

⁴³⁶ Witold Hensel, *Les origines de l'Etat polonais*, Varsovie, 1960, p. 140—147; idem, *La naissance de la Pologne*, Wrocław-Warszawa-Krakow, p. 145—147, 226—227.

⁴³⁷ N. Iorga, *La France dans le Sud-Est de l'Europe*, RHSEE, XIII, 1936, p. 111—112. În același studiu se găsesc referiri la intențiile lui Henric de Valois de a conduce o nouă cruciadă: ele par să se fi mărginit la simple declarații. Cf. Pierre Champion, *Henri III roi de Pologne (1573—1574)*, Paris, 1943, și Const. I. Andreescu, *Moldova și alegerea lui Henric de Valois ca rege al Poloniei*, Arhiva, 1—2, 1936, p. 48—55.

⁴³⁸ Oscar Halecki, *Les relations polono-roumaines*, RHSEE, XIII, 1936, p. 237. Cf. Al. Gieysztor, *art. cit.*

Care e, atunci, situația în Rusia? De obicei, istoricii invocă drept motivare a preluării moștenirii bizantine de către marii cneji moscoviți căsătoria lui Ivan al III-lea cu Zoe-Sofia Paleolog în 1472⁴³⁹. În realitate, aceasta nici nu era prima legătură matrimonială contractată între stăpînitorii ruși și dinastia bizantină: o soră a lui Vasile al II-lea cel Orb (1415—1462), Ana Vasilievna, a fost căsătorită în 1414 cu Ioan al VIII-lea Paleologul, fiind deci împărăteasă pînă la moartea ei timpurie în 1417, iar din generația următoare Vasile Mihailovici Udaloj, cneaz de Vereisk, s-a înscutur cu Maria, fiica despotului Andrei Paleologul⁴⁴⁰. Cu toate acestea, pînă la 1453 teoria bizantină despre hegemonia universală a imperiului a rămas compatibilă cu independența efectivă față de Constantinopol, dacă nu față de mongoli, a cnejilor ruși. Basileii continuau să dețină poziția supremă în ierarhia suveranilor ortodocși, printre care cîrmuitorului Moscovei i se rezervase un rol subaltern. Imperiul „romeilor” și patriarhia ecumenică erau considerate încă în 1347 de Semion Ivanovici cel Mindru, mare cneaz al Vladimirului și al Moscovei (1341—1353), ca „izvorul oricărei evlavii, învățătorul legii și al sfințeniei”, recunoscîndu-li-se astfel o autoritate legislativă, cel puțin în problemele ecleziastice, în Rusia. Abaterile de la această concepție tradițională vor fi puține.

Refuzul lui Vasile I de a mai admite pretențiile de dominație universală ale Bizanțului, exprimat în formula clasică: „avem o biserică, dar nu avem un împărat”, a primit, chiar în anii de grele încercări pentru capitala creștinătății răsăritene 1394—1397, riposta patriarhului Antonie al IV-lea, care-i reamintea că „sfîntul împărat” (Manuil al II-lea) domnește peste toți credincioșii, de pretutindeni⁴⁴¹. Un al doilea moment de tensiune în relațiile celor două state a fost provocat de grava criză în interiorul lumii ortodoxe deschisă de „unirea” de la Florența. Fără a rupe relațiile canonice cu patriarhia, Moscova a avut totuși, după șapte ani de negocieri, un mitropolit nou, Iona, care în 1451 declara fățiș că „împăratul nu e cel drept, nici patriarhul nu e cel drept”. Chiar dacă stilul diplomatic nu îngăduia o manifestare atît de răspicată a acestei idei, semnele unei distanțări a Rusiei de Bizanț se văd și din scrisoarea pe care Vasile al II-lea i-o adresa ultimului împărat chiar în ajunul căderii Constantinopolului, în următorii termeni ceremonioși: „ai primit marelă tău schiptru împărătesc, stăpînirea ta, pentru a întări pe toți creștinii pravoslavnicii din cuprinsul cîrmuirii tale și pentru a fi de mare ajutor țării noastre rusești și tuturor celor de credința noastră”. Distincția dintre supușii basileului și cei ai marelui cneaz n-ar fi rămas desigur neobservată de cancelaria bizantină, dar mesajul n-a ajuns niciodată la destinație

⁴³⁹ Otto Hoetzeh, *The Evolution of Russia*, London, 1966, p. 44. Ioasaf al II-lea îi va aminti lui Ivan cel Groaznic că strămoșul lui, Sf. Vladimir, fusese soțul unei principese bizantine, Ana, sora lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul (989).

⁴⁴⁰ C. Sphrantzes, *Memorii*, p. 9; M. Romanescu, *Albizzi și Paleologii* (arborele genealogic).

⁴⁴¹ E. Barker, *op. cit.*, p. 194—196. Vezi și D. Obolensky, *The Relations between Byzantium and Russia (Eleventh to Fifteenth Century)*, Moskva, 1970 (comunicare la al XIII-lea Congres internațional de științe istorice); idem, *Byzantium and Russia in the Late Middle Ages*, in *Byzantium and the Slavs: Collected Studies*, London, 1971, p. 248—275.

căci, între timp, intrarea asediatorilor otomani în cetatea sacră a pus capăt pe neașteptate acestei corespondențe ⁴⁴².

Data 1453 nu poate fi însă un punct de plecare, după cum nu e un final. Bizanțul nu mai era demult ceva exterior culturii ruse, de aceea el a continuat să trăiască și să se dezvolte ca model ideologic, ca mit specific și ca aspirație universalistă în Rusia, chiar după curmarea legăturilor cu Constantinopolul. Cel mai vechi manuscris rusesc al traducerii slavone a *Învățăturilor lui Vasile I către fiul său Leon* este din 1457 ⁴⁴³. În 1460, mitropolitul Moscovei a interpretat pentru întâia oară căderea „Țarigradului” ca o pedeapsă divină pentru indiferența religioasă a grecilor. De aici pînă la a socoti Moscova, centrul politic al ortodoxiei, ca „noul Constantinopol” mai rămînea doar un pas, și el a fost făcut după înlăturarea dominației mongole. Adoptarea încă neoficială a titlului de țar de către Ivan al III-lea în 1480 pare chiar să se lege de acest eveniment, deoarece hanul Hoardei de Aur era și el un „țar”, avatar într-adevăr surprinzător al cezarilor romani! Dublul exemplu, bizantin și mongol, a marcat adînc teoria politică rusă, nu numai în perioada eliberării ei, ci pînă tîrziu ⁴⁴⁴. E adevărat că același Ivan al III-lea își sigilează actele cu acvila bicefală chiar din 1472, într-o vreme cînd statele balcanice în a căror heraldică pajura își făcuse o efemeră apariție (Serbia, Bulgaria, Epirul) nu mai erau independente ⁴⁴⁵. Nici în Țara Românească, după cum s-a văzut, această emblemă nu a avut o existență îndelungată. Nu incupe îndoială că o doctrină a celei de-a treia Rome, presupunînd deci continuitatea între Bizanț și Moscova, a funcționat efectiv în Rusia, mai ales după 1500. La începutul veacului al XVI-lea, călugărul moscovit Spiridon consemnează legenda lui Vladimir Monomahul investit cu însemnele puterii imperiale trimise de la Bizanț ⁴⁴⁶. Un alt cleric, starețul Filotei din Pskov, într-o epistolă adresată suveranului său, îi va spune: „ești țar al creștinilor din întreaga lume. . . toate împărățiile creștine au fost adunate în împărăția ta. După aceasta, mai așteptăm împărăția cea fără de sfîrșit. . . Două Rome au căzut, dar a treia stăruie în ființă, iar a patra nu va mai fi”. Cuvinte de o înflăcărare religioasă fără seamăn, care depășește adulația obișnuită și culminează într-o viziune eschatologică tulburătoare ⁴⁴⁷.

⁴⁴² Idem, *The Byzantine Commonwealth*, p. 260–271. Cf. articolului Zinaidei V. Udaltova din *Vizantilski vremennik*, 38, 1977, p. 19–29; Ihor Ševcenko, *Byzantium and The Eastern Slavs after 1453*, Harvard Ukrainian Studies, II, 1978, p. 5–25.

⁴⁴³ W.K. Medlin, *Moscow and East Rome*, p. 90 și 111.

⁴⁴⁴ D. Obolensky, *op. cit.*, p. 363–364; M. Cherniavsky, *Khan or Basileus: An Aspect of Russian Mediaeval Political Theory*, Journal of the History of Ideas, XX, 1959, p. 459–476. Despre titulatura stăpînitorilor ruși, vezi L.K. Goetz, *Der Titel „Grossfürst” in den ältesten russischen Chroniken*, Zeitschrift für osteuropäische Geschichte, I, 1911, p. 23–35, și W. Vodoff, *Remarques sur la valeur du terme „tzar” appliqué aux princes russes avant le milieu du XVe siècle*, Oxford Slavonic Papers, n.s., XI, 1978, p. 1–41.

⁴⁴⁵ A. Solovjev, *Les emblèmes héraldiques de Byzance*, Seminarium Kondakovianum, VII, 1935, p. 147–164; G. Alef, *The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagles*, Speculum, 41, 1966, 1, p. 1–21.

⁴⁴⁶ V. mai sus, p. 47. În același timp se recurge la o „ogîndă a principelui” caracteristic bizantină, cf. I. Ševcenko, *A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology*, Harvard Slavic Studies, II, 1954, p. 144–179.

⁴⁴⁷ Data acestui text este controversată: D. Obolensky, *op. cit.*, p. 363 (a cărui lectură atentă surprinde nuanțele milenariste) o atribuie domniei lui Vasile al III-lea (1504–1533), pe cînd destinatarul ei ar fi Ivan cel Groaznic, după N. Andreyev, *Filofey and his Epistle to Ivan Vasiljevitch*, The Slavonic and East European Review, XXXVIII (1950–1960), p. 1–31.

Elementele bizantine ale acestei teorii se vor întări prin ceremonia din 1547, în cursul căreia Ivan al IV-lea a fost încoronat în chip solemn ca și toți țarii ruși de după el⁴⁴⁸. Către sfârșitul secolului, cînd și Moscova intră în rîndul patriarhiilor ortodoxe (1589) sînt în circulație genealogii ale țărilor capabile să le urmărească ascendența pînă la Augustus⁴⁴⁹. Se împletește așadar tradiția medievală a cultului cneșilor ruși cu tradiția greco-romană a cultului imperial, avînd în urmă-i un trecut mai mult decît milenar⁴⁵⁰. Majoritatea cercetărilor s-au oprit aici, ca și cum ar fi de ajuns împrumutul unui prestigiu exterior—draparea somptuoasă cu titluri și genealogii imperiale, incurajarea panegiriștilor exaltați și ajutorarea așezămintelor religioase din Grecia sau din răsăritul creștin—pentru a asigura supraviețuirea Bizanțului⁴⁵¹. De fapt, în secolele XVI—XVII se constată la țari, ca și în cazul domnilor români pe care ne ajută să-l înțelegem, o distanță între teoria ambițioasă și practica politică, incomparabil mai realistă.

În zadar Maxim Grecul (Trivulis) îndeamnă, în prefața traducerii Psaltirii, pe cneazul „Vasili Ivanovici Paleologul” să organizeze o cruciadă antiotomană și să elibereze popoarele ortodoxe din Balcani. Chemările călugărilor greci sau sirbi pe care îi aduceau în Rusia nevoile mănăstirilor lor n-au obținut nici ele vreun rezultat⁴⁵². Atenția lui Ivan al III-lea, care a refuzat să vină în sprijinul Moldovei în 1484, ca și cea a urmașilor săi, era abătută spre vest, în direcția Lituaniei. Năzuind să reintregească teritoriul statului kievian de odinioară, Ivan al IV-lea respinge în 1582 ispitirile trimisului papal Possevino: „noi nu voim domnia întregii lumi”. Opoziția regatului polono-lituan a angajat Rusia în războaie îndelungate care s-au desfășurat de la Marea Baltică pînă în Ucraina, fără să dea țărilor răgazul necesar pentru vreo acțiune antiotomană⁴⁵³. Împrejurările l-au silit pe cel mai „occidentalizat” dintre ei, cu totul desprins de tradiția bizantină, Petru I, să intervină în sfîrșit în „problema orientală”. De astă

⁴⁴⁸ M.A. Andreeva, *Le rite du couronnement des tsars et des empereurs russes comparé au rite byzantin*, Actes du IVe Congrès International d'études byzantines, p. 15—17; G. Olșr. *La Chiesa e lo Stato nel ceremoniale d'incoronazione degli ultimi sovrani Rurikidi*, *Orientalia Christiana Periodica*, XVI, 1950, p. 267—302. Titlul de țar i-a fost recunoscut lui Ivan de către patriarhia ecumenică abia în 1557. Vezi acum și George P. Majeska. *The Moscow Coronation of 1498 Reconsidered*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, s.n., 26, 1978, p. 353—361.

⁴⁴⁹ Legenda apare în „Voskresenskaia Letopis”, cf. N. Iorga, *Cîteva note despre cronicile și tradiția noastră istorică*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXXIII, 1910, p. 136. Vezi și P.P. Panaitescu în *Cronicile slavo-române*, p. 152—154.

⁴⁵⁰ Vezi, ca repere ale studiului acestui subiect pasionant, Hildegard Schaefer, *Moskau das dritte Rom (Osteuropäische Studien, I)*, Hamburg, 1929; Dimitri Stremoukhoff, *Moskow the Third Rome, Sources of the Doctrine*, *Speculum*, XXVIII, 1953, p. 84—101; W.K. Medlin, Chr. G. Patrinelis, *Renaissance Influences and Religious Reforms in Russia (Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education, 16th—17th Centuries)*, Geneva, 1971.

⁴⁵¹ Un semnificativ, deși poate excesiv, scepticism față de „a treia Romă” a manifestat Giuseppe Olșr, *Gli ultimi Rurikidi e le basi ideologiche della sovranità dello Stato russo*, *Orientalia Christiana Periodica*, 12, 1946, p. 322—373. Unele rezerve și la Manfred Hellmann, *Moskau und Byzanz*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, s.n., 17, 1969, p. 321—344.

⁴⁵² *Ibidem*, p. 4—45. Vezi și scrisoarea unui călugăr de la Hilandar către Ioasaf al II-lea al Moscovei, publicată de P. Sredković în *Spomenik (drugi razred)*, XV (13), 1892.

⁴⁵³ Cu excepția evenimentelor din 1568—1570, despre care vezi Halil Inalcik, *The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal (1569)*, *Annales de l'Université d'Ankara*, I, 1946—1947, p. 47—106, și Tayyib Gökbilgin, *L'expédition ottomane contre Astrakhan en 1569*, *Cahiers du monde russe et soviétique*, XI, 1, 1970, p. 118—123. V. și *Памятники дипломатических сношений с папским двором и с итальянскими государствами*, X, Sankt-Petersburg, 1871.

dată însă, cuvintele de ordine pe care și le vor transmite, o generație după alta, conducătorii politicii externe ruse, pînă la un Gorceakov sau Ignatiev, ascund din ce în ce mai greu sub aparența lor anacronică o concepție nouă a relațiilor internaționale în general și, îndeosebi, a rolului ce-i revine în ele marii puteri din răsărit.

Țările române între Rusia și Bizanț

Reacția românilor atît față de politica rusă, cît și față de interpretările ei medievale pe planul mitului merită și ea analizată. Spre deosebire de apuseni, care simțeau pentru un stăpînitor semioriental ca Ivan al IV-lea, în jurul căruia circulau atîtea legende înfricoșătoare, un tulbure interes nelipsit de teamă, românii au întreținut cu rușii, în perioada primelor lor contacte, secolul al XV-lea, raporturi bune, de egalitate și colaborare. Ele reies clar din scrisoarea trimisă lui Ivan al III-lea, cu care se inrudise de curînd prin căsătoria fiicei sale Elena cu tînărul Ivan Ivanovici, de către Ștefan cel Mare. Domnul Moldovei, neliniștit de soarta porturilor lui de la Marea Neagră, cerea ajutor aliatului său : „Vin la noi oameni de departe și nu pot auzi nicăieri de alt domn pravoslavnic în afară de Măria Ta. Vedem dară că Dumnezeu îi mai ocrotește încă pe creștini”. Intrare în materie demnă, fără măguliri protocolare, după care se expune situația dramatică a țării care, împotriva turcilor și a tătarilor, nu se poate bizui pe vecinii ei, Ungaria, Polonia și Țara Românească : „În părțile acestea numai eu unul am rămas, că din două părți este păgînatatea cea grea, iar din trei părți, măcar că se numesc creștini, dar îmi sint mai răi decît păgînii. Deci, mai mult nu-i mai pot răbda, și să îndrumez Dumnezeu pe Măria Ta, să vă întoarceți cu fața spre noi și cu prietenie bucurați-ne”. Documentul se încheie cu o semnificativă înșirare a cuceririlor otomane („cite țări au fost : cea grecească—și nu una—și cea sirbească, și bulgărească și arbănășească și Bosnia—pe toate pentru păcatele noastre Dumnezeu le-a supus păgînilor”) văzute ca un preludiv al atacului viitor asupra Moldovei : „să luăm dară aminte de cu vreme !”⁴⁵⁴. Corespondența din 1486 dintre Cazimir al Poloniei și Ivan al III-lea face aluzie la o serie de solii (a boierului moldovean Ivan Turcul și, din partea regelui, a lui Timotei Vladimirovici la Moscova, precum și cele ale lui Procofie Zinoviev și Feodor Stepanovici Iaropchin în Moldova) care s-au perindat fără nici un rezultat în cursul campaniei din 1484. E posibil ca, în afară de șovăiala marelui cneaz de a intra într-un război depărtat și care nu-l privea direct, și Polonia să fi obiectat contra trecerii oștilor rusești pe teritoriul său⁴⁵⁵.

Ivan al III-lea a încercat totuși în 1497 să împiedice pe Alexandru al Lituaniei să se alătore acțiunii fratelui lui Ioan Albert împotriva Moldovei⁴⁵⁶. Trei ani mai tîrziu, la cererile adresate atît din Rusia, cît și din Lituania de a interveni în conflictul dintre aceste două state, Ștefan a răspuns cu aceeași hotărîre de neparticipare, stăruind pentru încheierea cît mai grabnică a păcii—singura soluție favorabilă luptei antiotomane

⁴⁵⁴ De comparat cu enumerarea din cronica sirbo-moldovenească. Ultima ediție a documentului, în *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.*, I, Moscova, 1965, p. 61—62.

⁴⁵⁵ *Ibid.*, p. 63—64. Cf. Th. Codrescu, *Uricariul*, III, Iași, 1853, p. 83—85.

⁴⁵⁶ Despre misiunea solilor Piotr Grigorievici Loban-Zaboloțki și Ivan Kurițin, vezi *Исторические связи*, I, p. 77—78, 300.

ce rămăsese preocuparea sa de căpetenie. Mesajul lui „Io Ștefan voievod” adus marelui cneaz al Moscovei de Costea diacul, care trecuse mai înainte și prin Vilno, cu îndemnuri de împăcare, cuprindea următoarea concluzie: „Toți craii și toți domnii creștini, cîți sînt, și toate părțile apusului și țările italice se întrunesc și pregătesc și ar voi să meargă împotriva păgînilor, și bine ar fi ca și tu să ai pace cu creștinii și dimpreună cu toți domnii creștini să stai împotriva păgînatății”⁴⁵⁷. Urmărind același scop, anume realizarea unui front antiotoman care ar fi unit forțele ortodoxe și catolice, Bogdan cel Orb s-a oferit ca mediator pentru a restabili pacea între Rusia și Polonia, după luptele din 1513 — 1514⁴⁵⁸. Oricîte exemple s-ar mai găsi, și ele nu lipsesc, ele pot numai să întărească temeiul afirmației că Moldova lui Ștefan și a urmașilor săi direcți se bucura de un statut egal cu cel al Rusiei moscovite.

Mai este, în aceeași ordine de idei, un argument de considerat: enigmatică legendă despre Roma „veche” și cea „nouă” din cronica moldo-rusă. După cum se știe, aceasta reprezintă un capitol consacrat istoriei Moldovei între descălecarea și domnia lui Bogdan cel Orb, intercalat, împreună cu informații despre o seamă de teritorii pe care marele cneaz al Moscovei urmărea să le anexeze și cu altele despre Bizanț, turci și tătari, în compilația denumită *Voskresenskaia letopis*⁴⁵⁹. Cercetările au recunoscut aici o variantă a cronicii putnene (fie Putna II, din cauza indicației despre plata tributului de către Petru Aron, absentă din versiunea Putna I, fie chiar arhetipul lor comun)⁴⁶⁰. E ciudat că lipsește orice aluzie la legăturile de rudenie dintre domnii moldoveni și dinastia moscovită, dacă nu s-ar admite cumva că dinadins a fost trecută sub tăcere căsătoria lui Ivan și a Elenei, a căror odraslă, Dimitri, asociat la tron de către bunicul său între 1498 și 1502, murise în 1509 în închisoare. O altă explicație ar fi, pur și simplu, că textul a fost redactat la o dată anterioară căsătoriei (1483). Însă o înrudire mai glorioasă este reținută și expusă pe larg. Veacul al XVI-lea a fost o epocă de deosebită înflorire a miturilor etiologice: va fi deajuns să amintim teoria descendenței polonilor din sarmați sau cea după care rușii se trag din eroul

⁴⁵⁷ *Ibid.*, p. 84, 302—303. Pentru contextul în care se încadrau aceste inițiative diplomatice, v. K.V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, Buc., 1955, și Valeria Costăchel, *Relațiile dintre Moldova și Rusia în timpul lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, Buc., 1956, p. 169—202.

⁴⁵⁸ Hurmuzaki, II/3, p. 146—147; *Исторический связи*, I, p. 94—95. Mai vezi comentariul competent și clar al lui Virgil Căndea, în volumul (scris în colaborare cu Dinu C. Glurescu și Mircea Malița) *Pagini din trecutul diplomației românești*, Buc., 1966, p. 120—121.

⁴⁵⁹ V. Costăchel, *art. cit.*, p. 195—96; P.P. Panaitescu, în *Cronicile slavo-române*, p. 152—154; A.V. Boldur, *Cronica slavo-moldovenească din cuprinsul letopisei ruse Voskresenski*, Studii, XVI, 5, 1963, p. 1099—1120. Vezi și Ștefan Andreescu, *Les débuts de l'historiographie en Moldavie*, RRH, XII, 6, 1973, p. 1017—1035. Pornind de la observația că letopisețul „scurt” ar fi o variantă a părții introductive a *Cronicii Moldovei*, redactată între 1517 și 1527, autorul rela și argumentează convingător o serie de ipoteze ale lui P.P. Panaitescu și N. Cartoian, ca să ajungă la concluzia că analele sumare ale primilor domni reprezintă un adaos tardiv la „cronica lui Ștefan”. Elaborarea acestui din urmă text s-ar fi produs în două etape, în cursul anilor 1473—1486 (dată deja susținută de B. Cămpina, *Cercetări*, p. 5, n. 8) și 1496—1504. Singura cronică pe care n-a utilizat-o Andreescu e tocmai cea moldo-rusă care, după părerea noastră, confirmă presupunerile sale. Într-adevăr, în această versiune, redactată în vremea lui Ștefan cel Tânăr (cf. Panaitescu, *loc. cit.*, p. 42, 153) sau, precizăm noi, după 1512 (termenul cronologic al cronicii srbvo-moldovenești) și înainte de 1517 (altminteri s-ar fi menționat moartea lui Bogdan), au fost contopite *Povestirea pe scurt despre domniul Moldovei și Cronica lui Ștefan*, rezumată.

⁴⁶⁰ P.P. Panaitescu, *loc. cit.*, p. 54. În afară de cele trei copii deja cunoscute, G. Mihăilă, *loc. cit.*, p. 132—133, a mai semnalat patru manuscrise.

eponim Rus, frate cu legendarii Ceh și Leh. Strămoșii românilor, potrivit tradiției din cronica moldo-rusă, au venit de la Veneția. Însăși întemeierea, mai târzie, a Romei, s-ar datora fraților Roman și Vlahata, personaje fabuloase cărora li s-a dat o identitate istorică în legătură cu întiile formațiuni de stat românești⁴⁶¹. Acești „romani” ortodocși, în luptă cu Roma „nouă” ciștigată de catolicism, sînt o creație cărturărească în care răzbat resentimente față de aderarea bizantinilor la Unirea de la Florența, însă antedatate și proiectate în vremea Marii Schisme⁴⁶². De asemenea, craiul Vladislav, învingătorul tătarilor, a apărut prin contaminarea dintre Ladislau cel Sfînt al Ungariei (1077 — 1095), și unul din primii Nemanizi, Ștefan Vladislav (c. 1233 — 1242), contemporan exact al mării invazii mongole. Indiferent de aceste amănunte, este limpede că învățatul moldovean anonim, autor al povestirii, urmărea ca, prin precizarea obîrșiei nobile a poporului său, să-i înalțe prestigiul politic. Totodată, comparația cu plăsmuirile genealogice care dădeau țarilor drept înaintaș pe Augustus îndrepta gîndul cititorilor letopisețului spre același izvor al oricărei autorități imperiale: „Rîmul”.

În cursul veacului al XVI-lea, după înfringerile suferite în 1538 și 1574, Moldova fiind nevoită să accepte suzeranitatea Porții, se constată o schimbare de mentalitate în relațiile ei cu Rusia, relații care includ și Țara Românească și care, din punct de vedere politic și cultural, devin mai strînse⁴⁶³.

Pompa grandilocventă care-i înconjură pe țari lasă în umbră eforturile domnilor români de a corespunde propriei lor imagini a suveranului ideal, inspirate vădit de același model cultural bizantin. Între atotputerenia absolută a țarilor, expresie a unui „naționalism religios” (Obolensky), și autoritatea voievozilor, exercitată numai asupra unei părți din teritoriul Moldovei, limitată dinăuntru de marea boierime, iar din afară de dominația otomană, contrastul era prea categoric pentru a nu influența chiar formularul diplomatic. S-ar părea că, în 1628, Miron Barnovschi nu-i acordă lui Mihai Feodorovici Romanov, „în credința noastră pravoslavnică împreună-luptătorului”, decît calitatea de aliat sau comiliton, deși înscrierea numelui țarului în pomelnicul bisericilor din Moldova simboliza, ca odinioară în Rusia față de Bizanț, recunoașterea unei superiorități ierarhice⁴⁶⁴. În schimb, la Veneția, în biserica grecească ai cărei binefăcători erau, Vasile Lupu și Matei Basarab se bucurau de aceeași cinstitoare ca mai vechiul Feodor Ivanovici (1582—1594). Totuși, cancelaria rusă impunea o retorică pompoasă și, în orice scrisoare adresată țarului, hiperbolele de o întortochiere într-adevăr orientală erau obligatorii. Astfel: „noi,cei robiți” — scrie Matei Basarab în 1638 —

⁴⁶¹ Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 149—165.

⁴⁶² D. Onciul, *Papa Formosus în tradiția noastră istorică*, în *Opere*, II, p. 1—18. S-a observat că și în cronica de la Novgorod, scrisă în 1471, apare „vechiul Formos, începătorul ereziei latine”, asemănare cu cronica moldo-rusă care confirmă faptul că cele două texte au fost compuse într-un climat cultural comun (*The Chronicle of Novgorod, 1016—1471*, ed. R. Michell, N. Forbes, C.R. Beazley, A.A. Shakhmatov, London, 1914, p. 208).

⁴⁶³ Pretendenți moldoveni se adăpostesc la Moscova, cf. Paul Gore, *Ștefan Alexandrovici „voevodici Voloschli”*, *schifă istorico-genealogică*, *Revista istorică*, VI, 1920, p. 212—220, și T. Holban, *Un Ștefan, domn al Moldovei, și palatul lui de lângă Moscova*, *ibid.*, XXI, 1935, p. 194—195.

⁴⁶⁴ Silviu Dragomir, *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul al XVII-lea*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXXV, 1912, p. 81—84. Cf. *Исторические связи*, I, p. 275—276.

„după Dumnezeu am pus nădejdea noastră în cel mai puternic dintre împărați și chemăm în taină stăpînirea împărăției tale”⁴⁶⁵. Asemenea declarații, avînd la început o valoare pur protocolară, vor fi înălțate chiar la rangul de soluție politică externă, odată cu succesul răscoalei lui Bogdan Hmielnițki, care le ofereau, pentru întia oară, posibilitatea unei realizări. La intrarea sa în Kiev, hatmanul cazac a fost salutat de unul din episcopii greci cu reședința provizorie la Moscova ca „un nou Alexandru cel Mare”, ceea ce dovedește încă o dată cît de relative erau elogiile identice primite de domnii români ca răsplată pentru dărnicia lor. În altă împrejurare, Paul de Alep, care abia plecase încărcat de daruri de la noi, nu se sfiește să-l ridice acum în slăvi cu lingușirile cele mai exagerate pe Hmielnițki, în care entuziastul diacon vedea un viitor protector al ortodoxiei: „Unde vă sînt ochii, o, domni ai Moldovei și ai Țării Românești? Și unde vă este trufia? Oricare din voi este mai neînsemnat decît cel din urmă din polcovnicii din oastea hatmanului”⁴⁶⁶.

După exemplul Unirii de la Pereiaslavl și la îndemnurile stăruitoare venite din partea cazacilor „să fie sub mîna cea tare și înaltă a împărăteștii mării”, domnul moldovean Gheorghe Ștefan a purtat între 1654 și 1656 tratative cu Rusia⁴⁶⁷. Pentru el, ca și, în 1660 și 1674, pentru Constantin Șerban ori Ștefan Petriceicu, țarul urma să devină suzeranul lor, cu obligațiile bilaterale ce decurg de aici în concepția feudală și, totodată, chezașul respectării condițiilor de închinare (caracterul electiv sau ereditar al domniei, sistemul politic în care acesta se încadrează, integritatea teritorială a țărilor române în limitele vechilor lor hotare, eventualele despăgubiri de război și statutul principatelor în raport cu Rusia)⁴⁶⁸. Doar cînd cite unul din acești domni, ajuns în exil tocmai din cauza planurilor de coaliție antiotomană, cerea, ca Gheorghe Ștefan în 1662, ocrotirea lui Alexei Mihailovici, el îi împrumuta țarului nimbul glorios al „marilor, puternicilor și dreptcredincioșilor împărați”, cei bizantini⁴⁶⁹. Dar la data aceea ei nu mai vorbeau în numele țării. Propunerea de servicii din partea lui Grigore Ghica lăsată, pare-se, fără răspuns, în iunie 1658, nu oglindește decît frămîntarea neputincioasă a ambiției acestui personaj sinistru de condotier fără scrupule. Numai ale sale sînt deci tîmîierile în stilul retorilor bizantini, cu ecouri din Syne-sios, între care se strecoară mărturisirea celui mai egoist calcul politic: „am găsit că e mult mai bine să slujesc Porții moscovite decît celei otomane”. A repeta ca profesiune de credință că la Moscova este „limanul mîntuitor al vechii împărății creștine” devenise demult o formulă stereo-

⁴⁶⁵ *Ibid.*, II, p. 30 (cu unele îndreptări în traducere).

⁴⁶⁶ Apud N. Iorga, *Relations des Roumains avec les Russes occidentaux et avec le territoire dit de „l'Ukraine”*, Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique, III—IV (1916), 4, p. 338, 344—345.

⁴⁶⁷ În afară de materialul reunit în *Исторические связи*, II, p. 246—278 și 286—293, vezi încă scrisoarea lui Ivan Vihovski către patriarhul Moscovei Nikon (17 aug. 1654), tradusă de Th. Codrescu, *Uricariul*, III, p. 100—101. Cf. Dem. G. Ionescu, *Tratatul încheiat de Gheorghe Ștefan cu rușii în 1656*, Revista istorică română, III, 1933, p. 234—247, și N. Iorga, *O descoperire în domeniul relațiilor noastre cu Moscova*, Revista istorică, XX, 1934, p. 1—3.

⁴⁶⁸ Vezi, pe lingă studiul nostru *Politică și istorie în proclamația din 1711*, Studii, 26, 5, 1973, p. 933, Eugen Stănescu, *Din istoria ideilor politice în evul mediu românesc*, p. 315—316.

⁴⁶⁹ *Исторические связи*, II, p. 328—331, și *ibid.*, III, p. 9. Ștefan Petriceicu și Constantin Șerban i se adresează astfel: „cela ce ești ales și de Dumnezeu cu bun dar dăruit, mai înainte de nașterea Împărăției Tale pomăzuit și ales spre strămoșita împărăția părintelui Împărăției Tale moșnean”. Cf. P.P. Panaitescu, *Pribeția lui Constantin Șerban Basarab și a lui Ștefan Petriceicu și testamentele lor*, AAR, m.s.i., s.III, t.XXI, 1939, p. 383—385.

tipă în vocabularul diplomatic rusesc; în cel grecesc de asemenea ideea își făcuse loc de câteva zeci de ani, pe cînd pentru români era încă o noutate ⁴⁷⁰.

Aceasta deoarece țările române, cu mult înainte Rusiei, deși cu mai puține mijloace, își luaseră dreptul de protecție asupra greutății postbizantine, atît prin danii și ajutoare, cît și prin oferirea unui refugiu la nord de Dunăre, iar în scopul eliberării teritoriilor balcanice au depus, pînă la începutul secolului al XVIII-lea, stăruințe incomparabil mai mari decît imperiul țarilor ⁴⁷¹. O vreme, această politică s-a confundat cu acțiunea de apărare a independenței, ceea ce însă, după cum au sîrșit prin a vedea limpede urmașii lui Ștefan cel Mare și ai lui Vlad Țepeș, nu putea izbuti fără sprijinul popoarelor subjugate de turci din sudul Dunării.

Astfel, Moldova și Țara Românească s-au găsit în secolul al XVI-lea în centrul luptei de eliberare a întregului sud-est european, iar contemporanii, în chip firesc, au considerat eroica rezistență antiotomană din veacul precedent ca o prefigurare a strădaniilor și sacrificiilor lor. Situația de *vicariat imperial*, mai degrabă decît de imperiu *in spe*, nu a fost deci încununarea unor deșarte ambiții ale domnilor români, ci rezultatul unei experiențe, produs de instituțiile românești care fuseseră create pentru nevoi comune cu celelalte țări din sud-est, în orbita Bizanțului.

Pentru a înțelege factorii interni care au contribuit la acest fenomen istoric, trebuie să examinăm pe scurt problema *relațiilor dintre stat și biserică în țările române*.

Relațiile dintre stat și biserică în țările române

Imaginea unei biserici împărțindu-și autoritatea cu domnia, asupra căreia deține un ascendent moral și simbolic, ne este demult familiară. Ea reprezintă încă unul din elementele moștenite de la vechiul imperiu al lui Constantin. Faptul că de-a lungul secolelor de existență a Bizanțului, raporturile n-au rămas aceleași, ca împietrite în îmbrățișarea celor două instituții, ci că au trecut prin numeroase crize, din care cea mai gravă a fost cea a iconoclasmului, nu interesează aici. Au importanță numai rolul bisericii în materie ideologică și politică, colaborarea ei cu autoritatea de stat, trăsături caracteristice oricărei societăți medievale, dar care se întîlesc cu o deosebită pregnanță la Bizanț, în Rusia și în țările române.

În trecut s-a purtat o discuție îndelungată și intrucîtva oțioasă cu privire la valoarea ortodoxiei pentru destinul poporului român. Superstiție dăunătoare, care a contribuit la izolarea țărilor noastre de Occidentul Europei și ar fi frînat aici dezvoltarea unei civilizații care și-ar fi avut acolo izvoarele și principiile coordonatoare, după unii (Lovinescu); element de originalitate care a îngăduit continuitatea tradiției bizantine, a întărit unitatea celor trei provincii și le-a salvat de anexiunea culturală ce le-ar fi amenințat din partea vecinilor catolici sau musulmani, după alții (teorie mai veche, exagerată de școala „Gîndirii”); în orice caz, credința religioasă se impune ca o dată esențială a procesului istoric

⁴⁷⁰ *Исторические деяния*, II, p. 305—308. Aproape îndată după ce li scrisese țarului, îl vedem pe Ghica apucînd nu drumul Moscovei, ci al Constantinopolului: „Grigorașco Vodă era amu purces la Țarigrad la dvorbă” (Miron Costin, *Opere*, p. 187). Tot atît de singurnice vor fi cererile de ajutor trimise în 1665 dogelui Veneției (Hurmuzaki, IX/1, p. 230) și chiar prințul lui Lobkowitz (A. Veress, *op. cit.*, X, p. 55).

⁴⁷¹ N. Iorga, *Histoire des relations russo-roumaines*, Jassy, 1917, p. 76.

la capătul căruia Moldova, Țara Românească și Transilvania au ajuns la unificare. Explicația, singura, este că ortodoxia a constituit *una din formele de apărare* a ființei naționale românești față de dominațiile străine, iar biserica, sub controlul veghetor al domniei, a fost un suport puternic al statelor feudale moldoveane și munteane, întreținând totodată și dincolo de munți conștiința originii etnice comune⁴⁷².

În epoca de care ne ocupăm aici, asocierea dintre domnie și biserică — pînă la contopirea lor în „unul și același organism statal-eceziastic”⁴⁷³ — funcționa deja de două secole. Ambele beneficiau de sisteme juridice diferențiate și paralele: „pravilele bisericesti” (drept canonic) și „legile împărătești” (drept civil bizantin), avînd deopotrivă o aplicație universală, spre deosebire de caracterul original al cutumei cu care coexistau. Trebuie iarăși relevat faptul că activitatea legislativă și judiciară a domniei, limitată prin recunoașterea unei jurisdicții bisericesti, avea nevoie, intermitent, de o ratificare din partea autorităților superioare eceziastice (mitropolitul, Sf. Sinod din Constantinopol, patriarhii). Mitropolitul și episcopii români erau, la rîndul lor, confirmați la alegere sau chiar impuși de către domn. Condițiile acestei colaborări au fost descrise de atîtea ori, atîta au fost înfățișați domnii în ipostaza lor de ctitori de lăcașuri sfinte, dăruindu-le clopote, cărți, odoare, veghind în fel și chip la sporirea averii lor, dictîndu-le cîteodată reguli de viață de rugăciune, asemenea vechilor „typika” bizantine, încît un singur lucru mai rămîne de făcut: a cerceta cum se comportă statul și biserica în momentele de criză a raporturilor lor. Vom observa astfel reacții al căror spirit profund bizantin este uneori chiar tălmăcit în expresii traduse din scrieri grecești de polemică aprigă.

Momente de maximă tensiune între domnie și biserică au provocat trecerea la islam a lui Iliș Rareș în 1551 și a lui Mihnea al II-lea în 1591. Pe cînd a doua poate fi socotită un simplu episod personal, oricît de traumatizant pentru societatea românească a vremii, prima renegare reflecta tendința Porții de a subordona complet Moldova. În această împrejurare, sultanul Suleiman al II-lea a găsit o uncaltă docilă în fiul cel mai vîrstnic al lui Petru Rareș, crescut la Constantinopol, ca ostatic pentru tatăl său, într-un mediu care-l înstrăinase total de realitățile ca și de aspirațiile țării lui⁴⁷⁴. Actul abjurării a fost precedat de o serie de măsuri îndeprite împotriva clerului: „averile mișcătoare și nemișcătoare episcopale și mănăstirești le-a răpit cu totul, a prădat în chip varvar pe preoți”, spune cronică lui Macarie de Roman, el însuși una din victimele acestei persecuții⁴⁷⁵. Citind povestirea lui Eftimie, parcă reînvie cele mai fanatice excese iconoclaste din secolul al VII-lea: „sfintele icoane... le numea idoli... pe preoți și pe diaconi îi ura, pe călugări îi numea dușmani”⁴⁷⁶. În realitate, pe lângă indiscutabila lui turco-

⁴⁷² Idem, *Concepția română ască a ortodoxiei*, Buc., 1940, a găsit formula expresivă: „ortodoxia pentru această nație, iar nu această nație pentru ortodoxie”.

⁴⁷³ G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin*, p. 56.

⁴⁷⁴ Totuși, N. Iorga, *Două texte grecești privitoare la fările noastre. I. Turcirea lui Iliș-Vodă Rareș*, Revista istorică, XIX, 1933, p. 5 (cf. idem, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, II, Buc., 1935, p. 104), a avut ideea că domnul ar fi ales această soluție extremă pentru a obține de la turci restituirea părților din țară pierdute în 1484 și 1538. Vezi în *Călători străini*, I, p. 387—388, declarația lui Petru Rareș că își consideră fiul ca pierdut din momentul trimiterii lui la Poartă.

⁴⁷⁵ *Cronicile slavo-române*, p. 104.

⁴⁷⁶ *Ibid.*, p. 119.

filie, voievodul putea să mai aibă și un alt motiv de a proceda astfel : creșterea haraciului l-a obligat să pună la contribuție și veniturile în principiu neimpozabile ale boierimii și clerului, pînă atunci ocrotite de diferite scutiri fiscale. Conflictul dintre boierii moldoveni și domnul lor, care guverna din 1548 cu un grup de *homines novi* și chiar cu doi consilieri otomani (Haidîr și Hamza), este menționat de Macarie în legătură cu decapitarea hatmanului Vartic („iar pe alții dintre boieri, pe unii i-a orbit, altora le-a tăiat nasul, alții au fugit și au pribegit în țări străine”). Dar motivul opoziției amintite nu ne e dezvăluit decît de Eftimie, care afirmă că Iliăș „a scris pe toți boierii mari și mici la birul cel mare și tot sfatul . . . și mitropolitului și episcopilor [le-a poruncit să dea], a scris încă și toate mănăstirile cite sînt în Moldova la haraciul cel mare”. Că nu era vorba de o controversă teologică, ci de o luptă politică în care acuzația de erezie — probabil anterioară renegării — a fost folosită drept armă, o dovedește faptul că urmașul lui Iliăș, Ștefan, care s-a remarcat, în timpul scurtei sale domnii, printr-un zel religios excesiv, tocmai pentru a șterge efectul dezonorant al turcirii fratelui său, a dus totuși o luptă înverșunată cu opoziția bisericească — atît cu cea externă, care a încercat să-i opună pe un pretendent aflat în Polonia, cît și cu cea internă, care și-a văzut rîndurile rîndindu-se printr-un nou șir de execuții, pînă cînd a reușit să-l asasineze pe domn. Așadar, explicația pe care o sugerăm aici, cu titlu de simplă ipoteză și sub rezerva descoperirii viitoare a unor date noi, este că politica lui Iliăș a cunoscut, de fapt, două etape : prima în sensul demersurilor lui Petru Rareș de a întări autoritatea domnească și a stabili un compromis cu Poarta, pe cînd a doua, determinată de violenta rezistență ce întîmpinaseră măsurile centralizatoare, a urmărit o răfuială personală cu boierimea, fie și cu prețul lichidării definitive a autonomiei țării. Săvîrșind această iremediabilă greșală, după cum o dovedesc documentele din care se întrevește o tentativă a domnului, în iunie-iulie 1551 — deci după renegare⁴⁷⁷, de a se întoarce în Moldova cu sprijin turcesc, Iliăș Rareș a avut poate impresia că repetă soarta tatălui său, alungat de boieri în 1538 ca să revină apoi cu ajutorul sultanului. Singura deosebire era că, prin umilitorul său sacrificiu, el dădea boierimii posibilitatea de a-și identifica interesele cu cauza luptei antiotomane. Cu toate acestea, politica lui Iliăș pare să fi găsit un oarecare ecou în popor, deși deducțiile îngăduite de însemnarea de pe evangheliarul de la Voroneț nu pot merge prea departe⁴⁷⁸. În general, greutatea de a recunoaște țelurile diferitelor acțiuni și chiar înlănțuirea lor

⁴⁷⁷ Vezi N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 57—58, A. Veress, *Documente*, I p. 52—54, și Hurmuzaki, II/4, p. 564. Cf. Șerban Papacoste, *O veche tipăritură despre Moldova la mijlocul secolului al XVI-lea*, Studii, 22, 3, 1969, p. 459—463.

⁴⁷⁸ Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, p. 534. I. Bogdan a descoperit în 1907 notița despre Ștefan Rareș care, la sosirea pe tron, „porunci oamenilor din țara Moldovei să lepede hainele după obiceiul turcesc pe care începuseră a le purta pe vremea lui Iliăș voievod”. Evident, acest eveniment se reflectă în afirmația contemporană a lui Verancsics despre moldoveni : „acela dintre ei care ar adopta de la turci sau de la oricare alt neam vreo parte a portului sau a armelor lor sau orice alt lucru de acest fel e pedepsit cu moartea” (*Călători străini*, I, p. 405). În orice caz, oroarea clerului ortodox față de călcarea de lege s-a manifestat vehement (vezi tînguirile lui Macarie sau Eftimie sau, în același stil, însemnarea de pe manuscrisul de la Voroneț : „la îndemnul diavolului celui viclean, primit-au Iliăș voievodul puturoasa și necurata și de suflet pierzătoarea erezie musulmană”). Răsunetul faptei a trecut hotarele țării, provocînd indignarea unui teolog din Zante, Pahomie Rusanos (1510—1553), care, într-una din omiliile sale, folosește informații foarte precise despre „cazul” domnului moldovean, cf. N. Iorga, *Două texte grecești*.

cronologică se datorează împrejurării că, majoritatea izvoarelor nefiind strict contemporane, între ele și evenimentele relatate se interpun cei doi ani de domnie ai lui Ștefan Rareș, perioadă ce a prilejuit interpretări tot atât de contradictorii.

După primejdia influenței islamice, care în sudul Dunării câștigase pe alocuri mase întregi de populație creștină și care, pentru un moment, amenințase cu desființarea societatea feudală din Moldova, aceasta a avut de înfruntat alte două propagande religioase străine, cu implicații politice. Prozelitismul luteran ascundea planurile expansioniste ale Habsburgilor, a căror prezență în Transilvania lăsa să se vadă limpede că Moldova și Țara Românească sînt considerate la Viena ca viitoare etapă a „înaintării spre răsărit”, iar catolicismul, nu mai puțin, slujea intenția regatului polon de a se înstăpîni în Moldova, asupra căreia legăturile din trecut i-ar fi dat drepturi „istorice”. În consecință, noul domn „porunci tuturor oamenilor să fie totdeauna gata, toți din țară, cu arme și cu altele”⁴⁷⁹.

Victoria militară, care a respins încercarea boierilor pribegi din Polonia de a înscăuna un pretendent, și cea diplomatică, prin care s-a evitat întoarcerea lui Iliș (vremelnic despăgubit cu un teritoriu întins în sud-estul Moldovei și în Dobrogea) au fost urmate pe plan intern de o activitate „contrareformatoare” a domniei și a bisericii, solidare de astă dată⁴⁸⁰. Persecuțiile au atins, fără distincție, toate minoritățile neortodoxe din Moldova, lăsînd pentru un secol și mai bine amintiri tragice⁴⁸¹. Este interesant de remarcat cum se reflectă această luptă crîncenă, care punea în cauză însăși ființa statului moldovean, în cronicile vremii. Spre deosebire de Macarie, care are numai laude pentru Ștefan, fiindcă a combătut pe eretici — „i-a adus pe toți la Dumnezeu înțelepciunii și la lumina adevăratului botez, pe unii de voie, pe alții și fără de voie” — continuatorul său Eftimie, scriind la curtea lui Alexandru Lăpușneanu, nu putea decît să defăimeze pe predecesorul patronului lui. „Pe mulți i-a lipsit de ochi și le-a tăiat nasurile și urechile și i-a aruncat în adîncurile apelor” — notează el, uitînd să adauge că aceste excese sîngeroase erau fie chezașia devotamentului domnului față de religia de stat, fie forma culminantă a luptei pentru centralizare. La cronicarul oficial al lui Lăpușneanu se regăsește acuzația, apărută încă din 1553 într-o broșură poloneză de propagandă, că, prin execuții și confiscări care slăbeau forța politică a boierimii, Ștefan a netezit drumul

⁴⁷⁹ I. Bogdan, *loc. cit.* Despre relațiile lui Ștefan Rareș cu Polonia, vezi Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria românilor, culese din arhivele polone, secolul al XVI-lea*, Buc. 1979, p. 153—154.

⁴⁸⁰ Ș. Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuții la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea*, Studii, XI, 4, 1958, p. 67—71; idem, *Nochmals Wittenberg und Byzanz: Die Moldau im Zeitalter des Reformation*, in *Archiv für Reformationsgeschichte*, 61, 2, 1970, p. 253—254.

⁴⁸¹ E vorba de „jelania” lui Minas din Tokat, trad. de Gr. M. Bucliu, în „Convorbiri literare”, XXIX, 1895, p. 3—29, 137—150, și de tradiția despre „Belicine” (identificat de Dinu C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, Buc., 1963, p. 91—94, cu eroul său), care ar fi Ștefan Rareș sau cel Tânăr. Vezi I. Bianu, *Vito Piluzio. Documente inedite din arhivul Propagandei*, Columna lui Traian, n.s., IV, 1983, p. 151—152, 163, și *Călători străini*, IV, p. 195; V, p. 25, 81, 183. Lui Ștefan Rareș credem că trebuie să i se atribuie distrugerea bisericii catolice din Suceava, despre care Șt. Olteanu, *Sectorul „oras”*, în *Materiale și cercetări arheologice*, V, Buc., 1959, p. 609—610, afirmă că a funcționat pînă către mijlocul secolului al XVI-lea. Cf. idem, *Aspecte ale relațiilor Moldovei cu Veneția la sfîrșitul sec. al XV-lea în lumina cercetărilor recente*, in *Studii și materiale-istorie*, III, Suceava, 1973, p. 293.

către o agravare a dominației otomane asupra Moldovei⁴⁸². Ceea ce fără să fi fost scopul conștient al domnului, cum susțineau cu vrăjmășie polonii și pribegii, este totuși un adevăr obiectiv. În cele din urmă, Ștefan Rareș a căzut victima uneltirilor boierești, înlăturarea lui fiind cerută stăruitor și de generalul Castaldo, comandantul trupelor imperiale din Transilvania⁴⁸³. Lupta împotriva „erezilor” și îndeosebi atitudinea anticatolică nu sînt oare tipice pentru mentalitatea Bizanțului?

Învinuit și el că ar fi „ture”, ceea ce solul său pe lângă dieta polonă dezmința categoric⁴⁸⁴, Ion vodă cel Cumplit nu face decît să continue politica fiilor lui Rareș, după ce Reforma dobîndise o vremelnică revanșă în timpul domniei lui Despot, care, nici el, „pe călugări și mănăstirile nu le iubea”⁴⁸⁵. În 1572—1574, numeroase proprietăți eclesiastice au fost „secularizate” în folosul domnului și al colaboratorilor săi. După un sfert de veac, un document amintește încă vremea „cînd Ioan voievod a luat satele mănăstirilor”. Măsurile împotriva unor înalți prelați se caracterizează printr-o cruzime spectaculoasă: un episcop fiind ars pe rug și doi egumeni îngropați de vii, mitropolitul însuși a fost silit să fugă din țară⁴⁸⁶. Termenii povestirii lui Azarie evocă antimonahismul unui Constantin al V-lea: „s-au umplut temnițele de călugări legați și se goleau mănăstirile și le-a luat toate veniturile”. Dealtfel, cronicarul a cărui mărturie dezvăluie și o latură practică, utilitară, a inițiativelor lui Ion vodă — „silea pe oameni să muncească în zilele de sărbătoare și duminicile” — se referă în chip expres la polemica bizantină cu privire la icoane: „hulea chipurile dumnezeiești zugrăvite pe pereți și de pe icoane, s-a arătat ca moravuri ca un al doilea Copronim”⁴⁸⁷. Cită deosebire față de predecesorul Alexandru Lăpușneanu, a cărui mărinimie îngăduise călugărilor de la Athos să-și răscumpere proprietățile confiscate în 1568, odată cu averile bisericii ortodoxe din Imperiul otoman, și vindute apoi la mezat! Cu un patos vrednic de Lactanțiu, Azarie va descrie deci moartea persecutorului, „nepotul minciunii, fiu al diavolului” etc.

Credem că, după cele spuse mai sus, a sosit momentul unei concluzii: în raporturile domnilor moldoveni din veacul al XVI-lea cu biserica se conturează două tradiții politice — una, a voievozilor „buni”, care au zidit mănăstiri, le-au înfrumusețat și le-au înzestrat, de la Ștefan cel Mare la Petru Șchiopul, alta reprezentată prin Iliăș, Ștefan, Despot și Ion cel Cumplit, care au venit în conflict cu clerul ortodox. Amîndouă pot găsi precedente bizantine. E de la sine înțeles că favorizarea clerului nu e o tendință caracteristică domnilor care au dus o politică antiotomană, iar ipoteza contrară nu e, nici ea, mai lesne de susținut. Se va admite

⁴⁸² *Cronicile slavo-române*, p. 105, 121—122. Cf. Ș. Papacostea, *O tipăritură despre Moldova*, p. 460. Un alt exemplu de denaturare a unui trecut recent, din motive politice, desprins din repertoriul epic aulic, este balada lui Vartici, compusă probabil la curtea lui Lăpușneanu, după uciderea doamnei Elena. Vezi A. Balotă, *Funcțiunea socială a cîntecului bătrînesc. Balada lui Vartici*, *Revista de folclor*, III, 1958, p. 101 și urm.

⁴⁸³ A. Veress, *op. cit.*, I, p. 102—103, 107, 113. Vezi și A. Motogna, *Relațiunile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea*, Dej, 1928, p. 71 și urm.

⁴⁸⁴ A. Veress, *op. cit.*, I, p. 324 (5 iunie 1572).

⁴⁸⁵ *Cronicile slavo-române* (Letopisețul lui Azarie), p. 143. Mai pe larg, vezi H. Petri, *Relațiunile lui Jakobus Basilktus Heraclides, zis Despot-Vodă, cu capii Reformațiunii, atît în Germania cît și în Polonia, precum și propria sa activitate reformatoare*, AAR, m.s.l., s.III, t.VIII, 1927. Iancu Sasul, deși luteran, nu pare să fie intrat în conflict cu biserica ortodoxă.

⁴⁸⁶ Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 81—88, care observă simultaneitatea măsurii lui Selim al II-lea, lovind între altele mănăstirea atonită Karakallou (nu „Caracalla”!), dar afirmă totuși că „nu are același caracter”.

⁴⁸⁷ *Cronicile slavo-române*, p. 149—150.

mai degrabă părerea că măsurile energice care loveau în interesele bisericii fac parte dintr-un program mai larg de afirmare a supremației domnești asupra feudalilor, fie ei clerici sau mireni. Domnii din seria „rea” știau că numai asigurându-și însemnatele resurse materiale de care beneficia biserica vor domina realmente marea boierime și vor câștiga o luptă dusă de ambele părți cu aceeași brutalitate. Situațiile din Țara Românească o confirmă.

Aici trebuie mai întâi ținut seama de acțiunea lui Mihnea cel Rău, care, în conflictul său cu Craioveștii, nu se mulțumește doar să le confiscе moșiile, ci nimicește ctitoria lor de la Bistrița și necropola lor de familie, „iar preoților de pren satele lor, tuturor le-au tăiat nasurile spre batjocura bisericii” (mutilare ce echivala cu răspopirea). Gavriil Protul care înregistrează aceste violențe, identice cu acelea care vor marca domnia fiilor lui Rareș în Moldova, îl acuză chiar pe Mihnea că „să ispitia și să sfātuia să arză toți egumenii de pre la toate mănăstirile”⁴⁸⁸.

O presiune asemănătoare este aceea din 1558, cuprinsă în cadrul luptelor lui Mircea Ciobanul cu boierii săi. Odată cu aceștia, mai mulți ierarhi au plătit cu viața opoziția lor față de politica domnească⁴⁸⁹. Rezultatul a fost transformarea figurii istorice a domnului muntean în portretul de tiran zugrăvit în biografia unui neomartir albanez care a trăit cîtva timp în Țara Românească. Pentru Matei Grămăticul, cel care a scris *Viața Sfîntului Nicolae cel Nou*, Mircea Ciobanul este un Irod sîngeros, un Iulian Apostatul sau un Copronim (și el !): „a îndepărtat din scaun cu mari cazne pe vlădici; unuia i-a tăiat barba, altuia nasul și urechile; pe alții îi scopea și îi arunca în temniță”. Mărturia hagiografului bulgar constituia o dovadă că Mircea, prin procedeele sale față de lăcașurile de cult, pe care le despoia de odoare, a putut da un exemplu lui Despot, cîtiva ani mai tîrziu, și chiar lui Ion Vodă. „Nu a cruțat” — spune același izvor — „nici averile care, după legi și pravili, fuseseră lăsate moștenire de vechii domni oblăduitori ai țării, răposați întru sfințenie. Unele dintre cele care aparțineau de mulți ani sfintelor mănăstiri, mai ales acelea închinatе pe veci sfîntului munte Aton cu hrisoave domnești, le-a luat, căci nu putea să vadă în față un monah, zicîndu-le *straie cernite*”⁴⁹⁰.

La sfîrșitul veacului al XVI-lea intervin însă elemente noi, capabile să modifice raportul de forțe și, dacă în secolul următor vor mai fi rare momente de tensiune cu autoritățile ecleziastice, domnii nu vor mai reveni la metodele înaintașilor lor. Schimbarea decurge din faptul că, vechile familii domnești stingîndu-se, cel puțin în linie directă, ajung la tron atît în Moldova, cît și în Țara Românească, boieri care consimt să pună interesele clasei lor sub scutul domniei. Regimul nobiliar ce se instalează pentru un veac a restrîns considerabil atribuțiile domnului,

⁴⁸⁸ Gavriil Protul, *Viața Sf. Nifon*, p. 282—283. Cf. N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 194 (pisanla de la Bistrița). Merită semnalată ceea ce s-ar putea numi „obsesia sexuală” a cronicarilor: ca și imoralitatea de care sînt învinuiți Illaș și Ștefan Rareș, perversitatea lui Mihnea se manifestă prin violuri repetate, în circumstanțe deosebit de șocante. În general, istoriografia medievală alături deșfrînarea celorlalte trăsături de caracter ale tiranilor, ca în cazul, lui Ivan cel Groaznic: este chiar un *topos*, datînd de la Caligula și Tiberiu.

⁴⁸⁹ Șt. Andreescu, *La politique de Mircea le Pâtre*, FFSFE, X, 1972, p. 115—122.

⁴⁹⁰ Șt. Ciobanu, *Informations sur l'histoire de la Valachie au XVIIe siècle dans une oeuvre hagiographique bulgare*, Balcania, VII, 1, 1944, p. 140—141, 149—150 (traducerea franceză a textului slavon e, pe alocuri, inexactă, omițînd de pildă comparația semnificativă cu Constantin Copronimul). Datele oferite de acest izvor n-au fost încă suficient utilizate.

le-a confiscat în folosul oligarhiei feudale⁴⁹¹. Echilibrarea concepției domnești și a revendicărilor boierești, pînă atunci opuse într-un dialog fără soluție, are drept consecință înrolarea ideologică a românilor în lupta condusă de „Marea Biserică” împotriva năvalnicei propagande catolice. Primul semn al acestei orientări care, peste rivalități nu deplin domolite, subordona toate puterile țărilor române unei singure și mari cauze: rezistența ortodoxiei, a fost sinodul de la Iași din 1595, ca răspuns la cel de la Brzesk, din același an, prin care rutenii se uniseră cu biserica Romei. Dacă în vremea lui Mihai Viteazul ierarhii greci (Chiril Lukaris, din 1601 patriarh al Alexandriei) sau români (mitropoliții moldoveni Gheorghe Movilă ori Atanasie) mai făceau concesii catolicismului ca un omagiu convenit statelor din centrul și apusul Europei, a căror victorie antiotomană o așteptau, după treizeci de ani ei erau gata, spre a stăvili progresele ofensivei iezuite în sud-est, să atragă aici predicatori calvini și să organizeze chiar în Moldova sau în Cipru un refugiu pentru emigranții protestanți. Influenței catolice și celei calvine, susținută activ de trimisul Provinciilor Unite la Poartă, căruia-i datora tronul Moise Movilă, succesorul acestuia, Vasile Lupu, — poate părtaș la complotul care l-a doborât pe Lukaris — le substituie arbitrajul său în controversele canonice pătimașe pe care le provocase Chiril prin mărturisirea sa de credință „geneveză”⁴⁹². Întocmai ca unul din predecesorii săi bizantini, domnul Moldovei a convocat în 1642 la Iași un sinod care se încheie prin consacrarea unei forme revizuite de Meletie Syrigos a Confesiunii ortodoxe a lui Petru Movilă, alcătuită încă din 1640⁴⁹³.

De fapt, pînă la jumătatea veacului al XVIII-lea, „Marea Biserică” rămîne dependentă de domnii români, binefăcători de o dărnicie fără preget și în neîntreruptă corespondență cu patriarhii, pe care îi găzduiau adeseori la București sau la Iași⁴⁹⁴. Aceste raporturi au trecut uneori prin momente dificile, datorită încălcării drepturilor celor două mitropolii de către patriarhia ecumenică ori de cea a Ierusalimului. Dositei Notaras, a cărui mîndrie suferea greu controlul și sfaturile lui Brîncoveanu, îi amintește acestuia că „legile nu s-au întocmit pe munții Țării Românești”, afirmînd încă o dată că mai presus de acea eparhie provincială stă, ca păzitor al Sfîntului Mormînt, scaunul lui apostolic. Un conflict și mai fățiș izbucnește în 1710, cînd Antim tăgăduiește prerogativa lui Hrisant al Ierusalimului de a stăpîni mănăstirile închinete din țările române

⁴⁹¹ Despre Movilești, cu care începe dictatura clasei boierești, I.C. Miculescu-Prăjescu, *New Data Regarding the Installation of Movilă Princes in Moldavia*, *The Slavonic and East-European Review*, XLIX, 1971, p. 214—234, a demonstrat că se înrudeau cu vechea dinastie. Nu e mai puțin adevărat că Ieremia Movilă, fost boier al lui Petru Șchiopul, a inaugurat o politică internă deosebită de a predecesorilor.

⁴⁹² Vezi nota noastră *En marge d'un livre sur Cyrille Lukaris*, RESEE, VIII, 1970, 4, p. 715—721.

⁴⁹³ Ratificarea solemnă printr-un act al patriarhiei ecumenice a venit abia în martie 1643. Vezi N. Iorga, *Vasile Lupu ca următor al împărașilor de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopol și a bisericii ortodoxe*, AAR, m.s.i., s.III, t.XXXVI, 1913, p. 207—236, și idem, *Bizanț după Bizanț*, p. 161—174, cu îndreptările extrem de minuțioase ale lui Al. Elian, *Contribuția grecească la „Mărturisirea ortodoxă”*, *Balcenia*, X, 1966, p. 107—158. Amintim, de asemenea, că mitropolitul Varlaam al Moldovei a fost în 1639 candidat la scaunul patriarhiei ecumenice (D. Russo, *op. cit.*, I, p. 229—236).

⁴⁹⁴ Principalele materiale sînt adunate în Hurmuzaki, XIII și XIV, la care se adaugă N. Iorga, *Textes post-byzantins*, Bucarest, 1939. Cf. M. Beza, *Bibliotecă mănăstirești în Siria, Atena și insula Hios*, Acad. Rom., mem. secț. lit., s.III, t.VIII, 1936, p. 7—20.

independent de autoritățile bisericești locale⁴⁹⁵. O conștiință atât de intransigentă a drepturilor sale ca a lui Antim nu putea să nu pună în discuție însuși raportul dintre puterea spirituală și cea politică.

Într-adevăr, la el și la câțiva dintre prelații care l-au precedat există tendința de a proclama explicit primatul „stăpînirii arhieresti” în domeniul spiritual, respingînd tutela princiară. Mitropolitul Ștefan I al Ungrovlahiei, din îndemnul căruia s-a realizat prima versiune românească a Sfaturilor lui Pseudo-Vasile Macedoneanul⁴⁹⁶, a avut probabil și inițiativa zugrăvirii unor icoane care prezintă dublul portret al ierarhului și al domnului (Mihnea al III-lea sau Matei Basarab), îngenunchiați alături în atitudinea de rugă⁴⁹⁷. Nu e lipsit de interes amănuntul că acest mitropolit, care s-a distins printr-o stăruitoare activitate culturală, era de obîrșie țărănească⁴⁹⁸. Fie aceste veleități de independență, fie amestecul în intrigile pentru succesiunea la domnie ale lui Constantin Șerban îi atraseră din partea bătrînului Matei Basarab caracterizarea înciudată: „viclean și de fire acru la mațe”, precum și înlocuirea vremelnică în scaun cu Ignatie „sîrbul” (de fapt, bulgar din Nicopole). După acest episod necanonice, păstoria sa continuă din 1655 pînă în 1668⁴⁹⁹.

O altă figură interesantă pentru neconformismul său este Ilarion, episcop de Rîmnic (30 iunie 1693 — 16 martie 1705), înlăturat ca suspect de catolicism, învinuire cu atât mai gravă cu cît venea după victoria uniatismului în Transilvania și era susținută de „latinofronul” Dositei al Ierusalimului⁵⁰⁰. Din faptul că două manuscrise provenite de la Rîmnic (mss. 1 788 și 319) cuprind, pe lîngă scrierile parenetice atribuite lui Vasile I și Agapet, o traducere a celebrului fals *Donatio Constantini*, s-a dedus că Ilarion se făcuse apărătorul autonomiei eclesiastice și că, în acest scop, nu șovăia să-și aleagă o îndreptățire ilustră din literatura catolică⁵⁰¹. Or, nici cea dintîi presupunere nu este încă dovedită, iar în privința izvorului lucrurile stau altfel. *Donatio Constantini*, cunoscută în Rusia nu numai în tîlmăcire slavonă din grecește, dar chiar în originalul latin, obținut de mitropolitul Ghenadie al Novgorodului încă de prin 1500, a fost adoptată

⁴⁹⁵ N. Iorga, *Nouii contribuții la istoria bisericii noastre. I. Mitropolitul Antim Ivireanu, în luptă cu Ierusalimul pentru drepturile bisericii sale*, BOR, LII, 1934, p. 721—725; Al. Elian-Antim Ivireanu, *apărător al prerogativelor scaunului mitropolitan al Ungrovlahiei*, Studii teologice, seria a II-a, XVII, 1966, p. 519—530.

⁴⁹⁶ Al. Dușu, *Cărțile de înțelepciune*, p. 73, n. 24.

⁴⁹⁷ Al. Efremov, *Portrete de donatori în pictura de icoane din Țara Românească*, Buletinul monumentelor istorice, 1, XL, 1971, p. 42—47. Am mai atras atenția asupra semnificației ideologice a alăturării celor două figuri în recenzia la cartea citată a lui Al. Dușu, în RESEE, XI, 3, 1973, p. 579.

⁴⁹⁸ V. Cîndea, *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, RESEE, VI, 1968, p. 268—271. Vezi și pisania bisericii din Costești, satul său natal, la N. Iorga, *Inscripții*, II, p. 331—332.

⁴⁹⁹ *Ibid.*, I, p. 122—123; Hurmuzaki, XIV/1, p. 195—197. „Părtaș cu cei ce au stricat orînduiala și s-au ridicat împotriva domnului”, mitropolitul „s-a făcut vinovat de scandale și de vătămare pentru obște și ce e mai rău decît orice, a fost dovedit că a țesut uneltiri și împotriva domnului țării”.

⁵⁰⁰ *Condica sîntă*, ed. Ghenadie Enăceanu, I, p. 95—97. O însemnare, aflată încă în 1928 în colecția economului D. Furtună, îl arată pe Ilarion la 15 sept. 1708 ca „piscupul proin Rîmnic nastavnic sfintei m-ri Snagov” (după o informație dată de D. Furtună lui N. Iorga, în vederea ediției a doua din *Istoria bisericii românești*).

⁵⁰¹ Al. Dușu, *op. cit.*, p. 71—72, consideră chiar că vlădica înțelegea „să reactualizeze atitudinea papalității față de imperiu” și, deși înclină să admită pentru pătrunderea *Donafiei* în cercurile intelectuale românești un intermediar slav, declară totodată „probabil ca intermediarul să fi fost grecesc”, încheind, cu șapte rînduri mai jos: „Nu este exclusă nici o traducere directă din latină”.

de sinodul din 1551 și figura în „Stoglav” (cap. 60). Prezența sa de la acea dată în legislația bisericească rusă vădește atît năzuința clerului de a-și asigura beneficiul veșnic al privilegiilor acordate de înaintașii lui Ivan al IV-lea, cît și considerarea Moscovei ca „a treia Romă”. Cînd, în 1653, patriarhul Nikon a îndeplinit ediția codului ecleziastic rus, *Kormocia kniga*, replică directă la codul civil (*Ulojenie*) din 1649, el a încorporat în acest monument juridic textul *Donației*, socotită valabilă de biserica ortodoxă, pe baza comentariului lui Theodor Valsamon la Nomocanonul celor XIX Titluri și a *Sintagmei* lui Matei Vlastaris⁵⁰². Aceste lămuriri sînt desigur foarte importante pentru filiația textului și, nu mai puțin, pentru interpretarea prezenței lui în miscellaneele contemporane muntene: acțiunea lui Nikon, care declara că „preoția stă mai presus de împărăție” și l-a obligat pe Alexei Mihailovici să-și ceară solemn iertare pentru uciderea mitropolitului Filip, săvîrșită cu un secol în urmă de Ivan cel Groaznic, n-a rămas fără ecou în Țara Românească. Cuvintele *Donației* traduse de Vlad Grămăticul pentru episcopul Ilarion: „unde iaste stăpînire arhierescă și capul credinței cei bune creștinești care au fost așzată de împăratul cel ceresc, acolo nu se cade să fie biruitor împăratul cel pămîntesc” fuseseră chiar acelea citate în apărarea sa de patriarhul depus în procesul poruncit de către țar.

Succesorul lui Ilarion, Antim Ivireanul, se va preocupa și mai activ să despartă „cinstea domniei” de „cinstea lui Dumnezeu”, pe care el o are în pază⁵⁰³. Predicînd în prezența domnului, de ziua lui chiar, mitropolitul exclamă: „cununa cea împărătească are despărteală de mitra cea arhierescă” și „pre dreptate zice marele Constandin sfinților părinți de la săborul cel dintîi: *Voi în beserioă, iar eu afară de beserioă sînt pus de Dumnezeu episcop*”⁵⁰⁴. La care Brincoveanu îl va pune să răspundă pe istoriograful său oficial: „O, cît iaste fără de cale și fără de cuvîntă părții cei bisericești a să amesteca în lucrurile cele politicești și în politiia și în eparhiia ce să află a să arăta zavisnec și turburătoriu și turmii cei încredințate lui păgubitoriu, și”—aici, critica ascuțită își precizează ținta—„făcătoriuului lui dă bine, carele în stepena și cinstea vlădicii l-au adus și l-au innălțat, vrăjmaș și înpotrivnec, lueru foarte neplăcut și lui Dumnezeu și oamenilor”⁵⁰⁵.

Așadar, motivul real al conflictului dintre mitropolit și domn atît în cazul lui Antim, cît și în acela al moldoveanului Dosoftei, și el depus ca urmare a unei acțiuni antiotomane, poate și în celelalte pe care le cunoaștem mai puțin, a fost de ordin politic. Criticile aduse de cei doi prelați amintiți conducerii domnești și demersurile lor fățiș antiotomane au provocat depunerea lor. Divergențele cu privire la privilegiile bisericii constituie un aspect secundar, care nu face decît să pună în evidență anacronismul unora din argumentele invocate pentru o cauză politică ce se va dovedi dreaptă în perspectiva istorică. Dar tot atît de justificată era și întărirea autorității centrale, tendința sa „preiluministă” de a subordona instituția ecleziastică factorului politic, și în această privință exista, de asemenea

⁵⁰² W.K. Medlin, *Moscow and East Rome*, p. 112, 183—184. *Donația* a fost invocată și la sfîrșitul secolului al XVII-lea de patriarhul Adrian al Moscovei (*ibid.*, p. 216). Cf. O. Hoetzsch, *op. cit.*, p. 68.

⁵⁰³ Antim Ivireanul, *Opere*, p. 228—234 (scrisorile către Brincoveanu din 1712).

⁵⁰⁴ *Ibid.*, p. 86. Vezi și mai sus, n. 169 și 170 pentru titlurile de „επισκοπος τῶν ἐκτός” ale împăraților bizantini.

⁵⁰⁵ Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab*, p. 183.

în Rusia, un exemplu ce n-ar fi putut fi străin domnilor români. Prin suprimarea patriarhiei moscovite, pe care o va înlocui abia în 1721 cu Sfântul Sinod, Petru I violase principiul tradițional al egalității celor două autorități coexistente, laică și bisericească. Brincoveanu sau frații Cantemir, dintre care Antioh ocăra în gura mare pe vlădica de Huși, amenințându-l că-l rade, iar Dimitrie a exercitat și el o tutelă strictă asupra bisericii moldovene, nu se gîndeau la o atît de radicală modernizare a statului, litigiile lor cu frunțașii clerului rămînînd în limitele unei experiențe seculare.

Ultima dintre problemele fundamentale ale statului și societății pe care vom avea-o de examinat în aceste pagini o reprezintă *relațiile domniei cu boierimea*—cu cea de origine grecească îndeosebi.

Raporturile dintre domnie și boierime în secolul al XVI-lea

La moartea lui, Ștefan cel Mare lăsase o situație internă de relativ echilibru, ce pare a se fi prelungit întimpul domniei primului său urmaș: autoritatea centrală considerabil întărită și sprijinită pe o largă bază socială, opoziția boierească decimată și nevoită să-și continue lupta împotriva domnilor din afara hotarelor țării. Minoritatea lui Ștefan cel Tânăr (1517—1522) a creat condițiile unei regrupări a forțelor boierești, care au suferit însă chiar în 1523 o înfringere zdrobitoare. Următoarea înfruntare cu domnia, în 1538, va fi victorioasă dar numai datorită presiunii externe, culminînd prin invazia otomană. În Țara Românească, în aceeași perioadă, pozițiile cîștigate de turci au impus clasei stăpînitoare o politică de neutralitate, singura favorabilă intereselor economice de mijlocitoare a circulației produselor comerciale între orașele Transilvaniei și Peninsula Balcanică. Recunoașterea vasalității față de Ungaria de către Mihnea cel Rău în 1509 a provocat un singeros conflict cu cea mai puternică facțiune boierească, a Craioveștilor, care a ieșit în cele din urmă învingătoare⁵⁰⁶. În deceniile următoare, consolidarea privilegiilor boierimii a progresat, paralel cu accentuarea dependenței țării față de Poartă. Confruntarea aproape neînteruptă, cu excepția anilor de domnie a lui Neagoe Basarab, dintre clasa feudală și puterea centrală și-a schimbat sensul către mijlocul veacului al XVI-lea, după un șir de biruințe turcești, cînd Mircea Ciobanul—ca și Alexandru Lăpușeanu în Moldova—a recunoscut zădărnicia politicii de echilibru între statele Europei centrale și Imperiul otoman, angajîndu-se cu hotărîre pe calea colaborării cu acesta din urmă⁵⁰⁷. Acest viraj istoric a fost marcat în amîndouă țările de execuții în masă ale boierilor, ce arată iarăși că era vorba de o luptă pe viață și pe moarte.

Pe drept, tradiția transmisă printr-unul din „cuvintele” lui Neculce pune în legătură aceste evenimente dramatice cu schimbarea politicii externe a Moldovei—„zicū să-l fie învățat turcii să taie boierii”, se spune despre Lăpușeanu, nu fără a adăuga: „și au trimis și au ales din curteni

⁵⁰⁶ Foarte interesantă inscripția de pe platra de mormint a lui Mihnea, repusă în circulație, după Xenopol, de Șt. Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul” pînă la Mihai Viteazul*, Buc., 1970, p. 85—86.

⁵⁰⁷ Șt. Andreescu, *art. cit.*, consideră ciocnirile dintre domn și boieri între 1545 și 1588 ca o luptă între două concepții de politică externă. Credem totuși că boierimea nu păstrase iluzia unei „recuceriri a independenței totale pe calea armelor”, ci se mulțumea să nădăjduiască revenirea la „echilibrul de forțe externe” ce i-ar fi permis pe plan intern — aspect lăsat la o parte în articol — să substituie statul centralizat domnesc un tip de stat nobiliar.

de țară pre Racovițești și pre Sturzești și pre Bălșești și pre alții mulți”⁵⁰⁸. Într-adevăr, urmarea a fost înlocuirea boierimii vechi printr-una „nouă”, înălțată în ranguri după principiul devotamentului personal (sau al familiei) față de domnie. Nouă este această boierime, nu cum s-a crezut⁵⁰⁹, prin originea ei socială, ci prin natura puterii ei. Fenomen pînă la un punct asemănător cu prefacerile sociale din Rusia contemporană⁵¹⁰, centralizarea statelor feudale românești a influențat profund stratificarea socială—pînă atunci, spontană—și i-a dat, cel puțin pentru cîteva decenii, cu totul alt caracter. Ceea ce pare să se fi petrecut a fost suspendarea privilegiilor de imunitate fiscală și distribuirea de către domnie a dregătoriilor nu în raport cu poziția social-economică a celor chemați să ia parte la guvernare, ci după importanța serviciilor aduse de ei statului (principiul „credincioasei slujbe”)⁵¹¹.

Dintr-o clasă socială a cărei putere decurgea direct din stăpînirea de moșii, boierimea tinde să se transforme acum, sub presiunea autorității centrale, într-o nobilime de funcții, o „clasă politică”⁵¹². Faptul că, pentru a forma noile cadre de conducere a statului, domnia s-a adresat tot „clanurilor” feudale n-are nimic surprinzător, deoarece cultura necesară spre a face față sarcinilor cîrmuirii ca și posesiunea unor mijloace militare (cai, arme), un întreg ansamblu de aptitudini, constituiau monopolul lor. Admițînd deci, ca ipoteză provizorie, existența simultană, pentru o perioadă, a două boierimi, vom adăuga că, foarte repede, „clasa politică” a năzuit să devină clasă socială și a profitat de exercitarea puterii politice spre a-și consolida patrimoniul funciar ce reprezenta, în condițiile deselor schimbări de domnie, singura garanție a stabilității pozițiilor ei. Cînd ea va relua, pe seama sa, conflictul „normal” cu domnia, succesul îi va fi asigurat: instituirea regimului nobiliar datează de la începutul secolului al XVII-lea⁵¹³.

Problema boierimii de origine greacă

În acest grup eterogen au jucat un mare rol elementele aromân și levantin, clientela constantinopolitană a domnilor numiți de Poartă. Îmbogățindu-se prin comerț—tranzitul prin Țara Românească și Moldova al unor produse din Imperiul otoman către Polonia sau Transilvania—, nume-

⁵⁰⁸ Ion Neculce, *Letopiseșul*, p. 111.

⁵⁰⁹ D. Mioc, în *Istoria României*, II, p. 863—867. Majoritatea observațiilor autorului rămîn valabile, deși, după douăzeci de ani, beneficiem de cercetări prosopografice mai adîncite. Indispensabilul instrument de lucru care e *Dicționarul marilor dregători* al lui N. Stoicescu a dovedit că numeroase familii trecute pe primul plan în perioada ce ne interesează (Îndeosebi Goleștii și Buzestii) descind, direct sau prin alianță, din „vlastelinii” veacului al XV-lea.

⁵¹⁰ Eugen Stănescu, în *Istoria României*, II, p. 769. Vezi S.M. Kashtanov, *The Centralized State and Feudal Immunities in Russia*, *The Slavonic and East Europe Review*, XLIX, 1971, p. 235—254.

⁵¹¹ B. Cămpina, *Cercetări cu privire la baza socială*, p. 30, despre aplicarea primului sistem de către Alexandru cel Bun.

⁵¹² Vezi sugestiile de metodă ale lui Roland Mousnier, *Les hiérarchies sociales de 1450 à nos jours*, Paris, 1969, p. 106—116. În urma lor, ne putem pune întrebarea dacă societatea medievală românească nu s-a considerat cumva pe sine, fără ca aceasta să corespundă realității decît pentru scurtă vreme, ca o societate „liturgică”, organizată în scopul exclusiv al slujirii statului.

⁵¹³ Eugen Stănescu, studiul introductiv la *Cronicari munteni*, I, p. XXV—XXVI. Vezi două comunicări la al XIII-lea congres internațional de științe istorice (Moscova, 1970): J.A. Gierowski, *L'Europe Centrale au XVIIe siècle et ses principales tendances politiques*; P. Goubert, J. Meyer, *Problèmes de la noblesse au XVIIe siècle*. Cf. dezbaterile despre „regimul boieresc”, publicată în *Revista de istorie*, 32, 1979, nr. 5, p. 941 și urm.

roși greci veniți în suita domnească (mai ales cei din insule) ca furnizori sau creditori și-au păstrat condiția socială „burgheză”, alții (adesea epiroți) au fost „innobilati”, ajungând în funcții de seamă. Spre deosebire de emigrația sîrbească, cea grecească se prezenta ca un grup compact și foarte dinamic, o concurență puternică pentru boierimea de țară, indiferent ce cauză ar fi îmbrățișat ea. Această amenințare, venită din partea unor nenobili, a avut efectul unui catalizator psihologic. Boierimea, tot mai preocupată de natura prerogativelor ei sociale vechi de trei secole, începe să reflecteze asupra lor, ca să se definească mai bine pe sine și să se diferențieze de rivalii străini. Fără îndoială, e de presupus că în elaborarea colectivă a unei concepții a clasei boierești despre sine a intervenit și exemplul nobilimii polone sau al celei maghiare din Transilvania. Boierii moldoveni pribegi în Polonia sau doar aflați acolo în misiune diplomatică, au primit nu arareori diploma de „indigenat” echivalentă cu un titlu de noblețe⁵¹⁴. Lăsăm aici la o parte cazurile de pretendenți la tron pentru care o genealogie amănunțită și cit mai ilustră era o obligație profesională⁵¹⁵. În secolul al XVII-lea, se generalizează uzul însemnelor heraldice: în relațiile cu magnații unguri, boierii români își sigilează scrisorile cu peceți purtînd blazoane și inițialele lor⁵¹⁶. Interesant este că și la slavii de sud conștiința de clasă nobiliară se manifestă în aceeași vreme⁵¹⁷.

Drept urmare, în forma de exprimare cea mai curentă pentru acest mediu social—nu cronicile, ci inscripțiile, de la pisani la epitafuri—capătă o frecvență și o precizie din ce în ce mai mare sentimentul aristocratic. După cum stă scris pe piatra sa de mormînt de la Arnota, cu data 1646, vornicul Danciu Brîncoveanu era „de bună rudă boiaren”, iar descendentul său Constantin vodă, deși nu era decît spătar în 1683, își manifesta în pisania de la Bistrița mîndria de a aparține unor familii de indiscutabilă noblețe, „dăspre tată trăgîndu-se din veachia dungă a Craioveștilor, cari și Băsarăbeștii să chiamă și dăspre mamă și mai din bătrîna și împărăteasca casă a Cantacuzenilor”. Mai tîrziu, în 1699, pe lepedea tombală a mamei sale de la Brîncoveni, domnul va aminti că Stanca fusese „fata lui jupan Constandin den vechiu și împărătescu rod Cantacuzin”. În 1710 erau îngropate la Mitropolia din Tîrgoviște „oasele dumnealui de bun neam răposatului” Constantin Corbeanu, vel pitar, fiu al banului Vintilă Corbeanu și al Ilincăi Cantacuzino. În sfîrșit, pisania de la biserica bucu-

⁵¹⁴ Unui grup de boieri moldoveni în frunte cu Nestor Ureche i se acordă această favoare în 1607 (N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 161, n. 1). Este și cazul Costineștilor, v. P.P. Panaitescu, *Știri noi despre Miron Costin și familia lui* (extras din *Omagiul lui I. Bianu*), Buc., 1927, p. 1—8, și idem, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, AAR, m.s.i., s.III, t.IV, 1925, p. 255. De asemenea, Apostol Catargiu este innobilat de Sobieski în 1676 (Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, IX, Iași, 1914, p. 169—184). Chiar unor reprezentanți ai boierimii noi, de origine levantină, li se recunoștea noblețea de dieta polonă, ca lui Bartolomeo Bruti în 1590 (A. Veress, *op. cit.*, III, p. 214; A. Pippidi, *Quelques drogmans*, p. 237). Cf. C. Rezachevici, *Privilegiile de indigenat polon acordate locuitorilor din țările române*, *Revista de Istorie*, 28, 1975, nr. 5, p. 1095 și urm.

⁵¹⁵ Sperăm că interesul unor asemenea documente pentru istoria psihologică a sud-estului european să reiasă dintr-un viitor studiu al nostru.

⁵¹⁶ A. Veress, *op. cit.*, XI, p. 101, 155, 168, reproduce sigiliile logofătului Pavel Contăș (1668), al hatmanului Grigore Hăbășescu (1674) și al lui Stroie Leurdeanu (1675). Cel din urmă este și el autentic, împotriva părerii editorului care n-a recunoscut literele B (vornic), ω (ot) și Γ (Golești). Obiceiul se răspîndise și la boierii greci, cf. *ibid.*, p. 102, de exemplu Stamatie Leondari postelnicul, originar din Chios, căsătorit cu Tudosca Boul.

⁵¹⁷ Vezi Aleksandar Matkovski, *Grbovite na Makedonija*, Skopje, 1970 (publicație de care am luat cunoștință prin bunăvoința îndatoritoare a kolegei Eugenia Ioan).

reșteană a Sfinților Apostoli menționează pe ctitori—„prealuminatul, împărătescul neam al Cantacuzineștilor”⁵¹⁸.

Nu întâmplător, din cele cinci inscripții examinate, patru au legătură cu Cantacuzinii, familie cu o individualitate puternică în mijlocul societății boierești a timpului, afirmată și prin solemnul portret colectiv de la Filipești⁵¹⁹. În jurul lor se va duce, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, polemica între boierii „pămînteni” și „greci”.

Am văzut că această rivalitate poate fi urmărită în trecut pînă în 1575⁵²⁰. În același sens sînt grăitoare unele acte de la începutul domniei lui Leon Tomșa în Țara Românească, referitoare la egumenii greci⁵²¹. Aceste măsuri sînt reluate, după cîteva luni, la 15 și 23 iulie 1631, în cadrul unui program de reforme xenofobe adoptate de marea adunare a țării („boiari mari și mici și roșii și mazilii și toți slujitorii”). În realitate era vorba de a fi făcuți răspunzători grecii de agravarea exploatării, în scopul de a abate asupra lor nemulțumirea maselor populare. După un procedeu clasic de diversivone, sortit să reușească date fiind virtuțile acordate monarhului de mentalitatea medievală, se spune în acest act că grecii au înstrăinat „oamenii țării de către domnia mea cu pizme și cu năpăști și asuprind săracii fără milă, arătînd vrăjmășie cătră toți oamenii țerii”⁵²². Dovada că denunțarea grecilor era numai un pretext pentru a reface în ultimul moment alianța dintre boieri și domn se găsește într-unul din punctele acestei *charte*: „județul să nu se mai arunce cu sila asupra boiarilor”⁵²³. Deși pretindeau că au pus mina pe arme „ca să ne luom țara și să scoatem grecii și dușmanii noștri cari au spart casele noastre”⁵²⁴, pribegii din Transilvania, în frunte cu Matei Basarab, au continuat să lupte contra lui Leon Tomșa pînă la detronarea lui⁵²⁵.

⁵¹⁸ N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 120—121, 194, 203, 266; II, p. 73. Cf. *Inscripțiile medievale ale României*, I, p. 370 (pisană de la București).

⁵¹⁹ Versurile compuse la moartea postelnicului Constantin Cantacuzino amintesc de strămoșii lui „Incoronați din vechime” — Καντακουζηνῶν γέννα παλαιοσπεφῶν (Al. Elian, *Epigrame funerare grecești în epoca fanariotă*, SMIM, I, 1956, p. 336). Nici ultimul editor, nici N. Iorga care a publicat acest „epitaf” în *Operele lui Constantin Cantacuzino*, Buc., 1901, p. 11, n-au cunoscut existența unei alte copii la Londra (British Library, Add. Ms. 10016, f. 94). Aceasta a fost editată în revista din Salonici Γρηγόριος Παλαμᾶς, 4, 1920, p. 559—560, și în studiul postum al lui P. G. Zerlentis, Παυλάκις Κριτόπουλος, Atena, 1923, p. 15—16. Autorul versurilor pare a fi Gabriel De Nores, din vechea familie cipriotă, în 1667.

⁵²⁰ V. mai sus, n. 253. De asemenea, am mai semnalat că instrucțiunile lui Sigismund al III-lea către Kochanowski din 1601 conțin recomandarea ca să fie ales domn al Țării Românești „un om de rit grecesc, nu de neam grecesc” (I. Nistor, *Tratatulele lui Mihai Viteazul cu Polonia*, AAR, m.s.l., s.III, t.XVI, 1934, p. 66).

⁵²¹ DRH, B, XXIII, p. 4—5, 80—81 și 98. Ultimul document, de la 14 februarie 1630 cu privire la Dealul, declară că „ceea ce a fost venitul sfintei mănăstiri l-au tot luat strănlil care au fost egumeni și au plecat de la sfînta mănăstire”, și, pentru a înlocui aceste abuzuri cu o dare fixă, închină mănăstirea ca metoh la Ivron. Vezi *ibid.*, p. 139—143 (7 aprilie).

⁵²² *Ibid.*, p. 407. O frază-cheie, repetată apoi invariabil cu alte ocazii: „Aflatu-se-au și se-au adevărat cum toate nevolle și sărăcia țerei se începe de la greci striini, carii ameastică domnille și vînd țeara fără milă și o precupescu pre camete asuprite” (*ibid.*, p. 406, 412).

⁵²³ *Ibid.*, p. 408.

⁵²⁴ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 103.

⁵²⁵ Au fost învinși în lupta de la Slobozia-București, la 23 august 1631 (*Inscripții medievale*, I, p. 406). Devenit domn, Matei va lua în 1639 hotărîrea ca 22 de mănăstiri „să fie în pace de călugări străini cărora li s-au fost dat pentru mitele lor” (Const. V. Obedeanu, *Grecii în Țara Românească, cu o privire generală asupra stării culturale pînă la 1717*, Buc., 1900, p. 19—24). Vezi și Val. Al. Georgescu, *Le chrysobulle valaque du 15 juillet 1631 et sa place parmi les types de „cartae libertatum”*, *Album Elemer Malysz*, Bruxelles, 1976, p. 335—357 (= *Hrisovul din 15 iulie 1631 al lui Leon Vodă Tomșa în Țara Românească și problema „cărșilor de libertăți”*, *Revista de istorie*, 29, 1975, p. 1013—1029).

Influența postbizantină creștea odată cu instăpînirea dregătorilor greci pe funcțiile de conducere. În Țara Românească, față de numai 10 mari boieri greci în ultima jumătate a secolului al XVI-lea, sînt în veacul următor cel puțin 42, luînd în considerație doar prima generație venită în țară. În Moldova nu sînt decît, cel mult, 7 pînă la 1600, dar vreo 50 după această dată ⁵²⁶. Absența albanezilor și a unor italieni din familiile stabilite în Imperiul otoman, de obicei confundați în aceeași categorie („levantini”), ca și ignorarea unei numeroase clientele care ocupa posturi lucrative, deși obscure, fac acest calcul să fie, probabil, mult inferior realității.

Trebuie, de asemenea, atrasă atenția asupra ascendentului de care se bucurau la Constantinopol și în țările române trei familii din Fanar : „Scarlat”, adică viitorii Mavrocordați, Duca și Kavakes ⁵²⁷. Acestea, după informațiile unui fost rezident imperial la Poartă, dețineau încă din 1629 un loc de frunte printre arhonți și se înrudeau cu domnii români. Scarlat, bunicul Exaporitului, era socrul lui Alexandru-vodă Coconul. Stolnicul Duca, apoi comis, a fost însărcinat de Radu Mihnea și Miron Barnovschi cu misiuni diplomatice, fiind răsplătit cu moșii în Moldova. Din aristocrația bizantină descind Kavakes : din Peloponez, unul din ei, Filip, venind în Moldova la sfîrșitul veacului al XVI-lea.

Prin acea endogamie caracteristică grupurilor sociale neîncrezătoare în forța lor politică, urmașii vechilor familii provinciale grecești, atrași de capitala imperiului și de principatele dunărene care începeau să li se deschidă, își consolidează poziția. De pildă, postelnicul Dimitrachi Paleologu, cumnatul fraților Ieremia și Simion Movilă, era unchiul lui Constantin Asanis, care a fost mare elucer în Țara Românească sub domnia propriului său cumnat, Alexandru Coconul, ambii fiind ginerii lui Scarlat Grama. Constantin Ruset cuparul, al cărui frate, Antonie, va domni și el în Moldova, era, de asemenea, cumnatul lor, prin căsătoria sa cu o Asanina, din care se trage familia Rosetti. Văr cu ei era postelnicul Ioan Caragea, fiul surorii aceleiași Scarlat. Fiul lui Constantin Asanis, Curt Celebi, capuchehaie al Moldovei la Poartă, și-a căsătorit un fiu cu fiica fostului logofăt moldovean Luca Stroici și o fiică cu fiul lui Alexandru-vodă Iiaș, acel Radu pe care Poarta l-a numit domn al Țării Românești în 1632. Totodată, un alt nepot de soră al lui Dimitrachi Paleologu,

⁵²⁶ Calculele cu totul aproximative, bazate pe listele întocmite de N. Stoicescu, *op. cit.*, și completate pe alocuri de noi. De problemă s-a ocupat și Ion Ionașcu, *L'influence des Grecs des Principautés Roumaines dans la vie politique de ces pays*, în *Symposium. L'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 217—228. Val. Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești*, p. 100—101, a procedat la aceiași sondaj, ajungînd la aceleași rezultate. Pînă acum, deși depășită în parte, singura lucrare despre familiile grecești din Principate este excursul genealogic adăugat de I.C. Filitti la *Arhiva Gheorghe Gr. Cantacuzino*, Buc., 1919, p. 245—300.

⁵²⁷ G. Hofmann, *Patriarchen von Konstantinopel. Kleine Quellen—beiträge zur Unionsgeschichte*. Orientalia Christiana, XXXII, 1933, p. 33. Sebastian Lustrier von Liebenstein, trimis imperial la Poartă (1624—1629), scrie din Viena, la 1 dec. 1629, într-un raport către papa Urban al VIII-lea : „Licet Graeci immani servitutis quod trahunt iugo multum ab antiqua nobilitate degenerarint, et plerique mechanicis artibus stipendia quaerere cogantur, quia tamen ex illis tres familiae caeteris et opibus et potentia praefereantur et modernis Valachiae et Moldaviae principibus affinitatis vinculo magna cum potestate et opum facultate coniunctae sunt, nimirum Scarlatiana, Ducum et Cavacorum, ideo eorum animi ac per eosdem dicti principes propter consequentiam provinclarum, quas gubernant gratia, favore et cum Pontificia tum Caesarea benevolentia, devinciendi videntur et captivandi”. N. Bees, *Drei Urkunden der Bruderschaft des Tatarna-Klosters*, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, 16, 1940, p. 221, a menționat un document slavon referitor la o danie a unui domn al Moldovei către această mănăstire, ctitorie a lui Scarlat — prin urmare ar fi putut fi un hrisov de la Alexandru Coconul din 1629—1630.

vistierul Constantin Ramadani era și el văr cu Ioan Caragea și, prin alianță, cu Constantin Ruset. El a avut un fiu, pe Alexandru mare postelnic, care avea „trecere și cinste” la Antonie-vodă, fiind nepotul său de văr⁵²⁸. Exemplele s-ar putea înmulți, dacă înșirarea acestor încalcite înrudiri n-ar deveni fastidioasă. Concluzia este că pătrunderea în țările române, apoi acapararea aici a celor mai înalte funcții le-au fost asigurate familiilor grecești printr-un bine chibzuit sistem de legături matrimoniale și nepotism.

Fără ca studiile de prosopografie postbizantină, încă prea puțin dezvoltate, să poată întotdeauna reconstitui integral filiația, majoritatea acestor dregători de origine grecească se dovedesc descendenți ai „eupatrizilor” care, în Peloponez, în Cipru sau la Veneția, își revendicaseră de la începutul secolului al XVI-lea legătura cu Bizanțul de curînd pierdut. Asanis, Paleolog, Duca, pot fi uneori omonimii înșelătoare: nume de familie au ajuns simple prenume, redevinând apoi nume de familie, fără nici o valoare ca probă genealogică⁵²⁹.

Pe de altă parte, trebuie să convenim că originea bizantină, chiar cînd este autentică⁵³⁰, e rareori remarcată în mediul românesc contemporan. Ea interesa eventual pe apusenii erudiți care veneau la Constantinopol să contemple ruinele imperiului și, în mediul „prefanariot”, hrănea un nemărturisit orgoliu, dar n-ar fi servit la nimic în țările române, unde boierimea, nelipsită totuși de sentiment istoric, era mai sensibilă la propriul ei trecut. Singurii care o invocă sînt Cantacuzinii, începînd cu postelnicul Constantin, capul stirpei.

Despre acesta, un izvor extern menționează că făcea parte din „familia împăratului Constantin care zidise Constantinopolul⁵³¹.” Sursele interne, în schimb, caută să sublinieze solidaritatea de interese a Cantacuzinilor cu boierimea țării. Despre postelnic se spune că „și el era moșnean într-însă, cu case și cu olate, ca și alți boiari”⁵³². Mai mult, letopisețul cantacuzinesc îl înfățișează ca un arbitru între „pămînteni” și „grecii țarigrădeni”, însă favorizînd pe cei dintîi: „domnii greci țarigrădeni cădea la picioarele lui și-i făgăduiau bani mulți și-l ruga ca să facă pre unul dintru ei domn. Iar el, știînd că sînt greci avani și încărcăți de datorii, nici unuia nu i-au făgăduit, iar pentru binele țării, ca să nu o prade și să o jăhuiască, cum sînt ei învățați”⁵³³. Nici bogata

⁵²⁸ Curt Celebi era fratele lui Veniamin Asanis, mitropolit de Paros și Naxos în 1632–1637. Vezi C.I. Andreescu, *Documentele satului Măcișeni din finutul Covurluiului*, Arhiva românească, X (1945–1946), p. 197–269; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 157–158, 322, 327, 368, 373, 433; *Catalogul documentelor moldovenești din Arh. Ist. Centrală*, III, 1968, p. 409, 421. Despre Iani Caragea, „nepot al lui Grama Scărlet” mai vezi N. Iorga, *Inscripții*, II, p. 137–138, și DRH, B, XXIII, p. 23–24. Despre Constantin Ramadani, „ce-au fost vistiarnic, nepotul Chiriței postelnic”, cf. N. Iorga, *Legături românești cu muntele Sinai*, p. 338.

⁵²⁹ Totuși, supraviețuitori ai aristocrației bizantine apar pe la 1690: Vatatzes și Diplovatatzes (M. Crusius, *Turcograecia*, p. 91; I.C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Gr. Cantacuzino*, p. 296; N. Iorga, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 184–185, 187). Banul Mihai Cantacuzino avea satisfacția de a găsi în Du Cange pe strămoșii ginerelui său, Manolache Vatațe (*ibid.*, p. 197, 198, 379–386).

⁵³⁰ În cazul familiei Caragea ea nu este cîtuși de puțin sigură, în ciuda aserțiunilor — dealtfel timide — ale unuia dintre descendenți, C.I. Karadja, *Sur l'origine des Karadja*, RHSEE, XV, 1938, p. 222–226.

⁵³¹ G. Kraus, *op. cit.*, p. 571.

⁵³² *Cronicari munteni*, I, p. 182.

⁵³³ *Ibid.* În introducerea la această ediție, E. Stănescu a analizat cu ascuțime sensul istoric al polemicii antigrecești (p. LXXIV și urm.).

literatură politică prilejuită de „reabilitarea” postelnicului nu pomeniște nici un cuvînt despre noblețea lui constantinopolitană ei, dimpotrivă, pune accentul pe faptul că „de cînd s-au moștenit aceștii țeară sînt trecuți ani 50 și mai bine” și că, în tot acest timp, „au fost lăcuioriu și pătimaș neapărat la toate nevoile țării”⁵³⁴.

Să ne oprim deocamdată aici. În această atmosferă ostilă grecilor, în care nu se vorbește despre cultura și istoria lor sau, atunci, se întrebuintează constant un ton denigrator, e greu de închipuit traducerea unui tratat de retorică în care, citîndu-se Aristotel, Platon, „atîția filosofi ca niște sori”, Homer, Pindar și mulți alții care și-au arătat talentul „la meșteșugu poeticescu”, să se răspundă printr-o înfruntare fățișă „ce rizi, o zavistnice al slavei grecești?”⁵³⁵. E mai probabil ca textul românesc — dacă e într-adevăr o traducere — să dateze din secolul al XVIII-lea decît de la sfîrșitul celui precedent. Originalul însă poate fi din epoca brîncovenească sau chiar mai vechi.

Niciodată nu fusese mai disprețuit Bizanțul în țările române decît în acești ani de dominație practică a lui, printr-o boierime greacă de origine, care-și reneagă orice legătură cu el și printr-o biserică ce repudiază tutela patriarhiei ecumenice, dar nu poate rezista în disputa internă cu domnia decît grație principiilor tradiționale bizantine.

Contestarea tradiției bizantine

Iată astfel ridicată chestiunea tendințelor de contestare a teoriei politice de care ne-am ocupat pînă acum. Ele sînt cu adevărat puternice numai în veacul al XVII-lea. Agravarea dominației otomane și autoritatea cîștigată de boierime față de domnie au permis criticilor provocate de un crescînd dezacord dintre teorie și realitate să se exprime mai liber.

Literatura politică de inspirație boierească, fie că ne referim la istoriografie sau la unele documente publice ori private, este dispusă să-și asume rolul corului, învățat de experiența trecutului, în judecarea tragediei care, cu mereu alte personaje, se joacă înaintea sa.

⁵³⁴ Vezi actele solemne din 1666—1669, publicate de N. Bălcescu în Magazinul istoric, I, p. 398—411, și de N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, p. 64, 70, 77. După cum a observat și I. Ionașcu, *Despre logofătul Stoica Ludescu și paternitatea cronicii „Istoria Țării Românești”*, Analele Universității C. I. Parhon, seria Științelor Sociale, Istorie, nr. 5, 1958, p. 292, există asemănări izbitoare între redactarea acestor hrisoave și textul letopiseșului cantacuzinesc (vezi, pe lîngă exemplele date acolo, expresia rară „a prinde bihă”, repetată în ambele versiuni), dar aceasta nu ajunge pentru a le atribui aceluiași autor, logofătul de cancelarie Dumitrașco Dumbravici, cum a sugerat I. Ionașcu, căci cronicarul, Ludescu sau altul, a urmat pur și simplu documentele. Această „reabilitare” va fi cunoscut mai multe etape, începînd cu cartea sobornicească de la 14 aprilie 1666, semnată și de principalul vinovat de asasinarea postelnicului, Stroe Leurdeanu, încă la acea dată mare vornic, apoi, la 8 septembrie 1668, mărturia lui Radu-vodă Leon și, la 21 aprilie 1669, citația adresată boierilor de mitropolitul Teodosie în procesul intentat de tinerii Cantacuzini lui Leurdeanu, culminînd în sfîrșit cu sentința de la 18 iunie 1669, în urma căreia Stroe a fost călugărit chiar la Snagov, unde fusese ucisă victima sa. Vezi și „Povestea de jale” despre moartea postelnicului Cantacuzino, document al polemicii antigrecești scris totuși în grecește, apoi tradus de Radu Greceanu (*Cronici și povestiri românești versificate, sec. XVII—XVIII*, ed. Dan Simonescu, Buc., 1967, p. 34—48).

⁵³⁵ N. Iorga, *Studii și documente*, XVI, Buc., 1900, p. 51—52. Cf. lauda lîmbii elîne în Pravila logofătului Evstratie (1632).

Un episod caracteristic sînt domniile în Țara Românească și Moldova ale lui Radu Mihnea, „împărăției nu domniei sămănătoare”⁵³⁶. Motivul confuziei între o teoretică „basileia” și monarhia de stil occidental a acestui principe educat la Veneția se găsește în demnitatea neobișnuită arătată de el în relațiile politice externe și într-un anumit sentiment al grandorii manifestat atît în așezăminte (ca ctitoria sa, Sf. Treime din București, căreia i-a rămas numele „Radu Vodă”), cit și în aspectul însuși, somptuos, al curții sale. Totuși, prestigiul de arbitru necontestat în politica internă și protejarea intereselor generale ale clasei stăpînitoare pentru care va fi lăudat de Miron Costin⁵³⁷ se dovedesc a fi o legendă alcătuită numai atunci cînd grupul de familii boierești ocrotite de el și din care făcea parte și cronicarul a pus mina definitiv pe putere⁵³⁸. Atitudinea reală a domnului față de boierii din jurul Buzoștilor, care-l chemau din exil pe Radu Șerban, reiese din violenta ciocnire din 1611 care s-a produs în momentul descoperirii complotului lui Bărcan din Merișani⁵³⁹. Conspiratorii se socoteau „împresurați cu mulțime de greci de la Țarigrad și de la Rumeli”⁵⁴⁰. Pentru boierimea autohtonă care luptase sub conducerea lui Mihai Viteazul ca să-și consolideze dominația asupra țării prin excluderea oricărei autorități superioare (în acest caz a Porții, mai împovăraătoare decît a domnului⁵⁴¹), boierii greci erau agenți ai Imperiului otoman și de aceea, uneltind împotriva lui Radu Mihnea, ea îl numește cu dispreț: „acest domn ture”⁵⁴².

Dacă e să dăm absolută crezare povestirii lui Costin, Radu nu-i favoriza oricînd pe boieri, ei, vechind la respectarea strictă a etichetei introduse de el la curte, visa stabilirea unei concordii sociale pe care se vor strădui să o realizeze urmașii săi Dumitrașcu Cantacuzino, Constantin Duca, Antioh și Dimitrie Cantemir, Nicolae Mavrocordat⁵⁴³. Obiectiile

⁵³⁶ Miron Costin, *Opere*, p. 89. Este interesant paralelismul cu cronica lui Radu Popescu (ed. C. Grecescu, p. 901), unde pasajul: „pă acest Radul-vodă îl laudă și moldovenii dă om înțelept, numai, pentru multă mindrețea curții ce avea, făcîndu-se multe cheltuieli, ca la un crai, nu ca la un domn, țara era slabă și săracă” pare inspirat direct de textul lui Miron Costin. Asemănările au fost observate și de Dragoș-Sebastian Neamțu în România literară, II, nr. 50, 11 dec. 1969, p. 12, care, totuși, pentru această perioadă, presupune proveniența informațiilor „dintr-o relatare orală a unei terțe persoane” (dar de ce nu tot Costin, pe vremea cînd Radu Popescu era refugiat în Moldova?).

⁵³⁷ D. Velciu, *Miron Costin. Interpretări și comentarii*, Buc., 1973, p. 139—142.

⁵³⁸ Hatmanul Iancu Costin — de a cărui origine „munteană”, și nu sîrbă, D. Velciu, *op. cit.*, p. 52—55, n-a reușit să ne convingă — era o creatură a lui Radu Mihnea. Politica externă a acestuia este exact cea recomandată de cronicar (*Opere*, p. 66—67): „De laudă este hie la care domn să hie spre partea creștinească, că această țară căci trăiește așa în statul său pînă acmu, pentru țări creștine stă pînă astăzi în rîndurile sale însă cu înțelepciune, nu fără socoteală și fără temei, în loc de folosul țării să-i aducă perle”. Vezi și Ilie Corfus, *Noutăți despre tatăl lui Miron Costin*, Revista de istorie, 32, 1979, nr. 4, p. 721—731.

⁵³⁹ Gh. Mil. Demetrescu, *Un document privitor la stolnicul Bărcan*, Neamul românesc literar, 1910, p. 359—363; Ion Ionașcu, *Date noi relative la Radu Vodă Mihnea în Țara Românească*, Studii, XIV, 3, 1961, p. 699—719.

⁵⁴⁰ *Cronicari munteni*, I, p. 144. Matei al Mirelor afirmă și el că se plănua exterminarea grecilor „căci domnul iubea pe greci și-i îngrijea” (N. Iorga, *Manuscripte din bibliotecă străină relative la istoria românilor*, II, Buc., 1899).

⁵⁴¹ Scrisoarea de trădare adresată lui Radu Șerban mărturisește deschis: „Drept aceia am târpit noi mari cheltuieli și robii și arsuri și sînge vărsat pentru creștini, ca să avem căutare la nevoia noastră” (N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, p. 50).

⁵⁴² *Ibid.*, p. 49. Radu Mihnea, ca fiu al unui refugiat, era deosebit de vulnerabil. Cf. Idem, *Frații păgîni ai lui Radu Mihnea*, Revista istorică, X, 1924, p. 81—82. și P.P. Panaltescu, *Căldorii poloni*, p. 33.

⁵⁴³ Vezi pasajul adeseori citat din Miron Costin, *Opere*, p. 89: „cînd giudecă pre un boieru cu un curtean, ochii domnului să fie pre boieru iară giudețul pre calea sa să margă. Și așa, cînd

față de protocolul prea sever și de excesivul fast de care se înconjurase domnul participă, în aceeași măsură cu resentimentele create de asprimea cu care guvernă, la portretul compus de cronicar din lumini și umbre: „cum nime în lume fără vină, așa și Radul vodă cu mare pustietate țării, care nu să va uita den pomenirea oamenilor în veci”⁵⁴⁴. Acuzațiile de „nemilă” și lăcomie ascund critica unei concepții nerealiste a monarhiei românești care, tinzând să asimileze domnia altor forme de organizare statală, independente și superioare ca prestigiu, contrazicea ierarhia („împărații întru împărați, craii între crai, domnii între domni)”⁵⁴⁵ reglementată demult prin sistemul „familiei” suveranilor.

Șirul „împăraților” e reluat de Vasile Lupu. Grigore Ureche, martor al atitudinii lui poruncitoare față de curteni, notează în letopisețul lui: „cumu-i voia domnului, caută să le placă tuturor, ori cu folos, ori cu paguba țării, care obicei până astăzi trăiaște”⁵⁴⁶. Ca dușman al acestui absolutism, care era mai mult ostentativ decât real, ni se înfățișează cronicarul și atunci când, bucurindu-se de înfringerea lui Matiaș Corvin la Baia, încheie moralizator: „așa norocește Dumnezeu pe cei mindri și falnici”⁵⁴⁷. Pe când chiar trimișii acelei Polonii unde învățase și el, ca și Ureche, recunoșteau că „măreția domnului era un lucru în adevăr vrednic de privit, întru toate demn de admirație”⁵⁴⁸, Miron Costin, în concepția căruia predomină aceeași oroare de *hybris* ca la predecesorul său, îl judecă fără simpatie pe Vasile Lupu — „omu cu hire înaltă și împărătească, mai multu de cât domnească”⁵⁴⁹. Morala duhovnicească se împletește cu exemplele antice — Cartagina, Pyrrhus —, cu care Costin fusese familiarizat de retorica iezuită, în fraze vibrante: „O! nesățioasă hirea domnilor spre lățire și avuție oarbă. Precit să mai adaoge, pre atita rihnește. Poftile a domnilor și a împăraților n-au hotar”⁵⁵⁰. Motivările acestei neiertătoare condamnări sînt două: dreptul la revoltă contra tiraniei⁵⁵¹ și mecanismul ciclic care, pentru Costin sau Cantacuzino, ca și pentru Cantemir, face să succeadă apogeului declinul în istoria statelor⁵⁵². Dacă se credea că o neînvingătoare fatalitate atrage decadența statului care „prea să suie la mare tărie”, era evident preferabil ca Moldova să rămînă un principat vasal, iar cirmuitoarii ei să accepte cu modestie o situație subalternă, dar ferită de primejdii.

să piraște un curtean cu un țaran, mai cu cinste să fie curteanul și la cuvîntul și la căutare domnului, iară nu abătîndu-se giudețul din calea sa cea direaptă”.

⁵⁴⁴ La primirea unui mesaj domnesc, „în picioare sta boierul, până să citească cartea” (*ibid.*, p. 90). Despre „zburdată podoaba curții”, se spune că era „mare întunecare aicea înțelepciunii acestul domnu, că este domnul să să poarte cumu biruiaște venitul țării”.

⁵⁴⁵ P. P. Panaitescu, *Influența polonă*, p. 279—290; E. Stănescu, *Din istoria ideilor politice*, p. 311; Val. Al. Georgescu, *L'idée impériale byzantine*, p. 319.

⁵⁴⁶ Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 61.

⁵⁴⁷ *Ibid.*, p. 86. Acest citat, ca și precedentul, au mai fost subliniate în cursul unei fine analize de N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 163—165. Despre smerenia obligatorie între valorile morale propovăduite de istoriografia medievală românească, vezi volumul nostru *Contribuții la studiul legilor războiului*, Buc., 1974, p. 297—300.

⁵⁴⁸ P. P. Panaitescu, *Călători poloni*, p. 55.

⁵⁴⁹ M. Costin, *op. cit.*, p. 113.

⁵⁵⁰ *Ibid.*: „Precit îl dă Dumnedzău nu să satură”.

⁵⁵¹ „A tuturor tiranilor ... în lume urtă este stăpînita”, *ibid.*, p. 61.

⁵⁵² *Ibid.*, p. 120 (cu un punct de plecare providențialist) și p. 125. Nu sîntem departe de viziunea istorică a lui Vico, ce operează cu noțiunile „sorgimenti, progressi, stati, decadenze e fini”. Cronicarii trăiesc în așteptarea pedepsei cerești pentru orice exces: de pildă Radu Popescu, povestind dizgrația lui Menșikov, are o expresie vrednică de Herodot — „norocul fiind zavisnic nu l-au îngăduit” (*Cronicari munteni*, I, p. 577).

Nu altfel judecă letopisețul cantacuzinesc pe Mihnea al III-lea care „foarte se înălța și se trufia”, dînd în schimb dreptate boierilor care se opuneau planului lui de răscoală antiotomană⁵⁵³.

Cele două componente ale unei politici „bizantine” la mijlocul secolului al XVII-lea, favorizarea boierimii grecești și veleitățile autocratice, se întrunesc la Gheorghe Duca, de trei ori domn al Moldovei și, o dată, al Țării Românești. I se impută „uriciunea grecilor ce adusesse pre mulți de la Țarigrad”⁵⁵⁴ și faptul că „nu cheltuiè ca un domnu după putința țării și vrè să cheltuiască ca un craiu”⁵⁵⁵.

Toți principii amintiți, Radu Mihnea, Vasile Lupu, Mihnea al III-lea, Gheorghe Duca, au în comun preocuparea de a afirma cu energie caracterul autocratic și legitimitatea autorității lor. Toți au împărtășit năzuința de a lărgi hotarele printr-o unire dinastică a celor trei țări române, sau cel puțin a două dintre ele, cu acoperirea strategică necesară dinspre apus ori răsărit.

Ambiția care i s-a atribuit lui Vasile Lupu de către unii contemporani, de a restaura Imperiul bizantin, într-o vreme cînd hegemonia Moldovei era admisă în cea mai mare parte a orientului ortodox, n-a fost însă decît consecința prestigiului personal al domnului, care-l întrecea pe al antecesorilor lui și pe care urmașii săi nu l-au mai atins. Nici unul dintre ei nu s-a gîndit serios la un destin ecumenic și, de fiecare dată, chiar înfăptuirea unității, în concurență cu politica întreprinzătoare a principilor Transilvaniei, care stă și ea sub semnul regalității „dacice”, a fost împiedicată de puterile vecine. Este semnificativ că întîlnim acest ideal politic, de la Mihai Viteazul încoace, asociat cu regimul monarhiei nelimitate.

Se opun astfel două strategii, două concepții despre menirea acestui popor: una dinamică, puternic personalizată, cu aspecte de ostentație și exces, față de alta anonimă, preconizînd rezistența pasivă sau concesiile vremelnice pentru a menține echilibrul.

Una din cele mai elocvente expresii ale opoziției oligarhiei boierești față de ideea imperială se găsește la stolnicul Cantacuzino, care strecoară în elogiul Romei considerații critice de o neobișnuită actualitate. Astfel, după epoca glorioasă a Republicii, cînd „numai aleasa boierime și capetele cele mari oțărnuia împărăția”, începe declinul provocat de „samoderjeții împărați, au mai bine tirani. . . mai răi și mai cruzi decît fiarăle cele nedumesticite și minioase și decît aspidele și vasiliscii cei otrăviți și veninați, cum au fost Caie Caligula, Domeție Neron, Domețian, Dioclețian și alții ca ei mulți”. Omul politic, nedespărțit de istoric, acumulase prea multe resentimente ca să nu adauge, cu gîndul poate la frațele Șerban sau la nepotul Constantin: „Și nu numai la dînsii au fost ca

⁵⁵³ *Ibid.*, p. 176. Cuvintele boierilor „noi sintem o țară mică și făr’ de oameni, neputincioasă și făr’ de ajutor de nici o parte” (*ibid.*, p. 173) vor reveni ca un leitmotiv ori de cîte ori această clasă caută să-și justifice capitularea în fața turcilor. Cf. în 1687, „sărăcia noastră”, „pustiirea și nevoințele noastre”, în dezgustătoarele văicări ale trădătorului Staico Bucșanu (A. Veress, *op. cit.*, XI, p. 265—266).

⁵⁵⁴ I. Neculce, *op. cit.*, p. 130; *Letopisețul țării Moldovei de la Eustratie Dabija pînă la domnia a doua a lui Antioh Cantemir*, ed. C. Giurescu, Buc., 1913, p. 58. I se reproșează și intenția de a-și mărita fata cu Iordachi Muselim, „grec de la Țarigrad” (Cf. Daponte, ed. C. Erbiceanu, *Cronicari greci*, p. 24, și *Cronicari munteni*, I, p. 453). Vezi și N. Iorga, *Un proiect de mariage grec de Constantin Duca, futur prince de Moldavie*, RHSEE, XVI, 1939, p. 162—163.

⁵⁵⁵ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 154. Cf. *ibid.*, p. 162: „curtea lui, masa lui, cheltuielile lui, ca un craiu ținè”.

aceia, ei și la alte neamuri și domnii, precum și *pînă astăzi unde și unde* nu lipsese de a nu fi de acei cruzi tigri și veninați balauri”⁵⁵⁶.

Înseamnă oare că această generație a Cantacuzinilor renunțase la amintirile bizantine și la pregătirea viitorului care le-ar fi putut reinnoi? Nicidecum. Doar interese personale și cîntărirea posibilităților momentului—au fost cu totul două asemenea momente: 1688 și 1711—îl împiedicau pe stolnic să recunoască tradiția bizantină acolo unde era ea de fapt. Identificîndu-se cu boierimea „pămînteană”, Cantacuzinii jucaseră principalul rol în acea „*journee des dupes*” din decembrie 1669, cînd Radu Leon „cu grecii” și „cu siimenii” (forțe politice pînă atunci opuse) încercase o lovitură de stat contra familiei lor. Rezultatul fusese o nouă întărire a privilegiilor boierimii, sub pretextul revenirii la „cele legi și obiceiuri bune ce le-au fost tocmit cei domni bătrîni mai denainte”⁵⁵⁷.

Luptele se vor înverșuna însă chiar în interiorul facțiunii boierești învingătoare și, la capătul domniei lui Șerban, boierii munteni partizani ai imperialilor, care întrebunțau pentru jalbele lor condeiiul excepțional al lui Radu Popescu, se plîng de „acești oameni străini, greci țarigrădeni, căroro moșii au fost adevărați turci, cari ei se numesc Cantacuzinești”⁵⁵⁸. Două legitimități sînt contestate deodată în acest interesant document: a alegerii lui Brîncoveanu la domnie—fiind „numai de singuratec neamul lui pus să tirănească putere”—și a descendenței Cantacuzinilor din împărații bizantini, după o genealogie de care miniștrii de la Viena fuseseră demult informați⁵⁵⁹.

Doar în prefața Bibliei grecești de la Veneția din 1687, Șerban era salutat ca „mîndrie a elinilor, slavă a Bizanțului, glorie a Cantacuzinilor”⁵⁶⁰. Stolnicul însă, deși se bucurase și el de asemenea dedicații măgulitoare în care i se spunea „preavrednicul de numele elenic” și „proto-

⁵⁵⁶ *Cronicari munteni*, I, p. 18—19. Vezi interesantole observații ale lui R. Koebner, *Despot and Despotism: vicissitudes of a political term*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, XIV, 1931, p. 275—302.

⁵⁵⁷ Vezi *Letopiseșul cantacuzinesc* (ed. cit., p. 192—193) și hrisovul domnesc de la 9 decembrie 1669 (Magazinul istoric, I, p. 131—134), semnat și de spătarul Șerban și de postelnicul Mihai Cantacuzino.

⁵⁵⁸ Hurmuzaki, V, 1, p. 263. Scrisoarea (reprodusă și de N. Iorga, *Scrisori de boieri*, p. 92—94), n-are dată, dar a fost considerată din 1689 sau 1690 (N. Iorga, *Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea*, I, p. 140, n. 378, și p. 144, n. 393). Dintre cei 19 semnatari am putut identifica pe Stroe sătrarul din Drăgești (cf. și N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 245), Preda Prooroceanu căpitan, Preda Milcoveanu, Matei Bălăceanu, Constantin Vârzaru comisul Constantin căpitanul Filipescu (?) și pe Radu clucerul (Cocorăscu ?). Acesta din urmă ar putea fi chiar cronicarul Radu Popescu, mai capabil să redacteze teribilul pamflet, acuzînd pe Cantacuzini, căroro se știe ce ură le purta, de „mari tiranii” și „meșteșuguri hiclene”, pe cînd Brîncoveanu e comparat cu Neron, detaliu ce trădează pe cărturarul „învățat și în limba letinească” (*Istoria Țării Românești 1688—1717*, p. 22). În biografia lui este dealtfel o lacună între 1689 și 1692, cînd figurează ca mare clucer „Radu logofătul de taină”, pomenit în scrisoarea lui Mihai Băjescu din februarie 1690 (Hurmuzaki, V, p. 310—311), identificat de obicei cu Radu Popescu, este mult mai probabil Radu Greceanu.

⁵⁵⁹ Pentru teoria „alegerii”, acreditată prin foaia de titlu a bibliei din 1688 și prin inscripția „electus Vaivoda” de pe sigiliul lui Brîncoveanu, vezi V. Cîndea, *Les bibles grecque et roumaine de 1687—1688 et les visées impériales de Șerban Cantacuzène*, Balkan Studies, 10, 2, 1969 p. 370, 373, n. 57. Pe pecetea lui din 1688 (Bul. com. ist. a României, I, 1915, p. 299), inițiala „K” înseamnă Cantacuzino, vezi N. Iorga, *Les diplômes impériaux de Constantin Brîncoveanu, prince de Valachie*, RHSEE, XIV, 1937, p. 182—183, unde, în 1695, e vorba de „nobilissima familia Cantacusina ipsissima, quae originem suam ad celeberrimam Imperatorum quondam orientalium stirpem refert”.

⁵⁶⁰ Idem, *În legătură cu Biblia de la 1688 și Biblia de la 1667 a lui Nicolae Mîlescu*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXXVIII (1915—1916), p. 39.

sevastul de noblețe imperială”⁵⁶¹, urmărea să demonstreze pentru români înpămîntenirea lui desăvîrșită. Nu este ușor de desprins din meandrele operei lui istorice, atît de digresivă în expunerea marilor întrebări pe care și le pune autorul, o apreciere elară a rolului Bizanțului și al „Bizanțului de după Bizanț” în istoria universală—cadru pe care Cantacuzino l-a ținut permanent în seamă pe cînd reînvia trecutul românilor din principatul muntean, cu intenția—exprimată chiar în titlul scrierii sale—de a comenta împrejurările politice contemporane.

Pină la urmă, pentru cititorul de astăzi, nu stilul cărții reprezintă dificultatea principală a lecturii, ci semnificațiile ei multiple. Într-adevăr, *Istoriia Țării Rumânești*, alcătuită originală și complexă, se poate citi din trei puncte de vedere: *istoric*, domeniu în care erudiția stolnicului găsea prilejul unei afirmări impresionante, *politic*, reflecția asupra trecutului constituind un mijloc de a formula judecăți privitoare la actualitate, într-un moment cînd nu mai contribuia activ la guvernarea țării, și *filozofic*, latură care îi îngăduia cugetătorului creștin să afle un sens ultim zbuciumatei istorii rumânești și, prin ea, tuturor pătimirilor ome-nești. Începînd de aici ni se va dezvălui veritabila „cheie” a gândirii stolnicului.

În concepția medievală, aceeași de la simplul țaran care vedea zugrăvită „roata lumii” în tinda bisericii satului⁵⁶² și pină la cel mai învățat boier, orice creație politică, oricît de glorioasă și de durabilă, nu poate să nu repete vîrstele omului, îndreptîndu-se spre un sfîrșit inexorabil. Cel dintîi exemplu oferit moralistilor era istoria ebraică, la care se referă și Constantin Cantacuzino într-o melancolică evocare a imperiilor din Vechiul Testament: „cu sunet se piarde pomenirea lor, cum cîntă împăratul prooroc David”⁵⁶³. Același lucru se poate spune despre poporul grec, a cărui istorie e periodizată în felul următor: antichitatea, în care „preamari oameni au fost și atîta întru învățătura cărților și a științelor au fost procopsiți și atîta întru vitejii au fost ispitiți și aleși, și atîta întru înțelepciunea lumescă de iscușiți, cît nice un neam, nici o limbă pre lume, nici niciodată ca ei n-au stătut”⁵⁶⁴, Bizanțul, considerat ca marcînd un regres față de strălucirea incomparabilă a epocii precedente—„puțină procopseală a fi . . . au început”⁵⁶⁵—, o dublă decadență a elementului grecesc, ca și a celui roman—„și mare osebire iaste între grec și între roman”⁵⁶⁶—, în sfîrșit, vremile moderne, cînd „acel neam atîta iaste de scăzut, de supus, de hulit și de ocărit și de mojie, încît milă se face tuturor celor ce, știînd, gîndesc ce au fost și la ce sînt”⁵⁶⁷. E interesant că stolnicul nu se limitează la elogiul culturii elenice, ci, cu pregătirea cărturărească dobîndită în Italia, înregistrează lucid disproporția dintre modestele „școlișoare” grecești și universitățile apusului⁵⁶⁸. „Astăzi”—constată el cu privire

⁵⁶¹ Emile Legrand, *Epistolaire grec*, p. 9, nr. 6; idem, *Bibliographie hellénique du XVIIe siècle*, III, Paris, 1895, p. 51, nr. 675.

⁵⁶² Maria Golescu, *Roata lumii*, *Revista istorică română*, IV, 1934, p. 1—4.

⁵⁶³ *Cronicari munteni*, I, p. 28, 63 (și Troia).

⁵⁶⁴ *Ibid.*, p. 39.

⁵⁶⁵ *Ibid.*, p. 59.

⁵⁶⁶ *Ibid.*, p. 39, 61—62, 68.

⁵⁶⁷ *Ibid.*, p. 41.

⁵⁶⁸ Al. Duțu, „*Translatio studii*” la cărturarii români, în *Cărțile de înțelepciune*, p. 127—136. Vezi și preambulul unor hrisoave din 1785 și 1793, în *Uricariul*, II, p. 53, 261.

la greci— „dăscălia au pierdut, stăpînirile au răpus, cinstele s-au stins”⁵⁶⁹. După ce și-a afirmat atît de răspicat independența față de greci, autorul găsește în sfîrșit momentul unei concluzii mai clemente : „zic să-i iertăm și să ne fie milă de ei . . . fiind ei scăzuți de toate și lipsiți și supărați” —, destăinuind și motivul pentru care socotește potrivit să li se acorde grecilor bunăvoință și protecție („crud și tiranic lucru iaste și foarte fără de minte neștine să mai mustreze și să mai pedepsească pe unul ce în pedeapsă și în nevoie au scăzut. . . ocrotire să-i arătăm, asemenea pătimași și nenorociți socotindu-ne că putem ajunge și putem fi fără de zăbavă și fără veste”⁵⁷⁰.

Surprindem aici sentimentul caracteristic nu numai pentru stolnic, dar și pentru contemporanii săi că trăiesc timpuri cumplite⁵⁷¹. Această conștiință a declinului Țării Românești, „în stepena ce astăzi să află (măcar că de oareșicind așa să trage), în care ticăloasă și jalnică iaste”⁵⁷², se datora înăsprirei reginului de dominație otomană în cea de-a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Sub raportul acesta, țările române nu puteau fi decît solidare cu Grecia înrobită, iar poporul nostru cu toate celelalte popoare din sud-estul Europei. Prin urmare, cîteva rînduri destinate probabil lui Hrisant Notaras aduceau un omagiu structurilor eclesiastice grecești care-și menținuseră dirz autonomia chiar în condițiile turcocrăției și, în încheierea lor, cărturarul izbucnea într-o rugăciune pasionată : „Fie dară milă și grijă și de ei acelui Hristos Dumnezeului nostru în carele nesmintit credem și pentru al cărui nume nespuse rele și grele trag și pat ei și toți ciți sînt supuși varvarei și turceștii puteri, și mîntuiaște, fiule al lui Dumnezeu, tot trupul cit supt tiranic jugul lor greu pătimeste, și cu înțelepciunea și puterea ta, Doamne, izbăvește norodul Tău de păgînă sila lor”⁵⁷³.

Intensitatea protestului antiotoman nu mai e, de astădată, dictată de un sentiment național, fie el grecesc sau românesc, ci de o viziune politică mai cuprinzătoare, țintind la dezrobirea întregului sud-est ortodox („norodul Tău”), plan căruia Cantacuzino i-a închinat strădaniile sale pînă la sacrificiul suprem⁵⁷⁴. În căutarea cauzelor și a soluțiilor practice pe care le presupune conforme voinței divine, Cantacuzino face distincția între grecii „răi”, care „prin mijlocul turcilor la Moldova și în Țara Rumânească vin. . . ca să jăfuiască și ca să răpească”, și cei „buni”, de la care „să vede și rămîne de folos în pămînturile acestea”⁵⁷⁵. Fără îndoială că printre cei din urmă istoricul considera și propria sa familie. Pledînd deci „pro domo”, el va face apel la o adevărată teorie a înpămîntenirii : „Oa acestea dară neamuri de tot felul, viind ei aici, și căsătorindu-se și amestecîndu-se cu lăcuitarii pămînturilor și așezîndu-se, fiind dintr-aceia mai

⁵⁶⁹ *Cronicari munteni*, I, p. 140—41. Făcînd caz de „stricarea” limbii eline, Cantacuzino are cuvînte de dispreț crud pentru epigoni : „au obosit și ei pen gunoaiele lor ca cocoșii, pîrîndu-le că au mai rămas cevași vlagă și de ei ; unde văd zugrăviturile celor vechi al lor, ei intru dinșii își fac mîngiere și bucurie” (*ibid.* p. 46).

⁵⁷⁰ *Ibid.*, p. 47.

⁵⁷¹ Vezi seria de mărturii culese de noi în *Viața românească*, 9. 1973, p. 84—86. Cf. „cumplite acestea vremi de acmu”, la Miron Costin.

⁵⁷² *Cronicari munteni*, I, p. 8.

⁵⁷³ *Ibid.*, p. 43.

⁵⁷⁴ V. Cîndea, *Stolnicul Constantin Cantacuzino, omul politic—umanistul* (II), Studii, 20, 1967, p. 57.

⁵⁷⁵ *Cronicari munteni*, I, p. 41—42.

mulți vrednici și destoinici, rămîind moșteni și numele de a să chiuma rumâni”⁵⁷⁶. În timp ce revendică pentru el și ai săi dreptul de a lua parte la conducerea statului ca „moșteni”, termen pe care l-am întîlnit și în cronică referitor la postelnicul Cantacuzino, stolnicul nu uită să invedereze că „și Băsărăbeștii să trag de neam sirbesc”⁵⁷⁷. Punînd astfel în discuție legitimitatea domnului căruia el însuși îi hotărîse alegerea cu ani în urmă, el intră în rivalitate cu Brîncoveanu. Mai tîrziu, în scrisoarea de disculpare din 1714 către patriarhul Hrisant, va spune despre nepotul dușmănit că fusese „în putere și averi *pe o treaptă cu împărații și regii*”⁵⁷⁸. Era în această recunoaștere a măreției unei epoci abia încheiate o critică vindicativă la adresa fostului domn care uzurpase un prestigiu cuvenit doar Cantacuzinilor, ca urmași ai vechilor basilei? Mai degrabă ni se pare expresia acelei politici prudente, ostilă inovațiilor, reacție de apărare a boierimii față de autocrația domnească, din care derivă și evitarea oricărei ciocniri cu puterea sultanului. A fi aspirat la titlul corespunzător unei politici independente era tocmai acuzația care-i urmărise pe toți aceia din înaltașii lui Constantin Brîncoveanu care, în tendința lor de consolidare a unei domnii autoritare apăruseră, în optica mării boierimi, ca monarhi de tradiție romano-bizantină.

Există deci pînă dincolo de pragul secolului al XVIII-lea o dublă atitudine a societății românești față de tradiția imperială. Una este politica mării boierimi—a celei „vechi” întii, apoi a celei „noi”, pe măsură ce-și întărește poziția social-economică—pentru care principatele ar trebui să rămînă state de mina a doua, semidependente, schimbînd numai, dacă se poate, obligațiile față de Poartă cu vasalitatea față de o putere creștină (Polonia, Imperiul habsburgic sau Rusia). Cealaltă politică a caracterizat pe acei domni din veacurile al XVI-lea și al XVII-lea care au simțit nevoia de a reglementa, pe plan intern, raporturile cu boierii în modul cel mai favorabil autorității centrale. Pe plan extern, în relațiile cu Imperiul otoman, acești domni s-au străduit să înlătore cu totul dependența față de Poartă, în rare momente care aveau să coincidă cu insurecții generale ale sud-estului european, sau să o accepte ca pe o necesitate provizorie, compensată de sprijinul pe care li-l putea da sultanul în relațiile cu opoziția boierească sau cu statele vecine.

Opțiunea între Roma și Bizanț

După un secol de aprigă polemică antigrecească, am văzut la Constantin Cantacuzino că Bizanțul recapătă o componentă romană pe lîngă cea greacă ce o ascunsese pentru generațiile precedente. Ideea bizantină ajunge astfel să se disjungă în două elemente : Imperiul *roman* și Imperiul *grecesc*. Românii, datorită originii lor latine, devenită o dogmă pentru cărturari, și nu numai în provincia de peste munți, își revendică aparte-

⁵⁷⁶ *Ibid.*, p. 53.

⁵⁷⁷ Aceasta era versiunea curentă în familia Cantacuzinilor, fiind adoptată, după căsătoria cu Casandra, și de Dimitrie Cantemir. El scrie în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ed. Gr. Tocilescu, Buc., 1901, p. 26: „Brîncovenii bulgari să se tragă să povestește”, Cf. idem, *Istoria imperiului otoman*, trad. I. Hodoș, II, Buc., 1872, p. 625, n. 34. E vorba de falsa omonimie și de presupusa înrudire cu dinastia sîrbă Branković, pusă în circulație de Gheorghe Branković, căruia i se spunea în 1673: „pan Giorgie Brîncoveanu!”.

⁵⁷⁸ Hurmuzaki, XIV, 1, p. 597.

nența la primul. Centrul cercului în care ei ființează nu mai e Roma „cea nouă”, a ereziei latinilor, nici, cu atât mai puțin, Țarigradul greco-turcesc, Stambulul. Conștiința de a aparține unui neam care începe cu întemeietorii Romei vechi o avuseseră românii din vremea lui Ștefan cel Mare, urmașii lor fuseseră fericiți să descopere în scrierile umaniștilor poloni sau la Bonfini temeuri noi ale legendei care se preschimba astfel în realitate istorică, iar Cantemir avea să facă din transmiterea neîntreruptă și exclusivă a caracterului original roman însăși ideea directoare a *Hronicului* său. Monarhia ortodoxă în plină expansiune teritorială asupra căreia trece sarcina de a conduce lupta antiotomană, Rusia lui Petru, a Anei și a Ecaterinei își proclamă însă ambiția de a restaura Imperiul *grecesc* pentru toți creștinii de sub stăpânirea sultanului. Confruntarea dintre cultura slavo-greacă și cea occidentală, de formă latină, avusese loc în Rusia în tot cursul secolului al XVII-lea. După ce, în 1680, reînființarea tipografiei din Iași, risipită după sfârșitul domniei lui Vasile Lupu, s-a datorat sprijinului acordat strădaniilor lui Dosoftei de patriarhul Ioachim al Moscovei, introducerea tiparului *latin* și *grecesc* în Rusia în 1694, după exemplul și cu ajutorul țărilor române, mai cu seamă prin intervenția personală a lui Constantin Brîncoveanu și Nicolae Milescu, a reprezentat un act de solidaritate intelectuală vrednic de cel căruia-i răspundea⁵⁷⁹. Solidaritate atât cu destinul culturii ruse care, în acea vreme, cunoștea ca și cea românească emanciparea de forma tradițională slavonă, cât și cu grecoitatea postbizantină, supusă ca și românii din principate dominației otomane. Dar Roma, tot trecutul prebizantin al ideii imperiale, deveniseră străine de coordonatele istorice ale politicii țărilor. Aspirațiile lui Petru erau înverdate de proclamațiile cu care trupele lui își fac pe rînd intrarea, sub comanda aceluiași general Kropotov, în Moldova și, după zece ani, în Georgia. Chiar campania din 1711 se deschisese printr-o paradă militară la Moscova cu steaguri pe care scria: „Sub acest semn, vei învinge”. Se întrebuntau, pentru a atrage, formule ca imperiul ecumenic și unitatea religioasă care, tocmai din cauza îndelungatei lor circulații în spațiul românesc, se uzaseră⁵⁸⁰.

Ce mai putea fi acum comun între români și ilustrele ruine bizantine pe care o propagandă interesată făgăduia să le înalțe din cenușă? Chiar în epoca fanarioților, clasa conducătoare, numai superficial grecoizată, nu va reveni niciodată la iluziile pe care le nutrise cîndva. O conștiință națională tot mai clară unea pe toți românii într-o hotărîtă rezistență față de încălcările străine, rezistență care-și căuta puteri noi în Roma strămoșilor. Un mit înlocuia altul. Alt trecut și alt viitor se conturau limpede. Despărțindu-ne de proiectările în imaginație ale unor năzuințe neimplinite, discuția noastră va aborda acum un alt domeniu, al realităților politice, la care tradiția bizantină, seculară, a trebuit să se adapteze.

⁵⁷⁹ Em. Turdeanu, *Le livre grec en Russie: l'apport des presses de Moldavie et de Valachie (1682—1725)*, Revue des études slaves, XXVI, 1950, p. 69—87.

⁵⁸⁰ Vezi și eseuul lui C.I. Andreescu, *Despre o naționalitate ortodoxă* (extras din revista Misionarul, 10/11, Chișinău, 1934), p. 13—38.

Fig. 1. „Din mila lui Dumnezeu, Io Petru voievod...”:
Radu Paisie, ctitor la bolnița
Coziei (zugrăvită în 1542).

Fig. 2. Detaliu din portretul lui Mircea Ciobanul, în naosul bisericii de la Snagov,
cu îngerul care-l încoronază (1563).

Fig. 3. Domni de drept divin : Petru Cercel, zugrăvit de Mina din Tîrgoviște în biserica de la Căluu, în 1594.

Fig. 4. Domni de drept divin : Matei Basarab, în portretul ctitoricesc de la Arnota, zugrăvit de Stroe din Tîrgoviște în 1644.

Fig. 5. Translația puterii imperiale într-o imagine ilustrind *Leatopiseț ce-i zice cartea împăraților*, cronograf copiat în 1757 de Constantin „feciorul popii Ioanichie ot Mogoșoaia” (Biblioteca Academiei, ms. rom. 1 071, f. 421).

Fig. 6. Ca succesor al basileilor, Selim al II-lea susține „coroana Țarigradului” (același manuscris, f. 458 verso).

Fig. 7. Lupta lui Ștefan cel Mare împotriva turcilor e simbolizată de acest steag dăruit de el la Athos, cu reprezentarea Sfântului Gheorghe, tronind ca un împărat bizantin, încoronat și înarmat de îngeri, călcând balaurul.

Fig. 8. Atitudinea față de dominația otomană rămâne militantă pe plan ideal, dovadă icoana de la Văleni, zugrăvită de Tihomir „din Țara Muntenească” în 1651, în care arhanghelul răpune pe „împăratul păgîn” (N. Iorga, *Veche artă moldovenească în ținutul Neamțului*, BCMI, XXXII, 1939, 99, și Maria Golescu, *Icoana din Văleni, Piatra Neamț, Buletinul Muzeului Militar Național*, IV, 1940–1941, 7–8).

Fig. 9. Neagu-Vodă („*ὁ ἡγεμὼν Νεαγὸς*”) și Sf. Nifon. Pictură pe capacul chivotului dăruit de Neagoe Basarab mănăstirii Kutlumas de la Athos (clișeu V. Grecu din 1939). O altă fotografie a fost publicată de N. Iorga, *Două opere de artă românești din secolul al XVI-lea la Muntele Athos*, BCMI, XXVI, 1933, 75, p. 28.

Fig. 11. Broderie (prapur sau podea) donată mănăstirii Kutlumus de Vlad Vintilă în 1532–1535, domnul fiind reprezentat împreună cu soția sa Rada și cu fiul lor, Drăghici. Obiectul a fost publicat de N. Iorga, *Două opere de artă românești din secolul al XVI-lea la Muntele Athos*, BCMI, XXVI, 1933, 75, p. 29 și comentat de P. Ș. Năsturel în *Byzantinische Zeitschrift*, 64, 1971, 1.

Fig. 12. Alexandru Lăpușneanu (aici cu fiii săi Bogdan și Constantin) a fost și el unul din ctitorii Muntelui Athos, avîndu-și deci portretul la Dionisiu. Reprodus de N. Iorga, *Portretele domnilor noștri la Muntele Athos*, AAR, m.s.i., s. III, t. IX, 1928, 2, fig. 3.

Fig. 13. Mănăstirile de la Meteore în Thessalia au beneficiat în sec. XVI de politica generoasă a domnilor români.

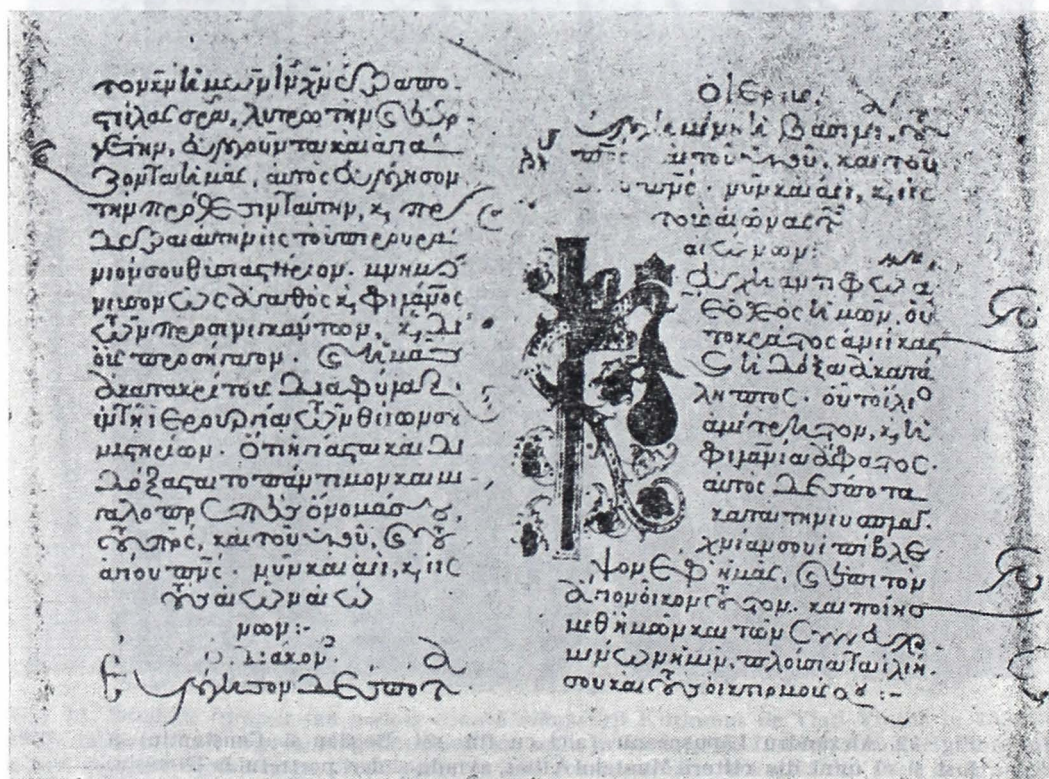

Fig. 14. Pagină dintr-un manuscris copiat de Matei al Mirelor la Dealu, în 1620 (după L. Politis, *Un copiste éminent du XVIIe siècle : Matthieu, métropolitte de Myre*, *Studia codicologica*, 1977, fig. 11).

Fig. 15. Matei Basarab și doamna Elina, ca donatori la Sf. Mihail, paraclisul Lavrei athonite. Miniatură din ms. suppl. grec 242 de la Bibliothèque Nationale, semnalată de H. Omont, *Portraits de Mathieu Bassaraba Voïvode de Valachie et de sa femme Hélène*, Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France, 1898.

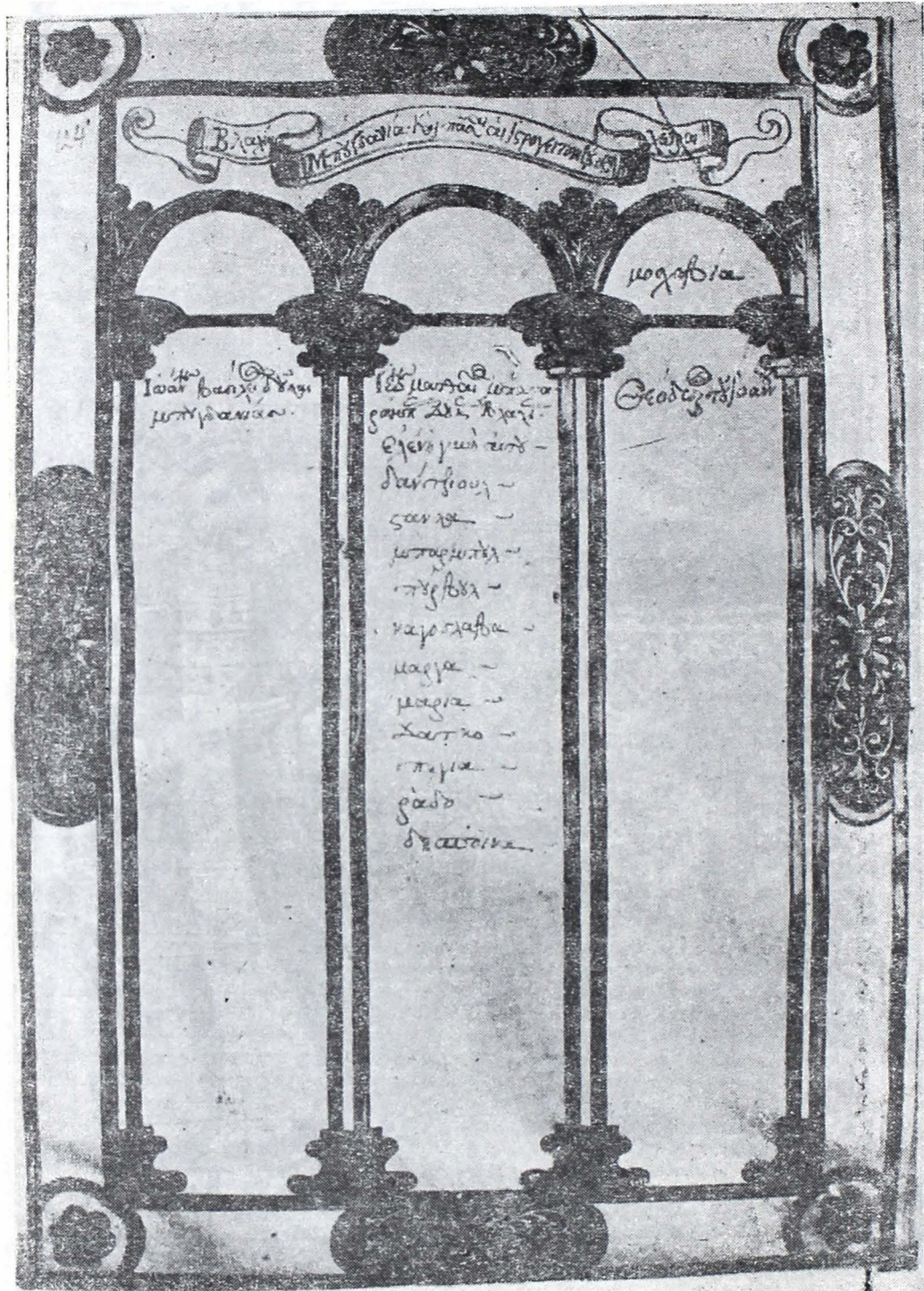

Fig. 16. Pomelnicul donatorilor de la San Giorgio dei Greci, din Venetia, cu numele lui Vasile Lupu, Matei Basarab și ale vechilor Craiovești, alături de ale țarilor ruși (după M. I. Manoussakas, 'Αλληλογραφία τῆς ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας με τοὺς ἡγεμόνες τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας, Thesaurismata, 15, 1978, pl. 3).

Fig. 19. Mitropolitul Ștefan I și Matei Basarab, pe iconostasul de la Crasna, zugrăvit între 1648 și 1653 (A. Efremov, *Portrete de donatori in pictura de icoane din Țara Românească*, *Buletinul monumentelor istorice*, XL, 1971, 1, p. 46, fig. 6).

Fig. 20. Dublul portret al lui Mihnea al III-lea și al mitropolitului Ștefan I, la Bălănești-Rîmești (*ibid.*, p. 44, fig. 4).

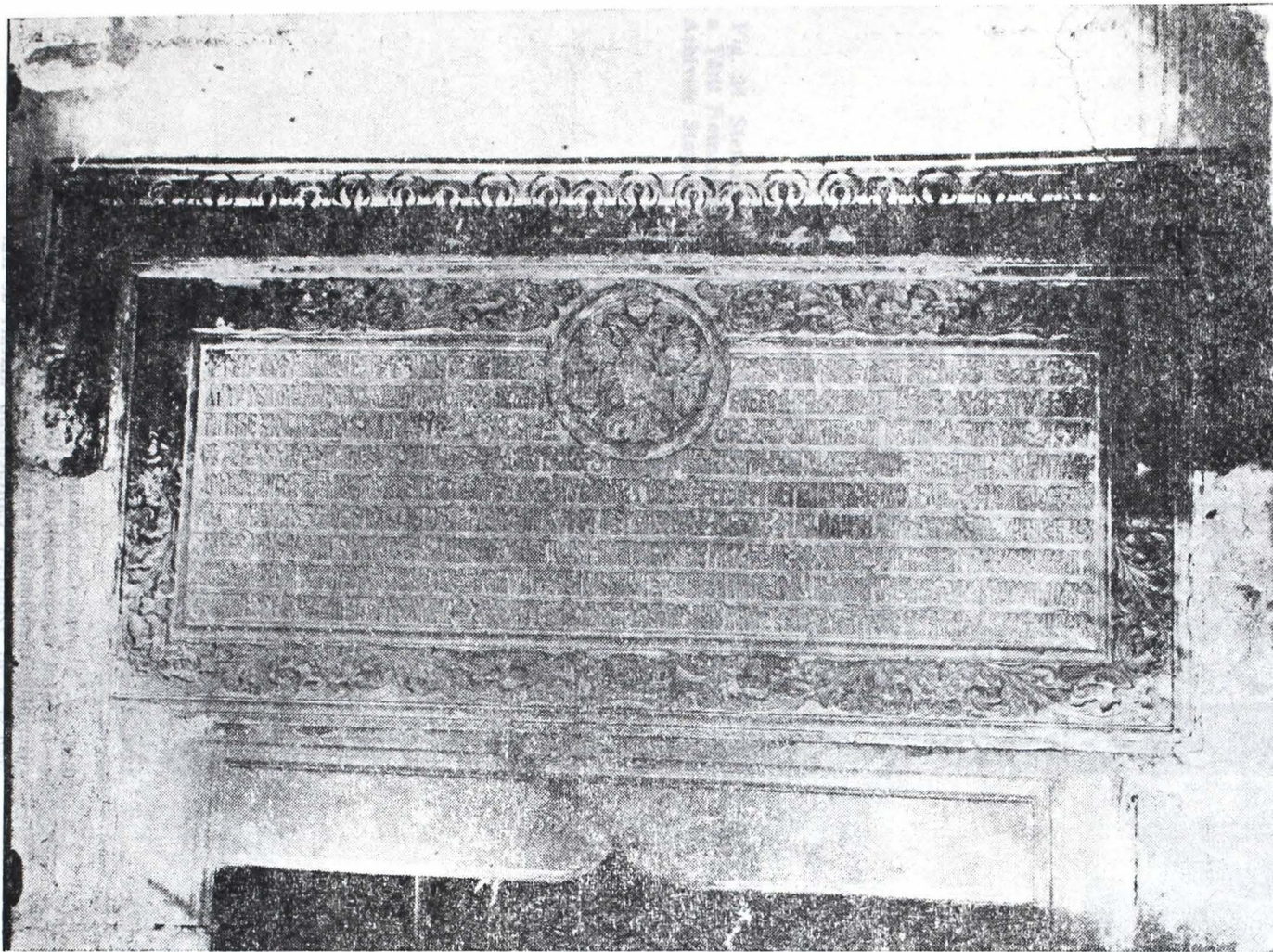

Fig. 21. Vulturul bicefal în pisania bisericii de la Comana, refăcută de paharnicul Șerban Cantacuzino în 1699—1703,

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.acadsudest.ro>

Fig. 22. Stemele Cantacuzinilor și Țării Românești pe o piatră de mormânt de la Comana, după 1686; inscripția menționează reînhumarea lui Radu Șerban și a lui Drăghici Cantacuzino alături de fiul acestuia, Constantin paharnicul.

Fig. 23. Stemele Cantacuzinilor și Țării Românești pe hrisovul lui Șerban Cantacuzino de la 20 iunie 1682, Arhivele Statului, București, M-rea Cotroceni, XXXIII/4.

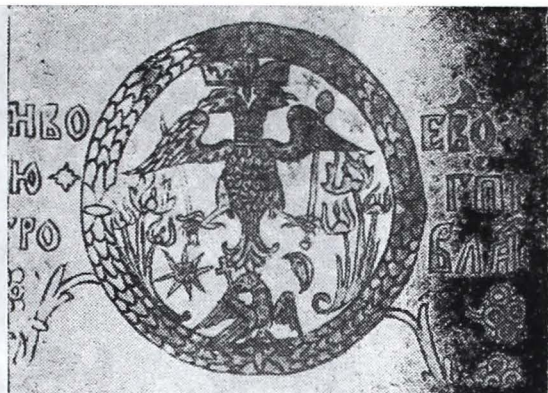

Fig. 24. Stema reunită a Cantacuzinilor și a Țării Românești, pe un hrisov din 1682 Arhivele Statului București, Suluri, nr. 7.

Fig. 25. Pagina de gardă (verso) a *Liturghierului* tipărit la București în 1680, cu stema Țării Românești și vulturul bicefal.

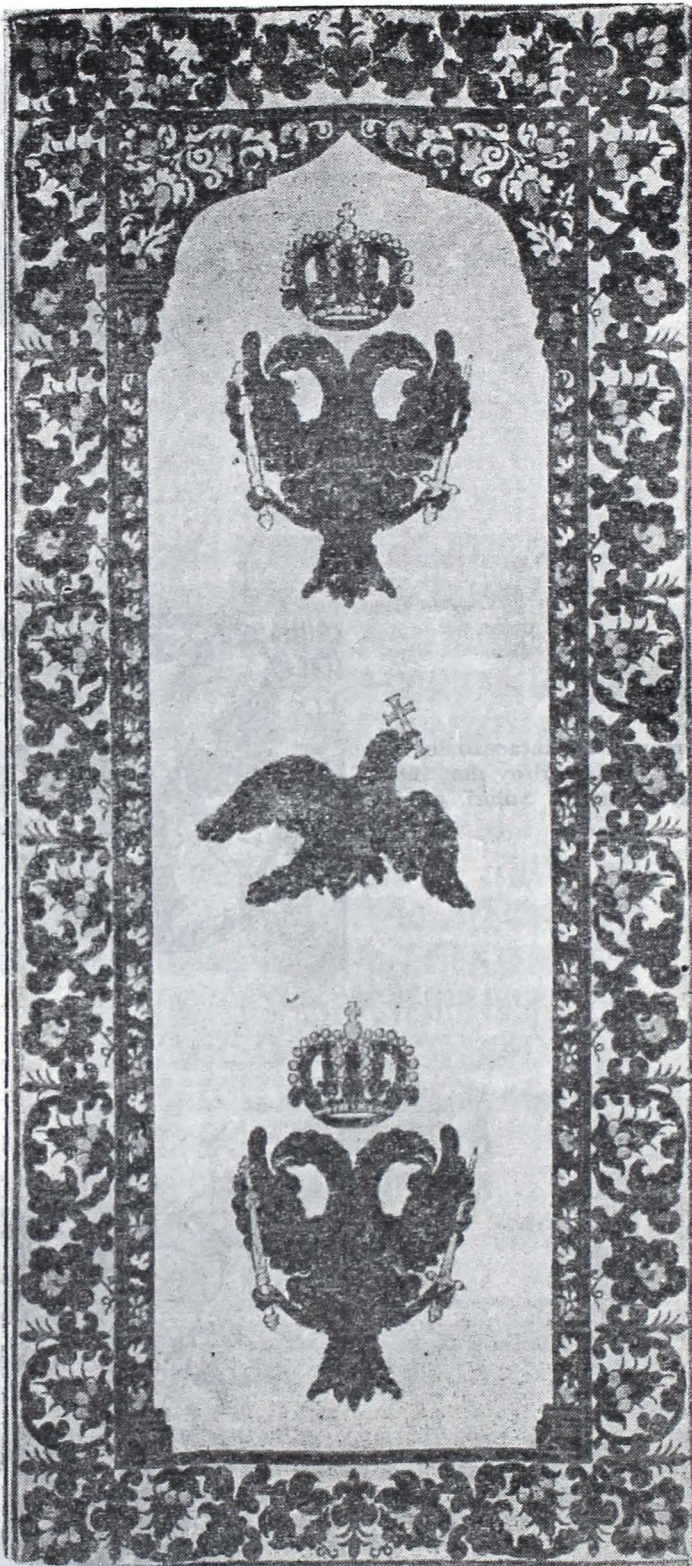

Fig. 26. Vâl de timplă de la M-rea Hurezi (1691 — 1692), în prezent la Muzeul de artă al R. S. România cu stemele și numele lui Brincoveanu.

Fig. 27. Vulturul bicefal în stema patriarhului Avramie al II-lea al Ierusalimului, pe o pisanie din 1782 la un han al M-rii Văcărești, astăzi dispărut.

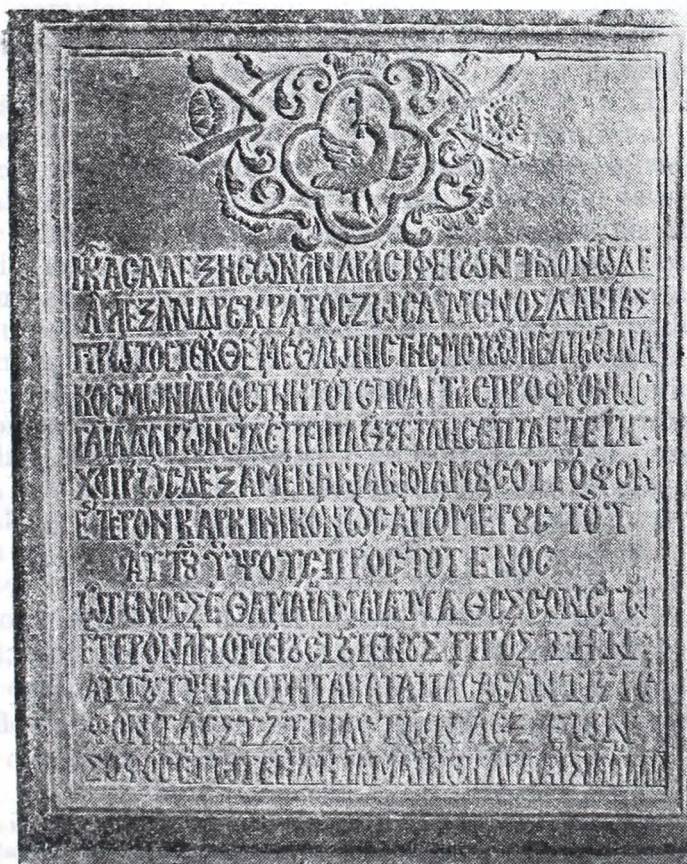

Fig. 28. Stema Țării Românești în pisania din 1775, pusă în cinstea lui Al. Ipsilanti la școala M-rii Sf. Sava din București. Versurile lui Iancu Văcărescu despre corbul care „iar acvilă s-ar face” au în vedere simbolul Romei, sub egida căreia poetul concepea „renașterea” patriei.

REALITĂȚILE

Înainte ca, într-o perioadă de reculegere culturală, învierea Romei să înlocuiască în spirite Bizanțul — el însuși continuarea Imperiului roman, cu încă trei elemente în plus: elenismul, influența orientală și ortodoxia¹ —, se poate vorbi, timp de aproape trei secole după cucerirea Constantinopolului de o supraviețuire bizantină în politica țărilor române. Se poate vorbi, într-un limbaj metaforic, dar credem că formula trebuie rectificată și completată, potrivit exigențelor și progreselor istoriografiei actuale, în sensul că, în cursul transmiterii unor teorii și idei politice de la Bizanț în țările române atât conținutul cât și ponderea acestei tradiții au variat în cursul veacurilor al XVI-lea și al XVII-lea, după care slăbiciunea ei devine evidentă. Tot ce a fost examinat pînă acum — titulatura domnilor, ceremonialul de la curtea lor, afirmările cele mai îndrăznețe ale ambițiilor lor în literatura politică și istorică scrisă sub controlul lor direct sau chiar împotriva lor — aparține domeniului stărilor de spirit, este un material pentru istoria ideilor. Totuși, lingușirile supușilor sau complimentele interesate ale unor oaspeți în trecere pe la Iași ori București nu trebuie confundate cu acțiunea politică efectivă a domnilor români, chiar dacă au putut-o justifica, încuraja sau consolida teoretic. Tocmai de aceea, este necesară o reluare a perioadei cercetate în paginile precedente, spre a scoate în relief nu numai impactul bizantin asupra gîndirii politice românești, ci complexitatea împrejurărilor în care aceasta s-a manifestat, fie inspirindu-se din ideologia „imperială”, fie recurgînd la alte exemple, în permanentă confruntare cu realitățile care o sileau să inoveze². Subiectul acestei cărți este, cum am spus-o în altă parte, cu alte cuvinte, istoria unui dramatic „distacco” dintre formulele moștenite de la Bizanț cărora această origine le-a dat un prestigiu durabil, susținut de biserică și prin cultură, și un fond propriu al cărui răspuns la conjunctura politică, fiind de o discontinuitate derutantă la prima vedere, a avut totuși un sens general îndreptat spre modernitate. N-a existat o ruptură cu Bizanțul, ci o părăsire a lui, treptată, de către

¹ Dintre numeroasele lucrări în care N. Iorga și-a expus această concepție, amintim doar sinteza finală *Istoria vieții bizantine*, trad. Maria Holban, Buc., 1974. Drept comentariu, vezi paginile scrise de Eugen Stănescu și de Emanuela Popescu, în volumul *Nicolae Iorga — istoric al Bizanțului*, p. 11 — 47, 27 — 37.

² După cum s-a putut vedea și pînă acum, analiza informațiilor referitoare la ultima fază a influenței bizantine în Țara Românească și Moldova ne-a dus la alte concluzii decît aceea că ar fi fost „în bună măsură” un fenomen „secundar” și „impus” (Al. Elian, *Moldova și Bizanțul*, p. 178).

elita ecleziastică și laică, pe măsură ce alte puncte de sprijin se ofereau acțiunii de afirmare a unei individualități politice. Dacă nu e o iluzie retrospectivă a defini o mișcare prin termenul ei final, atunci se poate susține că diferitele mișcări autonomiste din secolele XVI—XVIII premerg luptei din veacul următor pentru independența națională, nu ca simple antecedente, ci ca premise ale acestui demaraj. E vorba de mutații care au durat trei secole. Totuși, în istorie precedentele dobîndesc, în lumina experiențelor ulterioare, o valoare exemplară. În perioada al cărei studiu ne va conduce pînă în anii 1740—1750, rezistența antiotomană a popoarelor sud-est europene, printre care a românilor în primul rînd, s-a bazat pe o legătură tenace cu trecutul, incorporat — la toate nivelele sociale — într-un patrimoniu comun de credințe, practici, comportări colective, trecut în care experiența bizantină ocupa un loc de netăgăduit. Devenind la rîndul său *trecut*, o mare parte din această epocă, minus ultimul secol, a cărui imagine deformată de resentimente a rămas pînă în zilele noastre cea a unei vremelnice „decadențe”, a fost „descoperită” la începutul veacului al XIX-lea. S-a produs atunci un nou proces de idealizare, de mitizare — revoluționarii din 1848 sărbătorind pe Ștefan cel Mare de „ziua lui”, Mihai Viteazul întruchipînd aspirațiile contemporane spre unitatea națională etc. Privirea întoarsă îndărăt a condus iarăși pașii spre viitor... Fiindcă istoria ar fi cea mai simplă dintre științe, dacă trecutul ar fi unul singur. Dar fizionomia acestui timp nu e niciodată fixată pentru totdeauna, ci mereu remodelată de prezent.

Cruciada defensivă a lui Ștefan cel Mare

Transformarea Bizanțului dintr-o realitate istorică într-o prezență ideală nu s-a petrecut deodată, la 29 mai 1453, ci într-o perioadă greu de delimitat în timp, în orice caz mai îndelungată decît sfertul de secol dintre căderea Constantinopolului și cea a Mangopolui. Este un răstimp semnificativ, chiar indispensabil pentru înțelegerea secolului următor. Este vremea cînd în Moldova domnește, cu o înțeleaptă energie care făcea din principatul său una din marile forțe politice ale Europei de răsărit, Ștefan cel Mare. Cu privire la sensul luptei sale antiotomane, confirmat de elogiile hiperbolice primite din partea papii sau a Signoriei venețiene, s-a afirmat pe bună dreptate: „în tot secolul al XV-lea ideea de cruciadă creștină rămîne vie în țările române, ea străbătînd politica externă a lui Ștefan cel Mare”³. Recent s-a adus o nouă dovadă a acestei concepții a contemporanilor: biserica de la Războieni, zidită pe locul singeroasei înfruntări dintre moldoveni și turci, acoperă un mare osuar, pe care mîini cucernice au cules rămășițele creștinilor căzuți pe cîmpul de bătălie. Destinația lăcașului înălțat deasupra acelor oseminte fără tidve, asemenea unor moaște, este limpede: un *martyrium*⁴. Semnificația simbolică a gestului domnesc se întilnește cu rugăciunea ostașilor în dimineața luptei

³ Val. Al. Georgescu, *Instituțiile statelor românești de sine stătătoare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, Buc., 1980, p. 258. Vezi și Sergiu Iosipescu, *Viziunea românească asupra războiului de cruciadă (sfîrșitul sec. al XIV-lea — începutul sec. al XVI-lea)*, în *Studii de istorie și teorie militară*, Buc., 1980, p. 19—41.

⁴ Cf. comunicarea arheologului Gh. I. Cantacuzino, *Biserica lui Ștefan cel Mare de la Războieni, monument comemorativ*, *Memoria Antiquitatis*, IV—V, 1972—1973, Buc., 1976, p. 231—234. Nici un monument, în schimb, nu comemorează bătăliile de la Baia sau Cosmin.

de la Vaslui, acel „Dumnezeu ne va ajuta” a cărui amintire se păstrează într-o relatare străină⁵.

Prin urmare, îndelungata activitate politică și militară a lui Ștefan a fost subordonată în cea mai mare parte unui scop: cruciada, dar una defensivă⁶. Conștiința acestei ultime misiuni nu a venit din afară, din apusul în care voievodul Moldovei era vestit ca „bărbat prea înțelept și mult încercat în meseria armelor”⁷, ci s-a născut aici, fiind vorba de lupta pentru independența statului său. Dovezi sînt afirmațiile răspîndite în corespondența lui Ștefan cel Mare despre rolul Moldovei de „poartă a creștinătății”⁸, „zăvor” sau „zid al Ungariei și Poloniei”⁹, repetate încă o dată în 1503, cînd el îi muștra pe feudații poloni că au uitat că le fusese „scut și ocrotire dinspre parte păgîneasă”¹⁰. Această mindră credință s-a impus și cancelariilor străine într-o asemenea măsură încît la Veneția, în martie 1468, cînd Ștefan nu intrase încă în conflict direct cu turcii, biruința de la Baia asupra regelui Ungariei care încheiase un armistițiu cu Poarta era socotită *salvatoare* pentru Republică¹¹.

Paralel, s-a dezvoltat în Moldova lui Ștefan cel Mare concepția despre domnia independentă și autocrată, despre o autoritate transmisă „prin voia lui Dumnezeu”, dar ereditar, în cadrul unei singure familii. Începînd din 1492, domnul are grijă să precizeze cu privire la evenimente de seamă, cum ar fi încheierea construcției unei ctitorii, cărui an al cîrmuirii sale îi corespunde data respectivă¹². Sentimentul dinastic se reflectă în hotărîrea luată de Ștefan de a purcede la reînhumarea predecesorilor săi în necropola voievodală de la Rădăuți (Sf. Nicolae). Cu excepția lui Alexandru cel Bun, de al cărui mormînt de la Bistrița, străjuit de o măreață tradiție vie pînă astăzi, nimeni n-ar fi cutezat să se atingă, și în afară de uzurpatori, toți sînt acolo strînși laolaltă sub lespezile cu inscripții destinate să întărească prin amintirea strămoșilor prestigiul urmașului lor: Bogdan I, Lațcu, Petru I, Roman I, Ștefan I, Bogdan (fratele lui Alexandru I), alt Bogdan (fiul lui Alexandru) și Anastasia (fiica lui Lațcu)¹³.

⁵ „Gott, der wirt, uns helfen” (N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 93).

⁶ Observația lui N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 165.

⁷ „Homo sagacissimo et callidissimo in lo mestiere dell’arme” — citat din scrisoarea bolognezului Francesco Trancedini către ducele de Milano, 17 octombrie 1492, editată de V. Makușcev, în *Glasnik srpskog učenog društva*, s. II, t. XV, Beograd, 1883, p. 137.

⁸ „Porta della christianità, ”, în scrisoarea circulară adresată principilor creștini la 25 ianuarie 1475 (I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 323).

⁹ „Seraio del Hungaria et Pollana”, ori „un muro del Hungaria et Pollana”, citat după ultima ediție a scrisorii către doge de la 8 mai 1477 (G. Mihăilă, *Contribuții*, p. 178, 179).

¹⁰ „Non vultis memorari quod mecum fuit vobis bene, et eciam fui vobis scutum et protectio ab omni parte paganea” (I. Bogdan, *op. cit.*, p. 467). Exemplele de mai sus se regăsesc la E. Stănescu, *Cultura scrisă moldovenească*, p. 39, sau idem, *Tendances politiques et états d’esprit au temps d’Etienne le Grand, à la lumière des monuments écrits*, RRH, IV, 1965, p. 253.

¹¹ „La salute de lo stato de essa Signoria”, cf. P.P. Panaitescu, *Știri venețiene contemporane asupra bătăliei de la Baia*. Revista istorică, VIII, 1922, p. 49. Vezi regețele documentelor din iulie — decembrie 1467 publicate de G. Valentini în *Archivum Historiac Pontificiac*, 14, 1976, p. 96—101.

¹² *Repertoriul monumentelor*, p. 95, 109, 114, 124, 126, 143, 146, 148, 160, 183, 190. Uzața există și pentru ctitoriile lui Ștefan de la Athos (N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, p. 467, 469) sau chiar în însemnările de pe manuscrise (idem, *Contribuții la istoria bisericii noastre*, AAR, m.s.i., s. XXXIV, 1911, p. 459—460).

¹³ *Repertoriul*, p. 249—254, 255—256, 262—263. Vezi Lia și Adrian Bătrîna, *Mărturiile heraldice cu privire la înțelepturile statului feudal Moldova*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, Buc., 1980, p. 195—196. La Bistrița a fost pusă o lespede nouă pe mormîntul doamnei Ana. Pretextul unor asemenea inițiative a putut fi moartea ultimei fiice a lui Alexandru cel Bun, Chiajna, la 8 august 1479 (*Cronicle slavo-române*, p. 64). Tot atunci a fost cioplită piatra lui

Nu fu tulburată nici odihna lui Bogdan al II-lea, întru pomenirea căruia se va ridica biserica din Reuseni cu hramul grăitor al Tăierii capului Sf. Ioan¹⁴. Bisericuța veche de la Volovăț a fost înlocuită cu una nouă, de piatră, unde, probabil, a rămas înmormântat Dragoș, întemeietorul statului moldovean și al primei dinastii, înlăturate între timp de la tron¹⁵.

Putem oare merge mai departe și crede că, prin acțiunea conștientă a lui Ștefan, românii au intrat în acel mare curent din istoria universală trasat de dinamica ideologică creatoare de imperii? Dacă în sprijinul acestei teze s-ar putea cita câteva din documentele analizate pînă acum, altele vin s-o infirme cu mai mare vigoare. E adevărat că în epilogul unui tetraevanghel, scris în 1473 și făcînd parte din zestrea mănăstirii Humor, lui Ștefan i se spune „țar”¹⁶, și că, după biruința de la Vaslui, el a fost aclamat de clerici cu cuvintele „Să trăiască țarul!”¹⁷. Totuși, s-a atribuit, credem, o excesivă importanță faptului că aceste situații apar după căsătoria din 1472 a domnului cu Maria de Mangop¹⁸. Trebuie amintit că prima căsătorie a lui Ștefan, cu nouă ani mai devreme, s-a bucurat de mai multă atenție din partea cronicarului, însemnătatea evenimentului fiind subliniată astfel: „și-a luat doamnă pe Evdochia dreptcredincioasa, de la Kiev, sora lui Semen țarul”¹⁹.

Ștefan cel II-lea de la Neamț, despre care vezi ciudatul articol al lui D. Constantinescu. *Mormintul domnesc din mănăstirea Neamțului*, Memoria Antiquitatis, III, 1971, p. 277—297. Vezi și I. C. Chițimia, *O nouă semnificație a culturii din epoca lui Neagoe Basarab*, în vol. *Neagoe Basarab la 46 de ani de la urcarea sa pe tronul Țării Românești*, Buc., 1972, p. 121—122. În 1492 iau sfîrșit lucrările la biserica Sf. Nicolae din Iași, zidită „pentru pomenirea celor răposați, părinții și fratele nostru” (*Repertoriul*, p. 108).

¹⁴ *Ibid.*, p. 196, 275. Cf. V. Brătulescu, *Pietrele mormintale de la muzeul din Fălticeni*, B.C.M.I. XXXI (1938), p. 38—39.

¹⁵ Pr. I. Zugrav, *Pisania de la locuința domnească din mănăstirea Putna sau piatra funerară a lui Dragoș Voievod pusă de Ștefan cel Mare?*, Mitropolia Moldovei și Sucevei, XVII, 1966, p. 560—565; Șt. S. Gorovei, *Biserica de la Voroneț și mormintul lui Dragoș Vodă*, *ibid.*, XVII, 1971, p. 374—383.

¹⁶ I. Bogdan, *Scrieri alese*, p. 528—529; *Repertoriul*, p. 388. Este de semnalat titulatura: „domn al țării Moldovlahiei”. Copistul, ieromonahul Nicodim, pe care sintem ispițiți a-l identifica cu diaconul omonim care scria în 1467 un minei pentru Putna (*ibid.*, p. 372) a adoptat denumirea bizantină a țării, curentă în nomenclatura ecleziastică, dar întilnită în cronici abia în secolul al XVI-lea.

¹⁷ *Cronicile slavo-române*, p. 7, 18. Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 93, urmînd povestirea „letopiseșului moldovenesc”, notează și el că Ștefan a primit binecuvîntarea mitropolitului ca un împărat și biruitoriu de limbi păgîne”. Cînd scriam pentru prima oară această pagină, am pus deja în relație textul cu faptul că, în 1474, Ștefan poruncește să fie copiat panegiricul lui Constantin cel Mare de Eftimie de Tirnovo (I. Iufu, *Mănăstirea Sucevița, centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă*, Mitropolia Moldovei și Sucevei, 39, 1963, p. 435). Între timp a apărut ediția lui Gh. Mihăilă care nu lasă nici o îndoială asupra legăturilor complexe între inițiativa culturală, imitația la nivelul formal al clișeurilor, transpunerea în viață a unui mare exemplu istoric, toate determinate de imperativul epocii.

¹⁸ P. Ș. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, Buc., 1965, p.265. Ca și profesorul său O. Tafrali, C.I. Andreescu, *Despre o naționalitate ortodoxă*, p. 11, a susținut că „prin unirea cu o Paleologă, Ștefan vroia probabil să-și legitimizeze pretențiile la tronul bizantin”.

¹⁹ *Cronicile slavo-române*, p. 61 (Putna II). Letopiseșul anonim, Putna I și cronica moldo-polonă îi dau cneazului Simion Olekovič titlul de „țar” al Kievului (*ibid.*, p. 16, 49, 178), ceea ce atît Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 64, cit și Vartolomei Măzăreanu (*Cronicile*, p. 70) traduc prin „împărat”. Totuși, acest urmaș al dinastiei marilor cneji ai Lituaniei, nu mai era decît vasalul regelui Poloniei care, la moartea lui Simion, în 1470, a confiscat Kievul (K.V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p. 85—87). Dar, prin mama ei, Anastasia, sora marelui cneaz al Moscovei Vasile al II-lea Orbuc, Evdochia era vară cu Ivan al III-lea. Vezi D. P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistrița și rudeniile de la Kiev și de la Moscova ale lui Ștefan cel Mare*, AAR., m. s. I., s. III, t. XII, 1940, p. 633—658. Fiica lui Simion, Sofia, a fost căsătorită cu cneazul Mihail Borisovič de Tver.

Pe de altă parte, chiar când în cronică moldo-polonă apare explicația că Mangopul era „o împărăție creștină”, precizarea adăugată îndată despre relațiile principatului cu „împăratul de Perecop” arată că titlul imperial nu rămăsese legat doar de dinastia bizantină sau de rudele ei din Chersones²⁰. Din moment ce cnejii de Kiev și hanii tătarilor erau, față de domnul moldovean, *împărați*, atunci revendicarea de către acesta din urmă a aceleiași calități nu mai poate fi interpretată ca reflex al unei tradiții bizantine „importate” de pe țărmul de miazănoapte al Mării Negre, ci ca mijloc de a afirma suveranitatea deplină a Moldovei și egalitatea în drepturi a voievodului ei cu dinastia vecini. Scopul urmărit de cele două căsătorii este destul de clar, în legătură cu „politica pontică” a lui Ștefan cel Mare, adică un ansamblu de negocieri diplomatice ținând să asigure cadrul necesar dezvoltării comerțului Moldovei în Marea Neagră²¹. În 1472 se realiza, fie și pentru scurtă vreme, proiectul unei alianțe care ar fi unit cetățile Chilia și Cetatea Albă cu Calamita (portul Mangopului, astăzi Inkerman), dispunând de-a lungul coastei de vest și de sud de porturile deținute de Uzun-Hassan sau de aliații săi. Hanul turcmen, fiind din 1458 aliatul Trapezuntului datorită căsătoriei sale cu Theodora, sora împăraților Ioan al IV-lea și David, Marii Comneni, câștigase totodată controlul fațadei maritime a Georgiei²². Orice s-ar crede despre autenticitatea documentelor prezentate de solii săi, a căror pitorească ceată cutreiera apusul Europei, de la o curte la alta, prin 1460 și anii următori, încercările lui Uzun-Hassan, cu sprijinul principilor georgieni, de a atrage într-o coaliție antiotomană atât statele occidentale cât și pe acelea de la Dunăre și din nordul Mării Negre nu au dat greș cu totul²³.

Căderea Trapezuntului (1461) a fost urmată de intrarea în luptă a Ungariei și Țării Românești (1462), apoi a Veneției (1463). Pregătiri de cruciadă făceau în 1462—1465 Cehia și Polonia²⁴. Cu ambele Ștefan al Moldovei întreținea legături strânse²⁵. Căsătoria sa kieviană în acest moment se explică dacă avem în vedere faptul că, chiar în 1463, feudalii

²⁰ *Cronicile slavo-române*, p. 179. Hanul Hagi-Gherci este numit „țar” (I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 294). J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia*, p. 262, observă și el că utilizarea termenului de țar pentru hanul mongol ca și pentru împăratul bizantin nu indică, în sine, nici o supunere față de autoritatea Hoardei de Aur. Vocabularul biblic slavon aplica acest termen regilor Babilonului, Caldeii și Egiptului.

²¹ G.I. Brătianu, *La Mer Noire, des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 322—323.

²² Anthony A.M. Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London, 1980, nota 146 a studiului *Greeks and Türkmens: the Pontic Exception*; K. Salia, *Histoire de la nation géorgienne*, p. 265—268.

²³ Anthony Bryer, *op. cit.*, cap. X, *Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460—1461*; Angelo Bargellesi Severi, *Nuovi documenti su fr. Lodovico da Bologna*, *Archivum Franciscanum Historicum*, 69, 1976, p. 3—22. Cf. așa-zisa scrisoare a lui „Gorgora” (Kvarkvare al II-lea, prinț de Samthe) către dogele Veneției, editată de N. Iorga, *Notes et extraits*, IV, Buc., 1915, p. 172—173.

²⁴ J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, III, XXIV, München-Palermo, 1977, p. 439—440: în august 1462, propuneri de alianță contra turcilor sînt aduse la Veneția, din partea regilor Cehiei și Poloniei, de un „Antonius Gallicus”, personaj despre care vezi N. Iorga, *Un auteur de projets de croisade, Antoine Marini*, *Revue de l'Orient latin*, IV, 1896, p. 445—457. În 1465, un alt plan de alianță între Cehia, Veneția și Ungaria, spre a recuceri Bizanțul, era propus de Gregor Heimbürg. Vezi J. Polišensky, *Bohemia, the Turk and the Christian Commonwealth*, *Byzantinoslavica*, 14, 1953, p. 86, și Morimichi Watanabe, *Humanism in the Tyrol: Aeneas Sylvius, Duke Sigmund, Gregor Heimbürg*, *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 4, 2, 1974, p. 177—202.

²⁵ În 1462 sînt reinnoite legăturile de vasalitate cu Polonia. Relațiile cu Cehia sînt presupuse de P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, p. 68.

lituanieni, în frunte cu familia ortodoxă a Olekovicilor, cereau restituirea Podoliei, teritoriu vecin cu Moldova, pe care Jagellonii îl integraseră regatului lor din 1424. Importanța acestui ținut, ca și a Volhniei și Ruteniei, aflate în aceeași situație, ca zonă de tranzit și ca rezervor de cereale pentru comerțul pontic a fost desigur motivul demersului diplomatic al lui Ștefan cel Mare ²⁶. De asemenea, i se oferea astfel negoțului cu Levantul, în locul traseului care urma Niprul, pe malul drept, până la țărmul de nord al Mării Negre, stăpinit și vămuț de tătarii Hoardei de Aur, o altă cale, prin Lwow și Moldova ²⁷.

Deși va continua să plătească tribut Porții până în 1437 ²⁸, voievodul ocupă Chilia în 1465, modificare a echilibrului economic și strategic al zonei care a determinat conflictul cu Ungaria și cu colonia genoveză de la Caffa. În bazinul pontic exista o veche solidaritate de interese între tătari și genovezi, împărtășită și de stăpînitorul Mangopului, „dominus Tedori et fratres eius” ²⁹, și ei tributari turcilor. Cînd, în 1469 și 1471, paralel cu conflictul care o opunea Țării Românești, Moldova a fost atacată de tătari, dușmanii Poloniei, Venetia reluase negocierile cu Uzun-Hassan, ca urmare a cărora turcii au fost angajați în 1472—1473 în apărarea Anatoliei. Un secretar al Senatului Republicii a fost chiar trimis la Hoarda de Aur pentru a declanșa o ofensivă a acesteia contra Imperiului otoman, din direcția „Mării Negre și a Moldovei” (tratativele au continuat, cu aprobarea lui Ivan al III-lea al Moscovei, până în 1476) ³⁰.

În aceste condiții, Ștefan cel Mare a înțeles să-și asigure neutralitatea tătarilor și a Caffei, prietenia lui Isac Gabras, dinastul de la Mangop, ba chiar alianța lui Uzun-Hassan — în cazul că acesta ar fi intrat învingător în Trapezunt —, prin încheierea căsătoriei cu Maria, sora lui Isac. Un an mai târziu, înfringerea lui Uzun-Hassan l-a obligat pe Ștefan să se pregătească de apărare împotriva turcilor, luînd el inițiativa de a începe ostilitățile în Țara Românească. În același timp, cumnatul său, Isac, a crezut că-și va consolida poziția, propunîndu-i lui Ivan al III-lea căsătoria fiicei sale cu tînărul moștenitor al tronului Moscovei — chiar acela care, în 1483, avea să devină ginerele lui Ștefan cel Mare ³¹. Pentru a preîntîmpina legătura ce s-ar fi creat între marele cneaz, ostil Poloniei,

²⁶ K. V. Bazilevici, *op. cit.*, p. 41; *History of Poland*, Warszawa, 1979, p. 112—113.

²⁷ P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Âge*. Revista istorică română, III, 1933, p. 172—193.

²⁸ Șt. S. Gorovei, *Moldova în „casa păcii”*, *Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, XVII, 1980, p. 639—640.

²⁹ „Seniorul de Theodoro și frații săi” apar în instrucțiunile Genovei către magistrații din Caffa, atît în 1458 (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 121), cit și în 1472 (idem, *Acte și fragmente*, III, p. 59). Cînc erau ei știm: Avraam, Isac, Iacov, Melhisedec și David (D. P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, Buc., 1911, p. 86; M. Romanescu, *Albizzi și Paleologii*, p. 23—29). Vezi și A. Bryer, *A Byzantine Family: the Gabrades, c. 964—c. 1653*, University of Birmingham Historical Journal, XII, 1969—1970, p. 184. Despre Mangop, vezi studiul Virginiei Vasiliu, *Sur la seigneurie de „Tedor” en Crimée au XVe siècle. À l’occasion d’un nouveau document*, *Mélanges de l’École roumaine en France*, 1929, I, p. 301—336.

³⁰ K. V. Bazilevici, *op. cit.*, p. 95 (numele emisarilor erau Antonio Guiscardi, nu „Gislardi” și Gian Battista Trevisan; despre ei vezi N. Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 327—328, 364, 365). Cf. C. Esarcu, *Scrisoarea inedită a șahului Persiei Uzun-Hassan către Ștefan cel Mare*, *Columna lui Traian*, VII, 1876, p. 464—466; P. Cancel, *Data epistolei lui Uzun-Hassan către Ștefan cel Mare și misiunea lui Isak-bey*, Buc., 1912; A. Berzeviczy, *Acta vitam Beatricis reginae Hungariae illustrantia*, Budapest, 1914, p. 17.

³¹ G. Vernadsky, *The Heresy of the Judaizers and the Policies of Ivan III of Moscow*, *Speculum*, 8, 1933, p. 449—454; K. V. Bazilevici, *op. cit.* p. 96—97; P. P. Panaitescu, *Contri-*

hanatul Crimeii, dependent de Poartă, Caffa și Mangop, Ștefan a reacționat prompt, îndată după marea sa biruință de la Vaslui, în ianuarie 1475, trimițând pe alt frate al Mariei, Alexios al III-lea, cu 300 de ostași moldoveni pe o „catargă” (galion), ca să-l înlăture pe Isac³². Dar în iunie, cucerirea de către turci a Caffei și a celorlalte posesiuni genoveze din nordul Mării Negre a lăsat izolate Mangopul, care a mai rezistat totuși încă o jumătate de an asediului, și Cetatea Albă, sub zidurile căreia o parte din escadra otomană a apărut în iulie, când solii lui Ștefan erau deja în drum spre Buda³³. Tratatul fără succes din primăvara următoare, pentru răscumpărarea familiei domnitoare a Mangopului din captivitate, sint epilogul acestui episod al relațiilor Moldovei cu Crimeea gotică³⁴.

Dacă astfel stau lucrurile, presupunerile îndrăznețe ale unor istorici cu privire la sensul raporturilor lui Ștefan cel Mare cu greșita postbizantină, mergând pînă la a-i atribui calitatea de pretendent la tronul *basileilor*, rămîn lipsite de orice temei. Afinitatea indiscutabilă cu supraviețuitorii catastrofei din 1453 este explicabilă prin faptul că aparțineau aceleiași arii de civilizație. În afară de mult solicitata probă a căsătoriei lui Ștefan cu descendenta Asanilor, a Paleologilor și a Comnenilor din Trapezunt, mai pot fi invocate cel puțin alte două cazuri, deși amîndouă nesigure.

Letopisețul anonim al Moldovei menționează moartea în 1500 a doamnei lui Radu cel Frumos, „Maria Despina”, iar despre fiica ei, Maria Voichița, ultima soție a lui Ștefan, cronica moldo-germană precizează că „era de singe și de viță înaltă”, ceea ce, dată fiind informația precedentă, pare să se refere la ascendența ei maternă³⁵. A fost oare Radu

buții, p. 71—72. Între 1468 și 1474 raporturile cu Caffa trec printr-o gravă criză pe care B. Cimpina, în *Cercetări*, p. 46, n.4, și în *Scrieri istorice*, I, p. 89, 106, 119, o numea „războiul moldo-genovez”. Vezi în Șerban Papacostea, *Caffa et la Moldavie face à l'expansion ottomane (1457—1484)*, în *Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII—XIV”*, Buc., 1975, p. 131—153.

³² Pentru identificarea acestui tip de navă mare, cf. A. Bryer, *Shipping in the Empire of Trebizond*, în culegerea de studii citată mai sus.

³³ V. Iurghevici, în *Записки Обесского Общества историй и древностей*, XVII, 4, 1894, p. 1—2; Lajos Tárdu, *Beyond the Ottoman Empire, 14th—16th Century Hungarian Diplomacy in the East*, Szeged, 1978, p. 46—47. În reconstituirea evenimentelor din 1475, Anca Ghiță, *Condițiile instaurării dominației otomane în Dobrogea, în Studii istorice sud-est europene*, T, Buc., 1974, p. 115—116, susține că Chilia și Cetatea Albă au fost „temporar” ocupate, idee impruınutată de la N. Iorga, *Studii istorice*, p. 140, dar asemenea zvonuri false au circulat și în august (idem, *Studii și documente*, XVI, Buc., p. 115—116). Noi lupte, în mai, la Dunăre, două cetăți fiind luate de turci, pe uscat, după anele venețiene ale lui Stefano Magno (idem, *Acte și fragmente*, III, p. 89), însă victoria rămîne a românilor.

³⁴ *Ibid.*, p. 55, scrisoarea genovezului Antonio Buonfiglio, 20 mai 1476. Vezi Andrei Pippidi, *Contribuții la studiul legilor războiului*, p. 240—241. Cf. Ștefan Andreescu, *Autour de la dernière phase des rapports entre la Moldavie et Gènes*, *Revue roumaine d'histoire*, XXI, 2, 1982, p. 257—282 (menținem ideea că genovezii erau tratați de Ștefan ca prizonieri de război, căci informațiile din *art. cit.* o confirmă!) și Sergiu Iosipescu, *Ștefan cel Mare — coordonate de strategie pontică*, *Revista de istorie*, 35, 5—6, 1982, p. 639—652 (documentul reprodus în anexă nu e nou, părți din text putînd fi recunoscute la Donado da Lezze, *Historia Turchesca*, ed. I. Ursu, Buc., 1910, p. 72—80, și N. Iorga, *Studii și documente*, XVI, p. 116—117).

³⁵ Vezi *Cronicile slavo-române*, p. 22, 31. Cf. Gr. Urche, *Letopisețul*, p. 108: „s-au pristăvit Despina doamna Radului Vodă”. N. Iorga, *Maria Despina*, *Revista istorică*, VI, 1920, p. 121, a semnalat interesul acestei mențiuni enigmatice. După Ștefan S. Gorovei, *Contribuție la genealogia Basarabilor* (comunicare din 1975 la Comisia de heraldică și genealogie de pe lângă Institutul de istorie „N. Iorga”) ar fi vorba de una din fiicele lui Gheorghe Arianites Comnenul, din Albania. Deși cu unele rezerve, am acceptat ipoteza în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 286. Radu cel Frumos ar fi fost cumnat cu Skanderbeg și cu despotul Ștefan Branković. Ni se pare acum

căsătorit cu o urmașă îndepărtată a împăraților bizantini sau a despoților sîrbi? Confuziile pricinuite de titlul despotal sînt frecvente chiar în istoriografia medievală românească³⁶. Rămîne a doua, bănuită, legătură între Paleologi și dinastia moldoveană. Nu demult s-a încercat identificarea donatoarei icoanei „Pantanassa” de la mănăstirea Grigoriu cu o doamnă a Moldovei, soția lui Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare (decedat în 1496), care s-ar fi numit deci Maria Asanina Paleologhina³⁷. Nu se poate spune deocamdată dacă supoziția corespunde adevărului. Trebuie să adăugăm însă îndată că izvoarele interne n-au socotit necesar să releve această împrejurare.

Într-adevăr, în epoca urmașilor direcți ai lui Ștefan sînt de relevat puține semne ale legăturilor dintre Moldova și popoarele sud-slave supuse dominației otomane. Bogdan cel Orb a continuat în condiții deosebit de grele politica părintelui său îndreptată spre nord: încercarea de alianță cu regatul polon, apoi conflictul cu acest stat — și spre răsărit: relațiile cu Moscova. Înainte de a-și concentra eforturile în vederea stăvilirii pericolului dinspre sud, domnul căuta să-și întărească alianțele și să rezolve vechi controverse teritoriale. Abia în 1511 vine momentul ca Bogdan să facă un somptuos dar mănăstirii Rîla, principalul centru religios al Bulgariei, și refugiul tradițiilor de independență ce ar fi putut mobiliza pe bulgari la lupta împotriva turcilor³⁸. Un an mai tîrziu, tratativele dintre Moldova și efemera creație statală a lui Selim, fiul lui Baiazid al II-lea, din regiunea Chilia-Caliacra vor duce la încheierea unui tratat, de astădată cu Imperiul otoman (după suirea pe tron a lui Selim I)³⁹.

Lui Ștefan cel Tinăr, care, în 1523—anul asediului Rodosului—, adresa lui Sigismund I al Poloniei un patetic apel la cruciadă, încheiat cu amenințarea: „să nu piară creștinătatea tocmai în zilele Măriei Voastre căci, dacă astăzi Dumnezeu va pedepsi țara noastră Moldova, să nu vă îndoîți Măria Voastră că miine o să vină rindul și pentru alte state creș-

că Manuil și Ana din pomelnicul de la Bistrița (D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 86) nu pot fi decît părinții doamnei Maria. O altă identificare posibilă ar explica politica filo-otomană a lui Radu. Sphrantzes, *Memorii*, p. 113, 115, 121, se referă la un magnat bizantin din Peloponez, Manuil Buchali, care a fugit în 1460 la Corfu, sub stăpînire venețiană, și a cărui soție era „vară de-al doilea” cu beglerbegul Rumeliei, Mahmud. Acesta (cf. Critobul I, 77, 2, și Laonic Chalcocondil, p. 152) era nepotul ultimului cîrmuitor creștin al Tesaliei, cezarul Manuil Anghelos Philanthropenos, și a devenit mare vizir în 1455—1467 și 1472—1473, fiind ucis în 1474 (F. Babinger, *op. cit.*, p. 139, 179, 189, despre fratele său, marele voievod sîrb Mihail Anghelovici). Comparația cu datele între care domnește Radu (1462—1473) e sugestivă.

³⁶ Știrea din *Cronicile slavo-române*, p. 22, despre Maxim Branković, „fiul lui Despot țarul sîrbesc”, devine la Gr. Ureche: „ficiorul lui Dispotu împăratul grecescu” (*op. cit.*, p. 128). Alt exemplu: Elenci Rareș i se spune în pisania ctitoriei sale de la Botoșani din 1552 „fata lui Ioan Despot împăratul”, expresie care cu vremea și-a pierdut înțelesul, fiind transcrisă, la refacerea monumentului din 1724—1725: „fiica lui Ioan Despot voevod”, printr-o confuzie cu evenimente ulterioare din istoria Moldovei (N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 219—220).

³⁷ Noua identificare a donatoarei — pentru Al. Elian, *op. cit.*, p. 164, Maria de Mangop — îi aparține lui Șt. S. Gorovei, în *Magazin istoric*, 2, 1974, p. 16—17. Cf. idem, *Mușatinii*, Buc., 1976, p. 70. Ar fi putut fi sora fraților Toma și Gheorghe Asanis-Paleologos, originari din Corint și refugiați la Napoli la sfîrșitul secolului al XV-lea. Vezi și S. M. Pelekanidis, *The Treasures of Mount Athos*, I, Atena, 1975, p. 357—359.

³⁸ Stoica Nicolaescu, *Un acoperămint cu porfiră și aur dăruit mănăstirii Rîla din Bulgaria de Bogdan voievod, domnul fării Moldovei*, în *Arta și arheologia*, 9—10 (1933—1934), p. 1—5. Vezi și N. Iorga, *Muntele Athos*, p. 469. Despre politica externă a Moldovei în această perioadă, Iulian Marinescu, *Bogdan cel Orb, 1504—1517*, Buc., 1915, și V. Cîndea, *Pagini din trecutul diplomației românești*, p. 114—123.

³⁹ Manole Neagoe, *Contribuții la problema aservirii Moldovei față de imperiul otoman (înțelegerea dintre Bogdan cel Orb și Selim din anul 1512)*, Studii, XVII, 1964, p. 311—322.

tine !”⁴⁰—căsătoria din iunie 1526 cu Stana, fiica lui Neagoe Basarab, îi oferea în primul rînd posibilitatea de a interveni în anarhia politică din Țara Românească. Faptul că domnița descindea prin mama ei, despina Milița, din familia Branković, care se ilustrase în cursul rezistenței anti-otomane a popoarelor din Balcani, putea să aibă oarecare importanță, dar esențial, în acel moment, era ca turcii să fie opriți la Dunăre—ceea ce ar fi salvat și Ungaria—iar Ștefan, strănepot al lui Radu cel Frumos— a revendicat, pare-se, chiar titlul de „mare voievod al Țării Românești”⁴¹.

Politica externă a Țării Românești de la Neagoe Basarab la Radu Paisie

Dintre cele două țări române, Moldova lui Ștefan cel Mare deținuse hegemonia, însă acest rol trecuse, din 1504, asupra Țării Românești. Schimbarea se datorează personalităților lui Radu cel Mare și Neagoe Basarab⁴². Sensul vastei activități diplomatice și culturale a celui de-al doilea a fost interpretat, din ce în ce mai stăruiitor în ultima vreme, ca închinat cruciadei și, în primul rînd, eliberării popoarelor din Balcani. Semnificativ este că această reconsiderare a celor nouă ani de domnie, 1512 — 1521, a venit mai cu seamă din partea istoricilor de artă și a istoricilor literari, cei dintîi atrași de simbolurile conținute în alcătuirea ctitoriei de la Argeș, ceilalți angajați într-o scormonitoare exegeză a *Învățăturilor*.

Astfel, continuitatea luptei antiotomane—o tradiție în familia doamnei lui Neagoe—pare să fi fost avută în vedere prin evocarea memoriei venerate a cneazului Lazăr, eroul de la Kossovo, al cărui portret era prezent în biserica destinată să devină o nouă Sfîntă Sofie, în locul celei în care acum psalmodiau muezinii⁴³. Tot aici, figurile ecvestre ale sfinților ostași Gheorghe, Teodor, Tiron, Dimitrie și Nestor (?), străpungînd cu

⁴⁰ Arhiva istorică a României, I, p. 8—13; Hurmuzaki, II, 3, p. 708—712; *ibid.*, III, 1, p. 52—58.

⁴¹ *Ibid.*, II, 3, p. 523. În istoriografia noastră, ostilitățile moldo-muntene din 1525—1526 au fost cel mai adesea explicate prin rivalitatea personală dintre Ștefan cel Tânăr și Radu de la Afumați, competiții la mîna Ruxandrei. Chiar după ce N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 323—324, motivează incidentul prin faptul că Țara Românească devenise refugiul boierilor pribegi din Moldova și una din bazele lor de atac împotriva patriei lor (idee confirmată și de observațiile lui B. Cămpina, *Cercetări*, p. 94—95), absurdă concepție a unui „război al domnițelor” a persistat; vezi de pildă T. Palade, *Radu de la Afumați*, p. 52—53, sau Horia I. Ursu, *Moldova în contextul politic european (1517—1627)*, Buc., 1972, p. 101—106 (autorul sugerează chiar că întregul conflict ar fi fost o „diversiune” inspirată ambelor părți de dorința de a nu participa la campania din Ungaria!). Succesiunea evenimentelor e totuși clară: septembrie 1523, reprimarea rebeliunii boierilor moldoveni (cf. nota lui M. Berza, în RESEE, XVIII, 1941, p. 287—288) — iulie 1524, victoria lui Ștefăniță asupra tătarilor la Tărăsăuți — decembrie 1524, investirea lui Radu cu domnia Țării Românești la Poartă — februarie — noiembrie 1525, domnia împărțită între Radu, la București, și Vladislav al III-lea la Tirgoviște — decembrie 1525, lupta de la Brăila în care Radu învinge pe un pretendent susținut de moldoveni, — februarie — martie 1526, expediția lui Ștefan în Țara Românească, oprită la Tirgșor și încheiată cu predarea pribegilor — aprilie 1526, pregătirile unei invazii otomane în Moldova — mai, călătoria lui Radu la Adrianopol — iunie, ocuparea de turci a Țării Românești — iulie, expediția lui Radu în sudul Moldovei, pe cînd Ștefan se găsea în nordul țării pentru a ține calea tătarilor ce amenințau Polonia — august, bătălia de la Mohács — septembrie 1526, o nouă năvălire a lui Ștefan în Țara Românească.

⁴² De aici formula lui N. Iorga, *op. cit.*, IV, p. 292, „hegemonia culturală a lui Băsarabă-Neagoe”, în care credem că adjectivul nu are un înțeles restrictiv.

⁴³P. Chihaiia, *Semnificația portretelor din biserica mănăstirii Argeș*, Glasul Bisericii, 1967, p. 793—795.

lancea balaurul sau altă personificare a Dușmanului ilustrau perfect aceeași idee⁴⁴. În sfârșit, pe turnul clopotniței era reprezentată o scenă cu un înțeles asemănător—un balaur colorat în verde malefic fiind străpuns de țapul cu un corn, „regele Greciei” din profeția lui Daniil⁴⁵. Analiza internă a monumentului literar de care a rămas legat numele lui Neagoe, deși paternitatea voievodului asupra aceluia text a fost multă vreme contestată, a urmărit și ea, deși cu mai puțin succes, să demonstreze că domnescul autor pregătea activ, în colaborare cu regele Ungariei și cu papa o ofensivă contra turcilor⁴⁶.

Așa să fie oare? Dacă de la veleitățile strecurate sub o formă criptică—desigur mult apreciată în cazul „enigmelor” de la Argeș, de contemporanii inițiați și, printre cei dintâi, de patriarhul, mitropolii și egumenii care au participat la ceremonia de la 15 august 1517—trecem la actele propriu-zise, certitudinile se zdruncină și ni se dezvăluie o politică mai complexă, influențată și de alți factori decît pericolul otoman.

Ca pretendent impus de turci—și anume de puternicul beg de Vidint, Hasan Mihaloglu, care recunoștea autoritatea nominală a sultanului Baiazid al II-lea—Neagoe a intrat în conflict încă de la începutul domniei lui cu partizanii lui Selim I, cu care am văzut că domnul Moldovei, Bogdan, întreține relații bune⁴⁷. Acest fapt, ca și înrudirea lui Bogdan cu fiul lui Mihnea cel Rău și rivalul lui Neagoe, Mircea, pe a cărui soră, Ruxandra, o luase de soție, explică luptele dintre munteni și moldoveni care au reținut toată atenția noului domn pînă în 1514. Încălcările teritoriale, la care încercarea de a instala în Moldova pe Trifăilă, domn fără noroc, fu un răspuns, găseau în Țara Românească, gata să dea ajutor intervenției, o opoziție internă, cea a boierimii buzoiene care va sfîrși prin a alege în 1532 un domn din

⁴⁴ Emil Lăzărescu, *O icoană puțin cunoscută din secolul al XVI-lea și problema pronaosului bisericii mănăstirii Argeșului*, SCIA, arta plastică, 14, 2, 1967, p. 187—199.

⁴⁵ P. Chihaiia, *Deux armoiries sculptées appartenant aux voïvodes Vlad Dracul et Neagoe Basarab*, Revue roumaine de l'art, 1, 1964, p. 161—166.

⁴⁶ Remarcăm utilitatea studiilor ce au contribuit la încadrarea definitivă a *Învățăturilor* în contextul epocii pe trei niveluri: mentalitate, ideologie și cultură. Dintre acestea, prea numeroase ca înșiruirea să fie completă, trebuie amintite *Învățăturile lui Neagoe Basarab în lumina pisanilor de pe biserica mănăstirii Argeș*, Mitropolia Olteniei, XII, 1960, p. 12—23; Dan Zamfirescu, *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității*, Romanoslavica, VIII, 1963, reeditat în vol. *Studii și articole de literatură română veche*, p. 69—183; Manole Neagoe, *Despre politica externă a lui Neagoe Basarab*, Studii, 19, 1966, p. 745—764; N. Stoicescu, *La politique de Neagoe Basarab et ses Préceptes pour son fils Teodosie*, RRII, IX, 1970, p. 19—42; Dan Zamfirescu, *Neagoe Basarab și Învățăturile către fiul său Theodosie. Problemele controversate*, Buc., 1973; idem, *Contribuții la istoria literaturii române vechi*, Buc., 1981, p. 305—382. De văzut, de asemenea, P. Ș. Năsturel, *Remarques sur les versions grecque, slave et roumaine des „Enseignements du prince de Valachie Neagoe Basarab à son fils Théodose”*, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, XXI, 1975, p. 249—271, și L. Vranoussis, *Les „Conseils” attribués au prince Neagoe (1512—1521) et le manuscrit autographe de leur auteur grec*, în *Actes du IIIe Congrès International des Etudes du Sud-Est européen*, IV, Athènes, 1978, p. 377—387. În controversa cu privire la paternitatea „Învățăturilor” — care, oricum, s-a dovedit că sînt strict contemporane — nu credem că avem căderea de a interveni altfel decît cu o simplă observație, în treacăt. S-a făcut mare caz de „pregătirea teologică” a autorului, considerîndu-se neverosimil ca un domn să fie capabil de a scrie, ori dicta, o operă în spirit și stil omiletic. Dar există măcar un exemplu — dealtfel, nelipsit de legătură cu Neagoe însuși — și am arătat mai sus că tradiția bizantină, invocînd precedentul lui Constantin, cunoștea și această ipostază a monarhului. Dacă Ștefan Cantacuzino, înainte de a pleca la moarte, ține o predică în public despre „zădărnicia lumii aceștii”, el care a avut în bibliotecă un manuscris al *Învățăturilor* aceasta poate însemna o influență a lecturilor sale, sau chiar un argument puternic pentru cea mai largă contribuție personală a lui Neagoe la scrierea acestui text (inclusiv rugăciunea finală).

⁴⁷ Radu Constantinescu, *Documente raguzane în colecția de microfilme a Arhivelor Statului*, Rev. arhivelor, 1, 1981, p. 38. Alî Hasan, beglerbegul Rumeliei, plănuia înlăturarea lui Neagoe, care ar fi fost înlocuit de un pretendent aflat în preajma lui Selim (M. A. Mehmet, *Două*

rîndurile ei, pe Vlad-Vintilă de la Slatina⁴⁸. Adversarii lui Neagoe l-au denunțat chiar la Poartă—probabil în 1514—că a uzurpat tronul și a luat măsuri împotriva boierimii (execuții, confiscări etc.), precum și că s-a aliat cu regele Ungariei și voievodul Transilvaniei⁴⁹. În septembrie 1515, el era la Constantinopol, plătind tributul, pentru a câștiga timp. Într-adevăr, solii săi cunoșteau bine drumul Budei, de unde în 1517 se vor întoarce cu asigurarea că domnul, în caz de primejdie, va găsi refugiu pe domeniile sale din Transilvania, ba ajungeau și mai departe: la Veneția (Ieronim Matievich în 1518) și la Roma (Antonie Pankalos în 1519)⁵⁰. Ei nu erau însă acolo pentru a face, ei, propuneri ori a-și lua angajamente ferme—doar experiența dovedise cât de puțină încredere meritau făgăduielile unor asemenea aliați!—ci numai ca să fixeze locul pe care, atunci cînd va vedea timpul, îl va avea, între luptătorii pentru creștinătate și deopotrivă în drepturi cu ei, domnul Țării Românești. De altfel, în aceeași vreme, Neagoe consulta pe un sfătuitor obișnuit al lui în problemele dogmatice, atât de delicate, pe Manuil din Corint, în legătură cu schisma dintre ortodocși și catolici și, indirect, despre oportunitatea încheierii unei alianțe cu aceștia din urmă. Evident, demersul era determinat nu atât de scrupulele religioase ale domnului cât de nevoia lui de a păstra de partea sa principalele forțe morale ale lumii ortodoxe: Muntele Athos și Patriarhia constantinopolitană, al cărei retor era Manuil⁵¹. Chiar cînd, la 26 aprilie 1520, făcea cunoscut în Transilvania că este „gata a sluji cu credință dumisale Ludovic, din mila lui Dumnezeu rege al Ungariei. . . și întregii creștinătăți”, Neagoe nu aruncase încă în luptă pe cei 40 000 de ostași pe care se mîndrea că-i poate înfățișa unui trimis al cetății Brașov: era vorba deocamdată numai de o trecere în revistă a trupelor, cu prilejul solemn al sfințirii mitropoliei din Tirgoviște⁵².

În zadar protul athonit Gavril, nădăjduind împrejurări mai prielnice cruciadei balcanice, îl compara pe Neagoe cu David—un David birui-

documente turcești despre Neagoe Basarab, Studii, 21, 1968, p. 921—924, 925—928). Acela ar putea fi numai Miloș, ucis din ordinul sultanului în 1519, și nu Mircea, cu care a fost mereu confundat și care mai trăia în 1521 (Hurnuzaki, XV, p. 240—241; *ibid.*, VIII, p. 51) și în 1529 fiind tatăl lui Alexandru al II-lea.

⁴⁸ M. Neagoe, *art. cit.*, p. 752—753. Despre Vlad-Vintilă, v. Șt. Ștefănescu, *Bănia*, p. 209—210, și N. Iorga, „*Braga voevod*” al Țării Românești (1535), *Convorbiri literare*, XXXVII, 1903, p. 1043—1045. O problemă ce ar merita investigații speciale e aceasta, a rolului boierimii din zona Buzăului, deschisă atât spre Moldova cât și spre Ungaria.

⁴⁹ M. A. Mehmet, *art. cit.*, p. 928—929. Editorul (*ibid.*, p. 924) ezită dacă să dateze documentul din primii sau din ultimii ani ai domniei lui Neagoe. Mențiunea legăturilor cu Ioan Zápolya nu se poate referi la convenția din 1520, deoarece banul Barbu Craiovescu, la care se face aluzie în jalba boierilor, se călugărise la începutul anului și a murit probabil în martie (N. Lenăchescu, *Două precizări*, *Revista de istorie*, 3, 1974, p. 447—449). Fiind vorba de „ghiaurul ungar” ce „ar fi porrit împotriva țării pașăului” credem că aceste cuvinte au în vedere chiar arca la cruciadă din aprilie 1514.

⁵⁰ I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul în sec. XV—XVI*, Buc., 1905, p. 151—152; N. Iorga, *Două documente din arhivele raguzane*, Arhiva, 1896, p. 66—69; Hurnuzaki, II, 3, p. 307—309 (importanța scrisorii lui Leon al X-lea a fost exagerată). În 1520 trece prin Brașov mesagerii Alexe, Cirstian și Chirca, trimiși de Neagoe la Zápolya (Hurnuzaki, II, 3, p. 354).

⁵¹ P. Ș. Năsturel, *Manuil din Corint către Neagoe Basarab*, în *România literară*, II, 51 (63), 18 dec. 1969, p. 13. Cărturarul grec i se adresa lui Neagoe, intitulându-l „mare voevod și împărat și autocrat a toată Ungrovlahia”. Aici, „basileus” este traducerea pentru domn, „gospodin”.

⁵² Hurnuzaki, V, 1, p. 243. Asemenea inspecții periodice ale forțelor armate aveau loc și în Imperiul otoman. Totuși, efectivele muntene, despre importanța cărora Ludovic aflase cu acea ocazie, se alătură corpului expediționar turc la sfîrșitul lui iunie 1521 (*ibid.*, II, 3, p. 362).

tor asupra lui Saul-Vlăduț și pregătindu-se să-i înfrunte pe turci ca eroul biblic pe Goliat⁵³. Voievodul nu va trece niciodată la acțiune, și aceasta deoarece orice inițiativă asemănătoare ar fi compromis echilibrul intern, stabilit cu greu între grupările feudale, dintre care una chema pe turci în țară iar alta, în neastîmpărul ei războinic, ar fi acceptat chiar alipirea la Ungaria. În aceste condiții, Neagoe nu putea fi decît un *fidei defensor*, pe linia politicii de expectativă și neutralitate a predecesorilor săi Vlad Călugărul și Radu cel Mare. Ca și aceia, se mulțumea să pregătească viitorul prin bogatele danii cu care copleșea clerul din întregul sud-est european și din Palestina⁵⁴. Principiul cavaleresc desprins din *Alexandria*: „mai bună iaste moartea cu cinste decît viața cu amar și cu ocară”⁵⁵ devenea valabil doar în ultima extremitate. Susținind necesitatea de a face sacrificii pentru păstrarea păcii, Neagoe este principalul autor al unei teorii defensive elaborate în Țara Românească sleită de conflicte interne și de un veac de luptă antiotomană. „Să nu iubiți răzmirițile și războaiele, nici să vă ducă mintea să vă bateți cu dinșii” (turcii), își povățuiește el urmașii, și în primul rînd pe plăpîndul vlăstar domnesc Teodosie, adăugînd la acest sfat cîteva cuvinte ce rezumă experiența sa proprie: „Măcar de v-ar îndemna cineva și din priiatenii voștri spre vrajbă, voi să nu-i ascultați, văzînd că aceia au putere mai multă decît voi”⁵⁶. În marea rugăciune de ridicare a armelor, care imploră ajutorul divin înainte de începerea bătăliei concepute ca o ordalie, se găsește încă o dată afirmația: „noi, Doamne, nu sîntem bucuroși să se facă această răzmiriță, după cum ne-ai poruncit noao, nici voim să fie vărsare de sînge, nici să se ude mîinele noastre în sînge de om”⁵⁷. Dovadă că nici în practica politică domnul nu uita acest principiu, chiar atunci cînd fusese erunt jignit de brașoveni, el simte nevoia unei îndreptări a acțiunii energice la care s-a decis: „noi am fi iubit pacea și dreptatea, nu am fi iubit răzmirița, iar voi nu voiți pace, ci ați început răzmirița”⁵⁸. În sfîrșit, același mod de a gîndi reiese din atribuirea rolului de agresor turcilor în viitoarele lupte pe care Neagoe le prevedea dorindu-și ca fiul său să iasă învingător: „Așijderea vei birui și pre toți păgînii, cari-i vor veni asupra ta și-i va da Dumnezeu în mîinile tale, iar ciți vor scăpa, cu mare rușine și ocară să vor înturna în țările lor”⁵⁹.

Toate exemplele de mai sus confirmă pronunțatul caracter apologetic al *Învățăturilor* și al *Vieții Sfîntului Nifon*, amîndouă scrise pentru a justifica tocmai neparticiparea activă la cruciadă. Prin abila sa diplo-

⁵³ Gavril Protul, *Viața Sf. Nifon*, p. 286, 298.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 290—292. În lunga listă a binefacerilor lui apar un debarcader („pristaniste”) și un arsenal la „Ascalun” — nu Ascalon, în Siria (N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 303). ci la Kutlumus (idem, *Muntele Athos*, p. 473; N.M. Popescu, *Nifon II, patriarhul Constantinopolului*, AAR, m.s.l., s.11, t. XXXVI, 1914, p. 765, n. 2; P. Ș. Năsturel, *Les rapports de la Valachie avec le Mont Athos*, p. 101. n. 33). Excepțional de minuțioasă cercetare a colegului nostru Tudor Toteoi, *Ascalon — a Mistaken Toponym in the Life of Niphon II, Patriarch of Constantinople*, RESEF. XIX, 1981, 3, p. 611—622, ne-a convins numai în privința primului pasaj analizat. Despre cele trei racle dăruite de Neagoe la Dionysiu, vezi, în afară de bibliografia citată în *Les rapports...*, p. 119—120, St. Nicolaescu, *Un prețios chipot de la Neagoe Basarab voievod în mănăstirea Dionysiu din Sf. Munte Athos*, Buc., 1933, și N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, I, p. 37—38, fig. 1 și 10.

⁵⁵ *Învățăturile*, p. 278. Cf. *ibid.*, p. 277, între îndatoririle suveranului „pentru cinste și sîngele și-l va vărsa”.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 278.

⁵⁷ *Ibid.*, p. 279.

⁵⁸ Gr. Tocilescu, *534 documente*, p. 256.

⁵⁹ *Învățăturile*, p. 138.

mație, Neagoe a izbutit totuși să-și păstreze atît bunăvoința puterilor catolice, neatinsă nici în momentul trecerii lui de partea turcilor „timore coactus”—în timpul atacului acelora din 1521 contra Ungariei—, cît și admirația ortodocșilor slavi și greci. Sentimentele acestora din urmă sînt clar exprimate de o mărturie mai arareori relevantă pînă în prezent: o epigramă funerară compusă pentru Nifon, înainte de 1521, de către grecul italo-moscovit Maxim Trivulis, cunoscutul ideolog al cruciadei răsăritene care, numindu-l pe Neagoe „mare fruntaș al războinicilor Misiei” (ὄρχαμος Μουσῶν ευπολέμων) îi prevestea înălțarea în Olimpul eroilor homerici⁶⁰.

Acesta nu e un împărat decît în nădejtile balcanicilor și în hiperbolele acestora de la curtea sa. Cu atît mai puțin este unul urmașul său Radu de la Afumați, căruia năpraznicele sale cavalcade de la un capăt la altul al țării—din 1522 pînă în 1525, ocupă tronul de *cinci* ori—, i-au creat o reputație de cruciat care, iarăși, nu pare să corespundă realității. Într-adevăr, el a trecut în ofensivă, pentru prima oară de la Vlad Țepeș, dar motivul a fost rivalitatea sa cu ceilalți pretendenți—Teodosie, Vladislav, Bădica—sprijiniți de turci. Acțiunea antiotomană a lui Radu s-a întrerupt în 1524, iar în cei doi ani următori el dă ajutor sultanului prin ostilitățile împotriva Moldovei. Despre capitularea sa în fața turcilor s-a spus că „fusese impusă de împrejurări, scopul ei era păstrarea domniei”⁶¹. Însă politica lui Vladislav al III-lea, deși înscăunat de turci, întreținea și el relații cu Transilvania, asigurînd chiar pe regele Ungariei de credința sa, sau cea a lui Bădica-Radu, expusă în justificările adresate brașovenilor („Noi n-am adus pe turci în țară, ei ei singuri au intrat cum au intrat și în alte țări mai puternice decît a noastră: deci Dumnezeu să vă povățuiască, voi n-aveți nevoie să trăiți cu noi în răzmeriță, căci cu toți sîntem creștini”) pot primi exact aceeași explicație. Situația precară în care, după biruința asupra adversarilor săi, Radu a domnit timp de patru ani, este zugrăvită de un agent al lui Ferdinand de Habsburg în 1527: „cum este tributar turcilor, el a trebuit să stea cît mai tăcut, mai liniștit cu putință și să nu se abată nici într-o parte, nici în alta”. Ștefan Glinčić continua arătînd că orice tratative ale voievodului cu creștinii i-ar aduce neîntirziat mazilirea⁶².

În aceste condiții, cum i-ar fi trecut prin minte lui Radu să-și asume titluri mărețe? El care, neliniștit de viitor, făgăduia numai că nu va da un haraci mai mare decît cel plătit de predecesorii săi, „dacă se va putea”. Aștepta deci de la intervenția regelui romanilor eliberarea „de tirania

⁶⁰ N. M. Popescu, *Nifon II*, p. 791.

⁶¹ Șt. Ștefănescu, *Bănia*, p. 190. Vezi și pisană zugrăvită la Argeș în 1526, în *Inscripții medievale ale României*, I, p. 479. Dan Pleșia, *Neagoe Basarab, originea, familia și o scurtă privire asupra politicii Țării Românești*, II, Valachica, 1970, susține că prima închinare a lui Radu a avut loc încă din primăvara 1523. Deducțiile lui P. Chihaia, *În legătură cu pietrele de mormint ale ctitorilor bisericii mănăstirii Argeș*, Glasul bisericii, XXXII, 1973, p. 1273—1275, exagerează semnificația reliefului funerar, comparația din punct de vedere tipologic dintre figura lui Radu și a Sf. Dimitrie nefiind concludentă.

⁶² *Călători străini*, I, p. 240. În încheierea raportului, solul rezuma convorbirea sa cu Radu: „Am înțeles că este o insufletire și o dorință uimitoare la acest om și în toată Țara Românească, ba chiar Serbia, Bulgaria și Bosnia, ca să scape din ghiarele tiranice ale precruzilor turci”. Apoi, cuprins de indoiele tîrziei și, mai ales, sub influența partizanilor lui Ferdinand din Transilvania, care nu vedeau cu ochi buni acordul dintre Radu și Zápolya, Glinčić adaugă că nu trebuie să i se dea crezare voievodului, deoarece „ar avea sufletul nestatornic” (*ibid.*, p. 241). Pasajul este caracteristic pentru rezervele cu care se apropiiau unul de altul viitorii aliați. Sensul acestor negocieri, continuate în 1528, a rămas vădit neînțeles de T. Palade, *op. cit.*, p. 63—65.

turcilor”⁶³. Nu spiritul antiotoman al politicii lui Radu este în discuție, el fiind dovedit și de ecoul pe care-l găsim în documentul contemporan ce menționează pe „procleții de turci”, nu, ci mijloacele ei, istovite într-o luptă inegală. În același timp, pe fundalul conflictului de interese între Habsburgi și Imperiul otoman, avea loc o aprigă competiție pentru tron, care nu era decât expresia antagonismului între domnie și boierime.

⁶³ Se înțelege că nu se poate accepta încreerea lui D. Năstase în Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, XXII, 1976, p. 1–16, de a i se atribui lui Radu de la Afumați chiar titlul de „împărat al romecilor”, deci bizantin, pe baza unei inscripții transcrise defectuos și ulterior dispărute ! Data „1526” — cind domnea Radu, nu se potrivește cu numele „Vladislav Radu”, care, dacă n-am citi „Vlad” în loc de „Vladislav”, ar fi imposibil, fiindcă în genealogia Basarabilor din secolele XV—XVI nu există nici un Vladislav care să fi fost fiul unui Radu. De aceea, identificarea cu Vladislav al III-lea (T. Bodogae, *op. cit.*, p. 94) nu rezistă criticii. Inscripția e astfel redată după V. Gr. Barski, călător din sec. XVIII, de Millet, Pargoire și Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l’Athos*, I, Paris, 1904, p. 108, nr. 334 : Βλαδισλαος Ῥαδου. Ἰω Βοεβόδας Οὐγγροβλαχίας καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων, ἔτους ζῳδ’. Restituirea propusă de N. Iorga, *Muntele Athos*, p. 460 : Ἰω Βλαδισλαος Ῥαδου Βοεβόδας Οὐγγροβλαχίας καὶ αὐτοκράτωρ [...] ἔτους ζῳδ’ are avantajul de a reda termenului de „autocrator” traducerea sa exactă și normală în acest caz, „domn de sine stăpînitor”. Observînd marea asemănare cu titulatura voievodului Vladislav de pe icoana nedată de pe care acesta a donat-o Lavrei, istoricul a considerat că ambele inscripții se referă la Vlaicu, domnul Țării Românești din secolul al XIV-lea, fiul lui Radu I, ceea ce a fost confirmat în privința icoanei, dar nu rezolvă problema datei „7034” (1526) pentru refacerea acoperișului de plumb al catholikonului Lavrei. Credem că răspunsul trebuie căutat în comparația cu documentele contemporane. Un act de danie către mănăstirea Sf. Ștefan de la Meteore, cu data falsificată, după ce a fost multă vreme atribuit lui Vladislav al II-lea (1447–1448), a fost recent redată : Ștefan Andreescu, în *Revista de istorie*, 34, 9, 1981, p. 1739–1746, a demonstrat că îi aparține de fapt lui Vladislav al III-lea (1523–1525). Acesta nu poate fi însă și binefăcătorul Lavrei din cauza diferenței de dată, de filiație și de titlu. Un alt document (DRII, B, II, p. 475), purtînd printr-o coincidență aceeași dată „7034”, este o donație făcută mănăstirii athonite Xenophon de „Vladislav Dracul”. Văleatul concordă doar cu prima săptămîină din septembrie 1525, dar, după cum reiese dintr-un alt hrisov adăugat în ultimul moment de editori (*ibid.*, p. 481–482), Radu de la Afumați își începe deja domnia de la 3 septembrie ! Să zicem că inscripția a fost gravată înainte să ajungă știrea la Athos sau că recunoștința călugărilor n-a luat în seamă schimbarea domnilor : dificultatea rămîne în continuare, și anume filiația. Vladislav fiind descendentul Dăneștilor, opuși printr-o rivalitate fratricidă celeilalte ramuri a dinastiei, din care făcuseră parte Vlad Dracul și Țepeș, n-ar fi luat niciodată supranumele detestat al dușmanilor lui. Un Vladislav Drăculea exista la acea dată, era fiul lui Țepeș, dar n-a domnit niciodată, ducînd o viață relativ obscură în rîndurile nobilimii din Transilvania (A. Veress, *Acta et epistolae*, IV, Budapesta, 1914, nr. 905). În schimb, se știe că tatăl său, Vlad Țepeș, acordînd beneficii unei alte mănăstiri de la Athos, Sf. Pantelimon, e numit „Vlad Dracul” (DRH, B, I, p. 201). Dacă, în loc de „7034”, presupunem că în originalul daniei către Xenophon, pe care n-o cunoaștem decît printr-un scurt rezumat tirziu, văleatul era scris 6970, confuzia între ζῳδ’ și ζῳδ’ nefiînd greu de făcut, ajungem la concluzia că acest document a fost emis de cancelaria lui Vlad Țepeș, probabil în a doua jumătate a anului 1461, înainte de declanșarea conflictului cu Imperiul otoman. Nu e de mirare că Barski, la descifrarea inscripției care se găsea la oarecare înălțime, săpată pe marginea acoperișului de plumb, a făcut această greșală de transcriere, împreună cu alte două erori mai grave. Astfel, el a citit două cuvinte : Ῥαδου (împotriva formularului diplomatic, după care particula „Io” precede numele domnesc !) în loc de Δράκουλου, cum apare în actual în favoarea mănăstirii Xenophon. Totodată, atras de formula cunoscută : αὐτοκράτωρ (των) Ῥωμαίων, el a trunchiat data care, după părerea noastră, indică și luna, precum urmează : μην. μάϊου ἔτους ζῳδ’. Aceasta înseamnă însă *mai 1462* și, dacă ipoteza noastră va găsi crezare, e desigur interesant că, chiar în momentul cînd se adunau la Dunăre oștile sultanului, Vlad folosea, asemenea înaintașilor săi, titlul de „domn de sine stăpînitor”, ca o mindră afirmare a independenței Țării Românești. Nici nu era singurul gest de acest fel al lui Vlad Țepeș față de Muntele Athos : în 1460–1461, el dăruia mănăstirii Philotheou un venit anual de 4000 de aspri (DRH, B, I, p. 205) — și aici e numit tot „Vlad Dracul”. Lungul și pomposul document care confirmă acest hrisov (*ibid.* p. 323–326) a fost atribuit lui Vlad Țepeș și datat, printr-o confuzie, 12 iunie 1457 (T. Bodogae, *op. cit.*, p. 244–245, urmat fidel de P. Ș. Năsturel, *Aperçu critique*, p. 103, 123, pe cînd Stoica Nicolescu, *Ajutoare bănești date de către domnitorii și boierii Țării Românești și ai Moldovei schiturilor din Sf. Munte*, Convorbiri literare, XXXVI, 1902, p. 959, datează același act din „1475 sau 1477”). În realitate, deși nu are dată, a fost emis după 1482 de Vlad Călugărul, căci men-

Asasinarea lui Radu de către conspiratorii conduși de Neagoe vornicul din Periș, văr al său prin alianță, nu va schimba linia politicii Țării Românești. Cei care săvârșiseră, în a doua zi a anului 1529, crima de la Rimnic s-au grăbit să-i comunice lui Ferdinand, printr-un emisar al său, că „ei nu pot lua armele alături de Maiestatea Voastră deoarece Maiestatea Voastră este departe, dar se vor îngriji să nu se ridice alături de turci”⁶⁴. Creatură a boierilor și protejat în prima parte a domniei sale de turci, Moise Vodă a adoptat și el, la început, acest punct de vedere, iar din momentul în care s-a despărțit violent de feudații cărora le datora tronul, masacrându-i și trecînd cu arme și bagaje în tabăra antiotomană, zilele i-au fost numărate (moare în bătălia de la Viișoara, 29 august 1530)⁶⁵. Nici el, nici învingătorul lui, Vlad, ce va fi „Înecatul” și pentru care chiar regalitatea clientelară a lui Ioan Zápolya strălucea de o glorie bizantină— acela fiind „încununat cu sfînta coroană și de Dumnezeu hărăzit și cu sfînt schiptru în mîini îngeresti dăruit. . . stilp și întărire celor de sub dînsul, adăpost nouă creștinilor”⁶⁶ etc.—nu puteau avea veleități imperiale.

Monahul de singe domnesc Paisie trăise cîțiva ani la Argeș, între zidurile ctitoriei lui Neagoe—mediu în care ideile înaintașului său erau cel mai bine cunoscute: el fu, la ieșirea din mănăstire, după căsătoria cu Ruxandra, fiica lui Neagoe și coboritoare din despoții sirbi, care fusese mai înainte soția lui Radu de la Afumați, adevăratul împlinitor al testamentului cuprins în *Învățăături*. Felul în care el a aplicat în practică principiile socrului său, atît pe plan intern cit și extern, nu e lipsit de interes pentru o mai justă înțelegere a acestui text programatic. Excesele turcofile care i s-au imputat lui Radu Paisie sînt în realitate de atribuit unor mari feudali, fie în conflict declarat cu domnul, asemenea lui Drăghici Gogoășe, fie deținînd în țară o autoritate superioară acestuia chiar, ca vornicul Coadă⁶⁷. Cit privește situația de continuator al împăraților

ționează pe cei trei fii ai acestuia: Radu, Vlad și Mircea. Revenind în sfîrșit la inscripția de la Lavra, faptul că în *Viața Sf. Nifon* (ed. T. Simedrea, p. 24) Neagoe Basarab e lăudat pentru refacerea acoperișului, spunîndu-se *expressis verbis*: „au împreunat plumbul cel vechiu cu altul nou”, nu trebuie să fie luat drept argument împotriva datei mai vechi pe care o susținem. Într-adevăr, dacă reparația din vremea lui Neagoe a fost completă, de ce ar fi fost necesar să fie reluat de către Radu de la Afumați după numai vreo zece ani? Am considerat utilă această discuție pentru a restabili, pe un solid temel documentar și printr-un examen critic amănunțit, realitatea istorică, înlăturînd totodată o ipoteză fantezistă.

⁶⁴ *Călători străini*, p. 299—301. „Să ferească Dumnezeu — spunea boierul cu care a vorbit Andrei Mihalevici — pe apusenii de a cădea în acea robie în care ne aflăm noi”. Asemenea documente ne împiedică să admitem că Țara Românească ar mai fi fost independentă la începutul secolului al XVI-lea, cum a susținut Șt. Andreescu. *Limitele cronologice ale domniei otomane în țările române*, Revista de istorie, 3, 1974, p. 399—411.

⁶⁵ Silviu Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în sec. XV și XVI*, Anuarul Institutului de istorie națională din Cluj, IV (1925—1926), p. 45—46; I. Ursu, *Din influențele politice europene asupra istoriei noastre (Moise Vodă, 1529 martie—1530 august)*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 517—528.

⁶⁶ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 322. Vezi D. Ciurea, *Domnia lui Vlad Vodă Înecatul*, Cercetări istorice, XVII, 1943, p. 251—267; Ion Donat, *Cu privire la domnia lui Vlad Înecatul*, SMIA, IX, 1978, p. 117—123.

⁶⁷ Amintirea acestui personaj, vinovat de cedarea teritoriului raialei Brăila, s-a păstrat pînă la sfîrșitul veacului al XVII-lea, cf. A. Veress, *Documente*, XI, p. 425. Vezi Ion Radu Mircea, *Țara Românească și închinarea raialei Brăila*, Balcania, IV, 1941, p. 451—478. Aici, din nou, un excurs epigrafic. Redactînd această lucrare, am fost siliți, nu o singură dată, să reluăm cercetarea întregului material documentar cu privire la legăturile dintre țările române și Muntele Athos, chiar dacă numai o parte din rezultatele obținute și-au găsit locul aici. În articolul *Traditions de famille dans les donations roumaines au Mont Athos*, în *Études byzantines et post-byzantines*, p. 145—146, Radu Crețeanu a fost pus în încercătură de numele

bizantini în raporturile cu patriarhia ecumenică pe care ar fi avut-o Radu, presupunerea s-a dovedit neîntemeiată⁶⁸.

Proiectul de insurecție balcanică al lui Petru Rareș

Anii 1535 — 1538, cei dintii din domnia lui Radu Paisie, au însemnat însă un moment important în lupta antiotomană a Moldovei. După cum s-a văzut mai sus, Petru Rareș a avut, ca și părintele său Ștefan cel Mare, ca și nepotul său Ștefan cel Tânăr, conștiința răspunderii față de Europa cu care erau însărcinați domnii români. Deci, cel care purta o „coroană împărătească”, ce nu era numai a Moldovei, ci „a creștinilor” — înțelegându-se prin această formulă vecinii din sudul Dunării, subjugați de turci —, ajunse, după încheierea păcii în Transilvania, unde intervenise în favoarea lui Ioan Zápolya, să trateze cu Habsburgii. Istoria acestor legături diplomatice s-a mai făcut, înainte însă de a se cunoaște adevăratele proporții ale planului lui Rareș, care nu avea în vedere doar Moldova, ci o insurecție balcanică⁶⁹.

Pentru a le aminti pe scurt, faptele sînt următoarele. Rareș, care, încă din 1533, luînd sub protecția sa mănăstirea Hilandar, ctitorie a strămoșilor doamnei Elena Branković, își mărturisea nădejdea că un viitor apropiat va aduce mintuirea țării sale „din mîinile celor de alt neam”⁷⁰, a încheiat la 4 aprilie 1535 un tratat de alianță cu Ferdinand de Habsburg. În toamna aceluiași an, el îi adresa, lui și lui Carol Quintul, îndemnul de a-și pune în mișcare toate forțele „căci momentul a sosit”, turcii fiind reținuți pe frontul din Persia. Cererea va fi reinnoită în anul următor, cînd, cu condiția ca Habsburgii să-i trimită 5 000 de soldați și armament pentru asedii, domnul făgăduia să ralieze Transilvania la liga creștină. „Nu-mi voi cruța nici avuțiile și nici viața”, declara el unui sol al lui Ferdinand, care avea misiunea de a-i transmite și împăratului acest limbaj folosit

inșolite ale ctitorilor din secolul al XVI-lea al mănăstirii Xenophon, așa cum apar într-o inscripție evident deteriorată și repictată, cu data de 11 septembrie 7053 (deci 1544, nu 1545). Urmărind să demonstreze continuitatea atribuțiilor de ctitori în familia Craioveștilor, autorul a făcut abstracție de numele de boieri menționate — „Contos” vornic, fratele său, Radul, și „Milmanos” — și a presupus că cei care au cheltuit pentru zugrăvirea bisericii au fost frații Danciul și Radul din Brincoveni, pe la sfîrșitul secolului. În realitate, primele două personaje sînt Coadă, mare vornic pînă în 1545, și fratele său Radu Comisul. După aceleași reguli de transcriere în grecește, „Milmanos” sau, ca într-o altă inscripție din 1563, κὀρ Νιλκου Μάνου, noul ctitor, cu soția sa „Aga”, sînt Neagoe banul, Νιλάρχου μπάνου, și Anca din Coiani. Cf. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 45, 73, și N. Iorga, *Muntele Athos*, p. 478. Anca fiind fiica lui Șerban, banul din Izvorani, căsătorit cu Maria, fiica lui Radu Craiovescu, rămîne exactă concluzia că mănăstirea a fost protejată de Craiovești timp de mai multe generații.

⁶⁸ Susținută de N. Iorga, *Începuturile episcopiei de Buzău*, Revista istorică, IX, 1923, p. 175—177, această interpretare se baza numai pe redactarea în grecește a actului din 1543, prin care s-a fixat întinderea eparhiei Buzăului în folosul viitorului mitropolit Anania, și ea a fost înlăturată prin publicarea de A. Sacerdoțeanu, *Așezămîntul lui Radu Paisie pentru episcopia Buzăului*, Revista istorică, XXII, 1936, p. 18—23, a originalului slavon.

⁶⁹ Vezi Al. Ciorănescu, *Petru Rareș și politica orientală a lui Carol Quintul*, AAR, m.s.i., s. III, t. XVII, 1936, p. 241—256. Cu o îndreptățită mîndrie, voievodul declara: „Cesares et reges nobis fidem adhibuerunt” (Hurmuzaki, XV, 1, doc. 845).

⁷⁰ P. P. Panaitescu, *Petru Rareș și Moscova*, în vol. omagial *În memoria lui Vasile Pârvan*, Buc., 1934, p. 267. Alături de obișnuitele danii, merită semnalat un alt aspect al „prezențelor” marilor sanctuare răsăritene în spiritul compatrioților lui Rareș: reprezentarea în pictura de la Dobrovăț (1529) a lavrelor Sf. Atanasie de la Athos, Sf. Sava de la Ierusalim și Sf. Caterina de la Sinai. Vezi André Grabar, *Un cycle des „capitales” chrétiennes dans l'art moldave du XVIe siècle*, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, *Festschrift für Otto Demus*, 21, 1972, p. 125—130.

și de predecesorii voievodului ⁷¹. Carol, deși tratativele purtate de trimiși ai săi în Polonia, la Moscova și chiar în Persia rămăseseră fără rezultat, era treptat condus spre ideea de a intra în lupta împotriva Imperiului otoman și înrola stradioti din Dalmația care vor urma steagurile lui pînă în Flandra ⁷². În aceste împrejurări își face apariția un misterios agent diplomatic care devine mijlocitorul neobișnuit de zelos dintre împărat și Petru Rareș.

Sub numele de Dionisio della Vecchia, acesta a sosit la 15 iulie 1536 la Constantinopol, unde pretindea a fi avut întrevederi cu marele vizir Ayas-pașa și cu „voievodul sau regele Valahiei”. Relatarea discuției lui cu domnul Țării Românești este deosebit de suspectă, deoarece în această perioadă Radu Paisie se găsea la București ⁷³. Lipsa vreunui mesaj către împărat și totodată dovada că întîlnirea ar fi avut loc într-adevăr este explicată prin teama voievodului de a se compromite față de turci. Este totuși vorba de „o patentă iscălită și pecetluită cu mîna și pecetea lui” — ceea ce contrazice afirmația precedentă — dar documentul ce urma să fie arătat emisarului pe care Carol Quintul trebuia să-l trimită „în acele părți” putea fi un fals. Sint introduși apoi în textul raportului patriarhul sîrb și domnul Moldovei („el Señor de Caraboldan”), despre care se spune că ar fi gata și el să se alătore luptei antiotomane ⁷⁴.

Avem de adăugat precizarea că personajul era cunoscut de ambasadorul spaniol la Veneția ca „un bogat negustor”, avusese cîntea unei audiențe la împărat pe vremea cînd acesta se afla la Bologna (deci 1532 — 1533) și în august 1535 se oferea să predea spaniolilor cetatea Scutari, provocînd o răscoală în Albania. După informațiile lui de la acea dată, patriarhul sîrb era gata să intre în relații cu monarhul catolic ⁷⁵. La 8 iulie 1537, „Dionisio della Vecha” (*sic*) raporta că patriarhul a primit un răspuns favorabil de la domnul Țării Românești ⁷⁶. Curînd după aceea scria și Petru Rareș, de la Bahlui (Hîrlău) la 14 septembrie. Scrisoarea, pe care un sîrb a înminat-o omului de legătură de la Veneția, la 25 noiembrie, și pe care episcopul Vasile, trimis de Petru Rareș cu o solie către doge, o ducea mai departe în Spania, are aparența unei obișnuite cereri de servicii medicale și e adresată unui „doctor Efram”. Sensul mesajului cifrat este explicat de „Dionisio” într-o altă misivă către împărat (7 decembrie), de fapt o propunere de alianță antiotomană. Ea n-a avut urmări practice, deși pacea de la Oradea între Ferdinand și Zápolya și armistițiul încheiat cu regele Franței la Nisa au dat posibilitatea unei acțiuni contra escadrelor turcești în Mediterana care s-au soldat cu un succes parțial la Preveza, în septembrie 1538 dar la 7 noiembrie 1538, cînd arhiepiscopul de Lund,

⁷¹ Hurmuzaki, II, 1, p. 112; *ibid.*, II, 4, p. 103—104 (e vorba de unul dintre cei mai buni agenți ai diplomației imperiale, flamandul Jan de Weeze, arhiepiscop de Lund, nu „Lyon”). Vezi și *Călători străini*, I, p. 370—371, 376—379.

⁷² Mario Brunetti și Eligio Vitale, *La corrispondenza da Madrid dell' Ambasciatore Leonardo Donà (1570—1573)*, I, Roma, 1962, p. 132—133, 185—186, 292.

⁷³ DIR, B, XVI, II, p. 215 (doc. din 10 și 17 iulie 1536). Să fie oare vreun pretendent? Poate (vezi mai sus, n. 47) Mircea, fiul lui Mihnea cel Rău.

⁷⁴ Al. Ciorănescu, *Documente privilegiate la istoria românilor*, p. 15—16. Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, Buc., 1980, p. 95—96, este de părere că Radu Paisie era gata să se alătore luptei antiotomane.

⁷⁵ Știrile provin dintr-o scrisoare a lui Lope de Soria, ambasadorul Spaniei la Veneția, expediată lui Carol al V-lea la 22 august 1535 și publicată numai în regist in *Calendar of State Papers, Spanish*, V, 1, London, 1886, p. 531—532.

⁷⁶ Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 17. Vezi Ricardo Magdaleno Redondo, *Papeles de estado: Venecia (siglos XV—XVIII)*, Valladolid, 1976, p. 12—13, 17, 20, 23, 27.

însărcinat cu o misiune pentru Petru, nu părăsise încă Toledo, Moldova ieșise din luptă, iar Rareș se adăpostise în Transilvania ⁷⁷.

În afară de unele ciudățenii din prima scrisoare, restul corespondenței nu lasă nici un dubiu asupra existenței reale a unui plan de acțiune româno-sîrbesc. Dar ceea ce o confirmă și îi sporește interesul este identificarea acestui „Dionisio de la Vecha”, în care vedem cel mai perseverent sprijinitor al acțiunii, dacă nu chiar inspiratorul ei. Un act din martie 1529 pomeneste pe un „secretarius. . . nomine Dionysio *dito Bosydar* de la Wechia” ⁷⁸. Îl putem astfel recunoaște pe Bojidar Vuković, vestitul tipograf sîrb stabilit la Veneția (1466 — 1539).

Acesta, care avea rude printre dregătorii de la Poartă (desigur renegați), se considera membru al familiei Branković, în care intrase prin căsătoria lui și Petru Rareș, cu care el purta corespondență în limba sîrbă, și îi ceruse chiar lui Carol Quintul titlul de despot al Serbiei ⁷⁹. În 1536, Bojidar Vuković trecuse de 70 de ani, dar desfășura o intensă activitate culturală și politică în scopul stringerii legăturilor dintre Moldova, Țara Românească și Serbia, punctul de intîlnire al călătoriilor diplomatice și al comerțului cu cărți fiind Veneția, una din principalele răsplatii ale marilor drumuri europene. Bătrînul pribeag a scris cu amărăciune despre viața lui „în mare apăsare și durere în părțile Italiei”, cuvinte care dau prefeței la una din ultimele lui tipărituri un prețios caracter autobiografic („neputînd merge în patria mea, pentru că vedeam asupra neamului creștinesc de către ismailiteni”) ⁸⁰. Opera avea să-i fie continuată prin tipărirea de cărți slavonești pentru români, la Tirgoviște, de către ucenicii săi Dimitrie Liubavici și Moise Dečanski ⁸¹. În ce privește atitudinea domnului Țării Românești față de aceste proiecte, afirmațiile lui Bojidar erau poate prea entuziaste. Fără indoială, între Radu Paisie și Petru Rareș rela-

⁷⁷ Al. Ciorănescu, *op. cit.*, 20, 21—22, 30—32; Hurmuzaki, II, p. 204.

⁷⁸ Aleksa Ivić, *Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji tokom XVI i XVII stolctia*, I, Novisad, 1910, p. 15. Al. Ciorănescu, *Petru Rareș*, p. 248, n-a reușit să-l identifice: „poate un dalmat”.

⁷⁹ Idem, *Documente*, p. 20. Se știe că familia lui, originară din Kotor, susținea că „deciinde din viața slăviților domni ai pămînturilor sîrbești, despotul Vuk și Branko Vuković” (Dj. Sp. Radojičić *Manastir Mileševo i staro srpsko štamparstvo prve polovine XVI veka*, Zbornik muzeja primenjane umetnosti, 11, 1967, p. 35—39). Vezi și Jorjo Tadić, *Testamentul Bojidara Vukovića, srpskog štampara XVI veka*, Zbornik filozofskog fakulteta, VII, 1, Beograd, 1963, p. 337—360.

⁸⁰ Dan Simonescu, *Un octoih al lui Bojidar Vucovici la noi și legăturile acestuia cu tipografia românească*, Revista istorică română, 3, 1933, p. 231.

⁸¹ *Ibid.*, p. 227—233. Primul dintre aceștia îi era nepot. Șirul de ipoteze care urmează va surprinde, poate, deși cariera pe care o jalonează nu este mai senzațională decît a lui Bojidar Vuković. Despre Dimitrie Liubavici se știe numai că a tipărit la Tirgoviște, în 1545, un *Molitvenic* și, în anul următor, un *Apostol*, ambele în slavonește, a doua carte avînd și o ediție sau un tiraj pentru Moldova, cu o inscripție menționînd pe „Iliascov” (Rareș) și pe mama lui, „despotița Elena”. După cum am văzut, existau oarecari legături de rudenie între tipograful sîrb și dinastia căreia-i închină opera sa. Fără s-o știe, N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, Buc., 1904, p. 63, a remarcat diminutivul „Iliascov”, despre care a presupus că „era numai pentru ai casei”. Activitatea tiparniței de la Tirgoviște se întrerupe brusc fiind reluată abia în 1558 și numai pentru editarea unei singure cărți, *Triodul-Penticostar*, de către Coresi. Ce a devenit Liubavici, despre care există motive de a crede că a trecut în Transilvania, intrînd în mediul luteran de la Sibiu care a produs evangheliarul slavo-român, la o dată foarte apropiată? Șerban Papacostea, *Diaconul sîrb Dimitrie și penetrația Reformei în Moldova*, Romanoslavica, XV, 1967, p. 211—218, a comentat o informație prețioasă despre rolul acestui învățat, în 1559, în relațiile dintre Melanchthon și patriarhia din Constantinopol. El locuise în Transilvania, fusese timp de șase ani secretar al patriarhului (Ioasaf II, 1555—1561?) și urma să traducă în slavonă catehismul luteran. La rîndul său, Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, p. 146, l-a identificat cu pretendentul la tronul Țării Românești din

țiile nu fuseseră bune nici în 1535⁸² și acum, în 1538, 4 000 de munteni sub conducerea voievodului însuși, participă la campania din Moldova⁸³.

Pe de altă parte, ca să ducă o asemenea politică prudentă în toate manifestările ei, Petru își luase încă o precauție. Contra ostilității constante a Poloniei, el a căutat, ca și înaintașii lui, să-și asigure sprijinul rușilor⁸⁴. Dealtfel, între el și Vasile al III-lea exista o legătură dinastică: Elena, doamnă a Moldovei și fiica despotului Iovan Branković, ca și Elena Glinskaia, mama lui Ivan cel Groaznic, aveau același bunic, pe nobilul sîrb Ștefan Iakšić⁸⁵.

În aceste condiții, Petru îndrăznește să declare solilor Banffy și Gerendy în 1536 că unind forțele Moldovei cu ale Transilvaniei și ale Țării Românești—încă de atunci cele trei țări formează aceeași unitate strategică!—și cu condiția ca Habsburgii să-i trimită numai 15 000 de oameni, *va merge pînă la Constantinopol*⁸⁶. Alăturarea voievodului moldovean la marele proiect al lui Carol Quintul de a izgoni pe turci din Europa n-ar putea fi, fără o vădită exagerare, interpretată ca expresia unor aspirații „imperiale”, căci despre țelul ultim al acestei acțiuni documentele nu ne îndreptățesc să afirmăm nimic precis. Nici în eventualitatea unei victorii depline, refacerea Bizanțului ortodox n-ar fi fost posibilă. Amintirile burgunde ale cruciadei de la Nicopole, titlurile dinastice de rege al Ierusalimului, duce de Atena și Patras, chiar tradiția carolingiană a unui imperiu universal, în convergență cu interesele mai actuale ale monarhiei spaniole în Mediterana, determinau politica lui Carol Quintul: intrarea sa în Constantinopol, dacă ar fi avut vreodată loc, n-ar fi avut sensul unei restaurări, ci al unei *translatio imperii*. Asupra acestui fapt, domnul Moldovei nu își putea face iluzii. Deci, asocierea lui la coaliția antiotomană condusă de Habsburgi arată limpede că, în lungile sale calcule, prevala imperativul înfringerii puterii otomane, fie și cu condiția de a accepta suzeranitatea

1562—1564 care i se alătură lui Despot. Acest personaj, „dintr-o familie de seamă și veche” (A. Veress, *op. cit.*, I, p. 222), a fost trimis ca sol la Wilno și la Moscova. Lui îi dedică Sommer o elegie, în care îl lauda pentru cultura sa grecească. În 1564 a fost executat, moartea lui „Mitrășin” fiind relatată de letopiseșul de la mănăstirea Grabovca, cu un interes explicabil prin originea sa sirbească (Anca Iancu, *Știri despre români în izvoare istoriografice sirbești*, în *Studii istorice sud-est europene*, I, p. 28). În sensul identificării între Dimitrie Liubavici „logofătul” și „diaconul” Dimitrie de mai târziu, se aduc noi argumente în *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 32, 6, 1982, p. 89—92.

⁸² Nu putem fi de acord cu ipoteza unui amestec al lui Rareș în înlocuirea lui Vlad-Vintilă, după cum a sugerat N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 375, căci la 20 iulie, cînd încă nu fusese confirmat de Poartă, noul domn cerea protecția lui Ștefan Mailat, voievodul Transilvaniei, *contra lui Rareș* (C. Giurescu, *Documente răzlefe din arhivele Vienei*, în *Bul. com. ist. a României*, I, p. 280—281; A. Veress, *Documente*, I, p. 13—14).

⁸³ Ștefana Simionescu, *Noi date despre situația internă și externă a Moldovei în anul 1538 într-un izvor inedit*, *Studii*, 25, 1972, p. 233. E foarte interesant rolul de mediator pe care l-a primit Radu Paisie din partea sultanului în acea împrejurare, ceea ce denotă și la turci conștiința comunității de limbă și de origine între români. Despre 3 000 de ostași din Țara Românească vorbește și Mustafa Gelalzadé (*Cronici turcești*, I, p. 269). Dar domnul ceruse și consimțămîntul lui Ferdinand ca să-și trimită familia în refugiu în Transilvania (Veress, *Documente*, I, p. 15; Hurmuzaki, II, 4, p. 181—182).

⁸⁴ Gh. Duzinchevici, *Din legăturile lui Petru Rareș cu Polonia*, *Revista istorică*, XXIII, 1937, p. 252—266; P. P. Panaitescu, *art. cit.*, p. 265—278; I. Corfus, *Activitatea diplomatică în jurul conflictului dintre Petru Rareș și Polonia*, *Romanoslavica*, X, 1961; Victor Eskenasy, *Un nou izvor referitor la prima domnie a lui Petru Rareș*, *Studii*, 26, 1973, p. 137—144.

⁸⁵ N. I. Tihomirov, *Немпы Папеу и Иван Грозный*, în *Omăgiu lui P. Constantinescu-Iași*, p. 194.

⁸⁶ *Călători străini*, I, p. 378. În același an se tipărea la Louvain scrierea umanistului Pieter Nanning, *De bello Turcis inferendo*, dedicată lui Nicolae Olahus (T.-G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*, p. 69—71).

imperiului romano-german. Prin urmare, un indiciu al desprinderii de însăși esența ideologiei bizantine.

Această politică, centralizatoare în interiorul țării și dinamică pe plan extern, a declanșat fără întârziere reacția mării boierimi. În faimoasa scrisoare către Sigismund I, fruntașii opoziției feudale manifestă o ostilitate categorică față de regimul autoritar instituit de Ștefan cel Mare și consolidat de Petru Rareș. Despre acesta din urmă se spune: „cu niciunul din domnii ce sînt în jurul acestei țări a noastre creștine n-a vrut să rămîie în pace, ci s-ar fi putut război într-una și ar fi vărsat sîngele creștinesc”. Cu o vădită rea-credință, autorii scrisorii dădeau uitării faptul că independența nu putea fi apărată fără „vărsarea singelui creștinesc”. Urmărind să demonstreze „cît rău a făcut țării prin obiceiul lui cel rău”, boierii pretindeau că „el a fost pricina, Petru Voievod, de au venit turcii asupra lui și a țării”, atribuindu-și totodată lor meritul de a fi împiedicat transformarea Moldovei într-un sangeac otoman⁸⁷. Este un caz de deformare a adevărului istoric de către beneficiarii evenimentelor, nelipsit de analogii mai tirziu. Exact același argument, anume că prin politica lor anti-otomană au atras asupra țării invazia turcească, va fi utilizat de adversarii lui Mihai Viteazul și ai lui Dimitrie Cantemir.

Ocuparea Moldovei de către armata sultanului a fost evocată de însuși Petru Rareș în cuvinte care amintesc limbajul lui Ștefan cel Mare după Războieni: „nu puțin se pornise minia lui Dumnezeu asupra mea și pre țara noastră a Moldovei, împăratul Țarigradului Suliman-sultan s-au pornit ca să vie cu toată puterea sa în pămîntul nostru, pentru păcatele noastre, iar mai virtos ale mele”⁸⁸. Înfîngerea are însă o explicație mai obiectivă: trădarea boierilor care au pactizat cu turcii⁸⁹. Se pare că, după zădărnicierea încercărilor lui Petru de a răzbate prin Pocuția și Volhinia în Rusia sau de a organiza o bază de rezistență la Hotin, partizanii săi au dat o luptă cu arcașii noului domn, Ștefan, în care și-a găsit moartea cel mai virstnic dintre fiii lui Rareș, ceilalți fiind cu mama lor în drum spre Ciceu⁹⁰. Învinsul, fugind prin Piatra și Bistrița, se oprise acolo, apoi, în urma capitulării Sucevei, a părăsit mănăstirea la 18 septembrie și s-a îndreptat către hotarul cu Transilvania prin codrii albiți de o ninsoare timpurie⁹¹.

⁸⁷ Hurmuzaki, supl. II, vol. I, p. 139—141; N. Iorga, *Scrisori*, p. 25—27.

⁸⁸ Th. Codrescu, *Uricariul*, IV, p. 421—424. Cf. mesajul adresat Senatului venețian în 1477 (G. Mihăilă, *Contribuții*, p. 177, 180). Pierderile pricinuite oastei turcești sînt mult exagerate de raportul ambasadorului spaniol la Roma, la 19 ianuarie 1539: 40 000 de oameni! *Vezi Calendar of State Papers, Spanish*, VI/1, London, 1890, p. 107.

⁸⁹ Eugen Stănescu, *Le coup d'état nobiliaire de 1538 et son rôle dans l'asservissement de la Moldavie par l'Empire ottoman*, în *Nouvelles études d'histoire*, Bucarest, 1955, p. 241—264. Un rol în pierderea războiului l-a avut și capturarea de către turci a tezaurului lui Rareș (cf. relatarea la Verancesic, în *Călători străini*, I, p. 421, și *Cronici turcești*, I, p. 229, 270, 354, 480). În a doua sa domnie, voievodul a vrut să se despăgubească prin confiscarea averilor unor boieri, ascunse cu aceeași ocazie; vezi Hurmuzaki, XV, 1, p. 519, și, în legătură cu procesul intentat lui Ioan zidarul din Bistrița, excelentul articol al lui Al. Rădulescu, *Biserica nr. 2 de la Sf. Dumitru din Suceava și izvoarele scrise*, SCIV, 20, 1969, p. 556—563.

⁹⁰ *Cronici turcești*, I, p. 231, 255. Cf. Ștefana Simionescu, *art. cit.*, p. 232—233. Nu se cunoaște încă numele acestui fiu din prima căsătorie a lui Rareș. Lupta a avut loc după retragerea oastei otomane care, plecînd din Suceava la 23 septembrie, a ajuns la Isacca la 2 octombrie. Ceva mai tirziu a fost ucis Teodor, fratele lui Rareș (*ibid.*, p. 235 și nr. 24), refugiat la Ostrog, la a cărui extrădare se referă, între altele, documente editate de Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 33, și de A. Veress, *op. cit.*, I, p. 19, 39. Vezi și Șt. S. Gorovei, în *Anuarul Institutului de istorie — Iași*, XVIII, 1981, p. 681—686.

⁹¹ *Cronicile slavo-române*, p. 101, 184; Hurmuzaki, II, 4, p. 181—183. Gavril vistierul, ginerele lui Luca Arbore, adusese la Brașov, la 14 septembrie, vestea că boierii l-au părăsit

În scurta lui domnie, Ștefan „Lăcustă” n-a fost vasalul credincios al sultanului, nici instrumentul docil al boierimii care-l alesese *fără voia ei*⁹². În februarie—martie 1539 el purta tratative cu regele Poloniei⁹³. Încă din ianuarie îl trimisese pe pircălabul Stanciul la Ioan Zápolya, iar prin alți emisari purta o corespondență asiduă cu sfatul Brașovului și cu voievodul Transilvaniei, Ștefan Mailat⁹⁴. Același du-te-vino al solilor continuă în anul următor, când Moldova reia legăturile cu Habsburgii⁹⁵. Faptul că între domn și boieri nu putea dăinui înțelegerea vremelnică stabilită la Suceava în septembrie 1538 a devenit împedecă pentru amindouă părțile. O singură politică internă era cu putință — cea a lui Rareș —, dar înainte ca Ștefan să fi îndrăznit să o aplice, prin măsuri aspre împotriva boierilor, el a fost luat prin surprindere și asasinat de ei⁹⁶. Conspiratorii au chemat din Podolia, unde se adăpostise după o primă încercare, nereușită, de a lua domnia, pe Alexandru Cornea⁹⁷. Jurământul de vasalitate prestat lui Ferdinand de Habsburg la începutul anului 1541 a fost, probabil, un act al lui, în scopul de a-și consolida tronul⁹⁸. În chip semnificativ, observatorii străini menționează că noul domn „nu apăra poporul de boieri” și, de aceea, a fost părăsit când Petru Rareș, cu ajutor de la turci și din Țara Românească, s-a întors în februarie 1541.⁹⁹

pe Petru, iar după două zile se întorce în Moldova, însoțit de vameșul de la Troțuș și de un brașovean din Schei, Stan al lui Stoica Sirbul. Același Gavril este donatorul unui epitrahil la Athos în 1555, deși a fost confundat cu Troțușanu de P.Ș. Năsturel, în *Cyrrillomethodianum*, II, 1972—1973, p. 86—97. Vezi informația despre căderea zăpezii la A. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 27.

⁹² „De ar fi pus domn pe un țigan ori pe un arap, tot l-am fi primit”, declară autorii loviturii de stat din 1540 — aceiași care îl înlăturaseră pe Petru Rareș în 1538 — și n-avem nici un motiv de a nu-i crede: pretendentul agreeat de sultan era pentru ei un necunoscut. Așa se explică cele două revolte înăbușite de Ștefan Lăcustă și cunoscute din relatarea lui N. Sieniawski: una condusă de un fiu al lui Rareș, alta în frunte cu un fiu al lui Ștefan cel Mare, „filius olim Stephani” (N. Iorga, *Studii istorice*, p. 323—324). Cf. Șt. S. Gorovei în SMIM, VIII, p. 196.

⁹³ *Elementa ad fontium editiones*, XXX/1, Roma, 1973, p. 86; Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone*, Buc., 1979, p. 11—14.

⁹⁴ Hurmuzaki, II, 4, p. 202, 203, 204, 205, 208, 209.

⁹⁵ *Ibid.*, p. 266, 267; C. Giurescu, *Documente răzlețe*, p. 282—284.

⁹⁶ Scrisoarea lui Fabio Mignanelli de la 19 martie 1539, referitoare la unele execuții de boieri în Moldova (Hurmuzaki, II, 4, p. 190), a fost interpretată de N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 390, ca dovada unui conflict între domn și boierii săi, pe când, de fapt, privește răfuiala cu partizanii lui Rareș (cazul citat al lui Teodor). În *Convorbiri literare*, XXXVI, 1902, p. 383, a fost semnalată o informație din august 1539 despre moldovenii care fug la Ciceu, la Petru Rareș, jumătate din țară fiind ocupată de turci.

⁹⁷ Vezi Șt. S. Gorovei, *Găneștii și Arbureștii (Fragmente istorice, 1538—1541)*, Cercetări istorice, s.n., II, 1971, p. 143—158, temeinică cercetare prosopografică. Totuși, nu împărtășim părerea autorului, *ibid.*, p. 156, că Alexandru Cornea ar fi fost același cu pretendentul din 1504, fiul celui Ilie decapitat în 1501. Documentul editat de Tocilescu, *op. cit.*, p. 523 (11 ianuarie...) nu poate fi din 1541, căci Lăcustă murise din decembrie, ci cu un an mai vechi.

⁹⁸ A. Veress, *op. cit.*, I, p. 21—22. Editorul l-a atribuit lui Ștefan Lăcustă, deși solul acestuia, Ioan, și nu Alexandru, părăsise Viena de la Crăciun, cf. C. Giurescu, *loc. cit.*, și Hurmuzaki, II, 1, p. 214. Vezi I. Minea, *Despre Alexandru Cornea*, Cercetări istorice, VIII—IX (1932—1933), 2, p. 202, și V. Cărăbiș, *Alexandru-Vodă Cornea*, Văcărești, 1946. Presiuni se exercitau asupra voievodului și din partea Porții: ordinul de a participa la campania contra Maltei, primul de care avem cunoștință dintr-o serie de mesaje ca acelea adresate lui Petru Rareș (1542), Alexandru Mircea (1572) și Mihai Viteazul (1594).

⁹⁹ Hurmuzaki, II, 4, p. 278—279; A. Veress, *op. cit.*, I, p. 23—24. Acel „dwornic inferioris Valachiae” care l-a ajutat pe Rareș trebuie să fie vornicul *muntean* Coadă, căci în Moldova nu exista încă un vornic al Țării de Jos.

A doua domnie a lui Petru ne interesează mai puțin aici, deși nici în 1542-1546 el n-a încetat să pregătească, în colaborare cu Ferdinand al Ungariei și cu electorul Ioachim al II-lea de Brandenburg, o revanșă contra turcilor, în urma căreia nădăjduia restituirea teritoriilor pierdute în 1538. Corespondența sa conține numeroase avertismente adresate aliaților, îndeosebi lui Sigismund I, acuzații că l-au lăsat fără sprijin în ceasul supremei încercări — „pe noi creștinii ne-au dat păginilor”! — și constatări ale suspiciunii reciproce dintre membrii coaliției antiotomane: „voi nu ne credeți, ci vă temeți de trădare, iar noi ne temem de voi să nu ne înșelați”. Anul 1542, al intervenției în Transilvania, este epoca unor tratative intense cu regele Poloniei (în iunie—august)¹⁰⁰. Acestuia din urmă domnul îi va face chiar act formal de închinare¹⁰¹. Nu întâmplător, în același an, Macarie episcopul de Roman a îndeplinit însărcinarea de a scrie o cronică a Moldovei de la moartea lui Ștefan cel Mare¹⁰². În acest text se descrie, iarăși în termenii folosiți pentru triumful lui Constantin cel Mare la Roma, intrarea solemnă a lui Petru în „cetatea împărătească Suceava”, înconjurat de „dregătorii împărătești”, ca și înapoierea „țariței” Elena, soția sa. Suleiman este însă „marele împărat” (царь великий) care i-a încredințat apărarea împărăției sale — ceea ce, de astă dată, se referă la hotarele statului otoman¹⁰³. Din pasajul citat reiese foarte clar concepția cronicarului despre superioritatea autorității sultanului față de cea a domnului moldovean și despre coexistența celor două „imperii”, cel din urmă fiind doar simbolic. Amintim că Macarie a avut chiar prilejul să vadă el însuși Constantinopolul, fiind trimis cu o solie la Poartă în 1555¹⁰⁴. De activitatea lui se leagă și ultimele ctitorii ale vremii lui Rareș, episcopia Romanului și mănăstirea Rîșca, amîndouă începute în 1542¹⁰⁵.

Într-un alt loc al acestei lucrări s-au adus precizările necesare cu privire la tendințele politicii lui Rareș și s-a încercat un răspuns la câteva întrebări în legătură cu raportul intern de forțe în timpul domniilor lui Iliș și Ștefan. Despre Petru se poate spune că, preluînd și dezvoltînd

¹⁰⁰ Călători străini, I, p. 387—388; A. Papiu-Iliarian, *Tesauru*, III, p. 13—15; N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 108—110; *Elementa ad fontium editiones*, XXX, p. 130; A. Veress, *Documente*, I, p. 25—27; C. Giurescu, *Documente*, p. 284—285; Hurmuzaki, II, 1, p. 239; I. Corfus, *op. cit.*, p. 52, 72, 88 etc.

¹⁰¹ Hurmuzaki, I, 2, p. 240—242 (7 ianuarie 1543). Cf. I. Corfus, *op. cit.*, p. 69, trimisul lui Rareș în Polonia argumenta că sultanul îl consideră pe domnul Moldovei „ca pe un fiu, iar nu ca pe o slugă”.

¹⁰² *Cronicile slavo-române*, p. 90, 103. Ultimul editor a susținut că cronică a fost începută înainte de 1531.

¹⁰³ *Ibid.*, p. 87—88. La 6 septembrie 1546, Iliș: „Dumnezeu sfîntul ne-a ales și boierii a toată țara noastră, cu voia Măriei Sale Împăratului, ca domn” (N. Iorga, *Scrisori*, p. 207). Dar tot el recunoaște că demnește „din voia împăratului turcesc” și, în încercarea sa de disculpare, expune o concepție fatalistă care, fiind împărtășită de o parte a boierimii, va alimenta justificările viitoare, inclusiv o declarație a lui Ieremia Movilă citată mai departe: „aceasta se întîmplă din păcatele domnilor noștri și ceea ce a fost voia Domnului aceea s-au întîmplat asupra noastră... nu mai avem ce face pînă ce nu se va milostivi Domnul să ne scoată pe noi din mina păginilor, sau un oarecare domnitor creștin să ne poată scăpa” (I. Corfus, *op. cit.*, p. 132).

¹⁰⁴ Th. Holban, *Documente externe (1552—1561)*, Studii, 3, 1965, p. 673.

¹⁰⁵ Sorin Ulea, *Un peintre grec en Moldavie au XVIe siècle*, *Revue roumaine d'histoire de l'art*, VII, 1970, p. 13—26, consideră decorația interioară a monumentului de la Rîșca (1554), opera lui Stamatelos Kolronas, zugrav din Zante, ca un reflex al hesihasmului și pe Macarie ca pe un reprezentant al acestui curent de gîndire religioasă. Dată fiind originea zugravului, se poate pune întrebarea dacă nu el a transmis informații despre turcirea lui Iliș Rareș călu gărului din Zante Pahomic Rusanos, caz în care, poate, tot Macarie, vremelnic destituit de Iliș, ar fi autorul știrilor.

tendințe deja existente în politica marelui său părinte, a adoptat conștient tradiția bizantină ca un pretext ideologic atât pentru eforturile sale de centralizare a statului cât și pentru lupta antiotomană în care s-a angajat mai deplin și mai statornic decât contemporanul său Neagoe Basarab.

Opoziția boierimii, pe de-o parte, și ostilitatea Poloniei, pe de alta, au împiedicat pe fiii lui Rareș să continue pe aceeași cale. Abdicarea lui Iliș, devenit Mehmed, care primea în schimb sangeacul Silistrei¹⁰⁶ a lăsat liber terenul pentru rivalitatea celor doi frați ai săi, Ștefan și Constantin, susținuți fiecare de câte un grup de boieri, pe când alții organizau intervenția polonă în favoarea pretendenților Ioan sau, mai înainte, Alexandru¹⁰⁷. Un alt „Alexandru”, al cărui adevărat nume era Petru stolnicul, originar dintr-un ținut de graniță între turci și poloni, își aștepta rîndul.

Dintre acțiunile lui Ștefan Rareș nu au ajuns la cunoștința noastră decât câteva care denotă un interes față de soarta teritoriilor ocupate de turci. În martie 1552, domnul ceruse lui Ferdinand fonduri pentru leafa mercenarilor cu care plănuia să reînceapă lupta antiotomană¹⁰⁸. În depeșele ambasadorului venețian la curtea regală se găsesc detalii interesante despre aceste tratative. Ferdinand, care-și amintea că relațiile sale cu Moldova datau încă din 1527, a dat ascultare consilierilor lui germani și spanioli care, spre deosebire de unguri, nu credeau ca Ștefan să aibă într-adevăr intenția de a intra în război. La rîndul său, solul moldovean, socotit ca o simplă iscodă, și-a exprimat la plecare nemul-

¹⁰⁶ Pentru un an-doi, aceeași unitate administrativă nu cuprinde numai Dobrogea, la care au fost alipite ținuturile ocupate de turci în 1484 și 1538, ci și Galați și toată regiunea de la est de Prut, dar la sud de Lăpușna. Vezi N. Iorga, în *Convorbiri literare*, XXXVI, 1902, p. 383; idem, *Studii istorice*, p. 329–330. Boierii adversari ai lui Iliș ofereau Poloniei patru cetăți moldovene.

¹⁰⁷ După un document editat de T. Holban, *loc. cit.*, p. 670, Constantin era încă activ în 1553. Moare în anul următor (Șt. S. Gorovei, *Mușatinii*, p. 101). Convertirea lui Iliș datează de la sfârșitul lui mai (Hurmuzaki, II, 1, p. 263), dar încă din această lună Ștefan, ce îi ținea locul, a avut de înfruntat o revoltă, pentru care, ca pedeapsă, i se confiscă averea spătarului Iurie la 15 iunie (DIR, A, XVI, II, p. 7). Candidat la domnie era „un lotru care s-a numit pe sine cu numele de Alexandru”, aceeași sursă indicînd și lupta ce s-a dat la Cahul. Acest document (*ibid.*, p. 134) a fost pus în legătură de Șt. Gorovei, *Găneștii...*, p. 156, cu evenimentele din 1523, fiindcă aici e vorba de „Ștefan cel Tânăr” deși sub aceeași denumire Eftimie (*Cronicile slavo-române*, p. 121) se referă la Ștefan Rareș! Cît despre Alexandru, el ar putea fi fiul lui Ștefan Lăcustă, prezent ca martor în actele acestui domn. La 31 iulie, noua domnie din Moldova era iar amenințată, căci Martinuzzi scrie: „enim nunc inter eos motum et dissensionem esse audio” (Hurmuzaki, II, 4, p. 588). Istoria lipsită de glorie a expediției polone din august 1551 este ușor de reconstituit după documentele publicate de A. Veress, *op. cit.*, I, p. 53, 55–56, și Fr. Hipler, V. Zakrzewski, *Stanisłai Hosii... Epistolae*, II, Cracovia, 1886, p. 62. Ceca ce ne face să credem că pribegii aleseseră acum pe un alt pretendent este însemnarea următoare: „1551. Fiul voievodului Ștefan al Valahiei, Ion, a fost adus pentru ca să fie numit domn al țării. Dar nu l-au numit pentru că țara s-a opus” (H. Dj. Siruni, *Mărturiile armenesti despre România, extrase din cronica armenilor din Camenița*, AAR, m.s.i., s. III, t. XVII, 1936, p. 270. Din cauza datei, Ion nu e Joldea, cum a crezut editorul. În afară de identificarea propusă de I. Minea, *Ion Vodă Armeanul înainte de domnie*, *Cercetări istorice*, VIII–IV, p. 208–214, și de C. Rezachevici, *Prima încercare a lui Ion Vodă cel Viteaz de a ocupa domnia Moldovei ca umare a „turcirii” lui Iliș Rareș (iunie 1551) după un izvor polon inedit*, *Revista arhivelor*, LII, XXXVII, 4, 1975, p. 383–390, mai este una posibilă: vezi Hurmuzaki, VIII, p. 49–50, și N. Iorga, *Pretendentul Iani, „rege al Moldovei” (1516–1521)*, *Revista istorică*, I, 1914, p. 25–26. Acest „Ivan” e același care-și încercase norocul și în 1540 (idem, *Studii istorice*, p. 323, 330–331). Exilat în Siria, la Alep (Hurmuzaki, II, 1, p. 393), moare în 1561 (Veress, *op. cit.*, I, p. 208).

¹⁰⁸ Arhiva istorică a României, I, 2, p. 1523–15.

țumirea că primește drept răspuns numai făgăduieli¹⁰⁹. Nu era prima oară — și nu va fi nici ultima — că politica de tergiversări și suspiciune a Habsburgilor puneă piedici luptei pentru eliberarea sud-estului european.

Totuși, înainte de a afla că nu se poate bizui pe nici un sprijin din apus, Ștefan Rareș se pregătea să atace Tighina — de care fusese între timp deposedat fratele lui păgin — și chiar poruncise să fie uciși toți turcii din Moldova, hotărîre în care intra, alături de dorința de război pentru îngustarea hotarelor țării, intenția — exprimată și prin persecuția contra armenilor — de a dovedi o ortodoxie mai presus de bănuieli¹¹⁰. Din aceeași vreme datează o danie către mănăstirea Vatopedi prin care hatmanul Ioan Sturza devenea „ctitor” al vechiului lăcaș athonit¹¹¹.

În ajunul dispariției lui Ștefan datorită unui complot organizat de boieri, inspirat de comandantul trupelor habsburgice din Transilvania și cu complicitatea pribegilor din Polonia¹¹², aceștia din urmă au ales domn la Bakuta, la 2 septembrie 1552, pe Alexandru Lăpușneanu¹¹³. Acestuia coroana îi reveni definitiv pe cîmpul de luptă de la Șipote — deși uneltirile împotriva lui ale învinșilor, în frunte cu Sava Capotă, vor continua ani îndelungați. Istoricii, atrași de pitorescul episodului „Despot-vodă”, au uitat de cele mai multe ori că terenul fusese pregătit de înaintașul moldovean al Heraclidului. Acesta *n-ar fi putut* avea același succes în Țara Românească.

Continuarea politicii „sîrbești” și „imperiale” de către Alexandru Lăpușneanu

Am pomenit mai sus legăturile întreținute de domnia români de la sfîrșitul veacului al XV-lea și de la începutul celui următor cu Serbia, ospitalitatea oferită refugiaților sîrbi în nordul Dunării. Nu trebuie pierdut din vedere faptul că atît în Moldova, cît și în Țara Românească, asemenea demersuri urmează linia rezistenței față de cucerirea otomană. În această ordine de idei, căsătoria lui Alexandru, în 1556, cu Ruxandra, fiica lui Petru Rareș și a Elenei Branković, are importanța ei, pe lângă aceea, deloc neglijabilă, de a fi întărit legitimitatea acestui presupus fiu al lui Bogdan Orbul. Într-adevăr, rudele sîrbești ale doamnei

¹⁰⁹ A. Veress, *op. cit.*, I, p. 77, 81—82.

¹¹⁰ *Ibid.*, p. 78—80, raportul comunicat de un secu din Moldova comitelui Ladislau Odönyffy. Documentele interne din ultimele luni ale domniei lui Ștefan Rareș par să indice că domnul incuraja colonizarea „în pustie”, în părțile răsăritene ale țării, și că împărțea pămînt, poate cu un scop militar, „slugilor” sale în aceeași regiune din apropierea frontierei.

¹¹¹ *Catalogul documentelor moldovenești din arhiva istorică centrală a statului*, I, Buc., 1957, p. 129, act din 27 martie 1552. Același, în 1562, dăruiește un venit anual Mariei Lavre (T. Bodogae, *op. cit.*, p. 95).

¹¹² *Cronicile slavo-române*, p. 139. I. Minea, *Despre sfîrșitul lui Ștefăniță Vodă Rareș*, Cercetări istorice, X—XII, 1934—1936, p. 193—205. Cf. date noi în volumul *Hommage à Pertev Boratav*, Paris, 1978, p. 105—118.

¹¹³ Șerban Papacostea, *O tipăritură despre Moldova*, p. 463; T. Holban, *loc. cit.*, p. 668—669 (datarea din august e greșită, fiind vorba de „nașterea Fecioarei”). După părerea lui N. Iorga, *Cu privire la suirea pe tron a lui Alexandru Lăpușneanu — o notiță*, Neamul românesc literar, I, 6, 1909, p. 448—449, numele lui Alexandru „cel Bun” ar fi fost asumat în semn de protest față de uzurparea lui Rareș și a fiilor lui — omiși din pomelnicul de la Bistrița. Vezi I. Minea, *Începutul domniei lui Alexandru Lăpușneanu — discutarea citorva izvoare*, I, 1925, p. 100—113.

beneficiază de favoarea soțului ei. Astfel herțegul Nicolae (Miclăuș), fiul lui Matija Balšić și al Irinei Iakšić, a primit, în 1560, un domeniu în Transilvania, în apropierea Ciceului, iar fiii acestuia, urmași scăpătați ai dinastului herțegovinean Stepan Vukčić, erau ajutați bănește de Republica Ragusei la cererea domnului Moldovei¹¹⁴. Secretarul lui Alexandru era, probabil, Dimitrie Liubavici.

Nu este poate exagerat a se vorbi de un ciclu „sîrbesc” al istoriografiei vechi moldovene, ținînd seama de circulația unor texte istorice care interesau direct trecutul poporului vecin sau care fuseseră scrise sub influența acestor modele. Din prima categorie fac parte cronica sîrbo-moldovenească — într-o oarecare măsură —, transcrisă de două ori în jurul datei de 1557, în continuarea unui cronograf bizantin, și pe de-a întregul *Viețile regilor și arhiepiscopilor sîrbi* (din care se cunosc pînă în prezent două copii alcătuite în Moldova din 1553 și din 1567); trebuie de asemenea, menționat miscelaneul întocmit la Slatina între 1554 și 1561, în care, printre altele, se află un adevărat *corpus* de izvoare istorice sud-est europene: cronografia patriarhului Nikefor, letopisețul sîrbesc despre perioada 1355-1490, cronica bulgară de la începutul veacului al XV-lea (1296-1413), letopisețul de la Putna (variante I) și scrierile lui Macarie și Eftimie (1359-1554)¹¹⁵. A doua categorie este reprezentată de operele datorate lui Eftimie și unui necunoscut care scria în aceeași vreme, prin 1553-1558¹¹⁶.

Eftimie, cronicar oficial, deși peste vreo zece ani va fi transfug în Transilvania, a avut misiunea de a spori prestigiul noii domnii, insuficient consolidată chiar după misiunea ce urmasse unei a doua alegeri, în marea adunare a țării de la Hirleu¹¹⁷. În acest scop, Alexandru este intitulat în cronică „țar” și i se face un portret destul de asemănător cu imaginea tradițională a împăraților bizantini. „Vitează mlădiță a ortodoxiei”, „așezat de Dumnezeu”, „creștin credincios”, „binecinstitor” și „iubitor de Dumnezeu” — iată epitele care, în intenția cronicarului, fixează raporturile domnului cu divinitatea. Față de oameni, el este „vitează și înțelept”, „cu suflet mare”, „cuminte și milostiv”, „bun”,

¹¹⁴ Vezi Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 78, 83, 98—100, 104. Unul din acești frați, Pavel sau Mihail, Herczeg din Transilvania este „il duca de Santo Saba” de la care există o scrisoare (7 oct. 1584) în Archivio di Stato, la Modena. Ion Dejan, *O scrisoare a lui Alexandru Lăpușeanu către raguzani*, Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, XIX, 1982, p. 587—589. Așa a aici mențiunea unui raguzan la curtea Moldovei, nerelevantă pînă acum: la 12 martie 1561, panul Onachi Raguzian figurează între dregătorii lui Bogdan Lăpușeanu (Radu Rosetti, *Cronica Bohotinului*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXVIII, 1905, p. 315).

¹¹⁵ Nu includem aici cronica moldo-polonă, deși compilată la Iași în 1566, deoarece, în afară de partea de istorie contemporană, redactată după amintiri personale, a fost copiat un text mai vechi, care cuprinde *Putna II*, cu unele omisiuni, pînă în 1504, și pentru epoca 1504—1538, *anale pierdute* astăzi în forma lor originală. N. Iorga, *Istoria literaturii românești în sec. XVIII*, II, p. 437, 442, le-a dat acestora denumirea, discutabilă, de „izvodul de la Pobrata”, crezînd că ele se sîrșeau numai „la moartea lui Rareș”.

¹¹⁶ Vezi idem, *Istoria românilor*, V, p. 90, n. 1—3. Acest text, care ar corespunde primelor pagini din cronica lui Azarie (*Cronicile slavo-române*, p. 139—141), este, spre deosebire de al lui Eftimie, favorabil lui Ștefan Rareș și, fără a recunoaște filiația domnească a lui Alexandru, îl pomenește totuși în termeni de un umil conformism. Este exact atitudinea pe care am bănuț-o la Macarie, care, deși miruise pe Ștefan, rămîne episcop pînă la moartea sa, în 1558. Nu știm însă dacă Macarie însuși a continuat să scrie după 1551 sau i-a dat această sarcină discipolului său, Azarie. Din 1556 era ocupat cu prelucrarea *Sintagmei* lui Matei Vlăstariș.

¹¹⁷ *Ibid.*, p. 123.

„blind”, „cuvintind cu măsură aleasă și cu modestie” — într-un cuvânt, un exemplu al tuturor virtuților. Aceste însușiri sînt tocmai acelea care merită rangul imperial, după doctrina bizantină.

Un mijloc de afirmare a poziției domnului în societatea vremii tot așa de sigur ca și panegiricul citat, pe care, de altfel, le-a inspirat, era înălțarea sau înzestrarea de lăcașuri de cult. Alexandru înmulțește încă de la începutul domniei ofrandele pioase către mănăstirile din țară (Tazlău, Humor, Sf. Ilie—Suceava, Probota, Putna, Bistrița, Dobrovăț, Rîșca, Vinători)¹¹⁸. El însuși a fost ctitorul Slatinei, înnoitor al Bistriței și Pingăraților¹¹⁹.

Nu mai puțin darnic către centrele religioase de peste hotare, Alexandru urmează tradiția socrului său Rareș, în 1553 închinînd un metoh mănăstirii Grigoriu¹²⁰, trimițînd ajutoare bănești la Salonic¹²¹, acordînd mănăstirii Vatopedi venitul unui han din același oraș, proprietate a domnului¹²², dăruind o icoană în 1564, la Dionisiu¹²³, plătînd aici și la Xeropotamos și Dochiariu, pe lângă lucrările de construcție, zugrăvirea bisericilor unde își au locul de ctitori portretele familiei domnești¹²⁴. Pentru această ctitorie, ca și pentru Dionisiu și Karakallu, Ruxandra, pe atunci văduvă, intervine prin 1568-1569, răscumpărîndu-le proprietățile confiscate de turci¹²⁵.

Dar și de mai departe decît Athosul se îndreptau rugăciunile călugărilor către domnii Moldovei, împodobiți cu titlurile basileilor de odinioară, ocrotitorii legitimi ai ortodoxiei. Cînd Alexandru Lăpușneanu închina, la 17 iunie 1559, ca prinos patriarhiei Ierusalimului un sat, donația menționează ca patriarh pe Gherman, „rugătorul și niamul domnii mele”, expresie din care ar reieși că prelatul era un moldovean ori sîrb instrăinat¹²⁶. Pe de altă parte, este cunoscută grija voievodului pentru comunitatea ortodoxă din Lwow, oraș unde cu sprijinul lui a fost clădită biserica Precistei¹²⁷.

Pe calea unor atît de întinse relații ecleziastice au venit desigur și unele modificări semnificative în ritualul slujbelor religioase. Astfel se explică apariția la mănăstirea Neamțului a unui sbornic de cîntări bisericesti legate de diferitele împrejurări de la curtea despoților sîrbi¹²⁸.

¹¹⁸ DIR, XVI, A, II, p. 38, 40, 50—52, 53, 62, 94, 97, 124, 147, 149—150, 156, 157.

¹¹⁹ *Ibid.*, p. 176, el a avut și intenția de a construi o mănăstire în ținutul Putnei.

¹²⁰ *Ibid.*, p. 37—38. Cf. lista odoarelor dăruite de el „marii biserici” de la Athos, în Hurmuzaki, XIV, p. 88, și numeroase informații culese de M. Beza. *Urme românești la Muntele Athos*, Boabe de griu, IV, 10, 1933, p. 577—603. Cum era firesc la soțul Ruxandrei, cu atîtea rubedenii sîrbești, el va trimite și la Mileșevo un aer brodat (L. Mirković, *Mileševska plastanica Moldavskogo vojvode Aleksandre*, în Prilozi za knijevnost, VII, 1927, p. 130—136).

¹²¹ *Catalogul documentelor moldovenești*, I, p. 132 (m-rea „Anastasia”).

¹²² DIR, vol. cit., p. 154—156 (20 august 1560).

¹²³ N. Iorga, *Muntele Athos*, p. 483. Aici, trapezăria și bolnița sînt clădite cu cheltuiala doamnei Ruxandra. De asemenea, iconostasul din 1553 i se datorează lui Lăpușneanu (D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 26).

¹²⁴ N. Iorga, *art. cit.*, p. 482—483. Cf. idem, *Portretele domnilor noștri la Muntele Athos*, AAR, m.s.i., s. III, t. IX, 1928, p. 24—25 și pl. III—V. Vezi și Revista istorică, XIX, p. 309.

¹²⁵ Hurmuzaki, XIII, p. 339; *ibid.*, XIV, p. 46—47, 49; DIR, vol. cit., p. 235—237.

¹²⁶ *Ibid.*, p. 124. În 1533—1534 un Ioachim „românul” era egumen la Sf. Sava, după ce fusese la Sf. Caterina de la Sinaï (Hurmuzaki, XIV, p. 718). Cf. Marcu Beza, *Bibliotecă mănăstirești în Palestina*, AAR, m.s.i., s. III, t. VI, 1932, p. 197.

¹²⁷ P. P. Panaitescu, *Fundațiuni religioase românești în Galiția*, BCMI, 22, 1929, p. 1—19. Cf. Hurmuzaki, supl. II, la vol. I, p. 205—207, 209, 210—214, 220—221, 242—243, 249—250, 254—257.

¹²⁸ Episcopul Melchisedec, *Catalog de cărțile sîrbești și rusești, manuscrise vechi ce se află în biblioteca sfintei mănăstiri Neamțului*, Revista pentru istorie, archeologie și filologie, III, 1884, p. 131. Despre alte irmologhioane provenite din școala de la Putna, vezi R. Pava,

Mai mult, există chiar manuscrisul unui "Polychronion" în cinstea lui Alexandru Lăpușneanu, care era deci înconjurat de un ceremonial bizantin, asemănător aceluia din zilele vechilor împărați¹²⁹. Nu-i de mirare deci că, exercitînd asupra clerului o autoritate de sorginte divină — după exemplul basileilor — Alexandru singur "face soborul" și "alege" cu același prilej patru episcopi¹³⁰.

Tot ca expresie a activității „apostolice” la care era îndatorat în calitate sa de domn al Moldovei, el a dezlănțuit o prigoană confesională, comparabilă ca violență cu cea din vremea lui Ștefan Rareș. Este probabil ca aceste măsuri să fi reprezentat o replică dată prozelitismului luteran îndeaproape asociat cu propaganda habsburgică¹³¹.

Într-adevăr în prima parte a domniei sale, întreruptă de aventura lui Iacob Heraclidul, Alexandru a dus o politică de înnoire a alianțelor Moldovei asemenea celei încercate de predecesorul său, dovadă că imperativul rezistenței antiotomane era mai presus de orice rivalități personale. Denunțat de Castaldo, în toamna 1552, că ar fi o unealtă a regelui Poloniei, Lăpușneanu se grăbise totuși să trimită un sol lui Ferdinand, care l-a primit cu obișnuita lui bunăvoință leneșă¹³². După numai câteva luni, în februarie 1553, intervenția moldoveană cerută de Poartă în Țara Românească fusese hotărîtoare pentru restaurarea lui Mircea Ciobanul și expulzarea pretendentului Radu-Ilie, protejat de imperiali. Expediția din anul următor (martie 1554), de astă dată îndreptată împotriva lui Mircea, a avut probabil drept motiv stabilirea unor relații între acesta și conducătorii politicii habsburgice, chemați de el în ajutor împotriva puternicei opoziții boierești¹³³. Apoi, frontul se mută iarăși în Transilvania, odată cu restabilirea suzeranității otomane asupra acestei provincii, în 1556, cu sprijinul ambilor voievozi (Alexandru și Pătrașcu), iar alte mișcări de oști românești peste Carpați se repetă anual pînă în 1558, Mircea revenit pe tron alăturîndu-se iarăși cumna-

Cartea de cîntece a lui Evstatie de la Putna, SMIM, V, 1962, p. 335—347; Anne Pennington *Evstatie's Song Book of 1511: Some Observations*, RESEE, IX, 1971, p. 565—583; idem, *The Composition of Evstatie's Song Book*, Oxford Slavonic Papers, n.s., VI, 1973, p. 92—111; idem, *Ștefan the Serb in Moldavian Manuscripts*, The Slavonic and East European Review, LI, 1973, p. 107—112.

¹²⁹ Idem, *Polychronion in Honour of John Alexander of Moldavia*, *ibid.*, L, 1972, p. 90—99. Vezi idem, *Music in Sixteenth Century Moldavia: New Evidence*, Oxford Slavonic Papers, XI, 1978, p. 64—83, semnalază și un manuscris mai vechi, din 1527, al diaconului Macarie de la Dobrovăț.

¹³⁰ N. Iorga, *O alegere de episcopi moldoveni în 1557—1558*, Răvașul, V, Cluj, 1907.

¹³¹ Ș. Papacostea, *Moldova în epoca Reformei*, p. 70—72; idem, *Diaconul sîrb Dimitrie*, p. 214—217. Totuși, în 1553, îi jură regelui Poloniei că va tolera reparații și construcții la bisericele armenesti și săsești distruse de predecesorul său (I. Corfus, *op. cit.*, p. 175).

¹³² A. Veress, *op. cit.*, I, p. 106. Cf. *ibid.*, p. 110, 113. Vezi Hurmuzaki, II, p. 306—310, și, în general, N. C. Băjenaru, *Politica externă a lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1935.

¹³³ *Cronicile slavo-române*, p. 124—215; Hurmuzaki, II, 2, p. 132, 173; *Călători străini*, II, p. 109—111. E adevărat că Mircea fusese numit domn de Poartă, înlocuind pe un tipic reprezentant al politicii „de basculă”, Radu Paisie. Totuși, credem că, chiar într-o lucrare din cele mai recente, nu s-a acordat suficientă atenție devierilor de la acea atitudine inițială, impuse de antagonismul dintre domn și boieri. Opțiunile lor în politica externă nu puteau fi niciodată aceleași. Tot acolo (Șt. Andreescu, *La politique de Mircea le Pâtre*, p. 121), poziția lui Pătrașcu cel Bun este caracterizată ca o pendulare între otomani și adversarii lor, forțîndu-se sensul unui document editat de N. Iorga, *Scrisori*, p. 209—211. De fapt, acest mesaj către sfatul Brașovului în 1555 sau 1556 nu încuraja pe vecini la rezistența armată contra turcilor, ci îi prevenea de inevitabilul dezastru cu care s-ar încheia o asemenea acțiune. Vezi și expresia respectuoasă „cinstitul împărat” despre sultan în acte interne din 1557 (DIR, XVI, B, III, p. 71, 73).

tului său din Moldova¹³⁴. Însă Alexandru, ajungând treptat să-și propună mijlocirea pentru încheierea păcii cu Habsburgii, găsește prilejul în 1560 să le reamintească dorința sa de a se răscula contra sultanului¹³⁵. În cursul acestor tratative purtate atât direct, cât și pe calea ocolită a Veneției, Lăpușneanu socotea că poate aduce viitoarei alianțe antiotomane nu numai contribuția Moldovei și a Țării Românești (80 000 de călăreți!), ci și pe a Rusiei chiar¹³⁶.

Raporturile cu Ivan al IV-lea sînt dovedite și de cunoscutul manuscris al *Sintagmei* lui Matei Vlastaris trimis țarului în 1561¹³⁷. Este desigur interesantă întîlnirea numelor celor doi monarhi ce întruchipau în acea vreme tradiția imperială ortodoxă în legătură cu același text juridic, unul din cele mai importante pentru receptarea dreptului bizantin atât în Rusia, cât și în țările române.

Trebuie adăugat că cel care, vorbind în toate actele sale de „țara noastră Moldova”, odată chiar poruncea monahilor de la Athos să se roage nu numai pentru sufletele părinților săi și pentru sănătatea — se pare, șubredă — a copiilor săi, dar și pentru sănătatea oștenilor și a întregii țări¹³⁸, a exercitat și asupra Țării Românești, după moartea lui Mircea Ciobanul (1559), o tutelă destul de autoritară. Pentru ocrotirea orfanului Petru, pe care o împărțea cu puternicul arhonte Mihail Cantacuzino, Lăpușneanu este denumit chiar în documente emise în numele tinărului domn — nepotul său: „părintele domniei mele Io Alexandru voievod”¹³⁹.

Așadar, unei stăpîniri care unea vremelnic soarta a două din țările române și încerca să prindă rădăcini și în Transilvania, ca un preludiv

¹³⁴ A. Veress, *op. cit.*, I, 159–162, 163–164, 167–168; Hurmuzaki, XV, 1, p. 529–530; *ibid.*, II, 5, p. 450.

¹³⁵ N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 84–87. Vezi și E. Alberi, *Relazioni al Senato*, III, 1, Firenze, 1840, p. 280. O confirmare a acestor proiecte se găsește în *Nuntiatenberichte aus Deutschland, 1560–1572*, ed. S. Steinherz, I, 2, Wien, 1897, p. 281, într-o scrisoare de la 22 iulie 1561. Nuntialul Delfino relatează că împăratul i-ar fi spus în legătură cu drepturile nominale asupra principatelor, pe care le moștenise de la regii Ungariei: „la Transilvania et la Moldavia sono provincie suddite al re d'Ungheria et fin hoggi io scrivo a questi *fideli nobis dilecto* et il Moldavo spesso mi scrivo come suddito, et sempre *promette* che quando io mi moverò con forza si gliardà che si possa sperare di haver a resistere al turco, egli sarà *apparecchiato ad unirsi meco*”. În afară de justificarea politicii Habsburgilor prin teoria juridică feudală, care stăruie vie pînă la Rudolf al II-lea, reținem faptul că Lăpușneanu menținea contactul cu curtea de la Viena în speranța înlăturării dominației otomane.

¹³⁶ Bailul de la Constantinopol era și el inițiat în secretul negocierilor (A. Veress, *op. cit.*, I, p. 170, 173). Șt. Andreescu, în Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, XIX, 1982, p. 654, susține că ar fi fost o stratagemă pentru a procura informații turcilor! Emisarii însărcinați cu aceste demersuri fiind datori să acționeze „sotto coperta di mercanti”, nu-i de mirare că cele trei „ducale” publicate de Al. Ciorănescu, în Revista istorică, XIX, 1933, p. 36–39, nu vorbesc decît de comerț. Vezi și Marin Dumitrescu, *Documente din arhivele Angliei privitoare la domnia lui Alexandru Lăpușneanu și Iacob Eraclid Despotul*, Convorbiri literare, XXXVII, 1903, p. 449–455. Regelul Poloniei, în 1554, Lăpușneanu îi declară că „li pasă mai mult de numele și sîngele creștin decît de primejdiile sale” (I. Corfus, *op. cit.*, p. 192). Despre relațiile cu Moscova, vezi N. Iorga, *Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilikos*, Bucarest, 1900, p. 47–49; *Исторические связи*, I, p. 126–127, 314; A. Veress, *op. cit.*, I, p. 226–227.

¹³⁷ G. Mihăilă, *Contribuții*, p. 280–285. Vezi și Sever Zotta, *Înrudirea Lăpușnenilor cu Ivan IV cel Groaznic*, Cercetări istorice, I, 1925, p. 392–397.

¹³⁸ DIR, XVI, A, II, p. 156. La viitorul odraslelor sale se gindea Alexandru și în 1565–1566, căutînd să le asigure protecția dogelui Veneției, a regilor Franței și Angliei (Hurmuzaki, II, p. 532) sau să-i însoare în Polonia (I. Corfus, *op. cit.*, p. 285).

¹³⁹ DIR, XVI, B, III, p. 257–258 (25 ianuarie 1568). Editorii n-au înțeles sensul pomenirii lui Alexandru în acest act, care e o donație către un boier moldovean, Dinga postelnicul. Aceeași observație o face acum și Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, p. 154–156.

al marii mișcări antiotomane ce le-ar fi adus eliberarea, îi trebuia o formă al cărei prestigiu să impresioneze pe aliații occidentali și să fascineze pe auxiliarii sud-dunăreni. A fi comparat de către contemporani cu Alexandru Macedon, cum a fost Lăpușneanu, era nu numai deosebit de măgulitor, dar semnificativ pentru energia cu care domnul urmărise să înalțe prestigiul dinastiei și țării sale. E cu atât mai surprinzător să-l vedem punînd tunurile să tragă în cinstea biruinței sultanului și trimițînd-o pe evlavioasa doamnă Ruxandra la mănăstire, cu daruri, în semn de recunoștință, cu ocazia unei noi succesiuni „imperiale” la Istanbul. Prin această suspect de ostentativă solidarizare cu Poarta, care subliniază în fond bunele relații dintre el și puterea suzerană, Lăpușneanu spera desigur să-și sporească autoritatea în ochii supușilor săi. Polonilor le amintea din cînd în cînd să nu mai acorde ajutor diverșilor pretendenți adăpostiți la curtea regelui sau a magnaților, fiindcă, dacă i s-ar întîmpla ceva rău, sultanul ar transforma îndată Moldova în pașalic, șantaj la care diplomația otomană a recurs adeseori ¹⁴⁰. Totuși, cel a cărui trufie se putea mulțumi doar cu reprezentarea sa ca urmaș al basileilor și despoților în frescele de la Slatina și de la Athos era mai mult decît „un executor docil al dispozițiilor Porții”. Ctitor și patron cultural fastuos, om politic fără scrupule, asumîndu-și stăruitor și vizibil rolul de protector asupra întregului spațiu românesc și chiar în sudul Dunării, Alexandru a rămas credincios acelei tradiții bizantine care influențase puternica lui personalitate ¹⁴¹. Astfel, „momentul Lăpușneanu” înlesnește înțelegerea acțiunilor uzurpatorului care l-a înlocuit în 1561—1563 pe tronul Moldovei.

„Regalitatea” lui [Despot

În proclamațiile adresate noilor săi supuși încă de la trecerea hotarului, la 1 noiembrie 1561, în fruntea mercenarilor plătiți cu bani din vistieria imperială, Ioan vodă (pînă nu demult Iacob Basilikos) nu mai invoca genealogia grecească pe care și-o fabricase în vederea unor fantastice pretenții la insulele din Marea Egee, ci, adăugînd numeroșilor săi strămoși, de multe neamuri, pe despoții sirbi din care descindea doamna Ruxandra, ba chiar pe Ștefan cel Mare, subliniază „dreptul său de moștenire” ¹⁴². Programul declarat din cele dintîi zile ale domniei „despotului” depășea, totuși, revendicarea vechilor hotare ale Moldovei sau a celor ale Daciei reintregite ¹⁴³: principiul dinastic avînd în ochii contemporanilor o valoare incomparabil mai mare decît conștiința unității de neam de care aventurosul cretan ar fi putut afla atât de la umaniștii apuseni, cît și de la cărturarii din partea locului, el visa la o cruciadă a tuturor

¹⁴⁰ I. Corfus, *op. cit.*, p. 279—280, 291.

¹⁴¹ S-a presupus că Lăpușneanu ar fi acel Alexandru voievod care a cumpărat evangheliarul țarului bulgar Ivan Alexandru, aflat mai tîrziu la Sf. Pavel de la Athos și în prezent la British Museum (Revista istorică, XIX, 1933, p. 207—208). Vezi și M. Beza, *Vechi legături cu Anglia*, AAR, m.s. lit., s. III, t. VIII, 1938, p. 260.

¹⁴² A. Veress, *op. cit.*, I, p. 200—202, 233; N. Iorga, *Scrisori*, p. 215—217. Că aceste „drepturi” aveau în vedere și Țara Românească o dovedește titlul de „dominus et haeres terrarum Valachiae” (N. Iorga, *Dovezi despre conștiința originii românilor*, AAR, m.s.i., s. III, t. XVII, 1935—1936, p. 257—258).

¹⁴³ Aici vezi A. Armbruster, *Jacobus Heraclides Despota und der Romanitäts- und Einheitsgedanke der Rumänen*, RRH, X, 1971, p. 257—265, și idem, *Romanitatea românilor*, p. 95—97

principilor creștini în scopul de a cuceri „toată Țara Grecească”¹⁴⁴. E adevărat că făcea apel în primul rînd la români, coborîtori „din vitejii romani care au făcut să tremure lumea”, dar această legătură nu era stabilită, în sensul în care a fost interpretată în general, numai cu Roma, ci și cu Bizanțul, continuatorul Romei, la care se face următoarea aluzie clară : „vom fi iarăși icoana părinților noștri, care s-au lăsat apoi pradă lupului”. Un nou imperiu al „romeilor” urma să apară, deși principalul său suport ideologic, ortodoxia, ar fi fost slăbit prin larga toleranță religioasă de care dădea dovadă domnul Moldovei, arătîndu-se atît de încurajator față de luterani și unitarieni.

Această concepție, care oferea avantajul de a strînge laolaltă la voia întîmplării orișicare petice din Peninsula și din Arhipelag ar fi fost cedate de turci sau smulse acestora, va fi mai tîrziu reluată de diferiții aventurieri care încercau să-și justifice pretențiile prin înrudirea cu Despot : fie un „rege al Peloponezului, Moldovei și Țării Românești”, fie un „despot al Moldovei și Macedoniei și rege al Albaniei”, cerînd drept moștenire „întreaga Grecie”¹⁴⁵.

Despot însuși, după ce obținuse exilarea lui Lăpușneanu la Konieh și pusese la cale suprimarea partizanilor acestuia din țară, căuta prin orice mijloace întărirea poziției sale¹⁴⁶. După mărturiile unor observatori străini, el s-a încoronat de *trei* ori : la 23 aprilie și 15 august 1562, apoi la 6 ianuarie 1563¹⁴⁷. Cronica armenilor din Camenița precizează chiar că „s-a încoronat după cum e obiceiul la regi miruiți și la regi încoronați și în aceeași zi făcu obștește cunoscut ca toți să-l numească rege, lucru ce pînă atunci nu se întîmplase în acea țară, de la cel dintîi domn pînă la el”.

Același sens îl au unele particularități ale emisiunilor monetare din această perioadă. Nu s-a păstrat moneda (de un aspru) cu legenda în grecește, însă dintr-o descriere contemporană rezultă că, pe revers fiind celebrul elogiu homeric al autocrației, pe avers figura titlul : „Μολδαβίας βασιλεύς”. Pe talerii de argint și pe obolii de aramă bătute în 1562 și 1563, chipul Fecioarei este însoțit de legenda : *Patrona Moldaviae*, dar aceasta nu constituie o noutate, deoarece o întîlnim și pe monede ale lui Alexandru Lăpușneanu din 1558. În schimb, pe ducații de aur și pe talerii menționați, titlul de *pater patriae*, ca și cel de *vindex et defensor libertatis patriae*, este fără precedent în numismatică românească, apărînd ca un reflex al mentalității Renașterii¹⁴⁸.

¹⁴⁴ N. Iorga, *Scrisori*, p. 216 (și textul original în Hurmuzaki, II, 1, p. 416). Irealizabila alianță ar fi urmat să cuprindă, în afara Habsburgilor — Ferdinand, Maximilian și Filip al II-lea — pe Carol al IX-lea al Franței. Cf. E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, II, Paris, 1850, p. 694—695.

¹⁴⁵ Hurmuzaki, VIII, p. 48, 158; *ibid.*, XI, p. 80—81; N. Iorga, *Un peintre italien en Valachie au commencement du XVIIe siècle et un nouvel aventurier oriental en Occident*, Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine, XVII, 1930, p. 75—76; Virginia Sacerdoțeanu, *Ceva cu privire la pretendentul Gheorghe Despot*, Revista istorică, XX, 1934, p. 6—7; Al. Ciorănescu, *Documente*, p. 46—48.

¹⁴⁶ Vezi E. Alberi, *Relazioni*, XIV, p. 168, 204—297, și Maria Holban, *Despre osîndiri la moarte prin „glasul poporului” sub Despot*, Studii, 22, 1969, p. 1155—1163. Cf. E. Charrière, *op. cit.*, p. 695 : „Le despost, pour ses rares vertuz (l) mérite d'estre favorisé d'un chacun, et estant paisible possesseur de la Moldavie comme de présent il est, on le peult dire grand prince et puissant en ces quartiers-cy”.

¹⁴⁷ *Călători străini*, II, p. 174, 228, 261—262. Cf. H. Dj. Siruni, *Mărturii armenesti despre România*, p. 275. E vorba de apariții publice la marile sărbători.

¹⁴⁸ Hurmuzaki, II, 1, p. 429. Vezi D.A. Sturdza, *Memoriu asupra numismaticei românesci*, Columna lui Traian, 1877, p. 504—505; G. Oprescu, *Monetele lui Alexandru Lăpușneanu și*

Din asemenea afirmații, și din altele, ca cele pomenite mai sus despre coroană, nu-i greu să se desprindă o doctrină în alcătuirea ecletică a căreia tradiția bizantină deține un loc de seamă. Lucrurile se complică dacă încetăm a mai considera izolat declarațiile programatice ale lui Despot și încercăm a le confrunta cu o realitate politică modificată la tot pasul. Este vădit că vecinătatea amenințătoare a Imperiului otoman și intrigile urzite la Poartă de principele Transilvaniei, Ioan Sigismund Zápolya, nu-i îngăduiau domnului să se manifeste ca un aliat devotat al Habsburgilor, cărora le datora tronul. De aceea, scrisorile lui către Ferdinand rămân fără răspuns, cererilor de arme contra turcilor din mai 1562 le urmează oferta din iunie de a interveni în Transilvania împotriva imperialilor, dar chiar sinceritatea acestui demers este suspectă, deoarece, la 19 aprilie, Despot îl prevenise pe împrumutătorul împăratului că el va fi pentru Habsburgi „un dușman favorabil”¹⁴⁹. Planul comunicat confidențial aceluiași agent, după care atacul antiotoman ar fi trebuit să pornească de la Galați, Reni și Ciubărciu — localități care nu mai făceau, deci, parte din raiaua Silistrei — era oare un simplu „bluff”¹⁵⁰? Totuși, prezența în preajma domnului a unui „Dumitrașcu bulgariu” sau „sîrbul” sugerează unele legături cu sudul Dunării, în vederea pregătirii unei insurecții balcanice. Despre acest pretendent la domnia Țării Românești am arătat că nu era altul decît nepotul lui Bojidar Vuković, Dimitrie Ljubavić. Dar Despot ceruse el însuși mîna uneia din fiicele Chiajnei — o nepoată, deci, a lui Petru Rareș — și poate pe această cale întreținea relații cu patriarhul Constantinopolului Ioasaf al II-lea și cu alți arhonți, între care, desigur, Mihail Cantacuzino¹⁵¹.

Consecințele bătăliei de la Lepanto pentru români

Acești ani de pregătiri intense în vederea unei mișcări de eliberare a sud-estului european constituie preludiul aceluia ce va cuprinde întreaga Peninsulă, zece ani mai târziu. Mai presus de particularismele locale, economice și culturale, moștenite din trecutul de independență al fiecărui popor în parte, grecii, albanezii, sîrbii, bulgarii și românii sînt uniți nu numai prin faptul că au stat cîndva în măsuri diferite sub semnul aceleiași civilizații bizantine, ci și prin aceea că gravitează în jurul noului imperiu. Prin rezistența lor comună față de el s-au strîns legăturile de solidaritate între aceste popoare.

Prilejul ca ele să se manifeste a fost oferit de ofensiva otomană contra Chiosului (1566) și a Ciprului, declanșată în 1570, dar organizată pe îndelete încă din 1564. Între 1567 și 1572, revoltele împotriva turcilor

Despot Heraclidul, Convorbiri literare, XXXIX, 1905, p. 524—530; Ilie Țabrea, *Monedele lui Despot Vodă în lumina ultimelor cercetări*, p. 161—164. Nu s-a observat că același titlu, tradus în slavonește, a fost împrumutat de pretendentul Ștefan Mizgă în 1565—1566. Cf. T. Ionescu-Nișcov, *Două documente de la pretendentul Ștefan Mizgă*, Romanoslavica, XI, 1967, p. 249—251.

¹⁴⁹ *Vezi Căldători străini*, II, p. 130, 149, și comentariul editoarei la corespondența atît de revelatoare a agentului habsburgic Ioan Belsius (János Belsey). Belsius, în relatarea unei audiențe la domn, nu-și poate ascunde uimirea față de gestul neprotocolar cu care acesta căutase să-i explice cuvintele de mai sus: Despot îi făcuse cu ochiul.

¹⁵⁰ A. Vress, *op. cit.*, I, p. 217—218, 225, 239; *Căldători străini*, II, p. 148.

¹⁵¹ Hurmuzaki, II, p. 437 „il a grande intelligence avec le Patriarche de Constantinople et plusieurs Grecs”. Despre Ioasaf, Cantacuzino și familia domnitoare din Țara Românească, v. E. Charrière, *op. cit.*, II, p. 779—780, și N. Bănescu, *Un poème grec vulgaire relatif à Pierre le Boiteux (sic) de Valachie*, Bucarest, 1912.

se țin lanț pe litoralul albanez, unde flota venețiană a fost bine primită. În 1571, se primea la Veneția un mesaj din partea lui Alexandru vodă Mircea, prin care conducătorii Ligii Sfinte erau informați că Țara Românească, Moldova și Transilvania sînt gata să ia armele, cu ajutorul bulgarilor, sîrbilor și al bosniecilor. După două luni, victoria de la Lepanto a încurajat, firește, asemenea proiecte. Într-adevăr, toate documentele epocii, de la povestirile unor prizonieri evadați și pînă la corespondența diplomatică, repetă zvonul că în „Rumelia și în ținuturile locuite de greci și arnăuți” era așteptată o debarcare a trupelor spaniole. Ideea nu încolțise în mintea strategilor de la înaltul comandament aliat, ci fusese sugerată, pe diferite căi, de șefii rezistenței din Balcani. De exemplu, un Pană, fost stolnic în Țara Românească în vremea domniei lui Petru cel Tânăr, a fost trimis la Napoli și la Madrid în 1573—1574 cu o misiune din partea răsculaților albanezi și epiroți. Epirul și regiunea din jurul Ohridei vor fi, pînă la sfîrșitul veacului al XVI-lea, o zonă caracterizată prin mari tensiuni sociale și naționale exprimate prin haiducie și revolte numeroase.

În timp ce primele ecouri ale luptei de la Lepanto se fixau în însemnări de cronică bulgare și sîrbești, reintrarea Moldovei în lupta anti-otomană reprezintă cea mai importantă consecință a acestui război în sud-estul Europei ¹⁵².

După ce căutase, în 1572—1573, pacea cu turcii, cu imperialii și cu Polonia, asigurînd-o în vechea formă a omagiului vasalic, ba chiar și cu Rusia — și găsisese pretutindeni concurența lui Bogdan Lăpușneanu — Ioan vodă era lăsat singur înaintea hotărîrii Porții de a-l înlocui cu Petru, fratele domnului Țării Românești. Oferta de a spori haraciul făcută în același timp în care respingea cu succes atacul din Țara Românească, n-a fost luată în considerație la Poartă. Direcția loviturilor oastei moldovene arată clar că Ioan înțelesese nevoia unei acțiuni comune antiotomane a celor două principate și valoarea regiunilor de la gurile Dunării pentru independența Moldovei. Biruința de la Jiliște, instalarea la București a pretendentului Vintilă, asediul Brăilei, atacurile auxiliarilor cazaci contra Tighinei și Cetății Albe n-au putut împiedica sfîrșitul tragic al acestei rezistențe în iunie 1574 ¹⁵³.

După eșecul încercării de a răscula toată frontiera Imperiului otoman de la Adriatică la Marea Neagră, o nouă epocă se deschide, pe care-și pune pecetea concurența dintre catolici și protestanți pentru a cîștiga baze de acțiune sau refugii deschise celor ce împărtășeau „dreapta credință” și, pînă la urmă, pentru drumul spre Constantinopol. Pentru catolici se pronunță hotărît amindoi „Mirceștii”, Alexandru al Țării Românești și Petru Șchiopul, înscăunat în Moldova după devastarea țării de forțele

¹⁵² Andrei Pippidi, *Les pays danubiens et Lépante*, în *Hommes et idées du Sud-Est européen* p. 25—51. Vezi și I.K. Hassiotis, Ol "Ελληνες στις παράμους της ναυμαχίας της Ναυπάκτου Thessaloniki, 1970.

¹⁵³ O povestire contemporană a evenimentelor a fost semnalată de Fr. Pall, *Pages d'Agripa d'Aubigné sur le voivode Jean de Moldavie*, RRH, VIII, 1969, p. 593—604; alta se găsește la British Museum, Ms. Egerton 1090, f. 239 și urm. (pare traducerea în italiană a relatării lui B. Paprocki); a treia în corespondența lui Hubert Languet *Epistolae politicae et historicae ad Philippum Sydnaeum*, Leyden, 1646, p. 160—161. De relevant imitația monedelor lui Despot : ale lui Ioan au, în loc de „pater patriae”, legenda „омацъ Молдавскій” cf. O. Luchian, *Moneda lui Ion vodă cel Cumplit*, Studii și cercetări de numismatică, I, 1957, p. 441—446. Pe exemplarul reproduș de N. Iorga, *Portretele domnilor români*, f. 62, se vede clar că a fost rebătut. Semnalăm în mod special precizările aduse de M. Maxim, *Recherches sur les circonstances de la majoration du kharadj de la Moldavie entre les années 1538—1574*, Bull. de l'AIÉSEE, X, 2, 1972, p. 249—254 (pentru Țara Românească în aceeași perioadă, cf. *ibid.*, XII, 2, 1974, p. 367—382).

turco-tătare. Concepția unei politici unice învinsese din nou, ea fiind și în planurile domnului fără țară, Bogdan Lăpușneanu, când din exilul său de la Moscova revendica Moldova pentru el, iar Țara Românească pentru vărul său Mircea, fiul lui Mircea Ciobanul¹⁵⁴.

Prozelitismul catolic și cel protestant, rolul lor în mișcările antiotomane din sud-est

Ca o reacție compensatoare față de impactul oriental (otoman), cele două principate mențin deschise drumurile spre Europa centrală și de vest. Pe aceleași căi, întâi de comerț, apoi și de la Constantinopol pe măsură ce se dezvolta acolo, economic, cultural și politic, comunitatea eterogenă a „frincilor” din Pera, Moldova și Țara Românească primesc vizitatori catolici, îndemnați adesea de interese politice sau confesionale. Între alte foloase ale alianței sale cu Poarta otomană, Franța a căutat, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, crearea unui bloc dunărean, bazat pe Transilvania din cauza poziției sale strategice în vecinătatea Imperiului habsburgic. Alegerea lui Henric de Valois ca rege al Poloniei atrage mai ales călători francezi¹⁵⁵. Prin urmare, țările române au intrat în atenția acestora începând din 1574, dată la care vicontele de Tavannes și Pierre Lescapier au străbătut Transilvania, Țara Românească și Moldova¹⁵⁶. Observații ca ale lor pot fi regăsite în descrierea călătoriei din 1585 a lui François de Pavie, baron de Fourquevaux¹⁵⁷. Ele toate confirmă pierderile materiale și de influență suferite de țările române după 1574 și pe care străinii le constatau sub aspectul modest al „palatelor” domnești, construcții înjghebate din lemn, deși patriarhalul Petru Șchiopul își primea oaspeții cu „măreție” și „strălucire”. Cel mai influent personaj al acestei curți, Bartolomeo Bruti, a contribuit îndeosebi la pătrunderea misionarilor iezuiți din Transilvania și din Polonia.

După mărturia legatului papal Commendone, Alexandru Mircea acorda fățiș protecția sa cultului catolic în Țara Românească¹⁵⁸. În Moldova, deși proiectul unei vizite pastorale a celebrului negociator Antonio Possevino n-a fost niciodată realizat, iezuitul Giulio Mancinelli și franciscanul Girolamo Arsenigo — ambii invitați de Bruti — se bucura de bunăvoința lui Petru Șchiopul. Aici se instalează în 1588 o mică misiune a iezuiților după expulzarea lor din Transilvania. Voievodul lua măsuri pentru îndepărtarea predicatorilor calviniști, arătându-se atît de favorabil bisericii romane încît mai mulți prelați catolici nădăjduiau chiar convertirea lui și a supușilor săi. Aceste dispoziții, împărtășite și de mitropolitul

¹⁵⁴ Hurmuzaki, II, 1, p. 741—742 (15 mai 1575). Despre acest Mircea cel Tânăr, v. documentul publicat de Tayyib Gökbilgin, în *East European Quarterly*.

¹⁵⁵ C.I. Andreescu, *Moldova și alegerea lui Henric de Valois ca rege al Poloniei*, Arhiva, 1—2, 1936, p. 48—55; Th. Holban, *Henri de Valois en Pologne et les Roumains*, Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique, XXIII, 1 (1941—1942), p. 62—130. Vezi, în general, N. Iorga, *Les voyageurs français dans l'Orient européen*, Paris, 1928, p. 21—48; idem, *La France dans le sud-est de l'Europe*, RHSEE, XIII, 1936, p. 21—68, 105—117.

¹⁵⁶ *Călători străini*, II, p. 414—445. La bibliografia citată aici, de adăugat Al. Ciorănescu, *Jean de Saulx-Tavannes en Valachie*, Humanisme et Renaissance, 1943, p. 270—285.

¹⁵⁷ *Călători străini*, III, p. 175—185.

¹⁵⁸ *Ibid.*, II, p. 376. „Insinuare la religione catholica in Moldavia et Valachia” era scopul indicat din 1583 de Possevino misionarilor iezuiți (Giacomo Bascapé, *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI*, Roma, 1931, p. 163).

Gheorghe Movilă, despre care se spune că nu recunoștea autoritatea patriarhiei ecumenice, au culminat cu trimiterea unei solemne solii la papă în octombrie 1588, împrejurare în care îl întâlnim iarăși pe Bruti, mereu activ, purtând o intensă corespondență cu Sixt al V-lea sau cu cardinalii Montalto și Aldobrandini¹⁵⁹.

Un ascendent din ce în ce mai mare îl capătă mai ales în Moldova, traversată de drumul comercial dintre Marea Neagră și Baltica, grecii și italienii din insule¹⁶⁰. În acest mediu își au originea nu numai întreprinzători oameni de afaceri, cărora le e rezervată dregătoria de mare vameș (Constantin Corniact, Gian Battista Amorosi, Sima Varsi, Nicoriță Nevridi), ci chiar unii boieri ai lui Petru Șchiopul: Bartolomeo Bruti, postelnic în 1580—1591, fratele acestuia, Cristofor, paharnic în 1590 (și încă un frate, Benedetto), Franco, paharnic în 1591, Bernardino Borisi, tălmăci domnesc în 1587. Prin legăturile lor cu Venetia și Napoli, epiroții Zotu Tzigara spătarul, Ghiorma postelnicul, Constantin postelnicul, Pană stolnicul fac și ei parte din același grup pe care-l putem presupune favorabil pătrunderii catolicismului.

În aceste condiții se explică ostilitatea grupului constantinopolitan al arhonților și a patriarhului susținut de ei, Ieremia al II-lea, față de Petru Șchiopul. Mihail Cantacuzino era încă din 1567 dușmanul dinastiei din Țara Românească, care în 1574 se înscăunase și în Moldova. El își manifestase simpatia pentru protestanți, de la care primise traducerea greacă a „Mărturisirii de la Augsburg”¹⁶¹. De fapt, discuțiile cu protestanții din Germania, în spatele cărora erau cei din Transilvania și Polonia, nu le purta el, ci patriarhul Ieremia. Oricît de ciudat ar părea, după numeroase studii de amănunt, istoria celor dintii contacte dintre Reformă și biserica răsăriteană n-a fost scrisă decît din punct de vedere teologic sau, cel mult, cultural, fără a ține seama de contextul lor politic. De aceea, aici nu putem decît semnala în treacăt episoadele cele mai semnificative.

Cel mai vechi se leagă de prezența unei colonii italiene protestante la Salonic în 1552¹⁶². Alt refugiu pentru victimele persecuțiilor Contra-reformei ar fi putut fi Moldova, dacă domnia „despotului” s-ar fi pre-

¹⁵⁹ Vezi analiza relațiilor Moldovei cu Roma între 1582 și 1589 în articolul nostru *Quelques drogmans de Constantinople*, p. 233—237, la care e de adăugat precizarea că unul din izvoarele folosite, „Descrierea anonimă a Moldovei din 1587”, publicată de I.C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, II, Buc., 1914, p. 43—48, și în *Călători străini*, III, p. 198—207, a mai fost parțial editată de D. Ciurea, în *Însemnări ieșene*, 1938, p. 473—476, și comentată de N. Iorga, în *Revista istorică*, XXVII, 1941, p. 132—134. Recent, material nou despre activitatea iezuiților în țările române a fost publicat de Ladislau Lukács, *Monumenta antiquae Hungariae*, III (1587—1592), Roma, 1981.

¹⁶⁰ Lescalopier și Mancinelli au găsit la București și Iași cîte o colonie catolică, ai cărei membri erau negustori din Chios (*Călători străini*, II, p. 428, 525). Tot din Chios era probabil Filippo Fregoso, stabilit la Iași, din 1590 (DIR, XVI, A, III, p. 466—467), ca și familiile genoveze Salvaresso și Adorno, înrudite cu domnul Țării Românești Alexandru prin căsătoria acestuia. Vezi și I. Caproșu, *Creditul moldovenesc în timpul lui Petru Șchiopul*, în volumul *Stat, națiune, societate*, Cluj-Napoca, 1982, p. 107—117.

¹⁶¹ M. Crusius, *Turcograecia*, p. 496.

¹⁶² E. Pommier, *L'itinéraire religieux d'un moine vagabond italien au XVIe siècle*, Mélanges d'archéologie et d'histoire, LXVI, 1954, p. 312, 320—321. Conducătorul spiritual al emigranților era un „messer Nicola”, pe care-l bănuim același cu predicatorul anabaptist Nicola Paruta din Treviso (D. Cantimori, *Eretici italiani del Cinquecento*, Firenze, 1967, p. 238, 312, 344), venit în noiembrie 1573 la Cluj (A. Veress, *op. cit.*, II, p. 17). Totuși, după Aldo Stella, *Dall'anabattismo al socinianesimo nel Cinquecento Veneto*, Padova, 1967, p. 57, 93, 103, 118—119, Paruta ar fi plecat de la Geneva doar în 1553.

lungit¹⁶³. În același moment dă greș ideea traducerii și tipăririi de texte religioase în limba română, în cadrul unei acțiuni mai largi de câștigare a ortodocșilor la mișcarea reformată, din cauza stângăciei emisarului care adusese la Suceava propunerea¹⁶⁴. Un fel de „internațională” protestantă plănuia să folosească în interesul ei Țara Românească și Transilvania. În acest scop Iacob Paleologul, căruia Sommer îi dedicase biografia compatriotului său Despot, s-a oprit în iulie-august 1573 la București, înainte de a afla insuccesul încercării lui Gaspar Bekes, candidatul protestant la tronul Transilvaniei, de a pune stăpânire pe principat¹⁶⁵. Tratatul duse la Constantinopol cu patriarhia de către Stephan Gerlach, Vaclav Budovec și Franz Billerbeck, sub controlul îndepărtat dar vigilent al învățatului luteran David Chytraeus, au durat zece ani, începând din 1574, fără să se obțină nici un rezultat¹⁶⁶. Stabilirea unui front comun anticatolic și, totodată, antiotoman, la care ar fi participat, alături de creștinii din imperiu și de români, ortodocșii din Polonia¹⁶⁷, întârzie din mai multe motive: ascuțimea controverselor religioase, neputința de ambele părți ale acestui dialog de a atinge pîrghiile care ar fi pus în mișcare potențialul militar al statelor respective, crizele interne care minau atît sistemul protestant, cît și cel ortodox.

În vremea aceasta, dovedind că alianța cu catolicii avea doar motive politice, după cum o arată și refuzul său de a se converti în timpul exilului, Petru Șchiopul nu-și nesocotea îndatoririle de principe ortodox. Dărnicia sa în relațiile cu așezămintele religioase creștine din Imperiul otoman n-a fost mai mică decît cea arătată mănăstirilor din țară și, în primul rînd, față de ctitoria lui de la Galata. De exemplu, mănăstirea Sf.

¹⁶³ Protectorul lui Sommer se pregătea să strîngă în jurul său și pe alți umaniști minori ce împărtășeau crezul unitarian. Vezi Rosa del Conte, *Presenze italiane sullo sfondo dei fermenti eretici del XVI secolo in Transilvania e Moldavia*, extras din *Cultura neolatina*, XXX, 3, Modena, 1970. Cf. Hans Petri, *Relațiunile lui Jakobus Basilikus Heraklides, zis Despot vodă, cu capii reformațiunii ... și propria sa activitate reformatoare în principatul Moldovei*, AAR, m.s.i., s. III, t. VII, 1927—1928; A. Oțetea, *Wittenberg et la Moldavie*, în *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, I, Berlin, 1962, p. 302—321. În scrisoarea lui Despot de la 11 decembrie 1561, adresată „fraților întru Hristos” Lasocki și Filipowski (A. Veress, *op. cit.*, I, p. 201—202) nu e vorba de „doi preoți pribegi”, ci de tribunii nobilimii protestante din Polonia Ieronim Filipowski și Stanislaw Lasocki, despre care vezi Gottfried Schramm, *Der Polnische Adel und die Reformation 1548—1607*, Wiesbaden, 1965, p. 30 și 43. Cf. RHSEE, IV, 1927, p. 124—125; N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 319, la data eronată 1487, în loc de 1563; Hurmuzaki, I, supl. I, p. 19.

¹⁶⁴ M. Holban, *En marge de la croisade protestante du groupe de Urach pour la diffusion de l'évangile dans les langues nationales du sud-est européen; l'épisode Wolff Schreiber*, RESEE, II, 1964, p. 127—152. Vezi M. Crusius, *op. cit.*, p. 492 — scrisoarea internunțului Albert Wyss, de la 22 februarie 1565 — și documentele din *Căltători străini*, II, p. 277—290.

¹⁶⁵ *Ibid.*, II, p. 409—413; A. Veress, *op. cit.*, II, p. 15—16, 18—19. Cf. Hubert Languet, *Epistolae ad Joachimum Camerarium patrem et filium*, Leipzig-Frankfurt, 1685, p. 160. După ce Bekes a fost înfrînt a doua oară, în lupta de la Sinpaul, în 1575, Iacob Paleologul a plecat în Moravia. Vezi G. Gündisch, *Zum Siebenbürgischen Aufenthalt des Jacobus Palaeologus*, RESEE, IV, 1966, p. 71—79, și o notă a noastră, *ibid.*, XI, 1973, p. 365—368.

¹⁶⁶ David Chytraeus, *Oratio de Statu Ecclesiarum hoc tempore in Graecia etc.*, Wittenberg, 1580; idem, *Epistolae*, Hanau, 1614. Cf. J. Glücklich, *Vaclava Budovce z Budova korrespondence z let 1579—1619*, Praga, 1908. Vezi și Hurmuzaki, III, 1, p. 51—53, 62—66. Interesantul studiu al lui R.J.W. Evans, *Bohemia, the Emperor and the Porte, 1550—1600*, Oxford Slavonic Papers, n.s., III, 1970, p. 85—106, completează istoria acestor relații intelectuale.

¹⁶⁷ A existat în acești ani o corespondență între patriarhia Constantinopolului, Ieremia, și Alexandriei, Silvestru, și magnatul rutean ortodox Constantin Ostrogski (1527—1608), care, aliat cu protestanții, stăpînea Volhînia ca un principat aproape autonom. Vezi G. Hofmann, *Briefwechsel zwischen Gabriel Severos und Anton Possevino*, *Orientalia Christiana Periodica*, XV, 1949, p. 431, și G. Schramm, *op. cit.*, p. 75.

Sava de la Ierusalim primește unele danii de la domn și de la boierii lui ¹⁶⁸, precum și Sf. Caterina de la Sinai ¹⁶⁹, Sf. Ioan din Patmos ¹⁷⁰ și vechiul lăcaș athonit Hilandar ¹⁷¹.

Ca urmare, și după eșecul tratativelor duse de unul cu catolicii și de celălalt cu protestanții, între Petru Șchiopul și patriarhul Ieremia al II-lea a avut loc o împăcare, vizita celui din urmă în Moldova, ca și a patriarhilor de Antiohia și Ierusalim, fiind cât se poate de bine primită ¹⁷². Venit în suita lui Ieremia, mitropolitul Ierotei al Monemvasiei îl declară pe Petru vrednic să domnească chiar la Constantinopol, simplă expresie de politețe recunoscătoare în vocabularul acestor pribegi ¹⁷³.

Cu ani în urmă, în 1583, oaspetele, totuși, avusese un oarecare rol în manevrele politice îndreptate contra domnului Moldovei și a nepotului său Mihnea, care domnea în Țara Românească, intervenind în favoarea lui Petru Cercel ¹⁷⁴. De domnia acestuia din urmă, caracterizată îndeobște prin influența spiritului Renașterii, nu ne vom ocupa aici decât tangențial. Într-adevăr, s-au arătat cu prisosință elementele ei străine de tradiție, consecință a îndelungatelor tribulații ale principelui „valah” în apus. În vremea pribegiei sale, viitorul domn se convertise la catolicism. În politica lui religioasă există aspecte ce evidențiază colaborarea sa la eforturile de unire dintre biserica Răsăritului și cea romană, de pe o poziție asemănătoare cu cea a lui Maxim Margunios, episcop de Cythera, care i-a dedicat în 1584 *Tratatul despre purcederea sfântului Duh*. Pentru înțelegerea tacticii abile de menajare atât a catolicilor, cât și a protestanților, trebuie adăugat că, în anul următor, Petru primea și dedicația lucrării *De fontium et fluviorum origine ac fluxu*, din partea autorului, medicul Marcello Squarcialupi, unul dintre fruntașii unitarieni din Transilvania ¹⁷⁵. Pe cînd însă, în relațiile lui Petru Cercel cu umaniștii italieni, sensul acestui episod rămîne incidental, întîlnirea cu Margunios este un fapt din cele mai sugestive. Apropierea de mediul veneto-cretan, reprezentat și la curtea lui Petru prin garda sa de stratioți, tindea să unească două fragmente ale greutății post-

¹⁶⁸ Donații domnești din 1576 și 1583 (*ibid.*, p. 66–67, 224–225), la care se adăuga un act asemănător, din 1575, din partea fostului vistier Jurj, călugărit sub numele de Gavril (*Catalogul documentelor moldovenești*, I, p. 159).

¹⁶⁹ DIR, XVI, A, III, p. 348–349 (doc. din 10 aprilie 1587).

¹⁷⁰ *Ibid.*, p. 260–262 (doc. din 30 august 1584, publicat pentru prima oară de N. Iorga, *Știri noi despre sfârșitul secolului al XVI-lea românesc*, AAR, m.s.i., s. III, t. XIX, 1937, p. 33–36). S-a reeditat de Maria Nystazopoulou-Pelekidis și I.R. Mircea, *Τὰ 'Ρουμανικά ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τῆς ἐν Πατρῶν μονῆς, Σύμμεικτα*, II, Atena, 1970, p. 276–277.

¹⁷¹ DIR, XVI, A, III, p. 234–235 (31 decembrie 1583). Vezi în *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, I, 1880, p. 18, și II, 1881, p. 731, daniile lui Petru Șchiopul în 1576 și 1580 către Patriarhie.

¹⁷² Dositei Notaras, în *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*, II, București, 1715, p. 1168, se referă la vizita lui Sofronie al IV-lea al Ierusalimului la Iași, în 1589, apoi și în Țara Românească, unde a primit ca metoh al Sf. Mormînt mănăstirea Gruiu, atunci întemeiată.

¹⁷³ Hurmuzaki, XIV, p. 83–84, 720. Cf. V. Grecu, *Cronograful lui Dorotei al Monembastei, probitatea știrilor contemporane*, Codrul Cosminului, II–III, 1925–26, p. 537–556. Vezi și Otto Kresten, *Das Patriarchat von Konstantinopel im ausgehenden 16. Jahrhundert*, Wien, 1970.

¹⁷⁴ Vezi scrisoarea lui către Henric al III-lea, în Hurmuzaki, XI, p. 158. Patriarhul va avea el însuși în curînd nevoie de sprijinul ambasadorului Franței la Poartă, obținut prin stăruințele nunțului papal la Paris. Vezi Pierre Blet, *La correspondance de Girolamo Ragazzoni, évêque de Bergame, nonce en France, 1583–1586*, Roma-Paris, 1962, p. 234–236, 261.

¹⁷⁵ Vezi relatarea nunțului Bolognetti, editată de Aldo Stella, *Chiesa e Stato nelle relazioni dei nunzii pontifici a Venezia, Città del Vaticano*, 1964, p. 305, și nota noastră din Studii, 26, 1973, p. 860–861. Noi documente au fost adăugate de Dominico Caccamo, *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611)*, *Studi e documenti*, Firenze, 1970, și Massimo Firpo, *Antitrinitari nell'Europa orientale del '500*, Firenze, 1977.

bizantine, cel de la Veneția și cel care, adăpostit în țările române, năzuia să îndrume politica acestora.

Cum se întâmplă adeseori ca vechiul și noul să trăiască alături, să se întrepătrundă sau să se ciocnească, lărgirea orizontului cultural și politic românesc prin puterea influenței popoarelor din vecinătate a întărit acțiunea unor factori care existaseră și pînă atunci. Expresiile unei influențe bizantine directe nu lipsesc nici ele. Încoronat la Constantinopol, după formele unei etichete demult uitate, Petru Cercel s-a îndreptat spre țară, cu un strălucit alai de 7 000 de persoane¹⁷⁶. La București, o a doua încoronare a avut loc, cu un fast încă mai mare. În a doua sa capitală, Tîrgoviște, domnul a terminat construcția Mitropoliei, începută de Neagoe Basarab. O parafrază a unui pasaj din *Învățăturile* acestuia, referitor la datoria domnului de a cîrmui cu colaborarea boierilor, evitînd vărsarea singelui lor, se citește deasupra portretului lui Petru, pe fresca de la Căluu¹⁷⁷.

Se poate deci pune întrebarea dacă, pentru caracterul domniei lui Petru Cercel, contactul cu patriarhia și cu familiile aristocratice din jurul ei, ori anii petrecuți în provinciile asiatice ale fostului Imperiu bizantin — la Trapezunt, în Caramania, în Siria, unde Alep și Damasc deveniseră reședințele obișnuite ale „beilor” români exilați — n-au avut o importanță tot atît de mare ca și peregrinările în Italia, Anglia și Franța. Dealtfel, Veneția, cu grecii și dalmato-sirbii („schiavoni”) care o invadaseră, era o capitală balcanică, iar mediul interpreților de ambasade din Constantinopol forma o societate mixtă italo-grecescă, pe cale de a fi cîștigată, ca deprinderi și limbă, de elenism.

Cît de împovărătoare deveniseră condițiile dominației otomane, precum și cît de puțin mai corespundeau realității pompa exterioară din preajma domnilor români sau principiile pe care se întemeia de secole autoritatea acestora o dovedește contrastul dintre formulele solemne cu care îl salutau pe Mihnea al II-lea călugării de la Meteore și unele mărturisiri din corespondența mamei lui. Pentru pustnicii retrași în virful stîncilor Tesaliei, imperiul n-a dispărut, realitatea lui fiind menținută în nordul Dunării — de aceea, ei imploră ajutorul acestui „basileu purtător de biruință” și îl măgulesc cu cele mai răsunătoare epitete furnizate de retorica bisericească bizantină¹⁷⁸. Comparația cu cuvintele scrise cu trei ani mai devreme, în 1578, de doamna Ecaterina a Țării Românești: „această țară nu e moștenirea noastră, azi sîntem și mîine nu sîntem, după voia lui Dumnezeu, și ne aflăm în mina turcilor”¹⁷⁹, este profund revelatoare pentru limitele efective ale acestui Bizanț românesc, care nu reușește să imite decît unele forme ale imperiului tîrziu, în decadență.

Existența unor reale servituți și restrîngerea autonomiei pînă la ultima expresie fiind în sfîrșit recunoscute, în conștiința clasei care guver-

¹⁷⁶ Hurmuzaki, XI, p. 173; T.G. Bulat, *L'Odyssée d'un courtisan valaque de Henri III*, RHSEE, II, 1925, p. 353; descrierea lui Franco Sivori, în *Călători străini*, III, p. 6—7, 9. La izvoarele cunoscute, prea numeroase pentru a fi înscrise aici, adăugăm bogatul material publicat de Ivan Cloulas, *Correspondance du nonce en France Anselmo Dandino (1578—1581)*, Roma—Paris, 1970.

¹⁷⁷ Inscripția a fost descifrată de V. Drăghiceanu, *Lămuriri asupra Buzestilor, în legătură cu ctitoriile lor*, BCMI, IV, 1911, p. 120, fiind comentată de P. Chihaia, *Considerații despre fațada bisericii lui Neagoe din Curtea de Argeș*, SCIA, seria arta plastică, 16, 1, 1969, p. 78—84. Înmormintarea lui Pătrașcu, fratele din Cipru al lui Petru Cercel, în 1583, are loc la Patriarhia din Constantinopol, în prezența patriarhilor Antiohici și Ierusalimului alături de cel ecumenic (Hurmuzaki, XI, p. 183).

¹⁷⁸ N. Iorga, *Fundațiuni religioase ale domnilor români în Orient*, p. 869.

¹⁷⁹ Hurmuzaki, XIV, p. 54.

nează statele feudale românești își va face drum ideea necesității revizuirii raporturilor turco-române. Solidară în opoziția ei față de transformarea țării în pašalic—soluție extremă care a fost de câteva ori luată în considerație—boierimea din Moldova ori din Țara Românească n-a fost însă niciodată ciștigată pe de-a întregul de vreun proiect de ridicare la arme, din cauza stăruiitorului prestigiu militar și politic al Imperiului otoman. Ultimii ani dinaintea domniei lui Mihai Viteazul sint epoca în care viziunea politică românească a cunoscut o modificare însemnată, prin epuizarea treptată a vechiului sistem de temporizare diplomatică, în așteptarea unei eliberări ce ar fi venit din afară, din apusul Europei. Experiența unui veac demonstrase îndeajuns că mișcarea trebuie să pornească din chiar regiunile care aveau direct de suferit din pricina dominației otomane. Agravarea continuă a acesteia și nădejdea născută din primele înfringeri îndurate de turci au pus societatea românească în fața unei alternative între pace și război și a alteia cu privire la scopurile luptei. Într-adevăr, izvoarele referitoare la perioada lui Mihai Viteazul nu oglindesc o stare de spirit unitară în anturajul domnului și nici măcar o linie neșovăitoare pe care acesta ar fi urmat-o de la un capăt la altul. Partizanii *statu-quo*-ului degradant sau, dimpotrivă, cei a căror rezistență față de turci era însuflețită de cea mai adevărată dragoste de țară reprezintă, în cadrul clasei conducătoare, doar două minorități, deși luminate din plin de documente. Atitudinile intermediare între care cei mai mulți au fost probabil împărțiți rămân deocamdată în umbră și, ca întotdeauna, scindarea arbitrară a unui grup social între extrema îndrăzneală și extrema lașitate este o ficțiune comodă.

Trebuie ținut seama și de faptul că legăturile țărilor române cu Imperiul otoman erau, totuși, relativ elastice și că ele, din punct de vedere politic și administrativ, își păstrasera propriile structuri interne. Restul sud-estului european cunoaște în anii 1590 o mare efervescență, repetându-se situația existentă cu două decenii mai înainte. Pregătirile de debarcare italo-spaniole se conjugă cu numeroase insurecții locale în Albania și Macedonia. Această rezistență antiotomană ne este cunoscută mai cu seamă prin datele biografice ale organizatorilor ei, agenții Veneției sau ai Spaniei, ori prelați ortodocși care se puneau în fruntea enoriașilor lor, înarmându-i, furnizind informații inamicilor Porții și solicitându-le ajutorul. Unii dintre ei desfășoară o activitate neîntreruptă între 1571 și 1610. Majoritatea demersurilor lor sint în raport cu patriarhia de Ohrida, ai cărei titulari susțineau, în această vreme, că jurisdicția lor ar cuprinde „întreaga Bulgaria, Serbia, Macedonia, Albania, Moldovlahia și Ungrovlahia”¹⁸⁰. Participarea lor activă la lupta împotriva turcilor i-a obligat pe Gavril, Atanasie I și Nectarie, care au ocupat succesiv scaunul patriarhal, să pribegească ani de-a rindul. Alături de ei se întilnește un arhiepiscop, Timotei, care în 1572 chemase intervenția Ligii Sfinte. Este probabil același care, din Cipru, în 1587, nădăjduia încă eliberarea insulei de către flota spaniolă¹⁸¹.

¹⁸⁰ Em. Legrand, *Une bulle inédite de Gabriel patriarche d'Achrida*, Revue des études grecques, IV, 1891, p. 182—188; A. P. Péchayre, *La succession épiscopale d'Ohrida, Gabriel et Théodule, 1582—1583*, Echos d'Orient, 38 (1939), p. 35—36; O. Kersten, *Ein Empfehlungsschreiben des Erzbischofs Gabriel von Achrida für Leontios Eustratios Philoponos am Martin Crusius*, Rivista di studi bizantini e neoellenici, 6—7 (1969—1970).

¹⁸¹ N. Iorga, *Ordinul lui Selim al II-lea către Alexandru-Vodă al Țării Românești*, Revista istorică, XI, p. 153—155; G. T. Kolias, 'Ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτου Τιμοθέου πρὸς τὸν πάπαν

De la începutul pontificatului său (1592), Clement al VIII-lea reluase cu un deosebit avânt planul unei ligi antiotomane și, în vederea cîștigării țărilor române, Poloniei și Rusiei la acest proiect, l-a trimis acolo pe abatele croat Komulović, mai cunoscut sub numele de Alessandro Comuleo. Misiunea lui din 1593 — 1595 l-a dus, prin Transilvania și Moldova, pînă la Ostrog, unde a vizitat pe palatinul de Kiev, cu care urmărea o înțelegere contra tătarilor. Lui Mihai Viteazul și lui Aron vodă, socotit în Ungaria un viteaz vrednic de gloria predecesorului său, Ștefan cel Mare¹⁸², emisarul papal trebuia să le amintească obirșia latină a românilor și să-i invite, ca Despot odinioară, să se alătore în războiul antiotoman¹⁸³.

E dealtfel foarte interesant că, imaginînd planurile cele mai îndrăznețe spre a chema la cruciadă nu numai pe armeni și georgieni, dar chiar Etiopia și Persia — cu care s-ar fi creat o legătură prin Portugalia! —, trimișii curiei romane s-au străduit să desprindă biserica rusă de patriarhia de Constantinopol, aceasta fiind considerată dependentă față de Poartă. Din toate aceste proiecte este singurul care s-a realizat, dar nu în sensul dorit de papă, deoarece ridicarea Moscovei la rangul de patriarhie n-a fost urmată de recunoașterea autorității Sf. Scaun, nici Rusia n-a încetat pregătirile de război contra Poloniei pentru a întoarce armele împotriva Imperiului otoman. Totuși, chiar în 1594, Clement al VIII-lea îl invita pe țar să-și îndrepte atacul, prin Podolia și Moldova, către țărmlul de vest al Mării Negre de unde i s-ar fi deschis drumul Constantinopolului¹⁸⁴.

Domnul Moldovei, Aron, care, în trecutul lui obscur de pretendent la tron cutreierase și el apusul, intrase, prin prima lui căsătorie, în cercul de influență al familiei Cantacuzino, de care erau legați atît Ieremia al II-lea, cît și protosinghelul patriarhiei Nichifor Dascălul. La mazilirea lui Aron, în 1591, la reînscăunarea lui ca și, după doi ani, la numirea lui Mihai Viteazul, cei doi se orientaseră după interesele lui Andronic Cantacuzino¹⁸⁵. Asupra lui Mihai în mod deosebit, se exercita și protecția „unchiului” său, Iani banul, în care unii istorici au vrut să vadă tot un Cantacuzino, deși adevărata lui origine era mai obscură, din Epir¹⁸⁶. Fie că e vorba de

Πλοβ ε' (1572), în vol. *Εἰς μνήμην Κωνσταντίνου Ἀμαντος*, Atena, 1960, p. 391—411; I. K. Hassiotis, *Ἰσπανικά ἔγγραφα τῆς κυπριακῆς ἱστορίας*, p. 22—25; Andrei Pippidi, *Au sujet des peuples de l'Europe du Sud-Est dans la politique internationale à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe*, *East European Quarterly*, X, 1, 1976, p. 113—125. Cf. articolul lui A. Tselikas, în *Θεσσαυρισματα*, 14, 1977, p. 252—255.

¹⁸² A. Bitay, *Din „soarta faimei” lui Ștefan cel Mare*, *Revista istorică*, XXII, 1936, p. 9—12.

¹⁸³ Principalele texte și o bibliografie bogată se găsesc în *Călători străini*, III, p. 355—371. Vezi cronica lui Balthasar Walthner, ed. Dan Simonescu, SMIM, III, 1959, p. 63, și A. Armbruster, *op. cit.*, p. 129—130. Cf. K. Horvat, *Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum vicinarum illustrantia*, *Glasnik Zemaliskog Muzeja Bosni i Hercegovini*, XXI, 1909, p. 14—16, o expunere anonimă dar aparținînd cu certitudine lui Comuleo.

¹⁸⁴ Vezi documentele publicate de Karl Schelhas, *Zur Legation des Kardinals Morone (1576): Bayern, Bayern*, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, XIII, 1910, p. 273—377. Despre misiunea contelui Ludovico Anguisciola în 1594, *Русская Библиотека*, VIII, St. Petersburg, 1872, p. 21—26.

¹⁸⁵ Vezi N. Iorga, *Les grandes familles*, p. 14—15, și I. C. Filitti, *Notice sur les Cantacuzènes du XIe au XVIIe siècles*, Buc., 1936, p. 10—15. Cf. I. Minea, *Aron Vodă și vremea sa*, *Cercetări istorice*, VIII—IX, 1932—1933, 1, p. 104—184; idem, *Doamna lui Aron Vodă și fiul tor*, *Marcu Vodă*, *Buletinul Institutului de istoria românilor „A. D. Xenopol”*, 2, 1943. Despre Stanca, luată în căsătorie în 1593, Hurmuzaki, XI, p. 340, și C. Isopescu, *Documenti inedite della fine del Cinquecento*, AAR, m.s.i., s. III, t. X, 1929, p. Vezi și C. Esarcu, *Documente inedite din arhivele Veneției*, *Columna lui Traian*, 1877, p. 97—98.

¹⁸⁶ G. D. Florescu și Dan Pleșia, *Mihai Viteazul, urmașul împăraților bizantini*, *Scripta Valachica*, Tirgoviște, 1972, p. 131—161. Vezi însă I.C. Filitti, *Mama și soția lui Mihai Viteazul*,

el sau, mai degrabă, de un personaj diferit—„Ioan vistierul Moldovlahiei”—, în versurile stîngace ale unui pamflet grecesc, acest scurt text, poetic numai ca formă, arată moravurile aproape fanariote din această vreme. Împiedicarea mazilirii lui Petru Șchiopul prin intervenția salvatoare a lui Ioan, comparat de adulatorul său cu Ahile (!), s-a putut produce fie în 1583 — 1584, fie în 1586 — 1589, anii viziriului lui Sinanpașa. Ea a fost urmată de barbara mutilare a pretendentului Nicolae din Rodos, poate același cu Nicolae Basarab, și de condamnarea la galere a boierilor veniți să-l ceară domn, așa cum se mai întimplase și în 1576¹⁸⁷.

Acțiunea lui Mihai Viteazul, proporțiile și sensul ei real, legenda ei

Chiar dacă, desigur, ar fi exagerat a socoti mișcarea antiotomană condusă de Mihai Viteazul rezultatul unei vaste „conspirații” balcanice, rolul relațiilor dintre o regiune și alta este de netăgăduit. În iunie 1594 izbucnea răscoala de la Virșeș, ce a cuprins și Banatul românesc, căpeteniile răscoalei oferindu-i lui Sigismund Báthory titlul de despot al sîrbilor. La acea dată, principele Transilvaniei negocia cu împăratul în chestiunea ajutorului de dat Moldovei împotriva turcilor, iar la 16 august se încheia chiar la Iași un tratat de alianță între Habsburgi și Aron vodă¹⁸⁸. Schimbarea de atitudine a acestuia din urmă față de Poartă a fost influențată, probabil, și de vestea că va fi înlocuit cu un fiu al lui Mircea Ciobanul, Radu¹⁸⁹. Ca urmare, domniile Moldovei și Țării Românești au refuzat amîndoi să se supună poruncii sultanului de a ataca Transilvania; rezultatul a fost o răscoală generală, masacrul turcilor din ambele țări și ocuparea, aproape în întregime, a malului Dunării¹⁹⁰.

Aderarea țărilor române la coaliția antiotomană a influențat mult desfășurarea războiului dintre Imperiul otoman și cel habsburgic, care dura din 1593. În general, primul an al intervenției românești a avut caracterul unei lupte pentru fixarea hotarului cu turcii pe Dunăre, rolul de a continua ofensiva în sudul fluviului fiind rezervat, cu colaborarea bulgarilor și albanezilor, lui Sigismund. Consimțămîntul mării boierimi din Țara Românească la acest plan este dovedit de tratatul semnat de reprezentanții ei la Alba Iulia, prin care Mihai Viteazul era redus la situația de

Craiova, 1934, sau I. Minea și L. T. Boga, *Despre Iane mare ban de Craiova și ceva despre Mihai Viteazul*, Cercetări istorice, X, 1934, 2, p. 33—64. Prin căsătoria cu o soră a lui Iani, banul Mihalcea Karatzas din Chios, era și el unchiul lui Mihai.

¹⁸⁷ Editat de S. Lampros, cu comentariu de N. Iorga, în *Νέος Έλληνομνημίων*, 11, 1914, p. 417—422, reproduș și tradus de N. Iorga în *Revista istorică*, XIX, 1933, p. 6—9. Cf. idem, *Acte și fragmente*, I, p. 118—119. Vezi și D. Russo, *Studii istorice*, I, p. 47—49.

¹⁸⁸ P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 39, 46. Planurile lui Sigismund în legătură cu Moldova și Țara Românească sînt expuse în două memorii din 1594, editate de V. A. Urechia în *Arhiva istorică*, I, p. 150, 160—161, și de I. Tomić, *Prilozi za pokret hristiana na balkanskomu poluostrvu protiv Turka krajem XVI veka*, Spomenik, drugi razred, XXXI, 1898, p. 90—94.

¹⁸⁹ *Исторические связи*, I, p. 202, scrisoarea lui P. Sennyci, de la 23 mai 1594. Cf. *Cronici turcești*, I, p. 497. Același pretendent, poreclit „Blănarul”, rivnise tronul Țării Românești în 1591: vezi Columna lui Traian, VII, 1876, p. 281—283. El este enigmaticul „Radul voievod” cunoscut dintr-o însemnare din 1572 (Maria Rădulescu, *Un manuscris slavonesc al lui Radu din Mănăești*, Romanoslavica, XIII, 1966, p. 357—365; P. Atanasov, *L'activité littéraire de Radul le Grammairien en Bulgarie*, Études balkaniques, 3, 1970, p. 70—95).

¹⁹⁰ N. Iorga, *O istorie a lui Mihai Viteazul de el însuși*, AAR, m.s.i., s. III, t. V, 1925, p. 340 și urm. În decembrie 1594 fusese numit domn al Țării Românești Bogdan, fiul lui Iancu Sasul.

primus inter pares — cronică Buzeștilor o spune : domnul urma să fie „tocma cu căpitanii lui”. Același obiectiv, urmărit de principe încă din 1594, a fost realizat și în Moldova, după îndemnul agenților raguzani Giovanni de' Marini Poli și Paolo Giorgi, prin arestarea lui Aron de către garda sa de mercenari unguri. În locul domnului, condus sub escortă în Transilvania, Sigismund a numit ca „guvernator” în numele său pe Ștefan Răzvan, ai cărui soli s-au grăbit să încheie un tratat asemănător cu primul, la numai două săptămâni după acela¹⁹¹.

Dispozițiile lui Mihai în acest moment le cunoaștem dintr-o scrisoare către starostele Cameniței, Jan Potocki : ele sînt aceleași ca ale lui Ștefan cel Mare, în așteptarea tot atît de zadarnică a unui ajutor din partea Poloniei. „Ceea ce am făcut”, mărturisește el, „toate le-am făcut pentru creștințea creștinească, văzînd eu ce se întîmplă în fiecare zi cu bieții creștini. M-am apucat să ridic această mare greutate cu această țară săracă a noastră, ca să o fac un scut al întregii lumi creștine”¹⁹². Nu se spune încă nici un cuvînt despre eliberarea Peninsulei, domnul avînd de purtat, pînă la începutul anului următor, grele lupte pe teritoriul țării sale.

În vremea aceasta, în sud, deci în spatele frontului dunărean tentativele insurecționale continuau cu o energie sporită. Vestea biruinței de la Călugăreni avusese un mare răsunet între slavi, albanezi și greci, la Ohrida fiind chiar celebrată cu o deosebită solemnitate, în prezența patriarhului, a clerului din întreaga regiune și a orășenilor¹⁹³. Patriarhul Atanasie, ca urmare a acestui eveniment, se adresează în primăvara anului 1596, proveditorului venețian din Corfu, spre a obține sprijinul Republicii pentru răscoala pe care o pregătea. Totodată, el îndrepta alte apeluri către papă și către viceregele Neapolei¹⁹⁴. Înrolarea unor numeroase elemente balcanice în oastea lui Mihai Viteazul afirmă hotărîrea de a continua, în orice condiții, rezistența antiotomană. O incursiune a acestor „haiduci” din slujba domnului român, în mai 1596, pricinuia turcilor pierderi grele în zona dintre Babadag și Plevna, pe urmele expediției din iunie precedent¹⁹⁵. Forțe locale, formate în mare parte din populația vlahă a Bosniei și Herțegovinei, ocupă fortăreața turcească Klis. Faptul că inițiativa lui Mihai Viteazul îi încuraja pe răsculați reiese și din scrisoarea arhiducelui Ferdinand de Habsburg, care îi îndemna să urmeze „pilda memorabilă și nicidecînd îndeajuns lăudată a principilor Transilvaniei și ai

¹⁹¹ Ion Ionașcu, *Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba Iulia*, Anuarul Institutului de istorie din Cluj, 1962, p. 111 — 114. Domnia lui Răzvan este fixată între 24 aprilie și 8 septembrie 1595 de cronică versificată a lui Hagop din Tokat (H. Dj. Siruni, *Mărturii armenesti despre români. Aron Vodă, Răzvan Vodă și Eremia Vodă într-un poem al unui cronicar armean*, AAR, m.s.i., s. III, t. XX, 1940, p. 306). Vezi o serie de mărturii și comentariile editoarei, formînd tot atîtea fragmente ale unei noi istorii a lui Mihai Viteazul, în *Călători străini*, III (în special, p. 311, 379, 391 — 398, 457, 474 — 476).

¹⁹² P. P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, 1936, p. 15 (15 iulie 1595). În relatarea lui Lubieniecki de la 27 iulie, aceeași idee : „Quicquid facio, amore christianitatis facio” (C. Isopescu, *Alcuni documenti inediti della fine del Cinquecento*, Diplomatarium Italicum, I, 1925, p. 397).

¹⁹³ M. Lacko, *Alcuni documenti riguardanti l'arcivescovo di Ochrida Atanasio* : „giunse la felice nova della rotta del Turcho successa nella Valachia et esso Patriarcha, ditti prelati et popolo della città si sono molto ralegrati et con processione resero laude allo omnipotente Iddio”

¹⁹⁴ I. N. Tomić, *Gradja za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka*, Beograd, 1933, p. 22 — 23, 30, 191 ; V. Lamansky, *Secrets d'État de Venise*, St. Pétersbourg, 1884, p. 498 — 500 ; J. Krajcar, *Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East*, Roma, 1966, p. 134 — 135.

¹⁹⁵ *Cronicari munteni*, I, p. 127 ; Hurmuzaki, XII, p. 258 ; N. Bănescu, *Adaos la relațiile bailului Marco Venier cu privire la campania din 1595 a domnilor noștri*, Anuarul Institutului de istorie națională, IV, 1927, p. 131.

celor două Valahii, care acum, doborînd jugul rușinos al turcilor, au îmbrățișat credința și vasalitatea sfintului imperiu roman¹⁹⁶.

Concomitent cu noul atac pornit din Oltenia contra Vidinului în iulie, urmat în august de raidul condus prin Dobrogea de cretanul Francesco Kalogeras¹⁹⁷, izbucnea răscoala din Himara, al cărei temei morală erau victoriile voievodatului Țării Românești, pe care patriarhul Atanasie al Ohridei îl va chema în ajutor de mai multe ori și în timpul pribegiei sale prin Italia și Germania, după insuccesul mișcării de eliberare balcanică¹⁹⁸. Nici luarea cu asalt a orașului Gabrovo (septembrie 1596), de către locuitorii din împrejurimi, nu s-a făcut fără a cere intervenția soldaților lui Mihai Viteazul¹⁹⁹. Pe cînd Sigismund Báthory era însoțit la Praga în februarie 1597 de un *ambasciator a parte della Vallachia et Bulgaria* (adică de Paolo Giorgi), 7 000 de albanezi, înarmați doar cu arcuri și săgeți, rezistau cu îndirjire garnizoanei otomane din Scutari²⁰⁰. Din aceeași perioadă datează primele informații despre legăturile lui Mihai Viteazul cu cel mai cunoscut dintre conducătorii insurgenților bulgari, mitropolitul de Tîrnovo Dionisie Rallis-Paleolog.

În realitate, există și indicații mai vechi despre activitatea politică a acestuia. Născut în 1534 dintr-o familie bizantină refugiată la Napoli, el însuși fiul unei Cantacuzine și, bănuim, văr cu cele două surori Rallis căsătorite cu fiii lui „Şeitanoglu”, era înrudit și cu bancherii raguzani Gagliano, cărora le datora probabil unele din mijloacele acțiunii sale. Studiase la Roma, așa încît, atunci cînd îl întilnim, în 1583—1584, la noua Academie de la Ostrog, împodobit cu titlul de arhiepiscop de Cyzic și în corespondență cu nunțiul papal, este evident că era partizan convins al unirii bisericilor. De pe ce poziții? S-ar crede că era catolic, dar în același timp fusese numit stareț al mănăstirii ortodoxe Sf. Gheorghe din Drohobycz și va participa în 1590—1593 la tratativele dintre Moscova și patriarhia ecumenică, fiind acum mitropolit de Tîrnovo. În acei ani se afla în Polonia și intervenea, ca și Andrei Taranowski pe care-l vom regăsi în jurul lui Mihai Viteazul, pentru a-l aduce la tronul Moldovei pe un fiu al lui Lăpușneanu, dacă Petru Cazacul era ceea ce zicea că este²⁰¹. În Moldova, la

¹⁹⁶ *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, XV, Zagreb, 1884, p. 217—218.

¹⁹⁷ *Cronice turcești*, I, p. 382; Hurmuzaki, IV, 2, p. 221; *ibid.*, XII, p. 276.

¹⁹⁸ Vezi relatările contemporane: M. Crusius, *Diarium*, II, p. 253—254; K. Horvat, *art. cit.*, p. 39—40; V. Makusev, *Monumenta historiae Slavorum Meridionalium*, Varșovia, 1874, p. 268—269; I. Tomić, *op. cit.*, p. 207—209, 270—271; M. Lacko, *art. cit.*, p. 624—625. După N. Milev, *Ohridskijat patriarh Atanasii i skitanijata mu v ėzurbine (1597—1615)*, *Izvestija na istoričeskoto družestvo*, V, Sofia, 1922, p. 113—128, am încercat o reluare a biografiei acestui personaj, în *East European Quarterly*, X, 1, p. 116—123. Atanasie îi scria lui Mihai de la Ancona în octombrie 1597 (Tomić, *op. cit.*, p. 298) și, în februarie 1599, avea intenția să vină în Țara Românească (Hurmuzaki, III, 2, p. 307).

¹⁹⁹ Hurmuzaki, XII, p. 277, nr. 1.

²⁰⁰ A. Veress, *op. cit.*, V, p. 60. Cf. în biblioteca de la Lambeth, din Londra, ms. Tenison 661, f. 15, 22 (informații de la Venetia transmise de Henry Hawkins, agent în slujba contelui de Essex, lui Anthony Bacon, fratele lordului cancelar). Vezi în general Bistra Cvetkova, *La situation internationale et le peuple bulgare à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe*, *Bull. de l'AIÉSEE*, IX, 1971, p. 57—72. Propunem aici identificarea lui Paolo Giorgi cu acel „Paulus Giurgevich de Valachia”, originar din satul Diklić din Herțegovina, care în 1569 era în slujba unui negustor raguzan (J. Tadić, *Dubrovačka arhivska gradja o Beogradu*, I, Beograd, 1950, p. 142, nr. 289).

²⁰¹ Pentru această primă parte a biografiei lui Dionisie Rallis-Paleolog vezi Antonios H. Hatzi, *Oī 'Paouλ, 'Pάλ, 'Pάλαι (1080—1800)*, Kirchheim, 1909, p. 70—73; P. P. Pănaiteșcu, *op. cit.*, p. 52—54; *Monumenta Ucrainae historica*, I, p. 45, 64—65; I. Corfus, *op. cit.*, p. 366. Data nașterii reiese dintr-un document din 1618 (A. Veress, *op. cit.*, X, p. 164).

curtea domnească, în vremea lui Ieremia Movilă, apar și alți Paleologi : Emanuil, cu fiii săi, Dimitrachi și Pavel, din ramura de la Rodos, din care fusese doamna Maria a lui Iancu Sasul. Prin urmare, Dionisie cunoștea bine țările române.

Correspondența lui cu Mihai Viteazul, începută în martie 1597, în toiul pregătirilor pentru o insurecție generală contra turcilor în Bulgaria, oglindește strădaniile unor reprezentanți ai clerului grec din Balcani de a folosi sabia domnului român în vederea eliberării sud-estului²⁰². Erau, totuși, mai multe proiecte locale, cărora le lipsea o organizare mai largă și sprijinul necesar din partea patriarhiei de la Constantinopol. Locțiitorul de patriarh, Meletie Pigas, era reprezentantul tendinței pașnice care urmărea menținerea raporturilor cu Poarta și, ca atare, prieten statornic al lui Ieremia Movilă. Față de Mihai, care intervenea în favoarea ortodocșilor din Polonia, pentru care se ținuse în 1595 sinodul de la Iași, cu participarea mitropolitului și episcopilor din Țara Românească, Meletie nu îndrăznea să își manifeste nemulțumirea. În schimb, el îl va destitui pe Dionisie Rallis, acesta adăpostindu-se în Țara Românească. Această atitudine rezervată față de susținătorii revanșei creștine avea însă motive pe care ni le dezvăluie, printre rînduri, scrisorile lui Pigas către Frăția din Lwow și episcopul de acolo, Ghedeon Balaban, către cneazul Constantin Ostrogski, protectorul ortodocșilor din Lituania și Podolia etc. Arătîndu-se preocupat mai cu seamă de încercările de a catoliciza această regiune, el mărturisește : „nu-mi dau răgaz valurile de la noi, cumplitele suferințe și covârșitoarele necazuri” și „starea noastră, a celor din robie, a ajuns la ananghie” sau chiar „nu mi-e cu puțină nici din odaie să ies”. Desigur, situația vicarului patriarhiei ecumenice, cea de ostatic al turcilor fanatici de războiul de la Dunăre, nu era cituși de puțin de invidiat. Se înțelege deci că, „din prăpastia nenorocirilor din această prea cumplită robie, mai cumplită decît cea de la Vavilon”, el nu-i trimetea lui Mihai Viteazul decît rugăminți să încheie pacea și asigurări că sultanul „ca un tată iubește poporul” ; după cum precizează el însuși într-un post-scriptum cu tile, corespondența se traduce și în turcește, pentru a fi cenzurată²⁰³. Dealtfel, în februarie—aprilie 1597, Mihai, care ceruse intercesiunea lui Meletie Pigas pentru a încheia o pace cu Poarta care să-i asigure dinastia, va aștepta în zadar venirea prelatului grec în Țara Românească. Cererea de a fi confirmat ca domn ereditar, „rămînînd noi ascultători și supuși, păstrînd toate privilegiile și drepturile care aparțin slăvitei împărății de la Țarigrad, ca și pînă acum” este prima etapă realizată dintr-un plan care se dezvăluie întreg în martie 1600, cînd va cere Poloniei să-i recunoască domnia ereditară asupra celor trei principate²⁰⁴.

Mihai, sub influența mitropolitului de Tîrnovo, a cărui reabilitare o cerea, declară, la 14 septembrie 1597, agentului imperial Erich Lassota

²⁰² Vezi scrisorile din martie ale lui Dionisie Rallis către Mihai Viteazul, în Hurmuzaki, XII, p. 290—293. Cf. *ibid.*, III, 2, p. 243, și Ciorănescu, *op. cit.*, p. 133. La Biblioteca Poloneză din Paris, ms. 3, f. 261, 323—326, sînt copii ale acestor scrisori.

²⁰³ Vezi Hurmuzaki, XIII, următoarele pasaje în ordine cronologică: p. 315, 379, 381, 379—380, 316—317, 382, 317—318, 318—319, 319—320, și 308. Cf. N. Iorga, *Nichifor Dascălul, exarh patriarhal și legăturile lui cu țările noastre*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXVII, 1905, p. 183—200; P. P. Panaitescu, *Despre Nichifor Dascălul și legăturile lui cu noi*, Revista istorică, XII, 1926, p. 93.

²⁰⁴ E. D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History (1427—1601)*, Londra—Haga, 1964, p. 110—113. Cf. Al. A. Botez, *O scrisoare inedită de la Mihai Viteazul către patriarhul Alexandriei Meletie Pigas*, BOR, 5—6, 1965, p. 590—592.

că „populația creștină din Bulgaria și de peste Dunăre îl așteaptă cu mare nerăbdare și îl solicită zi de zi”²⁰⁵. Două săptămâni mai târziu, după mărturia aceluiasi Lassota, voievodul nu era încă hotărît să se angajeze într-o campanie în sudul Dunării, lungă, istovitoare și care s-ar fi putut chiar sfârși cu un dezastru dacă făgăduielile lui Dionisie Rallis de a-i da provizii și 30 000 de oameni înarmați (dublul efectivelor românești) nu se adevereau²⁰⁶.

O asemenea decizie nu putea fi luată fără chibzuință îndelungată și fără ca delegații bulgari să-i dea lui Mihai chezășii solemne. „Pacea înșelătoare” — *la finta pazze* de care vorbește un raport contemporan²⁰⁷ se prelungea din cauza abdicării lui Sigismund Báthory și a târăgănării tratativelor cu imperialii. Comisarilor lui Rudolf al II-lea, care au primit la 9 iunie 1598 jurământul de credință al boierilor la mănăstirea Dealului, domnul le pretinde cu stăruință (documentul spune : *cupit, urget et instat, et per omnia sacra obtestatur*) 5 000 de ostași sau bani cu care să plătească atîția soldați, ca să treacă Dunărea, după cum îl cheamă bulgarii, sîrbii și albanezii²⁰⁸. Trimișii împăratului s-au întilnit la întoarcere, la Alba Iulia, cu Dionisie Rallis care le-a confirmat că, îndată ce va fi văzut steagul Habsburgilor, Grecia și Macedonia vor scutura jugul turcesc, adăugînd că s-ar putea cuceri chiar Constantinopolul²⁰⁹.

Conducătorul militar al noii cruciade ce ar fi coborît spre țarmul Bosforului urma să fie Mihai Viteazul²¹⁰.

Astfel, asupra domnului Țării Românești se fixa alegerea unanimă a tuturor forțelor care tindeau către o *restitutio Imperii* : un curent din interiorul bisericii, un altul din mediul constantinopolitan al arhonților, cel reprezentat în nordul Dunării de boierimea de origine greacă, la care se alătură, dintr-o solidaritate de neam ori numai de credință, grecii din Italia meridională și rutenii din Polonia. În același timp, Mihai nădăjduia realizarea celui mai îndrăzneț din planurile sale. Urmînd, fără s-o știe, strategia lui Ștefan cel Mare, el începuse din 1596 negocieri cu hanul tătarilor, Gazi Ghirai, și trimitea soli în Crimeea²¹¹. Succesul acestor tratative ar fi însemnat nu numai ruperea încercuirii care amenința baza sa de atac, Țara Românească, ci chiar prinderea turcilor într-un clește.

Totuși, acțiunea în sfîrșit pornită în direcția Adrianopolului, în toamna anului 1598, nu va răzbate dincolo de Sofia, din lipsa artileriei de asediu, precum și datorită ostilității principelui Transilvaniei. Interesele lui Dionisie Rallis-Paleolog și cele ale factorilor politici de la Praga coincideau, căutînd să abată atenția lui Mihai Viteazul de la problema Transilvaniei. De aceea, curînd după ce Alba Iulia își deschisese porțile înaintea învingătorului de la Șelimbăr, mitropolitul îl ruga pe Rudolf să

²⁰⁵ Hurmuzaki, III, 1, p. 519—520; *Călători străini*, IV, p. 69. E vorba desigur de solia primită de domn la 10 iulie (Cronica lui Balthasar Walther, ed. Dan Simonescu, SMIM, III, 1959, p. 92.

²⁰⁶ *Ibid.*, p. 71. Vezi și ms. Tenison, 661, f. 229 (10 octombrie 1597, Veneția).

²⁰⁷ Hurmuzaki, XII, p. 337.

²⁰⁸ *Ibid.*, p. 361 (raportul comisarilor, din Tirgoviște, 11 iunie 1598).

²⁰⁹ *Ibid.*, p. 370: „etiam Bizantio posse facessere negotium” (3 iulie 1598). Cf. *Ibid.*, p. 338—339, Dionisie trecuse în Transilvania din martie 1598. Vezi și N. Iorga, *Sfătuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: mitropolitul Dionisie Rali Paleologul*, Revista istorică, V, 1919, p. 26—30.

²¹⁰ *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, *Documente externe*, Buc., 1982, p. 217: franciscanul Eustachio Fontana, de la Constantinopol, la 17 octombrie 1598, descrie bucuria cu care populația primește orice veste despre infringerile suferite de turci (grecii se înarmează în secret).

²¹¹ *Ibid.*, p. 148—149. Vezi și A. Károlyi, *Bernardffy János Krimici követsége 1598-bán*, *Törtelmi Tár*, 1878.

trimită cât mai repede pe un împuternicit al său ca să ia în primire principatul : acesta (dacă s-ar putea, Pezzen) să vină „zburind” ! Este greu de stabilit câtă crezare merită declarația din decembrie 1599 că Mihai Viteazul „înteste numai să meargă către Turcia și să-și aibă la Sofia reședința”²¹². În orice caz, din acest moment, domnul e înconjurat de o serie de elemente balcanice cărora le împarte mai mult roluri decorative decât răspunderi reale, dar care, pe măsură ce realizează că nu-l pot controla și domina, îi vor deveni treptat ostile.

Nu e vorba doar de pretendentul la tronul Bosniei, Ieronim Zlatarić, a cărui trădare este pedepsită de Mihai chiar în 1599, sau de boierii conspiratori Leca (albanez) și Manta (grec) ; este și cazul lui Dionisie Rallis. Acesta, care găsisse în bagajele lui de fugar o icoană prețioasă, fostă „a împăratului Constantin” (!), pentru a o oferi lui Rudolf al II-lea, nu pierdea prilejul de a-i reaminti solului habsburgic Carlo Magno necesitatea cuceririi Constantinopolului²¹³. Magno împreună cu Rallis încercau să-și atingă scopul prin măguliri, comparându-l pe Mihai cu Alexandru cel Mare²¹⁴. Răspunsul domnului, în pragul unei noi campanii, cea din Moldova, este fără echivoc : continuarea războiului la sud de Dunăre nu făcea parte din țelurile sale personale, el consimțind la aceasta numai cu condiția recunoașterii de către imperiali a statului format din Țara Românească și Transilvania.

După ce prezintă împăratului poziția strategică a celor două provincii, într-o formulă care, iarăși, amintește stilul lui Ștefan cel Mare — „bine să ia aminte și să grijească, că Ardealul și Țara Ruminească în ce loc sînt ; tot norocul creștinătății este aruncat pe aceste două țări” — Mihai Viteazul reclamă malul Dunării ocupat de turci — „să fie iar o moșie și să se ție de hotarele acestor două țări”, adăugînd : „iar, de acia înainte, cu ajutorul lui Dumnezeu, ce vom dobîndi de la păgîni, împăratul va face cum va fi voia împărăției lui”²¹⁵.

Totuși, în iunie 1600, un raport al misionarului dominican Andrea Bobbi cuprinde părerea că „Mihai Vodă va ajunge în curînd să se înstăpînească pe Constantinopol, și, grec fiind, aclamat și urmat îndeosebi de greci, odinioară stăpîni ai acelei împărății, făcîndu-se proclamat, el și nu altul, împărat al Constantinopolului”²¹⁶. În realitate, fără ca domnul să se gîndească la o schimbare de politică, realizarea deplină a unității românești invita la adoptarea unor forme de o solemnitate nouă. Și aici avea un rol Dionisie Rallis. Scaunul mitropolitan al Moldovei rămăsese vacant, prin retragerea în Polonia a lui Gheorghe Movilă care-l însoțea pe fratele său, și demnitatea de πρόεδρος Μολδοβλαχίας îi reveni mitro-

²¹² Hurmuzaki, XII, p. 552—553.

²¹³ *Ibid.*, p. 653, 656, 705—706. Într-o convorbire cu Ungnad, la 23 februarie 1600 (*ibid.*, p. 731—732), el îi divulgă trimisului imperial intențiile secrete ale domnului. Alte intrigi ale sale sînt mai puțin clare, intrucît se confundă cu țesătura de neadevăruri și fanfaronade din rapoartele lui Paolo Giorgi. Vezi observațiile Mariei Holban, care socotește fanteziste toate afirmațiile acestuia (*Călători străini*, III, p. 381—388).

²¹⁴ N. Iorga, *Documente noi, în mare parte românești, relative la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, AAR, m.s.i., s.II,t. XX, 1898, p. 22—24. De exemplu : „Împăratul au trimes la Franța, la Spania, la papa și la toți mai marii de bărbăție și de vitejie, ce ești al doilea Alecsandru, ca să te ajute cu bani și cu alte multe cinste infrumusețate” etc. Exemplul glorios al lui Alexandru va fi invocat și de Stavrinou.

²¹⁵ *Idem. Scrisori*, p. 238—239. Cf. proiectul de tratat cu Polonia de la 10 martie 1600, publicat de I. Corfus în *Codrul Cosminului*, II, 1935, p. 40—41.

²¹⁶ Anton Mesrobeanu, *Contribuție la istoria catolicismului în Moldova*, Cercetări istorice, IV, 2, 1928, p. 86. Cf. *Călători străini*, IV, p. 188.

politului de Tîrnovo. În această calitate el conduce lucrările sinodului de la Suceava, al cărui protocol, redactat după tipicul bizantin și cu citarea lui Constantin Porfirogenetul, era semnat de un oaspete mai vechi al Moldovei, Nectarie arhiepiscop de Ohrida, de mitropolii de Cesarea și Vodena, precum și de doi vlădici din Maramureș, Petronie și Efrem²¹⁷.

Deși un plan al lui Mihai de a restaura Imperiul bizantin n-a existat niciodată, nădejdele grecilor păreau îndreptățite în conjunctura politică din 1600. În Tesalia izbucnește, sub conducerea lui Dionisie „Filosoful”, episcop de Trikkala și Larisa, o răscoală la care participarea unui „Constantino Postelnicos”, fost boier al lui Petru Șchiopul, este confirmată de documente spaniole²¹⁸. În același an, postelnicul Constantin merge în Spania, în fruntea unei solii din partea locuitorilor din „Epir, Macedonia, Tesalia și Elada”, pentru a-i oferi lui Filip al III-lea al Spaniei tronul Bizanțului. Rostul practic al acestei misiuni era de a obține intervenția flotei spaniole de la Napoli, conjugată cu o ofensivă a trupelor lui Mihai Viteazul. Pe lângă multe detalii fanteziste (cum ar fi cifra efectivelor gata să ia armele, sau cererea de a se crea în Grecia, în folosul principalilor conspiratori, opt titluri de duci, 16 de marchizi și 25 de conți!) în textul petiției către rege se află formulări elogioase cu privire la eroul român care, deși este un principe sărac, „a dat atita de furcă turcului, înaintînd pînă la Adrianopol și pricinuindu-i uneori atita spaimă *încît a fost gata să treacă în Asia*”²¹⁹. În legătură cu aceeași mișcare este desigur și scrisoarea adresată unui „preafericit” (μακαριότατος), indemnîndu-l să ia conducerea luptei de eliberare a Greciei, pentru care drumul e pregătit prin izbînzile „războinicului Mihail”²²⁰.

Ce rămîne, în aceste condiții, din visurile imperiale pe care le-ar fi făurit „domnul Țării Românești și Ardealului și Moldovei”? Față de dimensiunile Imperiului otoman, episodul românesc în cadrul războiului din 1593—1606 nu întrece cu mult ca importanță dificultățile provocate turcilor de regele georgian Simion în 1598—1601²²¹. La scara sud-estului

²¹⁷ Hurmuzaki, XIV, p. 109—111. Despre Nectarie, poate un fost mitropolit al Proilavului din 1590, v. Hurmuzaki, XIII, p. 348, *ibid.*, supl. II la vol. I, p. 478—479, și D. Russo, *op. cit.*, I, p. 256. În legătură cu Efrem, *ibid.*, p. 108—109, și N. Iorga, *Un om, o metodă și o școală*, Buc., 1940, p. 9.

²¹⁸ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 50; D. Sarrou, Μαξίμου Πελοποννησίου Λόγος στηλιτευτικός ἐν Ἠπειρωτικῇ Χρονιῳῆ, III, 1928, p. 169—179. Vezi J. K. Hassiotis, *Fuentes de la historia griega moderna en archivos y bibliotecas españolas*, Hispania, XXIX, 1869, p. 144, și Manuscras, *Lettere patriarcali inedite (1547—1806) agli arcivescovi di Filadelfia in Venezia ed alla confraternita dei Greci ortodossi*, Venezia, 1968, p. 55—57.

²¹⁹ Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 172—178. În răspunsul regal e vorba de voievodul Grdan, care se răsucise în Herțegovina în 1597. Despre un alt membru al acestei ambasade, Manuil Eguemenos, v. I. K. Hassiotis, Θεόδωρος καὶ Νικήφορος οἱ Μελισσένιοι (Μελισσοῦργοι), Thessaloniki, 1966, p. 90, n. 1, și p. 216—217. Nu cunoaștem cuprinsul corespondenței lui Mihai Viteazul cu episcopul Iosif al Fanarului din Tesalia, semnalată de Olga Cicanci într-o recenzie din Studii, 17, 1964, 5, p. 1230.

²²⁰ Hurmuzaki, XII, p. 907—908. Destinatarul apelului a fost identificat cu Dionisie Rallis-Paleolog sau cu papa (D. Russo, *op. cit.*, I, p. 106, nr. 1, cu rezervele lui N. Iorga, *art. cit.*, p. 9). Este unul dintre cei doi titulari contemporani ai scaunului Ohridei, Nectarie și Atanasie I, avînd dreptul să fie intitulati „preafericit”, probabil Atanasie, dat fiind faptul că misiva a ajuns la Praga. Despre continuarea mișcării, v. Gligor Stanojević, *Documenti o zanjeri prvaka in 1602 godine*, Balcanica, III, 1972, p. 299—317.

²²¹ Vezi cronica lui Arakel din Tebriz, editată de M. Brosset, *Collection d'historiens arméniens*, I, St. Petersbourg, 1874. Faptul că revolta din Georgia beneficia de infringerile turcilor la Dunăre este remarcat de contemporani (Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 142). Papaătatea căuta la georgieni un sprijin al viitoarei cruciade în 1594 (N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 126).

europăean, în schimb, această criză a raporturilor româno-otomane a căpătât o amploare deosebită, fiind considerată ca un preluđu al eliberării întregii peninsule. În țările române, s-au înfruntat, după cum am văzut, două concepții divergente asupra scopurilor acțiunii întreprinse de Mihai Viteazul : una care urmărea calea deschisă spre Bizanț și cealaltă care propunea unificarea politică a teritoriului românesc într-un stat feudal centralizat, etapă premergătoare trecerii la treapta superioară a statului modern. Respingera celei dintii a fost o opțiune clară și grea de consecințe. Dacă nici Petru Rareș, la mai puțin de un veac de la căderea Constantinopolului, n-ar fi putut concepe decît recucerirea acestuia cu ajutorul său și al aliaților occidentali, mai degrabă decît o restaurare a Imperiului bizantin, mai tîrziu, asemenea planuri irealizabile rămîn numai o dovadă a stăruinței clișeelor mentale. Trebuie observat însă că, în anii următori morții lui Mihai Viteazul, amintirea conflictului dintre aceste tendințe politice s-a estompat, pină la a dispărea cu totul, și, singură, a supraviețuit imaginea eroică popularizată de poemele grecești ale lui Stavrinos și Gheorghe Palamede sau chiar de folclorul balcanic²²². Chipul adevărat s-a topit în oglinda memoriei colective. Mărturia lui Matei al Mirelor, adresată tot unui domn al Țării Românești, Alexandru Iliăș, va evoca nostalgic iluzia că Mihai Viteazul ar fi putut cuceri cu sabia coroana Bizanțului²²³. Ceea ce dovedește încă o dată capacitatea legendelor de a dura mai mult decît generația a cărei experiență le-a dat naștere.

O alternativă : Ieremia Movilă

Drumul abia redeschis de Mihai Viteazul spre afirmarea românilor ca putere militară în sud-estul Europei se încheie în 1601, odată cu destrămarea unității vremelnice a statului creat de el. La contemporanii și urmașii direcți ai lui Mihai Viteazul, mai atenți la evenimentele din Transilvania și din Polonia, predomină, față de conștiința unei misiuni eliberatoare, sentimentul de a aparține unui ansamblu politic de tradiție bizantină : Bizanțul nu e numai în capitala Imperiului otoman ci, deopotrivă sau într-o mai mare măsură, în țările române ai căror domni sînt principalul reazem al ortodoxiei. Astfel este privit de pildă Ieremia Movilă de către Meletie Pigas care, ca răsplată pentru intenția de a clădi Patriarhiei la Constantinopol o nouă reședință, precum și pentru a îndepărta ispita unirii cu biserica romană, îi trimite în 1597 mitropolitului Gheorghe al Moldovei „mantia și cirja patriarhală”. Semnificația acestor însemne pare a nu fi fost exact înțeleasă de istorici, intrucît episodul a prilejuit comentarii disproporționate cu importanța reală a faptului. Astfel, s-a susținut că, la cîtiva ani după înființarea patriarhiei de la Moscova (1589), capul clerului moldovean urma să fie înălțat la o demnitate quasi-patriarhală²²⁴. E adevărat că s-a pus problema unei ridicări a scau-

²²² Vezi Iulian Ștefănescu, *Epopeea lui Mihai Viteazul în lumea greco-rusească în sec. XVII și XVIII*, Revista istorică română, IV, 1934, p. 141—174; N. Simache și Tr. Cristescu, *Doi cîntăreși greci ai lui Mihai Viteazul : Stavrinos și Palamede*, f. 1., 1943; Al. Iordan, *Les relations culturelles entre les Roumains et les Slaves du Sud*, Buc., 1938, p. 66—83.

²²³ Al. Papiu-Ilarian, *Tesauru de monumente istorice*, I, Buc., 1862, p. 373. Paginile precedente au apărut pentru prima oară sub titlul *La résurrection de Byzance ou l'unité politique roumaine : l'option de Michel le Brave*, RESEE, XIII, 1973, 4, p. 367—378 (reed. în *Hommes et idées du Sud-Est européen*, p. 53—53). Le reproducem cu minime modificări.

²²⁴ Hurmuzaki, XIII, p. 251—352. Cf. N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, p. 142.

nului moldovean pe o treaptă superioară, cea de arhiepiscopie, promovare asupra căreia urma să decidă un sinod convocat la Alexandria, în 1598, dar care a fost dată curînd uitării. Gheorghe Movilă solicitase o onoare personală, pe care a obținut-o pînă la urmă, prin stăruințele lui Ieremia: mantia (*phelonion*) împodobită cu patru cruci și numită de aceea *polystavrion*, privilegiu acordat unor prelați bizantini în secolele XIV—XV și de care se bucuraseră întii mitropolitul de Novgorod, apoi mitropoliții Moscovei, așa încît era asociat cu primul rang al bisericii ruse. E foarte probabil că, fiind la curent cu acest drept al titularilor celei mai recente patriarhii, Gheorghe Movilă făcea o legătură între el și moștenirea „mistică a imperiului”²²⁵. Subliniind asocierea dintre „mărirea bisericească” și „domnia lumească”, realizată în familia Movileștilor, chiar Meletie Pigas pare a-l fi încurajat pe Ieremia în atașamentul său față de un trecut pe care biserica ortodoxă singură nu-l putea întoarce. Poate din același motiv a fost pus în circulație, încă din 1596, zvonul despre descendența lui Ieremia Movilă din „dinastia Flavia a împăraților Constantinopolului”, această închipuită legătură genealogică putînd justifica revendicarea titlului imperial²²⁶. Întrebat, în 1570, de unde-și trage pretențiile la tronul Moldovei și la titlul de mare maestru al unui ordin cavaleresc („Constantinian”), Gheorghe „Heraclid Despot”, care era, pare-se, fiu de hangiu și va sfîrși în lanțuri pe o galeră, invocă și el pe *Flavii Augusti*. Istoria ordinului se va împleți mai tîrziu cu aceea a familiei Cantacuzino din țările române și un membru al ei din secolul al XVIII-lea, Mihai banul, se referă de aceea la înrudirea Cantacuzinilor cu Movileștii²²⁷. Între Ieremia și unii propagatori contemporani ai mitologiei imperiale au existat relații care nu se pot încă stabili cu precizie, dar, dacă mama sa era într-adevăr fiica lui Petru Rareș, înseamnă că, vorbind de ascendența lui „imperială”, el se gindea la despotii sîrbi, strămoșii Elenei Branković²²⁸. În veacul al XVII-lea, genealogiștii poloni dornici să arate noblețea Mariei, fiica lui Vasile Lupu, vrednică de căsătorie cu un Radziwill, vor aminti iarăși de Movilești, care-și găsiseră între timp locul lor în rîndurile aristocrației „sarmate”, și le vor căuta originea în altă gînte romană, *Mutia*²²⁹. Așa încît se poate presupune că și Ieremia, mîndru de statutul său de magnat polon, avea mai mult în vedere propaganda pe care și-o făcea în Polonia, unde ginerii săi stăteau în fruntea mării nobilimi, decît demnitatea de reprezentant simbolic al Bizanțului. Oricum, această ambiguitate *voită* a situației sale a fost admirabil exprimată în portretele de la Sucevița: cel funerar brodat pe acoperămîntul mormîntului, desigur copiat după altul în ulei, care-l înfățișează ca pe unul din „stîlpii Republicii”, energic, măreț, chiar ame-

²²⁵ J. Meyendorff, *op. cit.*, p. 84, 277.

²²⁶ Al. Papiu-Illarian, *op. cit.*, II, p. 141—142. Cunoscînd această genealogie ilustră, papa II considera pe Ieremia „di casa reale”.

²²⁷ Andrei Pippidi, „*Fables, bagatelles et impertinences. Autour de certaines généalogies byzantines des XVIe—XVIIIe siècles*”, în *Études byzantines et post-byzantines*, I, Buc., 1979, p. 299—302.

²²⁸ I. C. Miclescu-Prăjescu, *art. cit.*, The Slavonic and East-European Review, 115, 1971, p. 214—234. De aceea și Bogdan, fiul lui Iancu Sasul, deci nepot al lui Petru Rareș (dar nu și al Elenei Branković!) este intitulat „despot” sau „di casa Despotti”. Cf. Al. Papiu-Illarian, *op. cit.*, III, p. 45—46; I. Moga, *Documente privitoare la domnia lui Constantin Movilă*, Anuarul Institutului de istorie națională, IV (1926—1927), p. 402.

²²⁹ N. Iorga, *Note polone*, AAR, m.s.i., s. III, t. II, 1924, p. 383.

nințător, și imaginea tradițională din tabloul votiv, unde își conduce cu smerenie familia numeroasă ²³⁰.

Folosind creditul său de nobil polon și prestigiul său de domn al Moldovei, Ieremia scrie cu toată autoritatea membrilor Frăției ortodoxe din Lwow, efori ai bisericii românești de acolo, cărora le trimite regulat subvenții, în amintirea ctitorilor, predecesorii săi. În calitatea sa de binefăcător, el se consideră îndreptățit să vegheze asupra purității doctrinei protejaților săi. Iată-l dar opunându-se nu apropierei de catolicism, ci tendinței de unire religioasă cu protestanții, manifestată în sinodul de la Vilno (1599), sau încurajând crearea la Lwow a unei Academii, adică acea școală superioară cerută de Meletie Pigas în 1597 și care se va realiza apoi, datorită lui Petru Movilă, la Kiev ²³¹. Un astfel de ocrotitor al ortodoxiei este demnul înaintaș al lui Vasile Lupu, preluând din tradiția bizantină acest element hotărîtor. Iar faptul că, înainte de Ieremia Movilă, Alexandru Lăpușneanu avusese față de comunitatea din Lwow aceeași atitudine de patron, alternînd generozitatea și severitatea, dovedește că a fost o politică de durată.

Merită remarcat faptul că necesitatea unificării politice a țărilor române, corespunzătoare stadiului de dezvoltare a conștiinței unității teritoriale, a unității etnice și a originii comune a românilor, s-a impus și adversarilor lui Mihai Viteazul. Soluția propusă de aceștia, în locul uniunii personale, era o unire dinastică, ceea ce Mihai însuși pare a fi avut și el în perspectivă, cînd accepta să delege o parte a autorității sale, fie lui Nicolae-Pătrașcu, fiul său, fie nepotului său Marcu. Așadar, boierii munteni favorabili alianței cu Polonia se adresează în 1599 cancelarului Jan Zamoyski, cerîndu-i să aprobe alegerea lui Simion Movilă, fratele lui Ieremia, ca domn al Țării Românești, și îi declară că „vor să fie la un loc și în unire cu țara Moldovei, căci *sîntem toți de o limbă și de o lege*, și în vremile de odinioară astfel domnul moldovean ajungea domn muntean și domnul muntean domn moldovenesc” ²³².

Ca urmare a realizării, deși pentru scurtă vreme, a acestui deziderat al societății românești, Ieremia manifestă o viziune politică de o fermitate și o demnitate care-l apropie de marele său rival. În repetate rînduri, relevăm în corespondența sa nu numai sentimentul onoarei personale („cîntea noastră . . . ne este mai scumpă decît toate comorile din lume”), dar și respectul pentru propria-i situație de monarh ereditar și, în teorie, autocrat, deși tributar sultanului („cîntea acestui loc în care sîntem cu voia lui Dumnezeu”). Într-un text semnificativ, el își îngăduie chiar să expună punctul său de vedere asupra raporturilor cu Poarta: „țara Moldovei fiind de o sută și cîteva zeci de ani [în 1598] sub puterea și ascultarea turcească, a căpătat o mare parte și are în sine mai multe obiceiuri turcești. Am fi dorit ca odată să poată fi liberată de asemenea

²³⁰ Găsim o confirmare a acestui punct de vedere în considerațiile lui Răzvan Theodorescu, *Portraits brodés et interférences stylistiques en Moldavie dans la première moitié du XVIIe siècle*, RESEE, XVI, 4, 1978, p. 687–709.

²³¹ Hurmuzaki, supl. II, vol. I, p. 457–458; W. Milkowicz, *Monumenta confraternitatis stauropigianae Leopoliensis*, II, Lwow, 1896, p. 799, 822–823, 825–826, 838 (în această corespondență apare un „Ioannes Simolas”, care nu e mitropolitul Gheorghe Movilă, ci un curtean al lui Ieremia, Ienachi Simota, vlah, ctitorul mănăstirii Sosini din Epir; vezi Hurmuzaki, XI, p. 317–320, N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 389, 456, și M. Beza, *Bibliotecă mănăstirești în Epir, Rodos și Paros*, Acad. Rom., m.s. lit., s. III, t. VII, 1935, p. 239).

²³² N. Iorga, *Scrisori*, p. 42. Cf. Elena Eftimiu, *Documente polone*, Revista istorică, XIX, 1933, p. 22–24.

obiceiuri, dar e greu să te împotrivești rînduieilor lui Dumnezeu”. Recurgînd apoi la exemplul lui Despot, al cărui tragic eşec compromitea vreo încercare asemănătoare de a rupe relațiile cu Imperiul otoman, domnul încheie sec : „Nu dorim, împreună cu cei din preajma noastră, să ajungem vreodată la un atare sfîrșit”²³³.

Este, pe de altă parte, evident că Ieremia considera că intervenția sa în 1595 salvase țara de la cel mai mare pericol, anexarea directă de către Imperiul otoman. O spune el însuși : „cînd s-a fost sculat hanul cu toată puterea sa asupra țării Moldovei și vrut-a să pună pașă în țara Moldovei, atunci ... am venit Domnia Mea cu vrerea lui Dumnezeu și cu puterea craiului Lehie, și apărât-am țara și o am scos pe dînsa din cea nevoie și din cea robie”²³⁴. Ceea ce am vrut să sugerăm este că, indiferent dacă avea sau nu dreptate, Ieremia nu era singurul care gîndea astfel.

Izvoarele citate mai sus îndeamnă la o nouă cercetare a figurii ctitorului Suceviței. Deși sînt numeroase aspectele politicii sale care n-au fost luate aici în considerație, viitoarea analiză atentă nu va putea nesocoti aceste fapte. Ieremia Movilă a încercat să unească Moldova și Țara Românească sub aceeași dinastie, a sa, cele două principate rămînînd formal separate și dependente atît față de Poartă, cit și față de Polonia (dacă nu ne înșelăm, prima instituționalizare a unui echilibru tradițional). Totodată, situația de „vicar imperial” a lui Ieremia a fost recunoscută de patriarhia ecumenică.

„Monarhia absolută” a lui Radu Mihnea

Sistemul de unitate dinastică s-a impus de la sine și mai tîrziu. Domnind Radu Mihnea în Moldova (1623—1626), fiul său nevîrstnic, Alexandru, este domn al Țării Românești. O „basileia”, cel puțin din punctul de vedere al clerului grecesc, continuă să existe în țările române. Putem vedea motivele, chiar dacă ni se par superficiale.

Radu Mihnea fusese găzduit, desigur înainte ca tatăl său să se fi „turcit”, la mănăstirea Iviron de la Athos, unde li se păstrează pînă astăzi portretele²³⁵. Recunoștința față de mediul monahal în care-și petrecuse o parte din copilărie și-a arătat-o închinînd acestui lăcaș athonit, în 1613, ctitoria bunicului său din București, refăcută de el. La curtea sa erau numeroși prelați greci, începînd cu însuși mitropolitul țării, Luca, un cipriot, fost episcop de Buzău²³⁶. Depunerea acestuia după zece ani

²³³ P. P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, p. 54—56, 69—70, 72—74. Felul în care, în urma incidentului provocat de solul Felix Herbut, Ieremia Movilă tratează cu aroganții săi aliați poloni este un admirabil exemplu de diplomatie românească. De asemenea, comportarea lui înainte de lupta de la Areni ilustrează perfect un pasaj din *Învățăturile lui Neagoe Basarab* : cf. ed. cit., p. 279—280, și Miron Costin, *Opere*, p. 46, 64.

²³⁴ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, VIII, p. 237, 10 aprilie 1598.

²³⁵ N. Iorga, *Noi descoperiri privitoare la istoria românilor*, AAR, m.a.i., s. III, t. XIX (1937—1938), p. 189—198. Cf. redescoperirea de A. Nyngopoulos, *Portraits inédits de deux voivodes valaques*, în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, II, p. 647—649. Avusese doi frați legitimi : Radu (+1589) și Vlad (+1590). Vezi și N. Iorga, *Muntele Athos*, p. 488—489, DIR, XVII, B. II, p. 150—152 și Hurmuzaki, XIV, p. 722.

²³⁶ *Ibid.*, p. 720, 723, manuscrise caligrafiate de el, dintre care unul pentru a fi trimis chiar la Iviron. Vezi și A. Camariano-Cioran, *Contributions aux relations roumano-chypriotes*, RESEE, XV, 1977, 3, p. 495—498.

de păstorie, în 1615, pentru independența lui față de patriarhia ecumenică, n-a putut deveni efectivă²³⁷. Alături de el apare stabilit în țară încă din 1603, ca egumen al Dealului, învățatul Matei al Mirelor, autor de opere religioase și istorice²³⁸. Dintre vizitatorii din sudul Dunării se cunosc un arhiepiscop de Ohrida, Partenie, în 1612—1615²³⁹, un episcop de Kytros, Ieremia²⁴⁰, și, odată cu ei, Ioachim, mitropolit al Dristrei. Mitropolitul de Veria și cel de Adrianopol asistau la consfăturile divanului domnesc în 1620²⁴¹. Doi mitropoliți de Grevena sînt oaspeți statornici ai Țării Românești: Ioasaf în 1612—1616²⁴² și Serghie dinainte de 1624²⁴³. Cu mult cel mai însemnat dintre acești reprezentanți ai înaltului cler „bizantin” care-și aleseseră țările române drept reședință este însuși Chiril Lukaris.

După o primă venire la Suceava în 1598 și o a doua la Iași în 1601²⁴⁴, cînd era protosinghel, el a sosit în Țara Românească în 1613, ca patriarh al Alexandriei²⁴⁵. Desigur, prezența lui aici nu s-a limitat la apariții decorative sau la rostirea unor predici în ocazii solemne, dar lipsesc dovezile unei colaborări apropiate între el și domn. Totuși, pe baza unei coincidențe, anume faptul că atît Chiril Lukaris, cît și Radu Mihnea studiaseră la Veneția și Padova (dar în perioade diferite: primul în 1584—1588, apoi 1589—1592, celălalt în 1593—1596), s-a presupus că au fost asociați în toate inițiativele politice²⁴⁶. Sub influența patriarhului, domnul român ar fi devenit „întemeietorul unei politici mărețe, întemeiate pe

²³⁷ Hurmuzaki, XIV, p. 122—113. N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, p. 141, a explicat incidentul prin schimbarea de domn în Țara Românească, dar ea a avut loc doar în august 1616.

²³⁸ D. Russo, *Scrieri istorice*, I, p. 159—179; Dan Simonescu, *Le chroniqueur Matthieu, de Myre et une traduction ignorée de son „Histoire”*, RESEE, IV, 1966, p. 81—105; L. Vranoussis, „Εγκομιστική ακολουθία... ἀνεκδοτο ἔργο τοῦ Ματθαίου Μυρεῶν, in περὶ ἀγγεμένους τοῦ Β' διηθνῶς Κρητολογικῆ Συνέδριου, III, Atena, 1968, p. 384—390; L. Politis, *Un copiste éminent du XVIIe siècle: Matthieu métropolitaine de Myra*, Studia codicologica, Berlin, 1977, p. 375—394.

²³⁹ DIR, XVII, B, II, p. 392. El îi succedea lui Nectarie care, în 1604—1605, ajunsese prin Franța în Țările de Jos, iar în 1621 era la Moscova (N. Iorga, *Exilés grecs en France*, RHSEE, V, 1928, p. 34; S. Dragomir, *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, AAR, m.s.i., s.II, t. XXXIV, 1912, p. 7). Urmașul său va fi Porfirie Paleolog, pelerin la Roma în 1621 (G. Hofmann, *Byzantinische Bischöfe und Rom*, Orientalia christiana, XXII, 3, 1931, p. 132—137).

²⁴⁰ DIR, *loc. cit.*, El semnează ambele acte contra lui Luca, dar între timp, în martie 1616, se afla la Tirgoviște (*ibid.*, III, p. 8).

²⁴¹ *Ibid.*, p. 482.

²⁴² *Ibid.*, p. 8, 424.

²⁴³ În salvconductul cu care Alexandru Coconul îi trimite în Rusia (Vera Merencu, *Din legăturile cu Moscova, după materialul adunat de Gr. Tocilescu și I. Bogdan*, Revista istorică, XXIII, 1937, p. 73—74) se spune: „a ajuns în țara noastră unde a stat multă vreme, și eu, văzînd omul blagocestiv ce a fost supărat de agarenii cei necredincioși, l-am dăruit după puterile noastre”. Cf. *Исторические связи*, I, p. 269 (recomandarea mitropolitului Luca). Același era în 1628 egumen al mănăstirii Dealul (DRHI, B, XXII, p. 122—126).

²⁴⁴ Nouă predici ale lui ținute la Iași între 8 februarie și 19 aprilie 1601 se găsesc în ms. gr. 122 (2) din Biblioteca Universității din Leiden. Cf. Cyrille Lucar, *Sermons, 1598—1602*, ed. Kaetje Rozemond, Leiden, 1974, p. 91—143. Lectura acestor texte dă o foarte înaltă idee despre cultura teologică a ascultătorilor cărora li se adresau. Printre sursele citate frecvent sînt operele părinților latini ai bisericii și lucrări catolice de omiletică sau polemică antiprotostantă.

²⁴⁵ În 1612 era la Constantinopol (Hurmuzaki, supl. I la vol. I, p. 144). Despre călătoriile lui în Țara Românească, prima în 1613—1615, iar a doua în 1620, vezi N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 178 și XXIII, p. 120—121, 149; Hurmuzaki, XIV, p. 723; DIR, B, XVII, II, p. 287—288, 321—322, 351—352, 390—392; III, p. 456, 489, 497, 516, 521, 597.

²⁴⁶ N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, p. 154—161, împletește pas cu pas biografiile lor. Cît despre părerea obișnuită că aceste „studii” au însemnat mare lucru pentru Radu Mihnea, să nu se uite că el era născut în 1586 (Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 234), deci încă un copil atunci

comunitatea de lege ortodoxă a creștinilor din împărăția turcească, pe înfrățirea lor sufletească în aceeași cultură superioară elenică, pe supunerea lor către aceleași supreme autorități bisericești”²⁴⁷. Această frumoasă perspectivă are însă cusurul de a nu corespunde datelor documentare. Pe de o parte divergențele, pe de alta asemănările (cele reale) dintre acțiunile celor doi se opun interpretării lor în cadrul unei ofensive a ideologiei bizantine.

În primul rînd, poziția lor față de problema Imperiului otoman este total diferită. Se știe că, între 1620 și 1638, Chiril Lukaris a manevrat în sensul unei politici antiotomane și antihabsburgice, mizînd pe solidaritatea puterilor protestante, dar atrăgîndu-și, din această cauză, dușmănia agenților la Constantinopol ai diplomației austriece și ai celei franceze, și că a fost adeptul unei alianțe militare cu Rusia contra Poloniei²⁴⁸. Mult mai prudent, Radu Mihnea a tratat ca vasal credincios al Porții cu Rusia, obținînd din aceste negocieri mari avantaje atît pentru Imperiul otoman, cît și pentru sine²⁴⁹. În raport cu turcii, politica lui poate fi comparată cu atitudinea unui stat care păstrase probabil în ochii săi un prestigiu deosebit: republica Veneției.

Veneția întreținea relații bune cu Poarta, dar urmărea cu interes dificultățile sale interne și externe. În 1624—1625 îl găsim pe Radu Mihnea înclinat să acorde tot sprijinul recrutării de ostași din Moldova pentru Veneția, angajată pe atunci în mărunte conflicte de frontieră (cu uscocii sau în Valtelina)²⁵⁰. Întrucîtva stabilită prin experiența personală, influența venețiană asupra lui Radu Mihnea s-a consolidat în adevăratul mediu al formării sale, Pera, cartierul din Constantinopol rezervat apusenilor, fascinant ca un ecran pe care s-ar proiecta imaginea unei lumi noi. Educat sub tutela fraților Bruti (Cristoforo, Giacomo și Benedetto)²⁵¹, el s-a căsătorit de tînăr cu „o femeie săracă din Pera”, numită Arghira Minetti. Documentul citat adaugă că în 1611, cînd a venit ca domn în Țara Românească, îl însoțeau mulți italieni²⁵².

cînd a fost numit pentru prima oară domn al Țării Românești în ianuarie 1596 (E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 105). Deși tronul era ocupat de Mihai Viteazul, documentul din aprilie 1597 publicat de N. Iorga, *Fundațiuni religioase ale domnilor români în Orient*, p. 871—873, nu e fals. „S-au dus la Padova, și au învățat carte” (Radu Popescu, *Istoriile*, p. 89) este un adaus din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Matei al Mirelor, scriind în 1618, vorbește numai de Veneția, „fiind cocon mic” (Dan Simonescu, *Le chroniqueur Matthieu de Myre*, p. 109).

²⁴⁷ N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, p. 249.

²⁴⁸ Aceste concluzii generale se desprind din expunerea lui B.P. Porșnev, *Relațiile politice dintre Europa de apus și de răsărit în perioada Războiului de treizeci de ani*, *Analele româno-sovietice*, Istorie, 1, 1961, p. 72—94, și din lucrarea lui G. Hering, *Ökumenisches Patriarchat und Europäische Politik*, Wiesbaden, 1968 (bibliografie).

²⁴⁹ *Cronicari munteni*, I, p. 345—346. Vezi acum Florin Constantiniu, *De la Mihai Viteazul la fanarioși: observații asupra politicii externe românești*, SMIM, VIII, 1975, p. 116—118, și idem, *Din politica socială a unui prefanariot (Radu Mihnea)*, în *Stat, societate, națiune*, p. 213—217.

²⁵⁰ Archivi di Stato, Venezia, Secreta, Archivi Proprii, Constantinopoli, busta 18, XXXV, f. 51—52, scrisoarea baiului Giustiniani de la 27 aprilie 1625. Cf. Hurmuzaki, IV, 2, p. 409—410, 411—412. Ideea fusese sugerată de Polo Minio încă din 1617, revenind într-un raport din 1620 (*Călători străini*, IV, p. 486—487). V. și Hurmuzaki, VIII, p. 406.

²⁵¹ Andrei Pippidi, *Quelques drogmans de Constantinople*, p. 239—240.

²⁵² A. Ciorănescu, *op. cit.* p. 234.

Într-adevăr, în jurul său figurează : Bernardo Borisi, mare postelnic între 1613 și 1618 ²⁵³, Benedetto Bruti, paharnic ²⁵⁴, stolnicul Bartolomeo Minetti, cumnatul domnului ²⁵⁵. Există în 1618—1619 și un mare vistier, al cărui nume, scris când „Mehiul” ori „Mico”, când „Michea” sau chiar „Meser Mechea”, era probabil „Messer Michè” (Michele) ²⁵⁶. Alți mari boieri sînt italo-greci din insule : Battista Veveli, de pildă, principalul sfetnic al lui Radu Mihnea, era cretan, originar din Rhethymnon ²⁵⁷. Trebuie menționat și rolul familiei Locadello, de obîrșie venețiană, însă stabilită demult în Cipru : Bartolomeo și Gian Giacomo — frați? — făceau parte din clientela bailului de la Constantinopol și au intervenit stăruitor în relațiile țărilor române cu Poarta ²⁵⁸.

În aceste condiții este limpede că forma de conducere a statului privită ca exemplu de Radu Mihnea era occidentală. Martorii români ai epocii, fundamental ostili excesului și ostentației, au confundat lesne încercarea de „monarhie absolută” din primul sfert al veacului al XVII-lea cu autocrația de tip bizantin, clișeu mental care pătrunsese în psihicul colectiv încă din secolul al XV-lea. Istoricul are datoria de a vedea mai clar decît contemporanii evenimentelor pe care el le cercetează. De aceea, portretul pe care i-l face lui Radu cărturarul grec Matei al Mirelor, corespunzător idealului de principe-filozof, înzestrat cu calități tradiționale ale *basileilor* : cucernicia (εὐσέβεια), caritatea și o însușire ce le întrunește pe celelalte două, „iubirea de călugări”, nu ni se pare mai asemănător decît cel zugrăvit de Miron Costin ²⁵⁹.

La rindul său, „inspiratorul” politicii lui Radu Mihnea, Chiril Lukaris își îndreaptă atenția spre apusul Europei. Fapt insuficient relevat pînă acum, simpatia lui n-a fost dintru început ciștigată de Reformă. Dimpotrivă, există dovezi incontestabile că, încă din 1601 și chiar după ce a devenit patriarh al Alexandriei (dar înainte de pacea de la Zsitvatorok), Chiril a fost cel care a făcut primii pași în sensul apropierii de catolici, procedînd astfel împotriva instrucțiunilor categorice ale predecesorului său Meletie Pigas. Explicația ni se pare a fi atît de natură intelectuală — atmosfera în care studiase în Italia, sub influența lui Maxim Margunios — cit și de caracter politic : pentru ca ortodocșii din sud-est să obțină, în cazul unei revolte antiotomane, sprijinul statelor catolice, care nu-i fusese acordat decît cu zgîrcenie lui Mihai Viteazul, trebuia cheazășuită papalității viitoarea lor convertire ²⁶⁰.

²⁵³ Era nepotul fraților Bruti (A. Pippidi, *art. cit.*, p. 241—242). Își începe cariera ca tălmăci al lui Petru Șchiopul în 1589 (*Călători străini*, III, p. 296). În 1613 era trimis în misiune la Constantinopol (L. Ovary, *Diplomatarium relationum Gabrielis Bethlen cum Venetorum Republica*, Budapest, 1886, p. 453, 463). Va fi în 1619 hatman (Arhiva istorică, I, 2, p. 6).

²⁵⁴ A. Pippidi, *art. cit.*, p. 240. Făcuse parte din anturajul lui Petru Șchiopul (DIR, A, XVII, II, p. 201).

²⁵⁵ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 417. I se zice „Varftolomei” sau „Bertolom”.

²⁵⁶ DIR, B, XVII, III, *passim*. E înlocuit la 23 aprilie 1619 cu Stoica Rioșanu din Strîmba.

²⁵⁷ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 346—347. Ca negustor la Lwow în 1596—1602, probabil că a fost asociat în afacerile compatriotului său, Corniact.

²⁵⁸ *Călători străini*, V, p. 30—32 (însă editoarea, M.M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, confundă cele două personaje). Despre Gian Giacomo, pretendentul la tron, vom publica în curînd un număr de date biografice. Asupra familiei, v.Z.N. Tsirpanlis, 'Ανέκδοτα έγγραφα ἐκ τῶν ἀρχεῶν τοῦ Βατικάνου (1625—1667), Leukosia, 1973, p. 31—32. După Hurmuzaki, VIII, erau originari din Bergamo.

²⁵⁹ Radu era lăudat de Matei al Mirelor ca „φιλομόναχος”.

²⁶⁰ Andrei Pippidi, *En marge d'un livre récent sur Cyrille Lukaris*, RESEE, VIII, 1970, p. 717. Problema autenticității scrisorii lui Lukaris către Solikowski, de la 24 ianuarie 1601 (*Monumenta Ucrainae historica*, II, p. 188), poate fi considerată rezolvată, prin confirmarea

Mai târziu, după ruptura cu catolicii, patriarhul s-a adresat coaliției protestante din nord-vestul Europei (Anglia, Provinciile Unite, Danemarca, Suedia). Deși apelurile către Carol I Stuart, căruia Chiril îi ura „biruință și izbinzi împotriva dușmanilor creștinătății”, au fost încredințate unor descendenți scăpați ai aristocrației bizantine — Contarini Paleolog în 1623 și Grigore Arghiropol în 1632 — nu putem vedea în aceste acțiuni reflectarea unei anacronice concepții a imperiului și a unor proiecte de restaurație²⁶¹. În același timp, Lukaris se angajase trup și suflet în reformarea bisericii sale și, înainte chiar de alcătuirea *Mărturisirii de credință*, ambasadorul Angliei la Constantinopol a recunoscut în el „un adevărat calvinist”²⁶². Însă orice abatere de la dogma ortodoxă reprezintă negarea unui întreg corp de doctrină în care este inclusă și teoria politică.

Din acest motiv, Chiril Lukaris, eretic și martir, se sustrage tradiției bizantine. Faptul că, în cele din urmă, el n-a fost doborât de o reacție riguros „ortodoxă”, expresie a aspirației către o întoarcere a trecutului, ci de opoziția prelaților atrași de propaganda catolică și subvenționați de ea, care, pur și simplu, aleseseră alți aliați în aceeași luptă pentru înlăturarea dominației otomane, arată slăbiciunea acestei tradiții. *Devenind un factor al politicii europene, patriarhia ecumenică părăsea rolul său de păzi-toare vigilentă a unui ideal anacronic. „Modernizare” pe care am surprins-o și în țările române, celălalt centru al supraviețuirii bizantine*²⁶³.

Locul țărilor române în noile planuri antiotomane

Reluarea din partea protestanților a eforturilor de a se instala în sud-estul european este mai veche, de la sfârșitul veacului al XVI-lea. Zelul misionarilor Reformei se bucura acum de patronajul Angliei²⁶⁴.

pe care o aduce documentul din 5 martie 1605 editat de N. Bută, *I ragguagli di Claudio Rangoni vescovo di Reggio-Emilia e nunzio in Polonia, dal 1599— 1605*, *Diplomatarium Italicum*, I, 1925, p. 374. Secretarul lui Ieremia Movilă, probabil Paul Lanski, „m’ha mandato copia d’una lettera che Cirillo, Patriarcha d’Alessandria, gli scrive, nella quale aclama di persistere nella solita inclinazione verso l’Unione che comunicò al Arcivescovo di Leopolì morto” etc. Cf. totuși Thomas Smith, *Collectanea de Cyrillo Lucaris, patriarcha constantinopolitano*, Londra, 1707, p. 77— 83. Lukaris i-a jurat lui Antoine Léger că această corespondență denunțată de iezuitul polon Skarga era falsă. O declarație de obediență a lui Chiril către Paul al V-lea în 1608 a fost editată de G. Hofmann, *Griechische Patriarchen und Römische Päpste*, *Orientalia christiana*, XV, 1, 1929, p. 44— 46.

²⁶¹ British Museum, ms. adițional 38 597, f. 34 v. și 84, ciorna salvconductelor acordate în 1623 ieromonahului Mitrofan Kritopoulos și lui Contarini Paleolog. Ultimul trece în Franța, unde prezența lui e semnalată în 1624 (N. Iorga, *Exilés grecs en France*, p. 34). Vezi scrisoarea lui Chiril Lukaris din iunie 1632 către regele Angliei, adusă de Grigore Arghiropol, în Biblioteca Bodleiană din Oxford, ms. Smith 36, f. 37, și ms. Smith 74, f. 237— 238. Un Dimitrie Arghiropol din Salonic apare la Moscova în 1629 (*Исторические связи*, II, p. 92).

²⁶² *The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte*, p. 36 (scrisoară din 29 aprilie 1622 a lui Roe către J. Williams, episcop de Lincoln). Ca un ecou, arhiepiscopul de Canterbury George Abbot scria la 20 noiembrie 1622 : „As for the Patriarke himself, I do not doubt but that in opinion of religion he is, as wee terme him, a pure Calvinist” (*ibid.*, p. 102).

²⁶³ Despre relațiile personale dintre Chiril și Radu Mihnea, vezi Hurmuzaki, IV, 2, p. 410 : „questo Reverendissimo Patriarca, alla cui autorità egli differisce grandemente”. Încă util, studiul lui Nic. M. Popescu, *Chiril Lukaris și ortodoxia română ardeleană*, extras din BOR, LXIV, 7— 9, 1946, reconstituie legăturile lui Lukaris cu țările române.

²⁶⁴ Hurmuzaki, XI, p. 309, 316— 317, nunțul de la Varșovia, Malaspina, îl acuză în 1593 pe Edward Barton, trimisul reginei Elisabeta la Poartă, că a organizat propaganda calvinistă în țările române. Ceva mai târziu va fi asociată la aceste planuri și Olanda. Statele generale și stathouderul Mauriciu de Nassau nu numai că arată bunăvoință unui pretendent la tronul Moldovei, Ștefan sau Ioan Bogdan, în 1598 (*ibid.*, p. XCIV, nr. 7), dar, în 1608— 1609, își vor

Unele cercuri de la curtea lui Iacob I subvenționau, deși nu destul de generos după părerea sa, pe scoțianul William Bruce, pe jumătate savant și pe jumătate ostaș, ale cărui însărcinări diplomatice în Polonia sînt destul de ambigui. Îl vedem, ca și pe mulți alții de seama lui, schimbîndu-și cu o repeziciune uluitoare ocrotitorii și limbajul: agent al Habsburgilor și totodată client al lui Zamoyski, exercitînd un fel de control asupra activității comerciale a compatrioților săi în Polonia, călătorind în Rusia și la Praga, întreținînd relații cu legatul papal și cu hughenoții de la Saumur în scopul făuririi unei noi alianțe antiotomane, nedespărțită de declanșarea unei răscoale în Serbia și Bulgaria etc²⁶⁵. Grație proiectului său *de bello adversus Turcos gerendo*²⁶⁶, războiul ar fi fost cîștigat în doi ani, costînd numai zece milioane . . .

Un tip asemănător este și Jacques Roussel, ale cărui rătăcirii la Veneția, la Constantinopol și la Moscova reprezintă tot altele etape în realizarea unor complicate combinații politice, propunîndu-și să mobilizeze Transilvania și Rusia contra Poloniei, spre a o împiedica să vină în ajutorul Imperiului atacat de Suedia²⁶⁷. El a venit în contact cu conducătorul exilat al protestanților din Franța, ducele Henri de Rohan (1579—1638), care spera, cu ajutorul lui Chiril Lukaris, să cumpere de la sultan insula Cipru și să stabilească acolo o colonie de coreligionari ai săi, în urma înfringerilor suferite de partizanii Reformei în primul deceniu al Războiului de treizeci de ani²⁶⁸.

Alt proiect fantezist, cel de a aduce în Moldova o colonie de refugiați protestanți, este menționat în corespondența lui Antoine Léger, pastorul ambasadei olandeze din Constantinopol și colaboratorul apropiat al lui Lukaris, cu patricianul genovez Benedict Turretini²⁶⁹. Adevăratul autor al proiectului era Cornelius Haga, ambasadorul Provinciilor Unite la Poartă între 1612 și 1639. Intervenției lui i se datorează numirea, în același moment, a lui Moise Movilă ca domn al Moldovei. Noul domn, ginere al lui Radu Mihnea, îndemnat poate și de situația creată în Tran-

manifesta intenția de a participa la o expediție navală în Levant (A. Tamborra, *Gli stati italiani, l'Europa e il problema turco dopo Lepanto*, Firenze, 1961, p. 56—58). Vezi A.H. de Groot. *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610—1630*, Leiden—Istanbul, 1978.

²⁶⁵ Nu i s-a consacrat încă un studiu special. Informații despre el se găsesc în următoarele publicații: *Acts of the Privy Council of England*, XXX, Londra, 1905, p. 641—642; N. Iorga, *Studii și documente*, XX, p. 262; *Diplomatarium Italicum*, I, p. 259—360; M.S. Giuseppi și D. Mc Lockie, *Calendar of the Manuscripts of the Most Honourable the Marquess of Salisbury*, XIX, Londra, 1965, p. 11, 129—130, 185—190; J. Glücklich, *Nova korrespondence Vaclava Budovce z Budova z let 1580—1616*, Praga, 1912, p. 43; *Elementa ad fontium editiones*, IV, ed. C.H. Talbot, Roma, 1961, p. 260.

²⁶⁶ A tipărit o scriere cu acest titlu la Leipzig și Cracovia în 1595. Este și autorul unui *De Tartaris diarium*, Frankfurt, 1598.

²⁶⁷ Vezi Roger Zuber, *Autour de 1630: Jacques Roussel, diplomate, écrivain*, Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français, Paris, 1973, p. 178—204.

²⁶⁸ A. Langel, *Henry de Rohan*, Paris, 1889, p. 284—285. Cf. Tallemant des Réaux, *Historiettes*, ed. A. Adam, I, Paris, 1960, p. 662.

²⁶⁹ Biblioteca Publică Universitară din Geneva, fond Ami Lullin, ms. 54, nr. 81, scrisoarea de la 4 mai 1630, editată de S. Baud-Bovy, *Antoine Léger, pasteur aux vallées vaudoises du Piémont et son séjour à Constantinople*, Revue d'histoire suisse, XXIV, 1944, p. 214—215. Documentul a fost comentat pe larg pentru întia oară în comunicarea noastră *Ortodoxie și diplomație. Moldova în proiectele propagandei calviniste*, ținută în 1970 la Institutul de studii sud-est europene. Vezi și Bibliothèque Nationale, ms. fr. 6415, f. 183, scrisoarea lui Césy de la 30 aprilie 1630,

silvania prin dispariția lui Gabriel Bethlen, s-a grăbit să treacă în tabăra Contrareformei chiar în anul următor, 1631²⁷⁰.

Într-adevăr, supralicitarea din partea catolicilor nu se lăsase așteptată. Mulțumită îngăduinței primilor Movilești, legați de Polonia prin alianțe politice și matrimoniale, echipele de misionari ai Colegiului Propagandei din Roma se succed în Moldova de la începutul secolului, activitatea lor fiind stinjenită numai de rivalitatea dintre episcopul „de Argeș” Bernardino Quirini, și Arsengo, vicarul său²⁷¹. Deși papa își dădea seama că demonstrațiile de devotament ale lui Ieremia față de biserica romană erau inspirate numai de dorința de a dăuna lui Mihai Viteazul și de a justifica propria sa politică de „satelit” al turcilor, domnul Moldovei a fost invitat în repetate rânduri să îmbrățișeze catolicismul²⁷². Fără rădăcini trainice în țară, acțiunea de prozelitism nu avea sorți de izbândă și aceasta dă corespondenței prelungite timp de zece ani un caracter formal, stereotip. În realitate, Roma era mai interesată de demersurile politice în această regiune, de bine de rău ascunse sub un veșmînt teologic.

În această privință, pragul dintre secolele al XVI-lea și al XVII-lea se situează abia prin anii '40²⁷³. Activitatea diplomatică de raliere și mobilizare a statelor catolice în scopul luptei antiotomane nu-și pierde din intensitate după moartea lui Mihai Viteazul, iar supraviețuitorii, stăpîniți de aceeași iluzie, își continuă strădanile patetice. În proiectele lor, Rusia ar fi trebuit să ia locul țărilor române în flancul noului pact militar îndreptat contra turcilor²⁷⁴. Dionisie Rallis-Paleolog, de pildă, venise la Moscova în 1605 cu o misiune secretă din partea lui Rudolf al II-lea și, un an mai târziu, țarul îl primea pe patriarhul pribeag al Ohridei, Atanasie²⁷⁵. Acesta va încerca neîncetat pînă în 1615 să provoace intervenția spaniolă în direcția Balcanilor și a Adriaticii. Dar, reținută de problemele din vestul Europei și din colonii, Spania nu mai era capabilă de un efort susținut în această direcție, sarcină pe care o preiau principatele italiene.

Savoia, în primul rînd, al cărei duce, Carol-Emanuel I, moștenise de la strămoșii săi cruciați răsunătorul și zadarnicul titlu de „rege al Ciprului și al Ierusalimului”. În cursul tratativilor purtate la Ragusa

²⁷⁰ N. Iorga, *op. cit.*, IV, p. 193. Cf. Hurmuzaki, VIII, p. 471 și I. Hudîță, *Recueil de documents concernant l'histoire des pays roumains tirés des archives de France, XVIe et XVIIe siècles*, Jassy, 1929, p. 63. Ambasadorul francez Marcheville se plîngea de ingerințele lui C. Haga în raporturile Porții cu patriarhii și cu domnii Țării Românești și ai Moldovei. Angajamentul lui Moise Movilă față de Francisc Mikó de a-l recompensa pentru străduințele pe care le-ar depune ca să obțină tronul Țării Românești (Hurmuzaki, XIV, p. 125–126) arată că și înainte de 1628, dată după care este trimis la Constantinopol M. Toldalagi, pretendentul se bucura de sprijinul principelui Transilvaniei.

²⁷¹ Despre Arsengo, *Căldări străini*, II, p. 504–505; despre Quirini, *ibid.*, IV, p. 29–32, 333–335, unde bibliografia este, ca de obicei, aproape exhaustivă. Relatarea sa din 1599 (*ibid.*, p. 33–44) a fost primită cu rezervă de papa Clement al VIII-lea, care o socotea „plină de minciuni”, supunînd-o controlului unui fost nunțiu în Transilvania, cardinalul Visconti (J. Krajcar, *op. cit.*, p. 154).

²⁷² *Loc. cit.*: „Disse Sua Santità che questo principe di Moldavia li voleva cavare un Breve per mostrare essere legitimo principe in pregiudizio del principe di Vallachia, amico dell'imperatore et di questi altri nemici dello Turco”. Vezi exhortațiile pontificale din Hurmuzaki, VIII, p. 282, 286, 287, 299–300, 310, 365–366.

²⁷³ Ceea ce coincide cu punctul de vedere al lui Pierre Chaunu, *Réflexions sur le tournant des années 1630–1650*, Cahiers d'histoire, 1968, p. 249–268.

²⁷⁴ Rusia și Persia: în 1593 solii lui Rudolf al II-lea la Moscova au luat contact cu emisarii ai lui Abbas I (E. Hinz, *Deutschland und Iran im 17. Jahrhundert*, Forschungen und Fortschritte, 11, Berlin, 1935, p. 408; K. Stloukal, *Das Projekt eines internationalen paneuropäischen Liga mit Persien aus dem Ende des XVI Jhrh.*, Persica, I, 1963–1964, p. 53–64.

²⁷⁵ N. Milev, *art. cit.*, p. 124–128.

și la Torino, în 1607—1608, de credincioși ai ducelui cu diferiți agenți albanezi sau bosnieci, se conturează viziunea unui „regat al Macedoniei”, cuprinzând „multe ținuturi dintre care cele mai de seamă sînt Serbia, Bulgaria, Muntenegru și Herțegovina”(!)—, care, aștepta, firește, să fie eliberat pentru a-l primi pe acest principe întreprinzător ²⁷⁶. Ca eliberatori potențiali ai sud-estului european erau văzuți cînd ducele de Parma, Ottavio Farnese ²⁷⁷, cînd marele duce al Toscanei, Ferdinando de Medici, care în 1594 și 1595 trimisese trupe ca să ia parte la operațiile militare contra turcilor și a cărui flotă a obținut în 1606—1608 unele succese în Mediterana orientală ²⁷⁸. Cei mai interesați de solicitările provenite din Imperiul otoman sînt, din cauza ambițiilor dinastice ale familiei Gonzaga, înrudită cu Paleologii, ducele de Mantova Vincenzo I și vărul său, Charles de Nevers ²⁷⁹.

Acesta din urmă îl întilnise la Viena pe Dionisie Rallis în 1603 și fusese vizitat în 1609 de o delegație a mișcării de eliberare din Moreea. În 1614, plenipotențiarilor albanezi și sirbi depuneau noi stăruințe, dînd asigurări că viitoarea răscoală va fi sprijinită de vecini, principii „Valahiei” și „Moraviei” (*Moldovei*), care ar fi catolici și doresc să obțină domnia pe viață pentru ei și descendenții lor ²⁸⁰. Să fie oare vorba de Radu Mihnea și Ștefan Tomșa? Mai degrabă de *foștii* domni Radu Șerban și Nicolae Pătrașcu, care trăiau în exil la Viena. Într-adevăr, ei au intrat în curînd în contact cu emisarii ducelui de Nevers.

Astfel, nu „din inițiativa românească”, așa cum s-a spus, a luat naștere „Militia christiana”, noul ordin cavaleresc care urmărea o reorganizare a forțelor catolice în jurul Imperiului habsburgic în vederea unei ofensive în răsărit ²⁸¹.

Merită relevate legăturile acestei inițiative cu amintirile istorice ale lumii balcanice post-bizantine. Desigur, Charles de Nevers era des-

²⁷⁶ A. Tamborra, *op. cit.*, p. 21—49. V. și Ricardo Magdaleno Redondo, *Papeles de estado: Milan y Saboya*, p. 236, 237, 239, 241. Conducătorii locali ai mișcării sînt cei care-și puseseră nădejdi în Mihai Viteazul: patriarhul Iovan de Peć și voievodul Grdan. Urmarea acestor negocieri este că în 1611, după ce ducele de Savoia renunțase la proiect și după ce solicitase și ajutorul Poloniei, principalul mijlocitor, F.A. Bertucci, a intrat în serviciul Habsburgilor (T.G. Djuvara, *op. cit.*, p. 182—184, 517—521).

²⁷⁷ Idem, *ibid.*, p. 145—158, după un text lung și pompos, redactat de un oarecare Fulgenzio Luzio (Bibl. Academiei, ms. ital. 10).

²⁷⁸ A. Tamborra, *op. cit.*, p. 69—82. Și aici îl regăsim pe inevitabilul Bertucci. Amintim și documentul publicat de N. Iorga, *Un projet relatif à la conquête de Jérusalem, 1609*, *Revue de l'Orient latin*, II, 1894, 2, p. 183—189.

²⁷⁹ Tamborra, *op. cit.*, p. 51—68. Vincenzo Gonzaga luase parte el însuși la luptele din Ungaria și Transilvania, în 1601 (în suita lui fiind Alvide Davila, Vincenzo Zuccone și biograful lui Basta, Ciro Spontoni). Spontoni re apare în 1610 ca om de legătură al ducelui cu conducătorii insurecției balcanice, alături de un informator raguzan, Giacomo Giorgi, dintr-o familie angajată de 20 de ani în activitatea de propagandă antiotomană.

²⁸⁰ J.A. Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté de Morée et ses hautes baronnies*, I, 1, Paris, 1849, p. 280—332; St. I. Papadopoulos, *Ἡ κίνησι τοῦ δουκά τοῦ Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν Βαλκανικῶν λαῶν (1603—1625)*, Thessaloniki, 1966. În documentul citat se precizează că tratativele cu domnii români sînt în sarcina „arhiepiscopului Valahiei, care este văr cu patriarhul Serbiei”: ar putea fi vorba de Dionisie Rallis-Paleolog și de Porfirie Paleolog, deținătorul scaunului de Ohrida.

²⁸¹ Elvire Georgescu, *Trois princes roumains et le projet de croisade du duc de Nevers*, *RHSEE*, XI, 1934, p. 337—341; Th. Holban, *Un plan de cruciadă din inițiativa românească*, *Revista istorică*, XXI, 1935, p. 105—108; C. Göllner, *La Milice Chrétienne, un instrument de croisade*, *Mélanges de l'École roumaine en France*, XIII, 1936, p. 59—118; idem, *Prezența domnilor români în „Militia christiana”*, *Revista istorică*, XXIX, 1943, p. 214—228; idem, *Beziehungen der rumänischen Wojwoden Radu Șerban, Nicolae Pătrașcu und Gaspar Graziani zur „Milice chrétienne”*, *RESEE*, VI, 1968, p. 71—83.

centul Paleologilor din Montferrat. Interesul asociatului său, contele Adolf von Althan, față de trecutul sîrbesc este dovedit printr-un armorial manuscris, astăzi la Biblioteca Națională din Viena. Gaspar Grațiani, care li se va alătura mai tîrziu, își începuse cariera în 1605 ca om de încredere al lui Ștefan Bogdan, pretendent la tronul Moldovei ²⁸². În sfîrșit, părtaș la aceleași proiecte era un „principe de Macedonia”, Giovanni Andrea Angelo Flavio, care nu se dădea numai drept coborîtor al Comnenilor, ci își urmărea stufoasa genealogie, ale cărei ramuri intrau în toate casele domnitoare din Europa, pînă la biblicul Nemrod ²⁸³. În jurul acestor aventurieri se agită o curte de exil, itinerantă, formată din emisari politici, istorici, fabricanți de genealogii bizantine (Maiolino Bisaccioni, ginerele său Giovanni-Battista Montalbani, Gaspar Scipopus). Trimisul englez la Veneția, Dudley Carleton, observa în 1611 interesul de a păstra în rezervă un vlăstar al împăraților bizantini, fie și neautentic, pentru a câștiga simpatia populației grecești, în cazul unei intervenții militare împotriva turcilor ²⁸⁴.

Amănunt interesant, ordinul creat în 1618 nu era pus sub egida papalității, tocmai pentru a putea fi mai direct subordonat politicii imperiale ²⁸⁵. Un număr de cavaleri fuseseră aleși din nobilimea polonă în frunte cu acel Korecki care, ca ginere al lui Ieremia Movilă a jucat un rol hotărîtor în luptele din Moldova. Prin mijlocirea lui, desigur, și Movileștii, cumnații săi, au avut legături cu „Militia christiana”. Prin urmare, deși izbucnirea Războiului de treizeci de ani a deplasat ofensiva catolică spre Europa centrală, zădărnîcînd intenția fondatorilor ordinului, „Militia christiana” a avut totuși un amestec în evenimentele din 1620 din țările române.

Numai mazilirea lui Gavril Movilă în mai 1620 a împiedicat Țara Românească de a intra în războiul antiotoman ²⁸⁶. La Iași a izbucnit în august o răscoală împotriva turcilor, înăbușită chiar în luna următoare, după înfringerea suferită de oastea polonă la Țuțora. Încercarea de eliberare a Moldovei cu sprijinul Poloniei fusese pregătită de interesul paralel arătat luptei antiotomane de Imperiul habsburgic și de Veneția, deși aceste state rămîneau ostile pe planul politicii continentale. Papa Paul al V-lea a refuzat să contribuie la acțiunea forțelor catolice în Moldova ²⁸⁷. Nu mai e vorba de o mare emoție care să agite întreaga

²⁸² Despre culegera de steme alcătuită pentru Althan, vezi Aleksander Matkovski, *Grbovite na Makedonije*, Skoplje, 1970. M.S. Giuseppi, *Calendar of the Manuscripts of the Most Hon. the Marquis of Salisbury*, XVIII, Londra, 1940, p. 277–278, a editat o scrisoare a lui Robert Cecil către ambasadorul la Poartă, Henry Lello, dovedind că Grațiani era în serviciul lui Ștefan Bogdan.

²⁸³ Vezi *Genealogia diversarum principum familiarum mundi incipiendo ab Adamo ... in lucem edita per Io. Andrea Angelum Flavium Comnenum*, Veneția, 1621. Cf. J. Buchon, *op. cit.*, I, p. 299, și N. Iorga, *Studii și documente*, XX, p. 43–44.

²⁸⁴ Biblioteca Bodleiană, ms. Smith 36, f. 15.

²⁸⁵ Th. Holban, *art. cit.*, p. 106 („contro la intentione del pontefice”). Paolo Sarpi observase că Habsburgii au nevoie de un război cu turcii pentru a-și întări poziția amenințată de principii protestanți în interiorul Imperiului (Fra Paolo Sarpi, *Lettere ai protestanti*, ed. M.D. Busnelli, Bari, 1931, I, p. 264 și II, p. 198).

²⁸⁶ Corespondența lui Gavril Movilă cu Gaspar Grațiani a fost publicată de P.P. Panaitescu în Revista istorică română, II, 2, 1932, p. 385–386, și de Th. Holban în Cercetări istorice, VIII–IX, 2, 1933, p. 70–72. Vezi și Andrei Pippidi, *Cronica armenilor din Camenița — noi spicuri privilegiate la istoria românilor*, Studii, 26, 1973, p. 148.

²⁸⁷ Hurmuzaki, VIII, p. 389. Ecoul acestor evenimente a pătruns pînă în Orientul Mijlociu, șahul Abbas fiind la curent cu ele; cf. Andrei Pippidi, *Moldova și Persia într-un document italian din 1621*, *ibid.*, 24, 1971, p. 1123–1125.

societate românească, să se propage în mulțimi, ca în epoca lui Mihai Viteazul. O scurtă revoltă a orașenilor din capitală, căreia îi cad victimă negustorii turci și armeni, garda unui trimis al Porții care aducea firmamentul de mazilire pentru Gaspar Grațiani și, probabil, câțiva boieri dușmăniți de domn : în linii mari, scenariul din 1574 și 1594 care se va mai repeta în 1659. O luptă inegală, din care, cu tot ajutorul polonilor, trupele lui Grațiani, compuse în parte din mercenari și puse sub comanda unor italieni (G.B.Montalbani, Bernardo Borisi, Annibale Amati) sau ragu-zani (Marino Resti), nu puteau ieși învingătoare.

Conflictul este provocat numai de intrarea armatei polone pe teritoriul țării și de personalitatea domnului, croatul Grațiani, fost multă vreme agentul dublu al Porții și al Habsburgilor, care crezuse venit momentul să deschidă noii cruciade calea peste Dunăre. Unul din tovarășii săi de luptă, care i-a scris mai târziu biografia, afirmă fără dovezi că domnul ar fi conceput chiar o unire personală (dar numai pe timpul vieții sale, cum era firesc din partea unui străin), a celor trei principate. Marea idee se impunea iarăși, chiar cuiva dinafara mediului românesc²⁸⁸. De fapt, atacul contra turcilor fusese plănuțit chiar la Constantinopol, în colaborare cu Grațiani, de grupul familiilor Bruti, Borisi și Tarsia, care ocupau ereditar funcția de dragomani ai legației venețiene, și a fost preîntâmpinată de agresivitatea factorilor politici otomani, căutând, la rîndul lor, pretextul unei intervenții (indirecte) în desfășurarea războiului început în 1618.

Iată însă că, și de astă dată, Veneția, pregetînd în ultima clipă, a izbutit să îndepărteze pericolul unor operații militare în Marea Mediterană. Aliatul Republicii, Radu Mihnea, a cărui numire în locul lui Gavril Movilă desprinsese Țara Românească din alianța antiotomană, a evitat și el să se angajeze în luptă. Aceeași prudență, însoțită de rapoorturi tainice cu Veneția și papalitatea, a caracterizat politica lui Alexandru Coconul, Moise Movilă și Leon Tomșa.

În scrisorile schimbate, între 1626 și 1632, de cel dintîi cu contele de Césy, ambasadorul Franței la Poartă, se întrevede importanța protecției pe care acesta o acorda domnilor români²⁸⁹. În 1629, ambasadorul avansa fonduri pentru numirea ca domn al Țării Românești a lui Leon Tomșa și îi cerea patronului său de la Roma, cardinalul Ingoli, să-l despăgubească²⁹⁰. Domnul, a cărui mamă purtase poeticul nume de Ginevra, fiind căsătorit el însuși cu Victoria, amîndouă italience din Pera, se grăbea să comunice bailului venețian că-l va găsi pururea „servitor della Serenissima Repubblica”²⁹¹. Poate că și pictorul Benedetto, un „tinăr Apelle” care a lucrat la curtea din București în 1632, era tot venețian²⁹². Cît despre Moise Movilă, el își declara „zelul față de cre-

²⁸⁸ Hurmuzaki, Supl. II la vol. III, p. 64 : suzeranitatea polonă ar fi garantat existența statului creat prin detronarea lui Bethlen și Radu Mihnea.

²⁸⁹ N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 64—65. Cf. idem, *O scrisoare a lui Alexandru-Vodă Coconul către ambasadorul francez Césy*, Revista istorică, VII, 1921, p. 215—217, reeditată de Al. Ciorănescu, *ibid.*, XXI, 1935, p. 109.

²⁹⁰ N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 67—69.

²⁹¹ Vezi L. Ovary, *op. cit.*, p. 784 (scrisoarea lui Sebastiano Venier, 8 decembrie 1629) și Hurmuzaki, VIII, p. 417 (răspunsul la cea de mai sus). Despre genealogia familiei Tomșa, vezi contribuția lui Șt. S. Gorovei, în Revista arhivelor, XLVIII, vol. XXXIII, 1971, p. 377—390 : „Axanina” ar putea fi *Asanina*, deci din familia Asanis, de origine bizantină.

²⁹² N. Iorga, *Un peintre italien en Valachie*, p. 72—175. Scrisoarea, din 12 martie 1632, conține și o interesantă mărturie a lui Leon despre „le grandi travaglie e giornalmente tribulationi di questo nostro miserabile paese”.

dința catolică” într-o împrejurare în care Césy i-ar fi putut fi de folos ²⁹³. Aceasta, în aprilie 1631. În august au fost trimiși în Polonia solii moldoveni Condrea vel-vameș și Toderașco Ianovici trei-logofăt, pe cînd în iulie marea adunare din Țara Românească, pe care Leon era silit să o prezideze, luînd cunoscutele măsuri antigrecești, fusese, de asemenea, un act îndreptat împotriva politicii lui Chiril Lukaris. Ca represalii, patriarhul a aruncat anatema asupra ultimului domn român din neamul Movileștilor.

În loc ca acest conflict să sfărîme legăturile seculare dintre patriarhia ecumenică și domnii români, decăzuți, s-ar fi zis, definitiv din situația lor „imperială” pînă la rangul de auxiliari ai diplomației occidentale în Imperiul otoman, ele se reiau și mai strînse decît odinioară, în vremea lui Vasile Lupu, unul dintre adversarii lui Chiril.

Politica sud-est europeană a lui Vasile Lupu și Matei Basarab

Născut în satul Arnaut-Köy, de lângă Razgrad, în Bulgaria, dar din părinți epiroți, Lupu Coci, care, de la suirea pe tronul Moldovei în 1634, și-a luat numele împăraților macedoneni, Vasile, este un reprezentant tipic al noii boierimi de origine balcanică ²⁹⁴. În același timp, datorită lungii logodne a fiicei sale Ruxandra cu Ambrogio Grillo, fiul primului dragoman al bailului venețian la Constantinopol, a avut, între 1641 și 1649 (cînd Antonio Grillo este executat de turci) legături cu acea dinastie de interpreți care, după cum am mai spus-o, înclina adeseori balanța politicii otomane ²⁹⁵. La palatul din Iași, iezuitul Paul Beke a văzut „turci, tătari, poloni, unguri, italieni, pe lângă moldoveni, greci, armeni, ruși și bulgari” ²⁹⁶. Nu e spectacolul curții unei monarhii ecumenice? Amintindu-și de locurile sale de baștină, domnul Moldovei încuraja tiparul bulgăresc și recunoștința acelor creștini supuși Porții se exprimă prin pomenirea numelui său după cel al sultanului, într-o carte din 1641 („Lupul cel pașnic din țara Bogdan, poreclit Vasile voievod”) ²⁹⁷. Ocrotirea lui se întinde mai departe și se manifestă prin danii mai bogate în mai multe direcții: Bizanțul revenit la tradiția dogma-

²⁹³ Idem, *Acte și fragmente*, I, p. 70–71. În aceste condiții, Petru Movilă, combătînd influențele catolice și protestante asupra ortodoxiei, a găsit necesar să-și prevină fratele contra „amăgirilor Satanei”. Vezi G. Mihăilă, *Două scrieri literare ale lui Petru Movilă adresate compatrioților săi*, în *op. cit.*, p. 195–196. În aceeași vreme, ortodocșii din Polonia izbuteau să obțină recunoașterea statutului legal al confesiunii lor, cu drepturi egale cu ale bisericii unite. Ales mitropolit al Kievului, Petru Movilă a fost hirotonisit la Succava de Varlaam, în aprilie 1633, chiar în momentul cînd devenea domn al Moldovei ruda sa, Miron Barnovschi. Vezi Ambroise Jobert, *De Luther à Mohila. La Pologne dans la crise de la chrétienté, 1517–1648*, Paris, 1974, p. 356–357.

²⁹⁴ F. Babinger, *Originea și sfinșitul lui Vasile Lupu*, AAR, m.s.i., s. III, t. XVIII, 1936, p. 63–73; idem, *Originea lui Vasile Lupu*, *ibid.*, t. XIX, 1937, p. 137–146; V. Zaborovschi, *Vasile Lupu ca dregător înainte de domnie*, *Revista istorică română*, XV, 1945, II, p. 157–170.

²⁹⁵ Hurmuzaki, VI, 2, p. 515–516; VIII, p. 502, 503, 514; XIV, p. 174–175; *Călători străini*, V, p. 280, 305, 492, n. 69.

²⁹⁶ *Ibid.*, p. 280. Fastul acestei curți apare și din notele de istorie a costumului schițate de N. Iorga, *Moda bizantină din vremea lui Matei Basarab și Vasile Lupu*, *Lamura*, 2, 1921, p. 808–810.

²⁹⁷ S. Salaville, *Le premier livre néo-bulgare: l'Abagar de l'évêque Stanislavof (1641)*, *Echos d'Orient*, 15, 1912, p. 442–448. Cf. N. Iorga, în *Revista istorică*, XIX, 1933, p. 96. Despre o danie a sa în Bulgaria, v. idem, *Două inscripții din Varna*, *ibid.*, VII, 1921 (fotografia inscripțiilor e publicată în *Anuarul Institutului de istorie* — Iași, XVIII, 1981, p. 689).

tică, după sîngeroasa vrajbă dintre Lukaris și Kontaris (Chiril al II-lea), Athosul și patriarhiile orientale și comunitățile ortodoxe din Veneția și Lwow.

Primul aspect a fost pe deplin lămurit de vreme îndelungată²⁹⁸. În decembrie 1640, domnul adresa „arhierilor, clericilor și arhonților”, care formau un fel de colegiu de conducere al Mării Biserici, mustrări severe pentru reaua lor administrație și își asuma, alături—și nu mai prejos—de noul patriarh Partenie I, greaua sarcină a îndreptării („βουλευθῶ ἐγὼ μὲ τὸν παναγιώτατον εἰς τὴν διόρθωσιν τῆς ἐκκλησίας”)²⁹⁹.

În realitate, timp de patru ani, pînă la destituirea lui Partenie, datorată aceluiași Vasile care ar fi vrut, de fapt, ca patriarh pe mitropolitul său, moldoveanul Varlaam, autoritatea supremului ierarh al bisericii ortodoxe va fi neconținut îngrădită de comisia de control pe care fusese nevoit s-o admită³⁰⁰. În această vreme, în septembrie 1642, avu loc la Iași „sinodul” la care teologii greci și ruși din cei mai de seamă erau chemați să delibereze asupra punctelor de dogmă fixate de Petru Movilă în *Mărturisirea* sa. Alegerea capitalei lui Vasile Lupu pentru această întrunire solemnă menită să realizeze unitatea doctrinară a lumii ortodoxe este cît se poate de grăitoare atît pentru locul deținut de români în mijlocul creștinătății răsăritene—spațiul cultural a cărui omogenitate era grav amenințată—, cît și pentru prestigiul personal al domnului Moldovei³⁰¹. Acțiunea acestuia de protector al patriarhiei ecumenice, integrată într-un context politic general binecunoscut, a continuat și în anii următori, deși vremelnic frîntă de una sau alta din dese schimbări de patriarhi. Depunerea lui Partenie al II-lea în noiembrie 1646 a fost impusă de altfel tot de Vasile și numai cu consimțămîntul său s-a produs după cîtva timp alegerea lui Ioanichie de Héracléea³⁰². Înlăturarea celui din urmă prin intrigile rivalului său întors din exil va fi ispășită de acesta cu moartea : Partenie e ucis la 26 mai 1651³⁰³. Pînă în ultimile zile ale domniei sale, principele moldovean, grație și influenței lui la Poartă, a rămas un factor decisiv în organi-

²⁹⁸ N. Iorga, *Vasile Lupu ca următor al împăraților de răsărit în tutelarea patriarhiei de Constantinople și a bisericii ortodoxe*, AAR, m.s.i., s. III, t. XXXVI, 1913, p. 207—236.

²⁹⁹ În Balcania, VIII, p. 69, nr. 1, Fr. Pall a datat însă documentul din 1646. Vezi drastica scrisoare din Hurmuzaki, XIV, p. 134—138, și răspunsul din mai 1641, *ibid.*, p. 138—146. Urmează un schimb de mesaje în august-septembrie, prin care Vasile relua bunele relații, *ibid.*, p. 141—158. Vezi apoi gramata patriarhală a lui Partenie I din 1642 pentru ridicarea la rangul de stavropighie a ctitoriei domnului din localitatea sa natală, *ibid.*, p. 728—730, și N. Iorga, *Studii și documente*. XI, p. 113 și urm.

³⁰⁰ D. Russo, *op. cit.*, I, p. 229—236. Despre depunerea lui Partenie I în 1644, v. Hurmuzaki, IV, p. 531—534.

³⁰¹ Vezi Al. Elian, *Contribuția grecească la „Mărturisirea ortodoxă”*, Balcania, V, 1 (1942), p. 107—158. Trei ani mai tîrziu, în 1645, se reuneau la Iași episcopii Moldovei și ai Țării Românești.

³⁰² Bibliothèque Nationale (Paris), ms. Dupuy 18, f. 174—175, scrisoarea lui I. Boulliau din Pera, 15 februarie 1647 : „Je ne sçay aucunes nouvelles outre celle de l'élection du Patriarche nommé Johannicius qui estoit métropolitte d'Héraclée. Le Patriarchat a vaqué fort longtemps et le Patriarche d'Alexandrie l'a refusé *territus vestique priorum* : celluy cy s'est enfin résolu de l'accepter. Parthénus, son prédécesseur, qui a esté déposé par le crédit du prince de Moldavie et par ses deniers, avoit esté relegué en Cypre et depuis il s'est sauvé et est retourné icy où il est, dit-on, caché attendant la mort du Prince de Moldavie qui est déjà vieil, il espère rentrer après sa mort”.

³⁰³ P. Bruno, *Ambassadeurs de France et capucins français à Constantinople au XVIIe siècle, d'après le journal du P. Thomas de Paris*, Études franciscaines, XXIX, 1913, p. 257—258.

zarea ecleziastică a lumii postbizantine ³⁰⁴. Atanasie al III-lea, Paisie și mai vechiul Ioanichie sînt creaturile lui.

Aceleiași supravegheri îi este supusă și patriarhia Alexandriei, în al cărei lung proces cu călugării de la Muntele Sinai Vasile a intervenit de cîteva ori cu toată autoritatea ³⁰⁵. Un patriarh de Ierusalim, Paisie, fost egumen al mănăstirii Galata, a fost sfințit solemn la Iași, în marea ctitorie domnească Trei Ierarhi (23 martie 1645) ³⁰⁶. „Fala romeilor” i se spune lui Vasile Lupu de către copistul fastuosului evangheliar dăruit de el patriarhiei Ierusalimului chiar la începutul domniei sale. Mai tîrziu, și Dositei Notaras va recunoaște că „de la căderea Constantinopolului, nici un împărat sau principe n-a făcut atîta bine ca dinsul scaunului ierusalimitean”. După același autor, bine informat, aducerea cu mare pompă a moaștelor sfintei Paraschiva la Iași a fost posibilă tocmai fiindcă patriarhul ecumenic Partenie al II-lea îi datora mulți bani domnului Moldovei.

Dintre daniile acestuia către Athos, cea mai de scamă a fost, bineînțeles, închinarea ctitoriei sale, Trei Ierarhi. De altele au beneficiat Vato-pedi și Zografu. Opt mănăstiri de la Meteore îi adresează lui Vasile rugămintea de a le da ajutor și lor, după cum a făcut-o pentru Ierusalim și Sf. Munte ³⁰⁷.

În sfîrșit, într-o epocă în care, după cum știm și prin mărturia călătorului francez Boulliau, relațiile patriarhiei ecumenice cu Veneția erau mai strînse ca oricînd, Vasile Lupu își înscrie numele printre sprijinatorii bisericii San Giorgio dei Greci, centrul unei comunități ortodoxe numeroase și active căreia unii din predecesorii săi îi făcuseră daruri, sau cu care avuseseră doar relații de afaceri ³⁰⁸.

Correspondența lui Vasile Lupu cu frăția ortodoxă din Lwow, prilejuită de cererea domnului Moldovei de a i se trimite litere de tipar grecești, este unul din documentele cele mai semnificative cu privire la prestigiul și autoritatea pe care știuse să le cîștige peste hotare ocrotitorul credinței răsăritene. De aici se vede că, ori de cîte ori un domn român ajungea la această situație, comparația cu modelul bizantin se impunea. Așa încît, pentru măgulitorii săi, Vasile este un nou Justinian, ctitor și dătător de pravili. Biserica celor Trei Ierarhi și celelalte fundații, de la Constantinopol pînă în Palestina, nu

³⁰⁴ Studiul citat al lui N. Iorga, ale cărui concluzii sînt reluate de autor în *Byzance après Byzance*, p. 167—183, și în *Istoria românilor*, VI, p. 108—116, 144—147. Vezi Fr. Pall, *Les relations de Basile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulièrement avec le Patriarcat de Constantinople, envisagées surtout d'après les lettres de Ligaridis*, Balcania, VIII, 1945, p. 66—140. Și alegerea ca patriarh a lui Atanasie Patellaros în iulie 1652 a fost determinată de banii lui Vasile Lupu (G. Hofmann, *Griechische Patriarchen*, *Orientalia christiana*, XIX, 2, 190, p. 278).

³⁰⁵ N. Iorga, *Domnii români Vasile Lupu, Șerban și Constantin Brîncoveanu în legătură cu patriarhia Alexandriei*, AAR, m.s.i., s. III, t. XIII, 1932.

³⁰⁶ Idem, *Istoria bisericii românești*, I, p. 315—316. Paisie va găsi mai tîrziu alt adăpost românesc la Căldărușani (Hurmuzaki, XIV, 1, p. 194—195). Încă din 1636, Vasile Lupu dăruise un prețios manuscris patriarhiei (N. Iorga, *Ceva din legăturile domniilor românești cu Ierusalimul*, AAR, vol. cit., p. 111).

³⁰⁷ M. Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, p. 26, 83; T. Bodogae, *Ajutoarele românești*, p. 83—85, 121, 220. Vezi și Dositei, *Ἱστορία περί τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων II*, p. 1174—1175.

³⁰⁸ Bibliothèque Nationale (Paris), ms. Dupuy 18, despre grecii de la Constantinopol: „Ils ne se servent plus à présent que des livres imprimés à Venise dans leur église”. Despre o icoană dăruită în 1605 de Nicolae Pătrașcu bisericii ortodoxe grecești din Veneția, vezi articolul Caterinei Kyriakou, în *Ἱστορία*, 18, 1981, p. 299—306. Pentru Vasile Lupu și Matei Basarab, nota noastră în RESEE, XVIII, 1980, p. 138—141.

sînt mai prejos de Sfînta Sofia. Codul, a cărui redactare deci se încheiase în 1646, este *Cartea rumânească de învățătură*, al cărui text va fi tipărit în 1642. Se adaugă chiar că aceste titluri de glorie sînt cunoscute „în întreaga Europă”³⁰⁹.

Această situație nu era totuși nouă: la un nivel incontestabil superior din punctul de vedere al mijloacelor, Vasile Lupu relua vechea politică a domnilor din veacul al XVI-lea. „Omul nou” de origine obscură nu îndrăznea numai să-și asume în titulatura sa din 1639 suveranitatea ambelor țări, ci se vedea chiar proclamat de beneficiarii dărnicii sale *ὡς τόπον καὶ τύπον ἐπέχων τῶν ὀρθοδοξοτάτων καὶ ἀγιῶν βασιλέων*, deci *locuitor și asemănător împăraților bizantini*³¹⁰. Față de „absolutismul” înaintașilor săi, nici o deosebire. Ca și la aceia, conștiința răspunderilor era la baza unei ambiții care a fost exagerată de istorici, după ce îi jignise atît de mult pe contemporani. În realitate, ce vedem? Domnul Moldovei manevrează cu abilitate pentru a-și păstra favoarea Porții, nu se lasă antrenat, dincolo de declarații formale, în marile proiecte ale nobilimii polone dintre fruntașii căreia își alesese totuși un ginere, iar în relațiile cu Rusia, perindarea agenților greci între Constantinopol, Iași și Moscova nu are alt motiv decît schimbul de informații secrete. „Despre tot ce se va întîmpla în aceste țări sau în împărăția turcească, sau în țara Crimeii sau în țara Poloniei sau în altă țară, dacă măcar o frunză se va clinti în pădure, vom face cunoscut despre toate adevărat mărteii voastre împărății” — asigură Vasile Lupu pe țar la 22 noiembrie 1642. În același timp, răspunsurile țarului erau expediate prin ștafetă marelui vizir³¹¹. O politică externă în partidă dublă se expune desigur interpretărilor celor mai răuvoitoare: în 1645, domnul Moldovei a fost denunțat turcilor că și-a cîștigat complicitatea patriarhului ecumenic care îl va încorona cu mitra sa (!) cînd, profitînd de conflictul veneto-otoman din Mediterana, oastea lui va trece Dunărea ca să elibereze pe creștinii din imperiu³¹². Era numai o calomnie. Stat solid constituit, Moldova trăia tocmai o perioadă de o stabilitate excepțională. Fapt *nemaiîntîlnit de un secol* — ceea ce pare de necrezut, deși se constată din orice cronologie —, Vasile Lupu domnise pînă atunci unsprezece ani încheiați. Nici repetatele insuccese în lupta cu Țara Românească învecinată nu-i știrbiseră autoritatea. A presupune că el ar fi schimbat acest sigur prezent cu un viitor primejdios este o speculație fără alte argumente decît rare mărturii, credule sau interesate.

Așadar, formula prin care N. Iorga, încununînd măiastra arhitectură a unui volum despre epoca „monarhilor” Matei Basarab și Vasile Lupu, opune scopurile unuia și ale celuilalt — „la cel dintîi cruciata, la celălalt Bizanțul”³¹³ — poate fi considerată exactă, cu rezerva că ceea ce urmărea domnul Moldovei nu era un ideal anacronic de refacere a statului bizantin, ci transferul „imperului”, ca mănunchi de tradiții politice și culturale, pe pămînt românesc, pe baza unor tendințe pe care

³⁰⁹ *Mélanges de l'École roumaine en France*, 1926, 1, p. 85–86.

³¹⁰ N. Iorga, *Byzance après Byzance*, p. 177. Se cunosc și epitetele de care Vasile s-a învrednicit din partea fostului patriarh Atanasie Patellaros: „sprijin unic, unică glorie și bucurie a neamului grecesc lipsit de împărat” (Hurmuzaki, XIII, p. 24, 446), însă ele nu dovedesc decît că autorul versurilor encomiastice își merita pînă.

³¹¹ *Историческое сказаніе*, II, p. 83; Hurmuzaki, vol. cit., p. 515–518.

³¹² *Ibid.*, p. 535. Cf. Hurmuzaki, XIV, 1, p. 180–181. Vezi N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 199; idem, *Istoria românilor*, VI, p. 138–142.

³¹³ *Ibid.*, p. 76.

le-am mai semnalat la locul potrivit. Bizantinismul este în atmosferă, în ambianța curții lui Vasile Lupu, într-un interes fără precedent pentru cultura greacă intrată în competiție cu cea slavonă și pentru antichitatea elenică chiar ³¹⁴.

În schimb în Țara Românească, reacția antigrecească se extinde, căpătînd și un aspect antibizantin. Îndărătul opoziției ireconciliabile dintre Vasile Lupu și Matei Basarab, pentru care istoriografia a căutat prea multă vreme explicații „psihologice”, se profilează conflictul dintre două concepții de guvernare, fiecare reprezentînd un pericol pentru cealaltă. În fața absolutismului vecinului său, Matei, care, spre deosebire de acela, dobîndise tronul cu sprijinul boierimii „de țară” — pămînteană și rurală —, nu putea să adopte decît sistemul aristocratic. Ceva ce contează mai presus de orice în conducerea statului este „il baronaggio”, cu termenul folosit de un observator străin pentru clasa feudală din Țara Românească ³¹⁵. Revenirea pe toate planurile la tradiția secolului precedent, manifestată și prin proclamarea filiației „băsărăbești” a domnului, are pe de-o parte un sens conservator, firesc la orice aristocrație, pe de alta vădește tocmai interesul de a ascunde o profundă mutație: instaurarea unui regim nobiliar mult mai accentuat decît în trecut. Referirea frecventă la strămoși, la „răposaii domni”, este o tactică necesară pentru a da politicii voievodului o bază ideologică ³¹⁶.

În politica sa externă, Matei Basarab preia alte elemente decît Vasile Lupu din doctrina bizantină: lupta împotriva „necredincioșilor” turci, programul de eliberare a Peninsulei Balcanice. Lungile pregătiri în vederea unui război antiotoman nu înseamnă mobilizarea întregului popor pentru marele efort militar ce ar fi readus independența, căci masele populare suferă în aceeași vreme o exploatare intensificată din partea boierimii. Este o realitate dovedită de nenumărate documente ³¹⁷. La ea făcea aluzie însuși Vasile Lupu, vorbind de „regimul tiranic” din Țara Românească ³¹⁸.

Totuși, generația lui Mihai Viteazul nu voia să moară înainte de a da o ultimă luptă pentru eliberarea țării la care, ca și la sfîrșitul secolului trecut, vecinii sud-dunăreni și-ar fi adus contribuția lor. Ofertele solilor lui Matei Basarab n-au fost primite în 1636 de împăratul Ferdinand al II-lea, reținut de conflictul cu protestanții ³¹⁹. După ce a trecut și amenin-

³¹⁴ Nici unul din argumentele Mariei Marinescu-Himu, *În jurul celei dintii traduceri românești a lui Herodot*, Studii clasice, VI, 1964, p. 409—322, pentru a coborî pînă în secolul al XVIII-lea data unui text pe care N. Iorga, editorul său, l-a atribuit epocii lui Vasile Lupu, nu rezistă criticii. Vezi și Doru Mihăescu, *Une version roumaine d'Hérodote au XVIIe siècle*, RESEE, XVI, 1978, p. 529—551, 745—770.

³¹⁵ Hurmuzaki, IV, 2, p. 520.

³¹⁶ Vezi formularea pisanilor de la Cîmpulung (N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 126) și pomenirea înaintașilor la domnie pe o cruce de piatră din Ialomița, inedită (informație de la colegul N. Conovici, cercetător la Institutul de arheologie, București).

³¹⁷ Cele mai elocvente sînt citate de N. Stoiceseu, *Răscoala seimenilor*, p. 35—53.

³¹⁸ E. Hurmuzaki, *Fragments zur Geschichte der Rumänen*, III, p. 112—115, document interpretat de P.P. Panaitescu, în *Istoria României*, III, p. 167, ca o referire la opoziția unei părți din boierime. În realitate, unanimitatea boierimii în solidaritatea cu Matei Basarab e remarcabilă și se explică prin măsurile luate de domn împotriva țărănimii. Cf. *Călători străini*, V, p. 612: „Țara Românească este mai fericită decît Moldova, unde domnul poate impune țara după bunul său plac” (1657).

³¹⁹ Hurmuzaki, VI, 1, p. 623.

țarea de mazilire din decembrie 1637³²⁰, domnul Țării Românești s-a adresat Venetiei în preajma izbucnirii războiului pentru Creta³²¹. Către aceeași dată, el îl întreba pe misionarul minorit Angelo Petricca di Sonnino : „cum este cu putință ca principii creștini să n-aibă nici o milă de atîția creștini care stau sub tirania turcilor și să nu se gîndească să răzbune toate jignirile pe care acești turci le aduc lui Hristos ?”³²². Fiind cunoscute dispozițiile favorabile ale lui Matei față de proiectul noii cruciade, numele lui a fost folosit de Petru Parčević, cleric catolic ale cărui inițiative au un caracter extrem de aventuros, pentru a plăsmui legenda apelului bulgaro-român la regele Poloniei în vederea unei acțiuni comune antiotomane în 1647. Istoricii dintre cei mai de seamă au acordat prea multă crezare relațiilor lui Parčević despre intenția populației bulgare din regiunea Kiprovac de a-l alege pe Matei Basarab „prencipe del Oriente”, în cazul că ar fi dat ajutor răscoalei lor³²³. Ar fi zadarnic să i se caute acestui titlu, ca și celui de „generalissimo di tutto l’Oriente”, pe care domnul l-ar fi obținut de la Wladyslaw al IV-lea, o interpretare ca îndemn la o restaurație bizantină. Aceste informații sînt de judecat cu prudență, dat fiind contextul lor — o încilcitate țesătură de invenții destinate să acopere rivalități mărunte dintre Parčević și alți pretendenți la cîrmuirea comunităților catolice din țările române și Bulgaria³²⁴. Tot atît de fictivă pare a fi și a doua misiune a lui Parčević în Polonia și la Viena în 1650. Din punctul nostru de vedere mai interesant decît amănuntele acumulării de falsuri succesive ar fi răspunsul la întrebarea : ce teme puteau găsi asemenea fantezii în împrejurările istorice reale ?

În primul rînd este de netăgăduit faptul că regele Poloniei, creatorul unui nou ordin cavaleresc care actualiza mai vechea idee a unei „militia christiana”, întreprinsese pregătirea unei expediții antiotomane care a fost împiedicată de opoziția violentă a dietelor din 1646 și 1647. Pe de altă parte, solidaritatea cu popoarele slave din sud-est înspira reluarea activității tipografice în Țara Românească, marea majoritate a tipări-turilor fiind în slavonește, deci accesibile și vecinilor sud-dunăreni³²⁵.

Această preocupare apare chiar în prefața *Psaltirei* din 1637, închinată de Meletie Macedoneanul, egumenul probabil grec al Govorei, popoarelor „glăsuitoare în slăvitul dialect slovenesc : bulgarilor, sîrbilor, ungro-vlahilor, moldovlahilor, iproci”³²⁶. Acelorași cititori, „tuturor creștinilor pravoslavnici”, li se adresa și Udrîște Năsturel în 1643 în precuvîntarea

³²⁰ La izvoarele cunoscute adăugăm aici scrisoarea ambasadorului francez la Poartă. contele de Césy, către mareșalul d’Estrées, ambasador la Roma, la Bibliothèque Nationale, ms. fr. 4070, f. 317 v. ; „Méhémet Bacha, naguières grand vizir, qui s’estoit avancé vers la Valachie avec plusieurs desseins, a rassuré le Prince Mathéo qui avait pris l’essort et l’a fait revenir dans sa principauté” (12 decembrie 1637).

³²¹ Hurmuzaki, VI, 2, p. 499—502, 520. În 1639, el cerea ajutor de la dieta Transilvaniei (N. Iorga, *Recherches dans les archives royales de La Haye*. „Bulletin de la section historique de l’Académie Roumaine”, XX, 1936, p. 6).

³²² *Călători străini*, V, p. 59. Cf. *ibid.*, p. 55—56, biografia acestui agent al propagandei catolice în Orient. Vezi și N. Iorga, *Les Roumains et l’idée de la croisade au commencement du XVIIe siècle*, RHSEE, XVI, 1939, p. 114.

³²³ I. Dujčev, *Petar Parčevici și încercările de eliberare ale popoarelor balcanice de sub stăpînirea turcească*, în *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII—XIX)*, I, București, 1971, p. 151—166.

³²⁴ Maria Holban, *Autour de Parčevich*, RESEE, VII, 1969, p. 613—646 și *Călători străini*, V, p. 346—357, 365—369.

³²⁵ Vezi și V. Cîndea, *L’humanisme d’Udrîște Năsturel et l’agonie des lettres slavonnes en Valachie*, RESEE, VI, 1968, p. 239—274.

³²⁶ I. Blanu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 104—107.

Antologhionului. Dovezile s-ar putea încă înmulți prin numărul tipăriturilor de la Cîmpulung și Tîrgoviște ajunse la Belgrad, la Sarajevo sau în diferite mănăstiri sirbești ³²⁷. În toată această vreme, nici o carte slavonă nu se tipărește în Moldova, ceea ce indică limpede o altă orientare a activității culturale, corespunzînd altei politici.

Ctitor la Vidin, unde a fost construită de meșterii lui biserica Sf. Paraschiva, pe cînd moaștele martirei erau aduse la Iași ³²⁸, Matei Basarab acorda ajutoare mănăstirilor Mileșevo (1633), Studenica (1644), Papratje (1644) și Trebinje (1646) ³²⁹. Un mitropolit de Trebinje, Arsenie, a trecut prin Țara Românească în 1654 ³³⁰. Înscrierea domnului în pomelnicul de la Sopočani se explică prin recunoștința călugărilor față de binefăcătorul lor ³³¹. Daniile lui Vasile Lupu din aceiași ani 1642 — 1650, către mănăstirile Kruședol, Mileșevo și Lepavina, nu pornesc numai din spiritul de concurență care i-a făcut pe cei doi voievozi să rivalizeze și în înzestrarea lăcașurilor sfinte, ci face parte dintr-un program mai ambițios, depășind cu mult hotarele Peninsulei Balcanice ³³².

La mănăstirea Hilandar, pentru ai cărei călugări se va tipări la Tîrgoviște în 1649 *Triodul-Penticostar*, Matei trimite în 1643 o icoană ³³³. Acest dar al „credinciosului și iubitorului de Hristos, marele și preastrălucitul cneaz și domn a toată țara Ungrovlahiei”, are un interes deosebit din cauza inscripției în care inițiativa actului cultural, la care sînt asociați Matei Basarab și doamna Elina, Udriște Năsturel și alți doi boieri, este revendicată de Longhin Korenić Branković, fostul mitropolit al Inăului adăpostit în apropiere de București, la Comana, după ce nu fusese autorizat să păstorească pe vlahii din Croația ³³⁴. Unul din nepoții lui Longhin, Sava, avea să fie, în 1656, întărit ca episcop al românilor din Transilvania de mitropolitul muntean Ștefan.

Sensul acestor raporturi cu ortodocșii din sudul Dunării, ca și concepția lui Matei Basarab cu privire la hotarele „naturale” ale autorității sale domnești, ar rămîne neclare dacă n-am aminti aici titlul de „voievod al țărilor dacice”, acordat domnului Țării Românești de prefațatorul *Antologhionului* din 1643, Udriște Năsturel ³³⁵. A decide asupra adevăratei sale semnificații ar cere alt spațiu și alte informații. Așteptînd să o facem cu un prilej viitor, ne vom mărgini a spune că titlul a trecut în limbajul erudi-

³²⁷ Em. Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și iugoslavi*, Cercetări literare, III, 1939, p. 170.

³²⁸ Despre această ctitorie și încă două altele (Sf. Pantelimon din Vidin și Sf. Apostoli din Sviștov), v. o comunicare a lui V. Drăguț la sesiunea Monumentelor istorice din ianuarie 1976.

³²⁹ Em. Turdeanu, *art. cit.*, p. 173, 175.

³³⁰ St. Dimitrijevic, *Odnosa i pečkih patrijarha s Rusijom u XVII veki*, Glas, LVIII, 1900, p. 236. Urmașul său, Vasile, cere ajutor papii Clement al X-lea contra turcilor (A. Theiner, *Monuments historiques*, p. 69—70).

³³¹ Em. Turdeanu, *art. cit.*, p. 173.

³³² *Ibid.*, p. 175—176.

³³³ Publicată de episcopul Dimitrie, *Skripčeniija ikona Ungrovlaškoga kneza Iovana Mateja Basarabe*, „Spomenik”, XXXIII, 30, 1898, p. 1—3 și semnalată, după Ljubomir Stojanović, de N. Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, ed. 1928, p. 31. Vezi Silviu Dragomir, *Cîteva date despre familia mitropolitului Sava Brancovici*, Revista teologică, II, 9—10, 1908, și Em. Turdeanu, *Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sfîntul Pavel de la Muntele Athos*, Cercetări literare, IV, 1940, p. 90—93.

³³⁴ *Monumenta Ucrainae*, II, p. 158—159: scrisoarea episcopului bosniac Ivan Tomko Mrnavić (Zagreb, 15 ianuarie 1633) către Fr. Ingoli. Cf. *ibid.*, p. 159—161, papa este informat că în dioceza Croației există „sopra quaranta millia anime schismatiche di nazione serviana chiamati communemente Valacchi”.

³³⁵ I. Bianu, N. Hodoș, *op. cit.*, I, p. 133.

tului cumnat al lui Matei Basarab probabil din corespondența lui Ștefan cel Mare cu arhiepiscopul Ohridei care, indiferent de caracterul ei, autentic sau nu, îi era desigur cunoscută lui Udriște Năsturel³³⁶. Într-un moment politic prielnic reorganizării rezistenței antiotomane a popoarelor ortodoxe, umanismul în haină slavonă afirma semnificativ unitatea poporului român și străvechea sa origine³³⁷. Cît despre termenii folosiți de Parčević — „principe” sau „generalissimo” — ei traduc probabil un cuvînt românesc contemporan („îghemon”?).

Paralele cu acelea întreținute activ de Vasile Lupu, contactele lui Matei Basarab cu grecii din Veneția sau de la Smirna sînt mai mult ocazionale³³⁸. Nici de astă dată, posibilitatea unei cuprinzătoare coaliții, ocrotită de marile amintiri bizantine, nu se realizează. Ca în legenda rusă despre orașul vrăjit Kitej, imperiul rămîne undeva nevăzut.

Mai mult, deși Matei Basarab s-a numărat și el printre binefăcătorii Muntelui Athos, ca donator la Kutlumus și Lavra, dar mai ales la Xenofon și Dionisiu, unde obligațiile sale decurgeau din calitatea de urmaș al citorilor Craiovești, care-i legitima și drepturile la tron³³⁹, gestul domnului de a smulge prin hrisovul din 8 decembrie 1641 39 de mănăstiri din stăpînirea călugărilor greci a avut o semnificație „antibizantină” care nu ne poate scăpa. Determinat, fără îndoială, de considerente economice, gestul este încă un episod al conflictului dintre boierimea română și noii veniți prin care se manifestă frîngerea unității tradiției. Tendința antiotomană se diferențiază acum limpede de cea „bizantină”.

Anii care au urmat morții lui Matei Basarab, într-un moment de gravă tensiune socială, și înlăturării lui Vasile Lupu de un complot boieresc sprijinit de principele Transilvaniei, Gheorghe Rákoczi al II-lea, sînt caracterizați printr-o consolidare a pozițiilor nobiliare în cadrul ambelor state de la răsărit și sud de Carpați. Pe plan intern, ea se constată în înăbușirea singeroasă a revoltelor de mercenari din armată, care cîștigaseră de partea lor orășenimea și provocaseră pe alocuri răzmerițe țărănești³⁴⁰, precum și din alegerea de către boierime a unor domni din mijlocul ei care nu prezentau pericolul înscăunării unei dinastii. Gheorghe Ștefan și Constantin Șerban, a căror alianță pecetluită în ajunul luptei cu răsculații la Șoplea era necesară cîtă vreme aveau de întîmpinat aceleași greutăți, s-au dovedit și în politica lor externă, îndreptată în primul rînd împotriva Imperiului otoman, credincioși boierimii căreia-i datorau tronul.

Pentru ultima oară în istoria țărilor române, și, în chip semnificativ, în preajma unor mari schimbări de structură socială și politică, clasa feudală este gata să lanseze o ofensivă antiotomană. Dintre motivele care o îndemneau, creșterea haraciului a avut oarecare rol. Apoi, în confruntarea intereselor economice ale boierimii cu cele ale domniei, această instituție devenise, de la începutul secolului al XVII-lea, complice cu dominația

³³⁶ Ioan Bogdan, *Documente false atribuite lui Ștefan cel Mare*, „Buletinul comisiei istorice a României”, I, 1915, p. 106—121, 136—138.

³³⁷ Virgil Cîndea, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979.

³³⁸ M. I. Manussakas, 'Αλληλογραφία τῆς 'Ελληνικῆς 'Αδελφότητος Βενετίας (1641—1647) μετὰ τοὺς ἡγέμονες τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας in *Θεσσαυρισματα*, 15, 1978, p. 7—19. Vezi și N. Iorga, *Foaia de zestre a unei domnie moldovene din 1587 și exilul venețian al familiei sale*, p. 218; idem, *Istoria românilor*, VI, p. 187, n. 3.

³³⁹ Radu Crețeanu, *Traditions de famille dans les donations roumaines au Mont Athos*, in *Études byzantines et post-byzantines*, I, Bucarest, 1979, p. 135—151.

³⁴⁰ Paul Cernovodeanu, *Răscoala seimenilor și dorobanților din București la 1655*, Buc., 1962.

otomană. Reacția contra stilului autocratic de conducere era gândită nedes-părțit de revoluția proiectată în relațiile cu Poarta. De aceea, să se compare portretul lui Vasile Lupu de un ideolog al regimului boieresc ca Miron Costin, încredințat că „minia lui Dumnezeu” și „roata lumii” nu puteau lăsa nepedepsite excesele fostului domn, cu imaginea ideală despre Matei Basarab din *Letopisețul cantacuzinesc* și din *Istoriile domnilor Țării Românești* ³⁴¹.

Continuând politica predecesorului său, Constantin Șerban a luat măsuri de întărire a armatei : se pare că ar fi vrut chiar, pentru a evita o nouă răscoală a seimenilor, să-și formeze o gardă personală de 500 de mercenari suedezi. În 1658, hotarul dinspre cetățile ocupate de turci Giurgiu și Brăila era păzit de 8 600 de ostași „spre a preîntîmpina orice năvălire” ³⁴². Cu doi ani în urmă, Gheorghe Ștefan încheiase cu Rusia un acord, la îndemnul lui Bogdan Hmielnițki, intrînd în sistemul de alianțe format prin Unirea de la Pereiaslavl. Ideea unei acțiuni antiotomane comune în vederea reîntregirii hotarelor țării este cuprinsă în cuvintele solilor moldoveni : „Domnul Dumnezeu să-ți dăruiască sfintei tale împărății fericire și biruință asupra dușmanilor tăi și să ne invrednicească să vedem mila ta împărătească către noi și să vedem aceeași biruință asupra păgînilor ca și asupra leșilor. Și cînd va binevoi împărăția ta să trimiți asupra păgînilor, și noi datori sîntem a fi gata să mergem cu ostașii tăi împărătești asupra păgînilor”. În același an 1656 avusese loc o consfătuire în vederea viitoarei campanii balcanice, la care au luat parte fecundul autor de planuri de cruciadă Petru Parčević de curînd întors de la Roma cu rangul de arhiepiscop, mitropolitul de Tirnovo, Chiril, și patriarhul de Peć, Gavril Rajić, un mai vechi oaspete al Moldovei ³⁴³.

Principala problemă pe care o puneia situația internațională în Europa răsăriteană era războiul din Polonia. Anexarea Ucrainei de către Rusia provocase un conflict cu statul polon, atacat după cîteva luni și de Suedia. O mare parte a Bielorusiei, Lituaniei și Ucrainei fusese ocupată, cazacii cucerind Lublin și poposind la porțile Lwowului. În august 1655, succesele obținute de trupele sale și de cele ale lui Carol al X-lea îngăduiau țarului Alexei să întrevadă o extindere a influenței ruse în sud-estul Europei, care, prin intermediul alianțelor încheiate de Bogdan Hmielnițki cu amîndoi domnii români, ajunsese deja la Carpați și la Dunăre. Un sol al cazacilor se găsea în acel moment la Tirgoviște, în tovărășia unui emisar grec despre care se știa că „a umblat în taină atît în Bosnia, cît și în toată Turcia, în țara bulgarilor și a sîrbilor, invitînd populația să jure credință față de hatmanul cazacilor și țarul muscălesc” ³⁴⁴.

Zvonuri despre o insurecție în țările române începuseră să circule la Constantinopol încă din ianuarie 1656 ³⁴⁵. Producîndu-se, la începutul anului 1657, intervenția lui Gheorghe Rákóczi în Polonia cu ajutor militar din Moldova și Țara Românească, situația celor doi domni față de Poartă

³⁴¹ Miron Costin, *Opere*, p. 113, 120, 167; *Cronicari munteni*, I, p. 155, 352—353.

³⁴² *Călători străini*, V, p. 612—613, mărturia suedezului Rålamb, despre care vezi recentul articol al lui Alf Lombard în RESEE, XII, 1974, p. 550—560.

³⁴³ I. Dujčev, *art. cit.*, p. 167. Vezi și *Исторический вэзв*, II, p. 254. Nu era străin de conspirație nici patriarhul ecumenic Ioanichie IV.

³⁴⁴ *Călători străini*, V, p. 533—534; Lidia Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *Răscoala seimenilor*, p. 269—270. Cf. L. Demény—Meškova, *Relațiile seimenilor cu cazacii în timpul mișcării populare din 1655*, în *Studii privind relațiile româno-ruse*, III, Buc., 1963, p. 3—17.

³⁴⁵ G.N. Du Rieu, *Levini Warneri de rebus Turcicis epistolae ineditae*, Leiden, 1883, p. 21 : „nunciaretur Bugdanos et Valachos hoc unum cogitare, ut excusso dominio Turcico illorum sese imperio subiicerent”.

devenea cea a unor rebeli ³⁴⁶. Acuzat de complicitate cu ei în scopul declanșării unui război între Rusia și Imperiul otoman, patriarhul ecumenic Parthenie al III-lea a fost executat la 31 martie 1657 ³⁴⁷. Ceva mai târziu, pe când își aștepta de la o zi la alta mazilirea, Constantin Șerban se lăuda că nu va intra în Constantinopol decât cu spada în mână ³⁴⁸. Ca răspuns la această nesocotită sfidare, raidul tătăresc din februarie-martie 1658 înlătură fără greutate pe domn și pe boierii săi, între care cumnații Pană Filipescu și Drăghici Cantacuzino, aflați pe atunci în aceeași tabără cu ruda lor, prin alianță, Stroe Leurdeanu.

Veleitățile bizantine ale lui Mihnea al III-lea

Cu privire la domnia lui Mihnea al III-lea (martie 1658 — noiembrie 1659), s-au exprimat păreri diverse, între istorici intervenind pînă la urmă un consens în a considera acești ani „un moment de seamă”, o epocă de „o deosebită importanță istorică” ³⁴⁹. Vom vedea că așa și este, deși pentru alt motiv decât cel remarcat îndeobște.

În fond, noul domn era un aventurier, de origine tot atît de dubioasă ca și mijloacele lui de parvenire din prima parte, neapărat tainică, a carierei sale, în care fusese poreclit „giuvan-bei” ³⁵⁰. Fiu natural al lui Radu Mihnea? Singurul cunoscut se numea Nicolae și nu poate fi vorba de aceeași persoană ³⁵¹. Adoptarea numelui lui Mihai Viteazul înseamnă desigur însușirea programului politic al înaintașului, din care anumite elemente erau totuși alese într-o ordine semnificativă. Într-adevăr, în ciuda unor declarații tirzii și interesante ³⁵², se pare că Mihnea nu a urmărit în primul rînd obținerea independenței. Mai ușor realizabilă potrivit calculelor sale ar fi fost încheierea unui stat asemănător celui care existase în 1600 — 1601, încorporînd Țara Românească, Moldova și Transilvania ³⁵³. Misiunea din vara 1658 a franciscanului bulgar Gabriel Thomasi, poate același care fusese

³⁴⁶ *Ibid.*, p. 34, raport de la 20 februarie 1657. Din scrisoarea lui Gheorghe Ștefan către Constantin Șerban publicată de N. Iorga în Buletinul comisiei istorice a României, II, 1916, p. 219—224, reiese hotărîrea de a rezista.

³⁴⁷ P. Bruno, *Ambassadeurs de France et capucins*, p. 259 („accusé d'écriture au moscovite et aux Princes de Moldavie et Valachie pour les unir contre cet Empire”). Cf. Du Rieu, *op. cit.*, p. 36, cronica lui Naima, ed. M. Guboglu, *Crestomație turcă*, Buc., 1977, p. 720.

³⁴⁸ Apud Al. Ciorănescu, *Domnia lui Mihnea III*, p. 27.

³⁴⁹ *Istoria României*, III, p. 194, unde P.P. Panaitescu interpretează acțiunea lui Mihnea al III-lea ca „o ridicare a forțelor populare pentru eliberarea țării de sub jugul turcesc”, „un mare avînt pentru desrobire” etc.

³⁵⁰ *Cronicarii munteni*, I, p. 379. Daponte transcrie greșit: „Cioban-bei” (Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 7). El e poate „Iovan vaivoda” (Hurmuzaki, V², p. 48) și desigur „beul Dji-ven” din 1655 (Demény și Stoicescu, *op. cit.*, p. 279).

³⁵¹ Despre acest Nicolachi în 1632, vezi Hurmuzaki, IV, 2, p. 477, 479. Nu se potrivește cu vîrsta de aproximativ 40 de ani a lui Mihnea la suirea pe tron (*Cronicarii munteni*, I, p. 172). Că Mihnea ar fi fost fiul unuia din frații turciți ai lui Radu a presupus N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 220.

³⁵² Hurmuzaki, IX, 2, p. 148, citat și de A.F. Pribram, *Venetianische Depeschen von Kaiserhofe (Dispacci di Germania)*, zw. Abt., I, Wien, 1901, p. 318—319.

³⁵³ La 21 aprilie 1658 (nu 1659), un raport al bailului de la Constantinopol semnalează tratativele duse de Mihnea la Poartă în scopul „di darli sotto la sua direttione Moldavia, Transilvania e Silistra”. Datele folosite de N. Iorga, *Mihnea-Vodă Radu (cel Rău) și uciderea boierilor munteni*, *Revista istorică*, V, 1919, p. 168—169, provin dintr-o lucrare citată de Șincai ca „cronica lui Galeazzo”: Galeazzo Gualdo Priorato, *Storia di Leopoldo Cesare*, Viena, 1670. Cf. A. Pribram, *op. cit.*, p. 285, o știre de la 5 septembrie 1659 că Mihnea ar fi oferit sultanului 1 500 000 taleri pentru a fi investit principe al Transilvaniei.

la Roma din partea lui Constantin Șerban ³⁵⁴, sub pretextul cererii de ajutoare pentru viitoarea revoltă antiotomană, nu voia decît să controleze în ce măsură forțele armate venețiene erau angajate în războiul cu turcii și, mai ales, să ghicească atitudinea pe care ar lua-o Habsburgii față de înlocuirea lui Rákóczi de către Mihnea. Alegerea lui Acațiu Barcsai ca principe al Transilvaniei s-a datorat atît presiunii exercitate de turci asupra dietei, cit și faptului că domnul Țării Românești avusese de înfruntat un complot al boierilor în frunte cu Pirvu Vlădescu, Evstratie Leurdeanu și Preda Brîncoveanu ³⁵⁵. Atîta timp cit a prelungit primejdiosul joc dublu, Mihnea nu era, probabil, mai sincer față de creștinătate decît față de Imperiul otoman.

Ni se impune astfel o interpretare mai complexă a evenimentelor. Explicația cursului în aparență incoerent a hotărîrilor domnului trebuie căutată în instabilitatea bazei sociale a puterii sale. De la început izolat de marea boierime, fără alți greci constantinopolitani în divanul său decît vornicul Manu și comisul Manta, Mihnea a căutat sprijinul dorobanților și seimenilor, a căror ostilitate față de predecesorul său, Constantin Șerban, i-a făcut în 1658 să treacă în tabăra opusă, alături de turci ³⁵⁶. Este inexact a susține că acțiunile dorobanților și seimenilor din 1658 — 1659 ar fi avut un constant caracter antiotoman. În realitate, ei au fost folosiți în primul rînd ca instrumente ale politicii interne a lui Mihnea al III-lea, ca masă de manevră și de șoc contra boierilor. Măsurile domnului, deși au produs o vremelnică ameliorare a situației țărănimii, urmăreau procurarea marilor sume necesare lefegiilor din oastea sa, zdruncinarea bazei economice a opoziției, precum și îmbogățirea sa personală cit mai rapidă ³⁵⁷. Chiar o parte din țărani eliberați vor fi înrolați ³⁵⁸. Totuși în momentul înfringerii, aceiași dorobanți care-l socotiseră pe domn „înțelept și vrednic” l-au părăsit, arestîndu-l chiar. Motivarea gestului este foarte interesantă : „dorobanții și seimenii și alte bresle se sfătuiră ca să nu să bată cu turcii că, de să vor bate, vor răpune țara și vor pune în țară pașă” ³⁵⁹. Așadar, masele populare, ale căror interese le reprezentau, în aceste împrejurări, ostașii, au ajuns la convingerea exprimată și de boierii din sfatul domnesc înainte de a cădea jertfă răzbunării lui Mihnea. Scena relatată de letopisețul cantacuzinesc opune cele două concepții de politică externă despre care a mai fost de atîtea ori vorba în cursul acestor pagini. Dar cum se face că, de la un an la altul, boierii care-l susținuseră pe Constantin Șerban în rezistența lui împotriva turcilor și-au schimbat părerea? Răspunsul lor („noi sîntem o țară mică și fără de oameni, neputincioasă și fără de ajutor de nici o parte, iar turcii sînt puternici, mari și biruiesc toată

³⁵⁴ Hurmuzaki, IX, 2, p. 76, el fiind „antecessoribus nostris et nobis pergratum”, după scrisoarea lui Mihnea către doge de la 5 iunie 1658 (Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la domnia lui Mihail Radu*, Buc., 1934, p. 18). Același era în 1660 la Varșovia (I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, p. 296—298). Vezi acum și *Căldători străini*, VII, p. 119—127.

³⁵⁵ N. Iorga, *art. cit.*, p. 164—169; Al. Ciorănescu, *Domnia lui Mihnea III*, p. 83—93.

³⁵⁶ *Cronicari munteni*, I, p. 172 : „intrat-au Mihnea aici în țară cu turcii și cu tătarii, ce au robît multime de oameni și au prădat țara, povățuindu-i dorobanții și siimenii pe unde nu știia turcii și tătarii și pre unde niciodată răutățile n-au umblat. Iar ei, ca niște draci, îi ducea de robii și prăda”. Viziunea de clasă a autorului letopisețului citat, cantacuzinesc, nu trebuie să ne împiedice a lua în seamă această mărturie.

³⁵⁷ Lia Lehr, *Mihnea al III-lea (Mihail III Radu) (1658—1659)*, Studii, 26, 1973, p. 1171—1172.

³⁵⁸ „Fostu-s-au sculat o samă din rumâni de s-au fost scris dorobanți” și „i-au scris la slujbă”, se spune ades în documente.

³⁵⁹ Apud Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 168.

lunea, de la răsărit pîn'la apus")³⁶⁰ apare dictat, în afară de considerații egoiste — spaima stîrnită de „sabia cea lungă” a sultanului —, de alți factori: experiența recentului eșec al domnului precedent, neîncrederea în Mihnea care, pînă nu de mult, servise zelos Poarta, aversiunea față de cei care le luaseră locul în conducerea statului și a armatei, încălcîndu-le privilegiile, și dorința de a restabili un echilibru social și politic garantat de relațiile tradiționale cu Imperiul otoman.

Reeditînd aventura tragică a lui Gaspar Grațiani, Mihnea întreținea legături cu cazacii și cu popoarele balcanice subjugate de turci. Raporturile cu Ucraina, probabil exagerate în versiunea transmisă de un agent venețian la Constantinopol, ar fi datat încă dinaintea morții lui Hmielnițki³⁶¹. Declarațiile lui Mihnea, ca pretendent la tronul Moldovei în 1655, cu privire la contactele sale cu rebelii mainoți, nu erau poate decît un argument destinat să influențeze hotărîrile senatului Veneției, al cărui sprijin îl căuta însă mai tirziu, în 1658 — 1659, el a cunoscut desigur pe Parčević, înapoiat la Viena din solia sa în Ucraina și mereu activ în scopul eliberării Bulgariei printr-o acțiune comună a Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei³⁶². Proiectul unei debarcări a flotei venețiene pe litoralul albanez, conjugată cu o răscoală în această regiune și în Muntenegru, apare în aceeași vreme atît în negocierile purtate cu Mihnea de ambasadorul Republicii la Viena, cît și în corespondența domnului cu episcopii ortodocși din Albania³⁶³.

Este locul să arătăm că studiile istorice închinat lui Mihnea al III-lea, cu puține excepții, au apreciat greșit o serie de inițiative ale domnului, tinzînd să demonstreze că țelul întregii lui acțiuni ar fi fost recucerirea Bizanțului, „un ideal mai degrabă poetic”, după mărturisirea unuia dintre biografii săi³⁶⁴.

În primul rînd, solemnitatea încoronării, pe care o descriu mai multe izvoare străine, nu se abate, prin nici unul din elementele ei, de la ritualul obișnuit în asemenea împrejurări, care, după cum s-a observat cu alt prilej, era puternic influențat de tradiția bizantină³⁶⁵. În titulatura lui Mihnea, „eghemon” sau, în latinește, „princeps” și „arhidux” sînt introduse în legătură cu revendicarea vechilor drepturi ale Țării Românești asupra Amlașului și Făgărașului, ba chiar din cauza intenției de a stăpîni

³⁶⁰ *Cronicari munteni*, I, p. 173, 383; II, p. 284.

³⁶¹ Hurmuzaki, V, 2, p. 22—23, raportul lui G.B. Ballarino la 9 octombrie 1655. Vezi și Al. Ciorănescu, *Documente . . .*, p. 28. Nu trebuie uitat că succesorul lui Hmielnițki, hatmanul Ivan Vihovski, încheiase cu Polonia tratul de la Hadziac (septembrie 1658) și că în 1658, pînă la izbucnirea răscoalei contra lui, a luat parte la luptele reluate de poloni împotriva Rusiei.

³⁶² Hurmuzaki, IX, 2, p. 110—111. Prezența unor clerici bulgari în Țara Românească chiar în timpul insurecției din 1659 este explicată astfel de unul dintre ei chiar, franciscanul Grigore din Kiprovac, însărcinat de Mihnea cu o misiune diplomatică la curtea imperială: „perche servissero a fomentar e a sollevare quei popoli contro i turchi”.

³⁶³ *Ibid.*, 150, 157. Cf. Al. Ciorănescu, *op.cit.*, p. 19, 28, despre planul de a răscula Bulgaria, Grecia, Macedonia, Tracia și Serbia. Populația vlahă din Croația, a cărei combativitate crește ori de cîte ori românii din nordul Dunării reiau ostilitățile contra turcilor, continuă în 1660 rezistența antiotomană, fără a se alătura totuși trupelor habsburgice (Hurmuzaki, IX, 2, p. 175).

³⁶⁴ Al. Ciorănescu, *Domnia lui Mihnea III*, p. 59—63. Cf. N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, p. 175—76.

³⁶⁵ Vezi povestirea lui Paul de Alep (*Călători străini*, VI, p. 262—265). Pentru a explica asemănarea cu boneta icnicerilor, imaginată de un martor francez al scenei (Hurmuzaki, supl. I la vol. I, p. 245) Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 59—60 presupune că domnul purta „pălăria împărătească bizantină”. Evident este cuca, acea „scuffia d'oro” pe care o primise de la Poartă și Mihai Viteazul (Hurmuzaki, XII, p. 696).

Transilvania întreagă și, eventual, Moldova ³⁶⁶. Pe considerente asemănătoare s-a afirmat că prototipul letopisețului cantacuzinesc ar fi fost redactat la curtea lui Mihnea al III-lea, ipoteză desigur ispititoare ³⁶⁷. Despre unele elemente ale sigiliului domnesc — coroana închisă susținută de doi îngeri în zbor și acvila bicefală, s-a socotit că afirmă pretenții la tronul bizantin sau că sînt un împrumut din heraldica austriacă, pe cînd e de crezut mai degrabă că acest herb de fantezie a fost compus după un exemplu local care nu poate fi însă decît întrezărit ³⁶⁸. Emisiunile monetare ale lui Mihnea, incontestabil un mijloc de a-și înălța prestigiul, reprezintă numai imitarea unor situații din trecut ³⁶⁹. Mindra deviză latină („Si Deus nobiscum, quis contra nos?”) este și ea un element decorativ izvorit din barocul glorios al Europei centrale. Expresia dintr-o scrisoare din iulie 1658, în care domnul își oferea colaborarea în războiul antiotoman, pentru a merge pînă în vecinătatea capitalei sultanilor, „alle mura di Constantinopoli” ³⁷⁰, nu spune nimic mai mult, firească fixare a țintei viitoarei campanii care, de fapt, nu a depășit Nicopole și frontiera dunăreană rău păzită.

Ce semnificație are atunci corespondența cu Partenie al IV-lea? Un sinod fiind convocat la Tirgoviște în ianuarie 1659, hotărîrile lui au fost comunicate la Constantinopol în luna următoare, prilejuind un schimb de scrisori între domn și patriarh în martie și aprilie ³⁷¹. Nu este un act insolit: exista precedentul recent al sinodului de la Iași din vremea lui Vasile Lupu. Apărîndu-se de învinuirea de a fi îmbrățișat „credințe nelegiuite și adause”, domnul Țării Românești își manifesta oroarea față de „erezii”, ca luteranismul sau calvinismul principilor Transilvaniei, și condamna pe „noii arieni” ³⁷². Cu acest prilej, Partenie primea o lecție de dogmatică, nelipsită de citarea izvoarelor, Teodoret, Kedrenos și istoria bisericească a lui Sozomen. Ne întrebăm însă dacă această eru-

³⁶⁶ N. Iorga, *Steagul lui Mihnea Vodă Radul în muzeul de istorie din Belgrad*, AAR, ms.i., s. II. t. XXXVI, 1914, p. 529—535.

³⁶⁷ Sergiu Iosipescu, *Letopisețul cantacuzinesc și tradiția istorică a originilor principatului Țării Românești*, Revista de istorie, 33, 10, 1980, p. 1875—1890. N. Iorga, *art. cit.*, p. 535, spune de fapt altceva, anume că introducerea cronicii era deja redactată înainte de 1658, sub Matei Basarab, poate de Udriște Năsturel. V. Cîndea, *Letopisețul Țării Românești*, p. 678, situează în intervalul 1636—1656/1658 atît acțiunea de contopire a cronicilor românești mai vechi, fragmentare, într-o redacție unitară, cît și traducerea acestui text în grecește. Credem că, găsind la Dealu „letopisețul muntenesc” pînă la Mihai Viteazul și cronica lui Matei al Mirelor, Paisie Ligaridis a realizat pentru Mihnea al III-lea, deci în 1658—1659, numai tălmăcirea în grecește a cronicii pentru perioada 1292—1593. Rezumatul care urmează, după Matei al Mirelor, pentru anii 1593—1618 pare a fi de Macarie, cu greșelile lui cronologice, Mihai Viteazul fiind făcut a domni 13 ani.

³⁶⁸ Există cel puțin un monument muntean în pictura căruia figurează atît însemnul pajurei bicefale cît și motivul ingerului susținînd coroana: bolnița Coziei, pictată în 1542—1543.

³⁶⁹ Luigi Gattorno, *O monetă inedită de la Mihnea-Vodă Radul*, Cronica numismatică și arheologică, 125—126, 1943, p. 3—5, și bibliografia citată de Al. Giorănescu, *op. cit.*, p. 62, n.1.

³⁷⁰ Idem, *Documente...* p. 10.

³⁷¹ Biblioteca Universității din Leiden, B.P.G., 65 A, f. 1—14, 15—22, și B.P.G. 736, f. 1—10. Vezi N. Iorga, *Două contribuții la istoria bisericească a românilor*, AAR, ms.i., s. II, t. XXXVIII, 1916, p. 465—483; idem, *Studii și documente*, XXIII, p. 234.

³⁷² În Rusia fusese condamnat ca „al doilea Arie” protopopul Avacum, fiind martori chiar oaspeții siriieni ai lui Mihnea (*The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch*, II, ed. F.C. Balfour, Londra, 1836, p. 300). O acțiune de reclștigare la ortodoxie a unei părți din populația românească din Transilvania avea loc în 1659, cf. N. Iorga *Recherches dans les archives royales de La Haye*. Dacă sînt de crezut propriile-i declarații, domnul era inclinat spre catolicism (Hurmuzaki, V, 2, p. 56—57, 65, 70—72). Probabil că el trimisese și un mesaj ca din partea domnului Moldovei, semnat de Gheorghe Ștefan sau de Constantin Șerban. În nici un caz nu i se adresează lui Ștefănița Lupu epistola papală de la 14 ianuarie 1660 (*ibid.*, p. 71).

diție nu este cumva a lui Paisie Ligaridis, mitropolit de Gaza, participant la sinodul de la Tîrgoviște, care-l va însoți apoi pe Mihnea în refugiul din Transilvania³⁷³. Că problemele de teologie ortodoxă discutate cu o pasiune vrednică de ultimele zile ale Imperiului se bucurau de un interes constant din partea cărturarilor din țările române o dovedesc și alte exemple contemporane: în biblioteca postelnicului Constantin Cantacuzino, cunoscută de Ligaridis, se găseau un rar comentariu al psaltirii, căruia i se atribuia o proveniență chiar din biblioteca de la Sfînta Sofia³⁷⁴, și operele lui Vasile cel Mare, într-o ediție din cele mai recente, de la Paris³⁷⁵.

Ce mai rămîne atunci din portretul în aparență atît de convingător de epigon al basileilor? Două mărturii, în realitate una singură, venind din partea vrăjmașilor săi. Letopisețul cantacuzinesc pretinde că Mihnea ar fi plănit, chiar înainte de domnie, „să se scoale cu arma asupra turcilor, să-i bată și să fie el împărat”³⁷⁶. La rîndul său, Dositei Notaras, patriarhul Ierusalimului, repetă același lucru: „socotea să învingă pe otomani și să nimicească el, nebunul, împărăția lor și să fie el împărat”³⁷⁷. E lesne de văzut că acuzația nu oglindește o realitate, fiind un simplu clișeu. Cheia pasajului citat din cronica munteană care l-a inspirat pe prelatul grec se găsește după cîteva pagini: „Mihnea foarte se înălța și să trufiia”. Așa încît, în septembrie 1659, ca în 1594 sau 1620, masacrul turcilor din București în frunte cu un beșli-aga a dat semnalul unei lupte de apărare, nu al unei ofensive care să-și croiască larg și repede calea prin Balcani către Bizanț³⁷⁸. Fiind lipsit de veleitățile imperiale atribuite lui, personajul, pe care-l aștepta după șapte luni un sfîrșit obscur și obscen, poate pierde din pitoresc, dar cîștigă în autenticitate.

Importanța scurtei revolte este alta³⁷⁹. De la data înăbușirii ei începe în istoria principatelor epoca fanariotă. În jumătatea a doua a secolului al XVII-lea expansiunea otomană nu se mai îndreaptă numai spre Europa centrală, ci și către nord, în direcția Poloniei. În aceste condiții, instalarea cite unui pașă ture la Oradea (1660) și Kamieniec (1676) creștea riscurile de transformare a țărilor române în pašalicuri³⁸⁰.

Începutul epocii fanariote

Anii 1711—1716 sînt în general considerați ca un moment determinant pentru întreruperea evoluției normale a societății românești, datorită înfringerii încercării lui Dimitrie Cantemir de a recîștiga inde-

³⁷³ Vezi Al. Ciorănescu, *Domnia . . .*, p. 66, n. 2. Cf. A. Veress, *Documente*, X, p. 355—357, N. Iorga, *Steagul . . .*, p. 538, n. 1, a recunoscut asemănarea stilului dintr-un important document al lui Mihnea cu „al gramatelor patriarhale”.

³⁷⁴ E vorba de o lucrare a lui Nicetas din Serres, autor bizantin din sec. XI. Vezi *Călători străini*, VI, p. 184—185.

³⁷⁵ N. Iorga, în *Revista istorică*, XIX, 1—3, 1933, p. 16. Ex-libris-ul grecesc nu pare a fi al stolnicului, ci al tatălui său.

³⁷⁶ *Cronicari munteni*, I, p. 172.

³⁷⁷ *Ἱστορία τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχουσάντων*, Buc., 1715, p. 1205.

³⁷⁸ Cf. G. Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 291—293. Asupra sensului evenimentelor din 1659, v. N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 233, n. 2, 236—237. Idealizarea „unei nobile și viteze aristocrații”, absente atunci, poate fi cronată, dar rezervele istoricului față de actul lui Mihnea merită atenție.

³⁷⁹ Lia Lehr, *art. cit.*, p. 1177, vorbește de „marea răscoală antiotomană” deși recunoaște că la ea a participat „un mic număr de oameni”.

³⁸⁰ Despre un asemenea proiect în ajunul răscoalei lui Mihnea Radu, v. Al. Ciorănescu, *Documente . . .*, p. 9—10.

pendența Moldovei și a agravării conflictelor interne din Țara Românească. Numirea fraților Nicolae și Ioan Mavrocordat de către Poartă, fără recomandarea boierilor, deschide seria domnilor funcționari ai imperiului, pentru care tronul principatelor reprezintă treapta imediat superioară celei de mare dragoman în ierarhia dregătorilor otomani. Sub oblăduirea lor, țările române sînt conduse de o birocrație de origine greacă. Se intensifică exploatarea economică a Țării Românești și Moldovei. În sfîrșit, istoricii culturii și ai mentalităților cred a putea izola și la nivelul preocupărilor lor o epocă „fanariotă”, cuprinzînd, între hotarele fixate de evenimente politice, întregul veac al XVIII-lea și primele două sau trei decenii ale celui următor, fie pentru a incrimina decalajul dintre civilizația occidentală și cea din principate, fie pentru a-i găsi celei din urmă cu orice preț valori egale cu același termen de comparație. Acestea sînt, dacă nu ne înșelăm, elementele noi în funcție de care s-a făcut periodizarea istoriei moderne a românilor pînă astăzi.

Primele patru, la o analiză fără prejudecăți, stabilesc o altă dată, nu pentru o inexistentă soluție de continuitate, ci pentru o cotitură, într-adevăr hotărîtoare de la care incede o etapă istorică diferită. În 1659, intervenția militară otomană a nimicit o revoltă unită a Țării Românești și Moldovei, împrejurare ce nu se va mai repeta în 1711 și care constituie ultima acțiune comună de amploare în vederea eliberării teritoriului dintre Carpați și Dunăre. În aceeași vreme apare deja raportul cunoscut dintre instituția domniei și funcția de mare dragoman al Porții : Panaioti Nikussios s-a străduit să obțină tronul Țării Românești în 1659 ³⁸¹. Clasa conducătoare din țările române își pierde caracterul militar încă din perioada următoare morții lui Mihai Viteazul, tinzînd să-și păstreze autoritatea pe alte căi (administrativă și economică), date fiind prefacerile din structura forțelor armate românești. Domnii se înconjurau tot mai mult de o clientelă levantino-greacă, de obirșie din Pera sau Fanar. Tendințe de sporire a sarcinilor materiale impuse de Poartă se manifestă încă din prima jumătate a secolului, accentuîndu-se într-a doua, cînd se adaugă unele contribuții extraordinare, iar frecvența schimbărilor de domnie, mai ales în Moldova, ridică prețul investițiilor ³⁸². Cît privește nivelul suprastructurii ideologice, cu condiția să nu fie separată nejustificat perioada 1659—1711 de secolul următor, se remarcă o nedeținută și continuă lărgire a orizontului intelectual ³⁸³.

³⁸¹ *Ibid.*, p. 122 : „Panagioti aspira a quel posto e lo procura con le vie possibili, si crede però che il Visir non vogli privarsi di lui”. De văzut și I.C. Filitti, *Un raport catolic despre Moldova la sfîrșitul sec. al XVII-lea*, Revista istorică, XII, 1926, p. 197—198.

³⁸² M. Berza, *Haraciul*, passim. Creșteri masive se înregistrează în epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu. O altă dovadă că pragul trecut în 1659—1660 fusese înregistrat de contemporani este scurțul rezumat al istoriei Moldovei dintr-o *Breve y exacta descripción de los reynos de Hun-garia, Dalmacia y Morea, juntamente los principados de Transilvania, Wallachia, Bulgaria etc.*, Anvers, 1688, p. 34 : „Este principado fu primeramente señoreado por sus propios y particulares Principes, despues administrado por Governadores los quales estaban debaxo de la protec-cion de Polonia, però año mil seyscientoscinquenta y ocho, vino este Principado a entera disposi-cion de los Turcos, al qual Gobierno fué mandado por Weywode Jorge Bisca” (Gheorghie Ghica).

³⁸³ Vezi și articolul nostru, *Phanar, Phanariotes, phanariotisme*, RESEE, XIII, 2, 1975, p. 231—240.

Cu mult înainte de încheierea unui corp de doctrină, a cărui formă deplină datează din anii 1720, considerăm că ordinea politică fanariotă se instaurează în 1659. Contactele ei cu tradiția bizantină vor fi, în ciuda altei păreri de largă circulație, din ce în ce mai formale sau mai sporadice, pe măsura trecerii timpului. De aici înainte, fără a înlătura încă din cercetarea noastră multiple manifestări episodice ale acestei tradiții în raporturile diplomatice sau culturale ale țărilor române cu grecoitatea postbizantină, se constată că ea tinde să devină apanajul exclusiv al unei familii, a Cantacuzinilor, care apelează la modelul îndepărtaților strămoși imperiali.

Cantacuzinii, Brîncoveanu și destrămarea idealului bizantin

Politica țărilor române în această epocă depinde, într-o și mai largă măsură decât pînă atunci, de situația lor internațională. Cronicarul Radu Popescu, observînd o restabilire temporară a păcii și securității la nord de Dunăre, nu pierde din vedere cauza slăbirii regimului de dominație otomană: „această pace a țării nu venea dintr-altceva fără cît împăratul avea treabă de bătea Critul și fiind departe de noi nu aveam bîntuială”³⁸⁴. Cucerirea Candiei în septembrie 1669 avea să schimbe situația rapid. Seria ofensivelor otomane se redeschide în 1672, prin campania din Podolia. Criza puternică prin care trecea statul polon (războiul civil din 1665—1666 adăugîndu-se agresiunilor externe) și dificultățile interne tot atît de grave ale Rusiei (răscoala lui Stenka Razin) au îngăduit turcilor să-și asigure chiar după victoriile lui Sobieski de la Hotin și Zorawno, unele posesiuni teritoriale, întărindu-și astfel stăpînirea asupra Moldovei în dauna Poloniei. În aceste condiții, nunțiul papal la Varșovia, Francesco Buonvisi, la începutul anului 1673, își exprima nădejdea că țările române se vor alătura rezistenței antiotomane³⁸⁵. În mai, corespondența aceluiași cu cardinalul Paluzzi-Altieri cuprinde referiri la propunerea lui Parčević de a se uni forțele polone cu cele românești, nu fără ajutor rusesc, pentru a începe marșul către capitala otomană — din nou acel *andare alle mura di Constantinopoli*³⁸⁶. Aceeși convingere că bulgarii se vor răscula de îndată ce armatele creștine vor trece Dunărea răzbate din scrisorile nunțiului, ca și dintr-un mesaj al lui Ștefan Petriceicu, trimis principelui Transilvaniei Mihail Apaffy, din Suceava ocupată de trupele polone³⁸⁷. Memoriul adresat în septembrie 1673 regelui Poloniei de către domnii Țării Românești și Moldovei unește cererile de spijin militar în scopul eliberării de turci a celor două țări cu revendicări de ordin politic menite

³⁸⁴ Radu Popescu, *Istoriile*, p. 133.

³⁸⁵ Fr. Buonvisi, *Nunziatura a Varsovia, I (1673—1674)*, ed. Furio Diaz și Nicola Carranza, Roma, 1965, p. 124, 155, 186.

³⁸⁶ *Ibid.*, p. 209—210, 233. Vezi și un „ayviso del Signor Principe di Moldavia”, editat de A. Theiner, *Monuments historiques*, Roma, 1859, p. 71—72, apoi de Viorica Lascu, în Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj, XII, 1969, p. 244. Cu o misiune din partea domnilor Gheorghe Ghica și Ștefan Petriceicu a fost însărcinat arhiepiscopul de Marcianopolis — nu Gratianopolis, identificarea editorilor, bazată pe o lectură greșită sau un „lapsus” al autorului documentului. Cf. I. Hudiță, *Recueil de documents*, p. 183—185. Parčević era însoțit de „un signor principale di Valacchia”, pe care o corespondență din Hamburg îl numește „Dicoul” (slugerul Diicul Rudeanu). La 9 august 1673, Sobieski primise un al treilea sol: „i Moldavi et Valacchi li hanno spedito un nuovo inviato chiamandolo nelle loro provincie” (F. Buonvisi, *Nunziatura a Varsovia* p. 304).

³⁸⁷ *Ibid.*, p. 256; *Исторические связи*, II, p. 346.

să consolideze aici autoritatea domnească în raport cu marea boierime ³⁸⁸. Anticiparea formulei politice a lui Șerban Cantacuzino e cu atât mai interesantă cu cât în acești ani 1672—1674 Cantacuzinii sînt în dizgrație și surghiuniți.

Ajutorul cerut țarului ca „împărat a toată creștinătatea” prin solia egumenului Teodor de la schitul athonit Sf. Pavel ³⁸⁹ era condiționat de recunoașterea suzeranității ruse, după cum, cu câteva luni mai înainte i se oferise lui Mihail Wiśniowiecki să extindă protecția polonă asupra celor două principate. Redactate încă în limba polonă, articolele propuse de boierii munteni în august 1674 pentru un tratat cu Rusia arată aceeași dorință de a participa la războiul antiotoman, dar răstoarnă cu totul soluția de politică internă urmărită de Grigore Ghica și Ștefan Petriceicu în anul precedent. Nu se revendică numai scutirea de dări și garantarea averilor boierești, ci de-a dreptul legătura feudală între țărani și boieri, cu excluderea oricărei intervenții a domniei în aceste relații (articolul 8) ³⁹⁰.

Se vede așadar cum programele de guvernare, rămînînd totuși aceleași, sînt adoptate pe rînd de domni sau de facțiunile în care este fragmentată clasa conducătoare. Între 1674 și 1678 ambele țări au fost cîrmuite în sensul monarhiei de tip absolutist și aulic al cărei exemplu îl dăduse Vasile Lupu. Gheorghe Duca în Țara Românească, Dimitrie Cantacuzino și Antonie Rosetti în Moldova își datorează totala impopularitate, mărturisită de izvoarele contemporane, încercărilor de a moderniza fiscalitatea și de a face din curtea domnească, unde o boierime în mare parte levantină și grecească păstrează riturile bizantine ale etichetei sau, cum se spune, „îghemoniconului”, centrul de fapt al puterii. Este semnul timpului. Aceștia sînt oameni „moderni”. Rareori, istoricul are dreptul de a folosi asemenea clișee. Totuși, oricît ridicol ar intra într-o comparație care ar pune pe Anița de pe Podul Vechi alături de metresele lui Ludovic al XIV-lea, înfringerea tabuurilor tradiționale, disprețul față de opinia publică sînt tot atât de vădite, aici și acolo. Pompa serbărilor organizate la Versailles trece drept expresia cea mai strălucită a mentalității aristocratice din această epocă. Să ne amintim însă că, pentru a sărbători o victorie de însemnătate absolut locală cîștigată de Alexandru Buhuș împotriva unui detașament polon, „cînd au venit de la oaste la Ieși, făcutu-i-au mare cinste și alaiu cu toți slujitorii curții, cu dobe, cu surle” ³⁹¹. O anecdotă povestită de cronicarul muntean Radu Popescu despre beizade Iordachi Rosetti nu e mai puțin semnificativă pentru izolarea prestigioasă a familiei domnești, generatoare de tensiuni în cadrul clasei dominante ³⁹². Ca și în Polonia vecină, se manifestă o criză a „demo-

³⁸⁸ B.P. Hașdeu, Arhiva istorică a României, I, 1, 1865, p. 25—26; I. Hudită, *op. cit.*, p. 209. Vezi și comentariul lui Eugen Stănescu, *Din istoria ideilor politice*, p. 315—316. Menționat ca „un certain Katergi—Oglou” de Antoine Galland, *Journal*, p. 203, deoarece își datora alegerea ca domn socrului său, vornicul Gheorghe Catargiu, Ștefan Petriceicu s-a adresat tot atunci și dogelui Genevei, cu aluzii istorice care aparțin lui Miron Costin (Columna lui Traian, p. 447—478; Revista istorică, II, 1915, p. 88).

³⁸⁹ T. Holban, *Două acte despre lupta de la Hotin din 1672*, *ibid.*, XXIV, 1938, p. 144—147; *Исторические связи*, III, p. 9—12, la 31 decembrie 1673.

³⁹⁰ *Ibid.*, p. 25—28. Vezi și Tr. Ionescu-Nișcov, *Memoriul din 1674 al boierilor munteni către țarul Rusiei*, Revista arhivelor III, 1960, 2, p. 244. Totuși, Ștefan Petriceicu a acceptat aceste condiții, ca și Constantin Șerban.

³⁹¹ Ion Neculce, *Letopiseșul*, p. 146.

³⁹² Radu Popescu, *Istoriile*, p. 166. Tot aici, despre o întîlnire la Iași a domnilor Moldovei și Țării Românești, cu ospețele de rigoare.

erației nobiliare”, reacții ca răscoala lui Hîncu și Durac, a micii boierimi militare dintr-un ținut de graniță, contra lui Gheorghe Duca, pornită din instinctul de apărare a vechilor structuri feudale. Neculce, denunțînd inovația („obicei rău și spurcat”) introdusă de Dimitrie Cantacuzino, care „au dat hîrtii, de scriu fețele oamenilor de la mic pîn’la mare”, se răzvrătește contra unui recensămînt indispensabil reazășării impozitelor. Acest sistem care suscită invidii și critici contra tiraniei și a corupției vieții de curte se apropie de modelul occidental și nu mai are aproape nimic bizantin. Despre unul din acești domni, ruda lui, Neculce știe să spună că era „neam de-mpărat creștinescu de Catacozonești”, dar, foarte curînd resentimentele lui se răzbună prin calificarea înjositoare : „geambaș de cei de la Fener din Țarigrad”³⁹³, ceea ce corespunde mai exact situației.

Un reviriment se produce în Țara Românească la sfîrșitul lui noiembrie 1678, printr-o lovitură de stat contra „cupăreștilor”, adică a membrilor familiei Rosetti, care se bucuraseră în ultima vreme de o mare influență la Poartă : Antonie Rosetti fiind mazilit, în locul său trece Duca³⁹⁴, iar dușmanul și ruda lor Șerban Cantacuzino, purtătorul numelui bunicului său, Radu vodă Șerban, devine domn. Îndată după numire, el primea vizita dragomanului legației imperiale din Constantinopol, schimbînd cu el daruri și angajamente reciproce³⁹⁵. Într-adevăr, în cursul anilor următori, relațiile lui Șerban cu Habsburgii se vor intensifica, ducînd la noi negocieri în scopul unei acțiuni comune antiotomane.

Un plan de eliberare a țării cu sprijinul imperialilor existase încă din 1663, tratativele fiind încredințate de Grigore Ghica cumnatului său, spătarul Toderășco Sturza, și fiilor postelnicului Cantacuzino, Drăghici și Șerban³⁹⁶. Acesta din urmă nu pare să fi avut, la începutul domniei sale, dorința de a stabili alte legături decît cele normale cu statele vecine, cerînd protecția lui Sobieski abia în 1680, în ajunul reluării ostilităților între Imperiul otoman și Polonia³⁹⁷. Despresurarea Vienei a prilejuit o nouă orientare în politica Țării Românești. În toil pregătirilor pentru formarea coaliției antiotomane în care au intrat încă din 1684 monarhia habsburgică, Bavaria, Saxonia, Polonia, Venetia și Malta, este trimis la curtea lui Șerban Cantacuzino contele Ladislau Csáky. Prima lui misiune datează din februarie 1684³⁹⁸. În acel moment, Moldova, devastată

³⁹³ I. Neculce, *op. cit.*, p. 142, 166.

³⁹⁴ Cu un an înainte, în 1677, murise soția lui Iordachi Rosetti, Maria, soră cu doamna Anastasia, prin care acesta era cumnat cu Gheorghe Duca, cf. N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 437—438, n. 3. I. Neculce, *Letopiseșul*, p. 150, afirmă că datorită lui Duca frații Rosetti n-au fost arestați în momentul schimbării de domnie. Iordachi nu mai apare în noul divan din Moldova, averea fiindu-i confiscată mai tirziu, la cererea lui Șerban Cantacuzino.

³⁹⁵ *Monumenta comitialia regni Transilvaniae*, XVI, Budapesta, 1893, p. 631—632, Marcantonio Mamuca della Torre scrie, la 9 decembrie 1678, despre Șerban : „Est egregius princeps et majestosam praesentiam habet, et valde gratus apud Turcos . . . et ego certe quid possim inservire ipsi libenter faciam . . . Multas persecutiones passus est a filiis Cupari, sed nihil proderant contra ipsum”.

³⁹⁶ Hurmuzaki, V, 1, p. 71.

³⁹⁷ K. Waliszewski, *Archiwum spraw zagranicznych francuskie do dziejow Jaana Trzeciego*, II, Cracovia, 1879, p. 454 : „Tous les avis que l’on a de Moldavie, de Valachie et de Transilvanie confirment les grands préparatifs des Turcs pour la campagne prochaine et les Hospodars de Valachie et de Moldavie ont fait sçavoir au Roy de Pologne que l’on les menace de les déposer pour mettre en leur place des Bassas”.

³⁹⁸ Viorica Lascu, *Documente inedite privitoare la situația țărilor române la sfîrșitul secolului XVII*, Anuarul Institutului de istorie din Cluj. XII, 1969, p. 232, 235, 242—243. Cf. Hurmuzaki, IX, 1, p. 313, despre întoarcerea lui la Viena, în aprilie. Virgil Zaborovschi, *Politica externă a celor trei principate (1683—1688)*, Buc., 1925, p. 57, datează solia lui Csáky de la sfîrșitul anului 1683.

de poloni, cazaci și tătari, era încă în stăpînirea lui Ștefan Vodă Petriceicu, care, după ce trimisese pe mitropolitul Dosoftei la Moscova cu solemne și stăruitoare cereri de ajutor împotriva turcilor, primise și el vizita solului împărațesc³⁹⁹. Deși oastea lui Sobieski a fost silită să se retragă, boierii care o însoțeau în refugiu au continuat să apeleze la o nouă intervenție polonă, urmărind fără succes nu numai înlăturarea dominației otomane, dar și eliberarea „de regimul tiranic și despotie” al domnilor, ca statutul boierimii moldovene să fie asimilat cu cel al nobilimii polone⁴⁰⁰.

A doua misiune secretă a lui Csáky are loc în decembrie 1685, cînd trupele austriece pătrunseseră pînă la Huedin, Transilvania fiind „confederată” cu Țara Românească după jurămîntul de la Făgăraș (1 iunie)⁴⁰¹. Cu această ocazie, contele primește un subsidiu pentru trupele ce urmau să-și reia în primăvara următoare înaintarea, Apaffy nefiind capabil de a le opune rezistență, și e însărcinat să-i cheme pe poloni în Moldova contra tătarilor. La începutul anului 1687, von Schaffgotz, plenipotențiar imperial la Varșovia, urma să intre în legături cu Șerban, iar Csáky revine la București pe furiș, în drum spre Polonia, spre a avea convorbiri cu stolnicul Cantacuzino⁴⁰².

Cu acest du-te-vino neîncetat de emisari se punea la cale expediția polonă în Moldova⁴⁰³. Constantin Cantemir nu căuta decît o garanție externă a autonomiei țării și propunerilor regelui „cruciat” de a i se recunoaște dreptul ereditar la tron în schimbul colaborării sale el le va opune un hotărît refuz. Negăsind un al doilea Ștefan Petriceicu, polonii au fost siliți să se retragă, pe cînd, în sectorul vestic al frontului, imperialii cîștigau marea biruință de la Buda. Succesul armatelor habsburgice în Ungaria era totodată prima victorie după angajarea imperiului în Liga de la Augsburg contra lui Ludovic al XIV-lea. Politica franceză rămînea favorabilă alianței cu Poarta, proiectele ingenue ale lui Gravier d’Ortières de recucerire a Constantinopolului și de regroupare a Poloniei, Veneției și Transilvaniei ca sateliți ai Franței în răsărit neavînd nici o șansă de înfăptuire⁴⁰⁴. Rusia se alătură și ea adversarilor Imperiului otoman în noiembrie 1686 în schimbul concesiilor definitive a teritoriilor desprinse de statul polon prin tratatul de la Andrusovo.

³⁹⁹ P. P. Panaitescu, *Pribeția lui Constantin Șerban Basarab și a lui Ștefan Petriceicu și testamentele lor*, p. 420, 421; *Историческое сказаніе*, III, p. 78–80.

⁴⁰⁰ Miron Costin, *Opere*, p. 333–334.

⁴⁰¹ A. Veress, *Documente*, XI, p. 224 (semnează ca ban al Craiovei Vintilă Corbeanu), 226–227. Cf. *ibid.*, p. 231 și, în special, 181–183. Ultimul document a fost datat de editor din 1678, deși, între altele, este menționat „voievodul Constantin” Cantemir, care își începe domnia abia în iunie 1685. Cămărașul Șerban, rudă cu domnul, nu poate fi decît Greceanu.

⁴⁰² *Monumenta Hungariae*, ed. G. Fraknoi, II, 2, Budapesta, 1886, p. 43, 51, 65, 70, 71; V. Mihordea, *Les principaux roumains dans la presse française au XVIIIe siècle (1680–1699)*, în *Mélanges de l’École roumaine en France*, 1932, p. 54–58; Hurmuzaki, IX, 1, p. 327. Domnul dezminte totuși că s-ar fi întîlnit cu Csáky într-o energică scrisoare către marele vizir (Veress, *op. cit.*, p. 248–249). În general, despre aceste evenimente, vezi Ioan Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a țărilor române la sfîrșitul secolului XVII*, Cluj, 1933.

⁴⁰³ V. Mihordea, *art. cit.*, p. 59, în iunie 1686, o solie munteană se găsea la Varșovia. Cf. Federico Cornaro, *Avvisi circa l’assedio e la presa della fortezza nel anno 1686*, ed. S. Bubich, Budapest, 1891, p. 129 (1 septembrie): „Di Polonia scrivono che il Re avanzandosi col suo esercito havesse ricevuto intentione favorevole del Valacco di congiungere le sue armi e dichiararsi per li christiani”.

⁴⁰⁴ Henri Omont, *Projets de prise de Constantinople et de fondation d’un empire français d’Orient sous Louis XIV*, *Revue d’histoire diplomatique*, VII, 1893, p. 195–246.

În acest moment, fostul predicator al patriarhiei ecumenice Ieremia Cacavela, traducea din italiană în greacă un „diario” al asediului Vienei, adăugînd în fruntea acestei scrieri despre cea mai mare înfringere a turcilor la care Șerban Cantacuzino, se pare, contribuise, o dedicație în care este proslăvit domnul Țării Românești, „fiu al împăraților” (υἱὸς βασιλέων). Acestuia, numit „și împărat”, deși „principe peste o stăpînire mică” (καὶ ἄν εἰς παρὰ μικρὰν ἐπαρχίαν αὐθέντης καὶ βασιλεύς) i se vorbește despre „întregul neam nefericit și înrobit al romieilor” care se roagă „ca Dumnezeu să întărească pe Alteța ta serenisimă”⁴⁰⁵. E un adevărat manifest întocmit parecă în ajunul viitoarei restaurări a Imperiului bizantin.

Ambițiile lui Șerban Cantacuzino nu se dezvăluiseră pînă atunci decît în cadrul „micii stăpîniri” în care domnea, prin intermediul unor subtile simboluri: vulturul bicefal domină pe stema care pecetluiește pisania de la Cotroceni, ctitoria voievodului din 1679–1680, și în alte câteva compoziții în același timp alegorice și heraldice. Două dintre ele împodobesc paginile liminare ale *Liturghiei* din 1680 și *Evangheliei* din 1682⁴⁰⁶. Amîndouă sînt comentate de „versuri politice asupra stemei luminatului și înălțatului domn Io Șerban C.B. Voievod”, inițialele fiind prescurtarea dublului nume Cantacuzino-Basarab. Ceea ce s-a interpretat ca o expresie a revendicării moștenirii politice a Bizanțului este, probabil, numai o ilustrare a genealogiei principelui glorificat. Dedicatiile versificate ale logofătului Radu Greceanu trîmbitează un „God save the King” pentru fiul postelnicului Constantin și al domniței Elina, ținînd să sublinieze „că despre neamul părintesc pre gripsor stăpînește/ iar despre mumă pre deplin pre corb bine domnește” sau „că despre tată trage de împărăție/și despre mumă așijderea de domnie”. Deci, simple variațiuni pe o temă pe care clientela familiei a continuat să o cultive și în deceniile următoare, adulîndu-l pe Brincoveanu, care era fiul unei Cantacuzine și în linie paternă urmașul colateral al lui Matei Basarab. Lui Șerban însuși, în prefața *Apostolului* din 1683, i se atribuie o declarație în care Cantacuzinii „carii cu mare facere de bine s-au arătat neamului creștinesc” sînt asociați cu Basarabii, „carii și aceia întru ale lor vremi multă nevoieță au arătat . . . spre folosul lăcuitoilor” țării⁴⁰⁷. Cel mai departe merge Dositei al Ierusalimului în scrisoarea către domn compusă ca introducere la *Biblia* din 1688. Patriarhul își începe discursul retoric „pre la leatul 1225 de la Hristos”, cu Ioan Cantacuzino, „cel ce era păharnic și domn Trachiei”. Despre acest înalt demnitar al Imperiului de la Niceea, ca și despre descendenții săi pînă la arhonteles Dimitrie care, în 1538–1539, ar fi intervenit decisiv pentru a împiedica distrugerea de către turci a bisericilor Constantinopolului, sînt întrebuintate

⁴⁰⁵ F. H. Marshall, *The Siege of Vienna by the Turks*, Cambridge, 1925, p. 4. Vezi Ariadna Camariano-Cioran, *Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés Roumaines*, RESEE, III, 1965, 1–2, p. 174–179, și Paul Cernovodeanu, *Jérémie Cacavela et le protestantisme*, RESEE, XVIII, 2, 1980, p. 293–310.

⁴⁰⁶ I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 261. Tot aici domnul recunoaște: „măcar că nu asemenea puterii acelora fiind noi”. Încă din martie 1685, în prefața unei tipărituri grecești de la Iași, slujba sfinților Serghie și Bacchus (hram al mănăstirii Cotroceni), se menționa originea lui Șerban, „urmaș al vechilor împărați incununați de Dumnezeu” (*ibid.*, p. 278).

⁴⁰⁷ Vezi foarte utila cercetare a lui Dan Ionescu, *Ideal and Representation. The Ideal of the Restoration of the Byzantine Empire during the Reign of Șerban Cantacuzino (1678–1688)*. RESEE, XII, 4, 1974, fig. 5, 6, și p. 527–530. Autorul a reluat subiectul, sub titlul *Șerban Cantacuzino et la restauration byzantine. Un idéal à travers ses images*, în *Études byzantines et post-byzantines*, I, p. 239–267.

informațiile din *Ekthesis chronica*, pe cînd datele privitoare la Basarabi au fost extrase din opera lui Chalkokondylas ⁴⁰⁸. Concluzia la care ajunge Dositei, după o lungă expunere a îndreptăririi lui Șerban de a ocupa tronul Țării Românești, este că acest monarh cu atitudini imperiale ca ale premergătorilor săi cei mai iluștri și-a cîștigat mari merite de ctitor și protector al lăcașurilor de cult din Imperiul otoman, precum și prin „curățirea de tirani” a patriei sale (aluzie la energica lui politică de centralizare), că, într-un cuvînt, „domnește împărătește”. Se constată așadar în mediul bisericesc grec persistența aproape neîntreruptă a acestui ideal care-i îndemnase pe domnii români din veacul al XVI-lea să-și asume un fel de vicariat al suveranității bizantine. Totuși, dacă n-a nutrit veleități mai mari decît înaintașii săi, Șerban Cantacuzino nu le-a mărturisit poate tocmai lui Dositei, al cărui dispreț pentru năzuințele lui Mihnea Radu de a conduce o campanie eliberatoare pînă la țărmlul Bosforului îi era desigur cunoscut.

Pentru a ne apropia de țelurile adevărate ale programului cantacuzinesc, trebuie trecut dincolo de aluziile prudente ale lui Radu Greceanu, care, în 1688, îi adresa domnului urarea : „Întinde-te ca gripsorul, spre toate stăpînește,/ Și cu spata și cu buzduganul spre vrăjmași izbîndește/ Spre cei văzuți și nevăzuți, cu mare biruință,/ Precum rugăm pre Dumnezeu cu mare umilință” ⁴⁰⁹. Demersurile diplomatice ale lui Șerban se înmulțesc începînd din 1686, în toate direcțiile în același timp, pentru a lăsa toate posibilitățile deschise : tratative cu hanul tătarilor în vederea obținerii domniei ereditare drept chezășie a fidelității sale față de Poartă ⁴¹⁰, denunțuri către marele vizir împotriva lui Apaffy pentru a-l deposeda de principatul Transilvaniei ⁴¹¹, asigurări repetate lui Sobieski că-și va uni oastea cu trupele polone ⁴¹² etc. În februarie 1687, calitatea de general imperial îi era recunoscută și chiar menționată într-un mesaj al lui Leopold I către patriarhul ecumenic Dionisie al IV-lea ⁴¹³. În revolta contra turcilor a sîrbilor din Banat, încurajați de apropierea armatelor austriece, pare a fi avut un rol un agent al lui Șerban, un arhimandrit bosniac ⁴¹⁴.

Pînă în aprilie 1687, poziția domnului față de îndemnurile transmise de la Viena prin Del Monte nu se schimbă, o colaborare fățișă fiind impo-

⁴⁰⁸ Bianu și Hodoș, *op. cit.*, p. 288—289.

⁴⁰⁹ *Ibid.*, p. 283. Vezi Virgil Cîndea, *Les bibles grecque et roumaine de 1687—1688*, p. 357—360.

⁴¹⁰ Despre aceste negocieri în care era angajat și M. Apaffy, V. Mihordea, *art. cit.*, p. 55, o informație din februarie 1686, dar referitoare probabil la misiunea lui C. Brincoveanu în Transilvania din noiembrie 1685 (A. Veress, *op. cit.*, p. 229).

⁴¹¹ *Ibid.*, p. 236—237, în iunie 1686.

⁴¹² I. Hudiță, *op. cit.*, p. 299 (9 iulie 1686); V. Mihordea, *op. cit.*, p. 65 (24 septembrie 1686). În noiembrie el scria însă vizirului : „Nos oramus ut Divina Majestas exercitui Islamitico victorias ac triumphos contra omnes suos hostes concedat” (Veress, *op. cit.*, p. 242).

⁴¹³ Vezi R. M. Grujić, *Tri pisma Kesara Leopolda I carigradskim patrijaršima*, Spomenik, 21, drugi razred, 43, 1913, p. 13—14. Reproducem un pasaj : „Exhortamur igitur Sanctitatem Vestram et omni meliori modo rogamus se nostris resolutionibus conformare, et antequam Barbari nostris viribus superioris esse possint, tractatum nostrum concludere velit; in quem finem jam plenam facultatem concessimus, Illustrissimo Generali et belli duci nostro sincere dilecto Servano Cantacuzeno Vallachiae Transalpinae Principi, ut cito ac libere cum redunitis legionibus christianis sibi vicinis accedat sub nostra augusta protectione” (9 februarie 1687).

⁴¹⁴ I. Radonić, *Situațiunea internațională a principatului Țării Românești în vremea lui Șerban Cantacuzino*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXXVI, 1914, p. 954—960. Cf. Dimitrie Cantemir, *Viața lui Constantin Vodă Cantemir*, p. 95.

sibilă înainte de ocuparea Timișoarei și Belgradului ⁴¹⁵. Lui Apaffy, care adăpostise pe boierii pribegi ostili lui Șerban, i se amintește declarația cancelarului Mihail Teleki că Transilvania, Țara Românească și Moldova trebuie să rămână solidare spre a putea rezista turcilor ⁴¹⁶. Manifestul adresat de împărat creștinilor aflați sub stăpânire turcească, însoțit de o scrisoare către Șerban, dându-i în septembrie, depline puteri pentru a trata cu balcanicii, poate fi considerat ca o concesie în sensul cererilor lui Cantacuzino ⁴¹⁷. Acesta, având legături cu pretendentul Gheorghe Brancovici și, după cum spune cronicarul, „cu toate capeteli sîrbimei pe di cîea parte de Dunăre” ⁴¹⁸, a trimis în decembrie 1687 la Viena pe Antonius Stephani, episcop de Nicopoli, un cleric bulgar catolic care mai primise asemenea însărcinări ⁴¹⁹. Emisarul său luînd contact la Innsbruck cu ducele de Lorena, unul din comandanții ofensivei antiotomane, Șerban se găsea în sfîrșit în situația de a pune el condiții și de a accepta propunerile habsburgice numai sub anumite rezerve ⁴²⁰. Poarta era informată de aceste negocieri pe care nu le putea împiedica și ambasadorul francez la Constantinopol credea că un tratat fusese chiar încheiat cu imperialii ⁴²¹. El n-a fost, în fond, deoarece Habsburgii, cu vechiul lor dispreț pentru vasalii sultanului, găseau excesive pretențiile lui Șerban ⁴²². Aceste revendicări, după o nouă călătorie a lui Ladislau Csáky în Țara Românească, au fost prezentate de Iordachi Cantacuzino, întovărășit de episcopul de Nicopole, în iulie 1688 ⁴²³. Ele cuprindeau domnia ereditară și absolută în Țara Românească, uniune dinastică cu Moldova, recuperarea Banatului ca feudă dependentă de principatul muntean, participarea ca aliat la viitorul tratat de pace etc. ⁴²⁴.

Reticențele imperialilor înaintea acestui punct de vedere, îngrijorarea domnului față de tendința austriacă de a catoliciza populația românească din Transilvania și, probabil, presiunile unui grup de notabili sîrbi, în frunte cu patriarhul de Peć, Arsenie al III-lea, ostili Habsburgilor din motive politice și confesionale, au avut drept rezultat deschiderea altor tratative, paralele, cu Moscova. În urma misiunii din 1687 a mitropolitului Eftimie de Skoplje în Rusia, patriarhul Ioachim răspundea, la 14 ianuarie, cu făgăduieli de ajutor adresate lui Teodosie, mitropolitul Țării Românești, alături de care se găsea fostul deținător al scaunului ecumenic, Dionisie al IV-lea, o rudă a Cantacuzinilor ⁴²⁵. La 4 iunie, călu-

⁴¹⁵ Relatarea arhimandritului Isaia (*Исторические связи*, III, p. 93) conține rezumatul acestor convorbiri, în care a fost abordată și problema anexării Țării Românești de către imperiu.

⁴¹⁶ A. Veress, *op. cit.*, p. 261–262, 264–267, 270–272, 273–274, 275–276, în jurul soliei lui Pirvu Cantacuzino la curtea principelui Transilvaniei.

⁴¹⁷ N. Iorga, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 216–218; I. Radonić, *op. cit.*, p. 961–962; Hurmuzaki, V, 1, p. 136–138.

⁴¹⁸ Ion Neculce, *Letopiseșul*, p. 178. Vezi și Radonić, *art. cit.*, p. 962.

⁴¹⁹ Hurmuzaki, V, p. 142–143; V. Mihordea, *op. cit.*, p. 73. Despre A. Stepančić, vezi Rajko D. Veselinović, *Dva priloga društveno-političkoj i privrednoj istoriji XVII–XVIII veka*, *Istoriceski časopis istoriskog instituta S.A.N.*, IX–X, Beograd, 1959, p. 239–246. Cf. *Călători străini*, VII, Buc., 1980, p. 310–314.

⁴²⁰ Hurmuzaki, IX, 1, p. 332–333 (rapoartele lui F. Cornaro sint datate 1687 *more Veneto*, deci din ianuarie-februarie 1688), 338.

⁴²¹ Bibliothèque Nationale, ms. fr. 7171, p. 21–23, și 7172, p. 260.

⁴²² *Istoria Țării Românești (1688–1717)*, p. 13: „I-au priimit (pe soli) ca pre niște ru-mâni de Țara Rumânească, nu ca pre alții dentr-alte neamuri”.

⁴²³ V. Mihordea, *op. cit.*, p. 76–77. La 13 iulie, audiența la împărat.

⁴²⁴ Cf. *Istoria Țării Românești (1688–1717)*, p. 14–16, și N. Iorga, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 218 urm.

⁴²⁵ Radonić, *art. cit.*, p. 966–969.

gărul Isaia de la Athos era însărcinat de Șerban cu un mesaj către țarii Ivan și Petru, pe care-l va preda abia în septembrie, după un lung ocol prin Transilvania, Polonia și Ucraina. Declarațiile solului vădesc din partea domnului o preocupare adincă: „Dacă soarta îi va ajuta pe rimleni să fie mai tari decât turcii și să ia sub puterea lor țările creștine pravoslavnice sau să cucerească Țarigradul, atunci acești creștini pravoslavnici vor ajunge mai asupriți decât sub turci... căci atunci rimlenii vor lua toate mănăstirile și bisericile și le vor sili să jure unirea”⁴²⁶.

Acum când se pune problema cuceririi Constantinopolului, și nu numai a unei campanii pe malul drept al Dunării, întrebările cu privire la soarta țărilor române și chiar a Bizanțului încetează de a mai avea un caracter retoric. „Împărăția păgînă se apropie de pierderea cea din urmă”, afirmă Isaia, stăruind să-i convingă pe tinerii țari că ocazia este mai prielnică ca oricînd pentru o intervenție⁴²⁷. În iunie 1688 nici ambasadorul Franței la Poartă nu-și ascundea bănuiala că Imperiul otoman nu va mai dura încă trei ani⁴²⁸. Răsculindu-se pașa din Bosnia, era de presupus că va face joncțiunea cu oastea lui Șerban Cantacuzino⁴²⁹. În zona Calafat-Vidin au loc puternice lupte între români și turci⁴³⁰. Belgradul, asediat de trupele austriece și bavareze, cade la 6 septembrie.

În acest moment în care dominația otomană în regiunea Dunării avea zilele numărate, care ar fi fost atitudinea principalelor puteri beligerante? Intrarea în campanie a tătarilor, care ar fi urmat să pătrundă în Țara Românească și Transilvania, era prevăzută pentru 15 octombrie iar în caz de izbîndă amîndouă principatele ar fi revenit protejatului turcilor, nobilul maghiar Thököly⁴³¹. Deși chemate să lupte și pe frontul de apus contra francezilor care înaintau în Palatinat trupele imperiale se pregăteau să ierneze în Țara Românească înainte de a-și deschide drum către Balcani⁴³². Din corespondența lui Șerban cu curtea de la Viena și cu generalii ei avem puțința de a aprecia că aceștia nu erau dispuși să-i acorde mai mult decât confirmarea de domnie, cu dreptul la succesiune asigurat Cantacuzinilor. Relațiile cu Moscova au contribuit la organizarea celei de-a doua campanii în Crimeea, ofensiva rusă din 1689 trebuind să fie conjugată cu o acțiune a românilor în direcția Cetății Albe. Recomandarea de a nu încheia alte alianțe (cu Habsburgii sau cu Polonia)

⁴²⁶ E desigur același cleric, folosit ca agent în Banat. De reținut și faptul că vine tot de la mănăstirea Sf. Pavel, ca și Teodor, trimisul domnilor români din 1675. Vezi *Исторические связи*, III, p. 88–93, și Cercetări literare, IV, 1940, p. 96, n. 1. O scrisoare a patriarhului Arsenie și a lui Gh. Brankovic către țar (St. Dimitrievic, *Prilozi raspravi odonoseniji pečkih patrijarha s Russijom u XVII veku*, Spomenik, XXXVIII, 1960, p. 74) este probabil din iulie 1687.

⁴²⁷ *Исторические связи*, III, p. 90–91.

⁴²⁸ Bibliothèque Nationale, ms. fr. 7173, p. 180–182, și 7174, p. 100.

⁴²⁹ Hurmuzaki, IX, 1, p. 339, în iunie 1686, cînd se semnalază încă o răscoală în Asia.

⁴³⁰ La 30 septembrie 1688, ambasadorul Girardin scrie lui Ludovic al XIV-lea: „Les chrétiens sujets du Grand Seigneur le long du Danube s'estoient revoltez, avoient pris les armes aussy bien que les Valaques sous le commandement du'n des principaux officiers du Prince Serbano et chassoient les Turcs de tous costez jusques là que ceux cy avoient abandonné Viddin” (Bibliothèque Nationale, ms. fr. 7174, p. 202).

⁴³¹ *Ibid.*, ms. fr. 7175, p. 58 („selon les progres qu'il fera, le Visir a promis de le revestir des principautez de Valaquie et de Transilvanie”).

⁴³² Vezi George Coatu, *Două relații despre Țara Românească la sfîrșitul secolului al XVII-lea (25 august și 1 octombrie 1688)*, Convorbiri literare, CIV, 4, 1911, p. 1–23; Viorica Iascu, *Situația Țării Românești în 1688 într-un raport inedit al generalului Federico Veterani*, Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historica, fasc. 2, 1967, p. 29–43; Dinu A. Dumitrescu, *Un „ziar” din anul 1688 despre o solie trimisă de Șerban Cantacuzino la generalul Veterani*, Studia bibliologica, III, 1969, p. 513–526.

prin care cneazul V.V. Golițin răspundea apelului lui Șerban dovedește aceeași intenție de a limita libertatea politicii externe a Țării Românești⁴³³.

Există un document care n-a mai fost niciodată luat în discuție de istoriografia română și care dovedește că, aparent integrate strategiei inperiului țarilor, planurile de acțiune ale Cantacuzinilor se înscriu în realitate într-o serie dominată de cu totul altă concepție politică, slujind nu unei puteri străine, ci intereselor românești. Trimisă de la Veneția regentei Sofia Alexeevna și fraților ei, încă nominal asociați, Ivan și Petru, scrisoarea datează de la 23 mai 1689, deci după moartea lui Șerban-vodă, însă reflectă fără îndoială punctul său de vedere, pe care Iordachi Cantacuzino, fratele fostului domn, aflat atunci în calitate de sol la Viena, l-a transmis autorului. Acesta, învățatul Ioanichie Lichoudios din Chefalonia, doctor de la Padova și unul din întemeietorii Academiei slavo-greco-latine de la Moscova, îi cunoștea pe Cantacuzini din 1683, când se oprise la București, în trecere spre Rusia. Scriind acum despre intenția „chesarului” Leopold de a folosi prilejul războiului anti-otoman pentru a pune stăpînire, după Transilvania, pe Moldova și Țara Românească, el repetă avertismentul lui Cantacuzino, că „acela va fi domn al Țării Românești și al Moldovei care va ajunge cel dintii la *Bialogorod*”. Declarația ar fi extrem de interesantă dacă s-ar referi la Alba Iulia, „Cetatea Albă” a Transilvaniei, și ar fi dovada cea mai sigură că amintirea lui Mihai Viteazul își purta mesajul neuitat. Șerban, ca și înaintașul său, era deci gata să devină general imperial ca să poată realiza acea nouă unire a țărilor române pe care o pregătea în taină. Dar, neavînd la dispoziție decît traducerea în limba rusă a originalului latin, s-ar putea avea în vedere și Belgradul, ale cărui fortificații controlau atît drumul spre Balcani cît și linia Dunării: fusese ocupat de trupele habsburgice în septembrie 1688. Fiînd însă vorba în tratativele dintre Șerban Cantacuzino și Rusia despre un atac al forțelor comune împotriva tătarilor de la limanul Nistrului, am admite mai degrabă că poziția-cheie a Cetății Albe pentru Moldova era considerată ca cea mai temeinică garanție a unirii celor două principate. Către această idee, Cantacuzinii s-au orientat hotărît, nu fără a nădăjdui că împrejurări prielnice le vor îngădui să-și întindă autoritatea asupra întregului spațiu carpato-danubiano-pontic. Ambițiile lor adevărate sînt cu atît mai greu de delimitat, cu cît au fost mult exagerate în interpretările contemporanilor. Lichoudios menționează în aceeași scrisoare corespondența sa cu Constantin Brîncoveanu și cu Constantin Cantacuzino: „nădejdea tuturor este întemeierea din nou a împărăției grecești”⁴³⁴.

Dar, chiar în ajunul vastei insurecții plănuite de domn, condițiile nu se anunțau prea favorabile realizării unor visuri de restaurare bizantină. Tot ce se poate afirma este că Șerban Cantacuzino își rezervase alegerea între trei soluții posibile. Una, în cazul înfringerii, era refugiul în Transilvania, unde Sibial îi era deschis de imperiali⁴³⁵. O a

⁴³³ *Исторические связи*, III, p. 98.

⁴³⁴ *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранных*, X, St. Petersburg, 1871, col. 1368—1370. Despre frații Lichoudios, vezi Ion Ionașcu, *Cu privire la data întemeierii Academiei Domnești de la Sfîntul Sava din București*, Studii, 17, 6, 1964, p. 1269—1270.

⁴³⁵ A. Veress, *Documente*, XI, p. 291—293, datează 27 octombrie 1688, deci cu două zile înaintea morții lui, o cerere de adăpost din partea lui Șerban Cantacuzino către M. Apaffy, care e este, după cum dovedește analiza internă a documentului, scrisă la Hangu, în Moldova, în 1672. O eroare de 16 ani este excepțională chiar pentru această colecție în care datările și identificările greșite abundă!

două, îngăduită de diploma pe care domnul o aștepta pentru a ratifica în sfârșit tratatul cu Leopold, și-ar fi găsit punctul de plecare în consolidarea autorității lui Șerban în Țara Românească, ajungându-se, apoi, prin unirea cu Moldova, la crearea unui stat-tampon între cele trei imperii rivale învecinate. Însă personajul care a fost, fără îndoială, deși pentru scurtă vreme, unul din conducătorii jocului politic în Europa sud-estică a secolului al XVII-lea avea vederi mai larg cuprinzătoare și mai multe corzi la arcul său. Principiul pe care l-a afirmat el cu energie este următorul: „ale cui vor fi Țarigradul și țara turcească, și mai ales, cine va lua pe sirbi și pe bulgari, acelui suveran și el, voievodul, cu tot pământul său, îi va fi supus”!⁴³⁶. Cu sirbii și cu bulgarii avea el legături strinse, iar patriarhul de Peć, Arsenie Crnojević, în corespondența lui cu Rusia care trecea prin București, îl lăuda pe Cantacuzino, despre care „mărturii și cronici grecești și smerenia noastră spunem că e din sfânta seminție a fericitorilor împărați greci”⁴³⁷. Așa încât ginerele lui Șerban, Dimitrie Cantemir, numărînd tunurile și oștenii adunați în 1688, a putut pretinde că aceste pregătiri se făceau „pentru recuștigarea imperiului grecesc ... Și dacă Dumnezeu va îngădui biruința asupra dușmanului și luarea Țarigradului, Șerban, ca unul ce se trage din sînge împărătesc ... va fi înscăunat împărat”⁴³⁸. *În orice caz, dispariția sa bruscă, înainte ca politica sa empirică, de abilități tactice, să fie supusă încercării focului, a împiedicat trecerea de la nostalgii la acțiunea efectivă.*

29 octombrie 1688: domnia lui Constantin Brîncoveanu se deschidea prin două acte vrednice de a se adăuga ambele la celelalte de-a lungul șirului cărora am urmărit supraviețuirea mentalității bizantine. Ales domn, într-un moment în care consultarea boierilor pentru a schimba ordinea succesiunii la tron avea sensul unei condamnări a guvernării personale a predecesorului, Brîncoveanu a găsit de cuviință să nu accepte imediat. De foarte multe ori, ceea ce hotărăște încă atitudinile oamenilor acestei vremi, făcîndu-le greu de înțeles uneori pentru noi, nu este elementul personal, ci intenția de conformare la un model. Iată un principe care refuză tronul. Este oare singurul? Precedentul lui Ieremia Movilă în Moldova (1595) ca și al lui Boris Godunov în Rusia (1598) pot fi invocate, deoarece se inspiră dintr-o tradiție atestată și de recomandarea lui Constantin Porfirogenetul, oricît de mare ar fi distanța dintre împăratul bizantin și imitatorul său⁴³⁹. Pe de altă parte, figurînd ca promotor al tipăririi Bibliei românești pe foaia de titlu a celor mai multe exemplare, Brîncoveanu lua asupra-i patronajul unui monument cultural capabil să-i asigure prestigiul nu numai în întregul sud-

⁴³⁶ *Исторические связи*, III, p. 93.

⁴³⁷ N. Kapterev, *Придавления к изданию творени святых отцов в русском переводе*, St. Petersburg, 1889, p. 40.

⁴³⁸ D. Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir*, p. 95. Convenția cu Rusia pare deci a fi fost numai a legendă de familie, căci el adaugă o paranteză semnificativă: „cum spune falma”... Însă din 1692, aceeași explicație a tratatelor simultane cu Habsburgii și Romanovii era prezentată de Marsili (C. Giurescu, N. Dobrescu, *Documente și regeste*, p. 67–68).

⁴³⁹ Ieremia declară, exact ca Brîncoveanu: „am părăsit așa de mari și așa de îndestulătoare bogății o legăm” (N. Iorga, *Studii și documente*, XI, p. 710). „Foarte cu greu jugul stăpînirii a lua pîrîndu-i-se, în multe feluri s-au apărât”, spune istoriograful oficial Radu Greceanu, *Istoria*, p. 56. Cf. declarațiile lui Brîncoveanu însuși: „au hotărît că jugul domniei țării noastre mi se cuvine mie și să mă încing cu conducerea ei, de care eu nu sînt vrednic” (*Исторические связи*, III, p. 106) sau: „am luat Domnia Mca jugul acesta asupra Domniei Mele” (N. Iorga, *Documente privitoare la Constantin-Vodă Brîncoveanu*, București, 1901, p. 174–175); Vezi și *Istoria Țării Românești (1688–1717)*, p. 6, pasaj: eliminat la prelucrarea mai tîrzie a lui Radu Popescu, *Istoriile*, p. 188.

est european, dar pînă și în mijlocul creștinătății asiatice, în alte ținuturi de cultură bizantină periferică ⁴⁴⁰.

Totuși, în cei 26 de ani ai domniei sale, inițiativele care atestă o sensibilitate la tradiția bizantină, deși numeroase, nu sînt cele mai caracteristice, din cauza deplasării interesului către civilizația din Europa occidentală, precum și datorită intensificării tensiunii dintre imperiile vecine, ceea ce îngreuește autonomia politică a țărilor române.

„Nu există prezent istoric fără amintiri și fără presentimente” ⁴⁴¹. Generația care a dispărut odată cu decapitarea lui Brincoveanu în 1714, cu execuția Cantacuzinilor, doi ani mai tîrziu, și chiar cu moartea în exil a mai tinărului Dimitrie Cantemir (1723) a avut sentimentul că trăiește un destin excepțional într-o epocă fără precedent. Mărturiile în acest sens sînt foarte numeroase.

„Cumplitele acestea vremi ale oștirilor”, spune pisania pusă de Brincoveanu însuși la Biserica Domnească din Tirgoviște. „Nenorocitele acestea vremi”, îi răspunde ca un ecou tînguitor cronicarul curții. Nu e încă atitudinea critică cu adresă directă, caracteristică pentru urmașii de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, ci un fatalism care se referă deopotrivă la conjunctura istorică și la situația geografică a unei patrii pe care n-a ocolit-o nici o invazie. După Miron Costin, desemnat față de „cumplite acestea vremi de acum, de nu stăm de scrisori ce de griji și suspinuri”, Constantin Cantacuzino mărturisește că „vremile și oamenii acum s-au iuțit foarte”, mitropolitul moldovean Gheorghe constată și el: „sînt aceste vremi iuți și grele”, Greceanu deplînge „nestatornicia și turburarea vremilor” etc.

Cu o frecvență obsedantă revine expresia „această biată țară” — cuvintele ineseși ale lui Brincoveanu —, „această ticăloasă de țară” — la Antim Ivireanu și alții —, înlocuită uneori cu „această becisnică de țară” sau „această săracă de țară” ⁴⁴². Nu e un patos convențional, ci un geamăt de suferință adevărată. „Țara pieră”, dacă năvălesc tătarii ⁴⁴³. Pacea de la Karlowitz este salutată de stolnicul Cantacuzino ca o binefacere pentru „această țară pustiită de războaie și deznădăjduită” ⁴⁴⁴.

În aceste condiții, singura politică posibilă era cea a lui Vasile Lupu, reluată după o jumătate de veac în cealaltă țară românească, cu un succes care a chezășuit durata îndelungată a unei domnii de mare prestigiu cultural. „Revoluțiile” pe care le va înregistra Del Chiaro în admirabilul său reportaj, evenimentele politice și militare consemnate anual de cronicari frînează orice acțiune antiotomană. Pendularea între cele două imperialisme rivale, cel catolic și cel ortodox, echivalînd în ultimă instanță cu neutralitatea, este determinată de diversele episoade ale relațiilor dintre Imperiul otoman și celelalte mari puteri din această regiune.

În 1695, înainte de bătălia de la Lugoș, sînt reluate tratativele cu imperialii de la punctul în care rămăseseră cu șapte ani mai devreme și Brincoveanu obține chiar garanții pentru dinastia sa prin acordarea titlului ereditar de principe al Sfîntului Imperiu. Înfrîngerea și moartea lui Veterani zădărnîcind negocierea „ponturilor” propuse de domn, acesta va trimite, după cucerirea Azovului, o solie la Moscova. În chiar

⁴⁴⁰ V. Căndea, *art. cit.*, p. 367—376.

⁴⁴¹ Raymond Aron, *Dimensions de la conscience historique*, Paris, 1961, p. 201.

⁴⁴² Andrei Pippidi, în *Viața românească*, 9, 1973, p. 84—85.

⁴⁴³ *Istoria Țării Românești (1688—1717)*, p. 128.

⁴⁴⁴ Scrisoare inedită (9 aprilie 1699) către lord William Paget.

săptămîna în care Eugeniu de Savoia cîștiga victoria de la Zenta, trimisul lui Brincoveanu expunea înaintea țarului Petru planul unei campanii la care ar fi participat alături de Rusia nu numai Țara Românească și Moldova, ci și sîrbii, bulgarii, macedonenii, albanezii⁴⁴⁵. Cu acest prilej, alianța cu Rusia era prezentată ca o politică de familie a Cantacuzinilor, amintindu-se vechile raporturi dintre Alexei Mihailovici și Constantin postelnicul, stabilite încă din 1668, prin intermediul unor agenți activi ai politicii antiotomane, Paisie Ligaridis și frații Branković⁴⁴⁶. Unul din ei, „despotul” Gheorghe, fusese între timp arestat de austrieci, ispășindu-și în captivitate ambiția de a domni peste toți sîrbii. În Transilvania, mitropolitul Teofil își dăduse consimțămîntul la unirea religioasă cu Roma în primăvara anului 1697, motiv pentru care, în septembrie, Brincoveanu îi destăinuia țarului teama sa că „fugind de șarpele agarenilor să nu cadă din nou în gura papistașilor numiți Iezuviți”. Protectorul ortodoxiei devenea inevitabil, în întortochelele retoricii bizantine a solului brincovenesc, „autocrat și monarh al lumii întregi”. Pretențiilor austriece de hegemonie la Dunăre și chiar dincolo de ea li se opune acum, în 1698, refuzul transmis prin alt cleric balcanic, cîndva ocrotit de Șerban Cantacuzino și devenit apoi emisar al propagandei religioase și politice a Habsburgilor, Iia Matejanić⁴⁴⁷. Și domnul Moldovei, Antioh Cantemir, încearcă o apropiere de Rusia, pe care caută să o împiedice Brincoveanu, din cauza legăturilor sale cu Costineștii, Antioh Jora și alți boieri moldoveni din opoziție⁴⁴⁸.

Pacea încheiată de Rusia cu Poarta în iulie 1700 n-a întrerupt aceste tratative, dovadă faptul că, la sfîrșitul aceluiași an, patriarhul Dositei al Ierusalimului îl chema pe Petru să reia lupta cu ajutorul eristavilor georgieni, chiar în răstimpul în care regele lor, Arkil, se afla refugiat la Moscova⁴⁴⁹. După acest exemplu, deși primise de la Habsburgi un adăpost în Transilvania, pentru viitorul nesigur, și Brincoveanu îi cerea țarului în 1700-1701, pentru el, pentru Cantacuzini și pentru Constantin Duca, noul domn al Moldovei, intrat în familie prin căsătorie, titlul de cneaz, precum și dreptul de azil pe teritoriul rus. Desigur, ne vine greu a ni-l imagina astăzi îmbătrînind ca Dimitrie Cantemir la vreuna din moșiile sale din Ucraina. Succesele lui Petru împotriva suedezilor între 1702 și 1704 încurajau pe sîrbi, bulgari, albanezi și muntenegreni, ale căror pregătiri de răscoală erau cunoscute la București⁴⁵⁰. Aici, găzduiți de domn, se întîlneau mitropoliții de Pogoniana (1693), Dristra (1696), Tîrnovo, Sevastia și Varna (1707), Adrianopol, Sofia, Nysa și Hierapolis (1693-1708), patriarhii Ierusalimului Dositei (1692, 1693, 1697, 1698, 1701-1702), și Hrisant (1708), al Alexandriei Gherasim al

⁴⁴⁵ *Исторические связи*, III, p. 118—121. Aici asigurarea: „vom lupta nu ca oamenii ci ca leii pentru patria și neamul nostru”, Cf. *ibid.*, p. 127—131.

⁴⁴⁶ Stevan Dimitriević, *Prilozi raspravi odnošaji pečkih patrijarha a Russijom u XVII veku*, p. 68, 69—70.

⁴⁴⁷ *Monumenta Slavorum Meridionalium*, XVIII, p. 321—323; N. Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino*, Buc., 1901, p. XVI. Cf. raportul din 1697 publicat de I. Bianu, *Vito Piluzio*, Columna lui Traian, 1883, p. 267—268, despre legături cu Veterani și Buonvisi. Vezi și Del Chiaro, *op. cit.*, p. 32. Recent, Karol Telbizov, *Quelques données sur la personnalité et l'activité diplomatique de Ilija Matejanić*, *Études balkaniques*, XI, 1975, 1, p. 99—102.

⁴⁴⁸ *Исторические связи*, III, p. 129; Johann Georg Korb, *Diary of an Austrian Secretary of Legation at the Court of Czar Peter the Great*, I, Londra, 1863, p. 153—154.

⁴⁴⁹ *Исторические связи*, III, p. 160. Cf. D. Marshall Lang., *op. cit.*, *passim*.

⁴⁵⁰ *Исторические связи*, III, p. 184—190.

II-lea (1694, 1708—1709), al Antiohiei Atanasie al III-lea (1700—1703) etc.⁴⁵¹.

Capii ortodoxiei prigonite nu erau numai conducătorii spirituali, ci și politici ai lumii postbizantine și din exilul lor auzit plănuiau fără îndoială dezrobirea meleagurilor pe care se vor putea atunci întoarce. Dar aceste proiecte nu depășesc faza diplomației discrete sau a complimentelor cu tîlc — de exemplu, măgulirea lui Brîncoveanu printr-un panegiric al lui Constantin cel Mare. Cînd, în preajma răsunătoarei biruințe de la Poltava, sîrbii din Srem, Bačka și Banat își manifestă revolta contra imperialilor și intenția de a se alătura românilor din amîndouă principatele într-un viitor conflict cu turcii, este evident că principala forță antiotomană urma să fie Rusia⁴⁵². Poate mai puțin convins decît vărul său Toma Cantacuzino că „împărăția aceasta turcească o va lua dracul în curînd”⁴⁵³, și, în orice caz atent la echilibrul politic dintre statele învecinate, Brîncoveanu continua în același timp negocierile cu Habsburgii, a căror stăpînire se întinsese asupra Transilvaniei numai ca o primă etapă a înaintării spre sud, relații care nemulțumeau pe ambasadorul Franței la Poartă⁴⁵⁴.

Evenimentele ce au precedat și au urmat conflictul din 1711 arată limpede că față de apariția armatelor ruse pe malul Dunării, factor nou și decisiv pentru situația internațională din sud-estul Europei, existau patru opțiuni posibile.

Cea dintîi, acceptarea campaniei inevitabile, pregătirea rezistenței la o lovitură, din orice parte ar fi venit ea, politica de tergiversări. Ea nu pleacă din șovăielile incapacității de a evalua unde este riscul mai mic, ci din hotărîrea de a nu angaja țara în nici o aventură primejdioasă. Este politica prudentă, conservatoare, a lui Brîncoveanu⁴⁵⁵. În mai 1711, după ce-și asigurase încă o dată protecția imperială în cazul că ar fi silit să se retragă în Transilvania, după ce încercase chiar, cu concursul Rusiei și al opoziției boierești moldovene să realizeze unirea dinastică cu principatul Moldovei, domnul îi trimitea subsidii lui Dimitrie Cantemir, ale cărui intenții le cunoștea bine, dar nu neglija nici aprovizionarea armatei turcești⁴⁵⁶. Vestea înfringerii de la Stănilești o va comunica generalului conte de Stainville, comandantul trupelor habsburgice masate în apropierea frontierei de apus, fără un cuvînt de regret pentru eșecul ofensivei creștine, fără a pomeni măcar numele celui

⁴⁵¹ N. Iorga, *Constantin-Vodă Brîncoveanu, viața și domnia lui*, Buc., 1914, p. 192—193; idem, *Bizanț după Bizanț*, p. 187.

⁴⁵² *Исторические связи*, III, p. 312.

⁴⁵³ Aceasta în 1703, apud N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 458.

⁴⁵⁴ Vezi denunțul de la 26 iunie 1707 contra lui Brîncoveanu: „il continue à favoriser les Allemans, comme il faisoit auparavant; j'ay prié Sa Majesté de m'envoyer une lettre pour le Grand Seigneur ou le Grand-Visir contre ce prince, afin que je fusse en estat de parler plus hautement, on ne m'a fait aucune réponse de la cour”. Ferriol adaugă ironic: „Il faut que le Roy ne veuille pas attaquer un petit prince comme celui de Valachie” (Emile Varenbergh, *Correspondance du marquis de Ferriol, ambassadeur de Louis XIV à Constantinople*, Anvers, 1870, p. 175—176).

⁴⁵⁵ Vezi apologia ei de N. Iorga, *Valoarea politică a lui Constantin Brîncoveanu*, Buc., 1914, în fond o pledoarie în favoarea neutralității României la începutul primului război mondial.

⁴⁵⁶ Idem, *Constantin-Vodă Brîncoveanu...*, p. 196—199. Informația inedită despre finanțarea de către Brîncoveanu a insurecției din Moldova, provenind din textul condiicii domnești de socoteli din 1709—1714, ne-a fost comunicată de prof. Ion-Radu Mircea, căruia îi mulțumim pentru bunăvoință.

care pierduse în aceste împrejurări tronul Moldovei⁴⁵⁷. În 1713, cu mai puțin de un an înainte de masacrarea sa și a familiei sale, el credea că „pacea va fi pace multă vreme” și, spre deosebire de Cantacuzinii încrezători în putința unei revanșe militare a țarului, se păstra față de Rusia într-o rezervă cu atât mai mare cu cât era informat despre sprijinul acordat Porții de Ludovic al XIV-lea și de „crăiasa Engliterii”, Ana. Despre ceea ce, în adincul cugetului său, putea nădăjdui, după cum se spune în scrisoarea citată, care provine din anturajul său, „către nimeni Măriia Sa Vodă n-au răsufolat pin în cest ceas nimic”⁴⁵⁸.

A doua variantă, reconstituită din ansamblul demersurilor diplomatice din anii 1709-1714, se dovedește a fi participarea la războiul antiotoman în condițiile vasalității față de Rusia. De punerea în aplicare a formulei de mai multe ori propusă în a doua jumătate a veacului precedent se preocupă până în 1709 Constantin Duca, Antioh Cantemir, Mihai Racoviță, iar în 1711 o parte a boierimii moldovene, care a ajuns chiar la o înțelegere directă cu țarul peste capul lui Dimitrie Cantemir și care va obține vremelnice cîștig de cauză în privința regimului oligarhic cerut de ea prin al doilea tratat încheiat cu Rusia, la 28 iunie⁴⁵⁹.

Aceleași erau și țelurile urmărite de conducătorii răscoalei din Albania, Muntenegru și Macedonia între 1711 și 1712. Nu este încă suficient de limpede pînă unde se angajase în această direcție politica grupului de familie Cantacuzino-Racoviță, cimentat prin căsătoria hatmanului Dumitrașcu, fratele lui Mihai -vodă, cu Ilinca, fiica spătarului Mihai Cantacuzino. Probabil cu consensul unchilor săi, Constantin și Mihai, Toma Cantacuzino trecuse cu arme și bagaje în tabăra rusă și înrola la Kiev în 1712 pe balcanicii care luptaseră sub ordinele fraților Miloradović contra turcilor⁴⁶⁰.

Expresia pe care a căpătat-o cea de-a treia soluție, alianța cu Rusia, prin obligațiile bilaterale prevăzute la Luțk în martie 1711 și concretizate prin diploma acordată de Petru I lui Dimitrie Cantemir, prezintă indiscutabil un caracter original, omagiul față de țar fiind aici redus la vocabular, ce deghizează, de nevoie, o situație fundamental diferită. Învățatul domn nu a organizat numai, ca alții, o mișcare de eliberare, ci a trecut la înfăptuirea ei⁴⁶¹. În momentul în care în Moldova circulau deja manifestele comandamentului rus, cînd înarmarea țării era încă în curs, proclamația domnească scrisă în limba latină (ca și textul convenției de la Luțk) în scopul difuzării ei peste hotare, reflectă faptul că, în concepția autorului ei, era vorba de un stat independent. Și în cealaltă direcție, a unității teritoriilor românești de la est și sud de Carpați,

⁴⁵⁷ British Museum, Additional Ms. 37 358. f. 389 (Tirgoviște, 31 iulie). Regretul, sincer sau ba, și l-a exprimat față de țar. cf. L. Demény și P. Cernovodeanu, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI—XVIII*, Buc., 1974, p. 168.

⁴⁵⁸ N. Iorga, *Scrisori de familie ale vechilor Brîncoveni*, p. 186—191.

⁴⁵⁹ Andrei Pippidi, *Politică și istorie în proclamația din 1711*, p. 933—939.

⁴⁶⁰ *Ibid.*, p. 931—932. Interesant este și amănuntul că, în 1712, pe sigiliul patriarhului de Pec Moise Rojović apare o acvilă cruciată întoarsă spre dreapta, timbrată de o coroană, amintind deci stema Țării Românești (Rad. M. Grujić, *Pečeti srpskih patrijarha krajem XVIII početkoi XVIII veka*, Glasnik srpskog naučnog društva t. XIV, fasc. 8, 1935, p. 233—239).

⁴⁶¹ M. Berza, *Dimitrie Cantemir, omul politic și istoric*, Analele Universității București-istorie, XXIII, 1, 1974, p. 9—10; Maria Holban și Ludovic Demény, *Originalul și traducerea latină a „diplomei lui Petru I” dată lui Dimitrie Cantemir, cuprinzînd condițiile tratatului moldo-rus din 1711*, Studii, 26, 5, 1973, p. 1067—1078.

adine înțeleasă de cărturar, domnul făcuse un pas, cerind moștenirea lui Șerban Cantacuzino — și căpătînd-o, cu firman de la Poartă⁴⁶².

Pentru alăturarea politică de Imperiul habsburgic nu s-a mai pronunțat nimeni, casa de Austria fiind în acea vreme reținută de războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei. În schimb, n-au lipsit partizanii, puțini, ce-i drept, ai celei mai complete supunerii față de Poartă, nu atît din teama de intervențiile străine cît din ură personală împotriva lui Brîncoveanu. Tragedia acestuia, de care vor profita pentru scurtă vreme Cantacuzinii, apoi N. Mavrocordat, se datorează, de fapt, trădării grupului de familie boierești Băleanu-Golescu-Știrbei, uneltitorii unui șir întreg de conspirații⁴⁶³.

În concluzie, cum poate fi caracterizată politica țarilor române din acești ani, în raport cu tradiția? Ceea ce interesează aici nu este temperamentul autoritar al lui Șerban Cantacuzino, Constantin Brîncoveanu ori Dimitrie Cantemir, ori ceremonialul prin care se exteriorizează ideile lor despre guvernare, sau, în sfîrșit, cultura lor politică și istorică, toate elemente care au contribuit, nu involuntar, să creeze contemporanilor impresia că Bizanțul supraviețuiește la curtea domnilor români. În afară de găzduirea prelaților *in partibus*, Brîncoveanu face danii, ca Justinian, la Sinai, unde s-a aflat și portretul lui, după ce membri ai familiei lui fuseseră pelerini acolo, și are în bibliotecă pe toți istoricii bizantini. Dar, porniți pe calea analogiilor amăgitoare, de ce n-am vorbi de psaltichia scrisă pentru el de ieromonahul Filotei sin agăi Jipei așa cum Michel-Richard de Lalande compunea, în aceeași vreme, *Musique pour les grands soupers du roy* și motete pentru capela de la Versailles? Poate că, într-adevăr, reședința de la Mogoșoaia nu a imitat vilele de pe malul Brentei⁴⁶⁴. Totuși grădina palatului domnesc din București era desenată „după bunul gust italian”, cu simetria care distinge pînă și crîngurile plantate pe-atunci⁴⁶⁵. De asemenea, unul dintre tinerii români trimiși la studii la Veneția a învățat acum pictura, zugerînd, la întoarcerea sa la Tirgoviște, icoane⁴⁶⁶. În frecventarea unor mari centre universitare din occidentul Europei, Padova în primul rînd, de către o generație de cărturari români sau greci stabiliți în țările noastre⁴⁶⁷, apoi în năzuința generației următoare de a păstra aceste legături intelectuale, în calea cărora vicisitudinile politice începeau a ridica iarăși stavili, ni se pare a vedea unul din factorii care

⁴⁶² Andrei Pippidi, *art. cit.*, p. 929—930.

⁴⁶³ Inexplicabil, cercetătorii au ignorat un document important, editat de Th. Codrescu în *Uricariul*, IX, 1887, p. 162—166 (după prima publicare în „Voința națională”, nr. 547, 4 iunie 1886): memoriul adresat de boierii olteni lui Eugeniu de Savoia, de la Tirgu-Jiu, la 6 septembrie 1720, acuzînd pe Ivașcu Băleanu și pe C. Știrbei că „au vindut în minele păgînilor pe Constantin Vodă Brîncoveanu cu toată familia Cantacuzineștilor, prin mijlocirea Goleșcului, pentru că Goleșcul au făcut cu voia și îndeminarea celor mai sus ziși, au dat în miinele lui Neculae Vodă cărțile cele cesaricești spre plinirea vocii Băleanului și a păgînilor”. Despre legăturile de rudenie dintre conspiratori, inrudiți dealfel și cu Brîncoveanu, vezi N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 117—118, 187, 246—248.

⁴⁶⁴ Față de poetica evocare a lui G. M. Cantacuzino, *Izvoare și popasuri*. Buc., 1934, p. 180—188, vezi rezervele lui Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, II, Buc., 1965, p. 143—153.

⁴⁶⁵ A. M. del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, p. 21, 27.

⁴⁶⁶ *Ibid.*, p. 50. Vezi G. Potra, *Un tirgoviștean student la Veneția*, *Acta Valachica*, Tirgoviște, 1972, p. 201—208.

⁴⁶⁷ Virginia Vasiliu, *Constantino Brîncoveanu e il cattolicesimo*, *Ephemeris Dacoromana*, III, 1925, p. 116; E. D. Tappe, *The Greek College at Oxford, 1699—1705*, *Oxonienisia*, XIX, 1954, p. 92—111; idem, *Alumni of the Greek College at Oxford, 1699—1705*, *Notes and Queries*, vol. 2, nr. 3, 1955, p. 110—114; idem, *Eustathius Placius, a Physician at the Court of Brîncoveanu, studies at Oxford*, *Revue des études roumaines*, p. 221—223.

au minat idealul devenit conservator al unei „basileia” îndărătnic zidite între hotarele ortodoxiei.

Destrămarea acestui ideal de o longevitate excepțională a avut desigur și alte cauze decât lărgirea contactelor cu o cultură de tip diferit. Scena descrisă de o cronică a întâlnirii dintre sultan și Brîncoveanu este semnificativă: „domnul descălica și ingenunchea și cînd trecea împăratul să pleca cu capul la pămînt”⁴⁶⁸. Într-o asemenea împrejurare, o realitate umilitoare se impune brutal, alungînd nălucile unei glorii clandestine. Decăderea autorității domnești nici nu este, de altfel, de dată atît de tîrzie. Cu o jumătate de veac înainte, domnul Țării Românești nu se adresa padișahului decît „așternîndu-și fața la pămînt, după ce și-a frecat obrajii de binecuvîntata pulbere a cinstitelor picioare ale Măriei Sale preaputernicului și fericitului și mărinimosului și dreptului sultan”⁴⁶⁹. Textele contrazic acea senină prosperitate din cauza căreia asasinarea lui Brîncoveanu a fost considerată de contemporani ca o răzbunare a zeilor împotriva unui nou Policrate. În fond, coexistența ambelor aspecte în societate românească de la sfîrșitul veacului al XVII-lea îi dă acesteia originalitate și complexitate. Și, în cele din urmă, Brîncoveanu a reușit o moarte exemplară, refuzînd înjosirea supremă, ireparabilă, a renegării, întocmai ca un arhonte bizantin din 1453⁴⁷⁰.

O componentă „bizantină” se poate recunoaște și în ideile lui Dimitrie Cantemir. Autorul erudit al Istoriei Imperiului otoman o datora educației sale în Stambul, a cărui inimă rămăsese bizantină. În cercul de cărturari fanarioți din preajma patriarhiei, unde a avut ca tovarăși de învățătură pe Constantin Duca și pe Mavrocordați, viitorii săi rivali, beizadeaua a deprins cultura eclectică creată de conviețuirea greco-turcă. Lista, adeseori citată, a învățaților pe care îi cunoscuse astfel, cuprinde nume care au mai fost întîlnite în paginile precedente, ca Ioan Cariofil, Sevastos Kymenites, și mulți alți deținători ai moștenirii culturale bizantine.

Dar capitala vechilor împărați îi vorbise și mai direct, prin monumentele ei: Atmeidanul, fostul Hipodrom al lui Justinian, biserica Sfinților Apostoli, Sfînta Sofia, mănăstirea Peribleptos numită în vremea mai nouă Sulu Manastir, și încă multe alte lăcașuri, a căror folosință, în împrejurări asupra cărora Cantemir a adus mărturia sa îndoielnică⁴⁷¹, fusese lăsată creștinilor. Din alte referințe întîlnite în opera sa rezultă că a cunoscut și reședința de la Selymbria a lui Ioan al VI-lea Cantacuzino, în legătură cu care citează pe Nikefor Gregoras. Priveliștea acelor ruine de pe țărmul Propontidei, cărora le aplică un melancolic distih persan, atribuit Cuceritorului, cu ecouri din *Şahname*, îi inspira reflecția: „Palatele falnice ale vechilor împărați greci astăzi nu sînt alta decît icoana jal-

⁴⁶⁸ *Istoria Țării Românești (1688–1717)*, p. 69. Vezi și alte pasaje din izvoare ce reflectă aceeași situație, comentate de Eugen Stănescu, în *Cronicari munteni*, I, p. XL–XLI.

⁴⁶⁹ A. Decei, *Relațiile lui Vasile Lupu și Matei Basarab cu Poarta în lumina unor documente inedite turcești*, Anuarul institutului de istorie Cluj, XV, 1972, p. 70.

⁴⁷⁰ Despre relatările contemporane ale execuției, vezi L. Baidaff, *La mort de Constantin Brîncoveanu et la presse européenne (1714)*, RHSEE, VI, 1929, p. 64–76, și Andrei Pippidi, *Constantin Brîncoveanu personaj al abatelui Prévost*, Studii de literatură universală, XVI, 1970, p. 168–169, 178–179. O scenă identică, a decapitării marelui duce Luca Notaras și a fiilor săi, este descrisă de Ducas, *Istoria turco-bizantină*, p. 382–384. Relevăm, în corespondența lui Brîncoveanu editată de S. Dragomir, *art. cit.* (supra, n. 464), p. 60, declarația că este oricînd „gata a-și vărsa singele pentru credința ortodoxă”.

⁴⁷¹ Vezi Al. Elian, postfața la Steven Runciman, *Căderea Constantinopolului*, p. 283–301.

nicei pustiiri a stăpînirii lor. Nu locuiesc acolo decit, cum am văzut, bufnițele și liliecii”⁴⁷².

Imaginea perioadei dinainte de 1453 nu i se formase numai din cercetarea arhivelor patriarhiei ecumenice⁴⁷³. Informația lui Cantemir se sprijină pe autoritatea istoricilor bizantini și este îmbogățită de izvoarele editate de Crusius pentru epoca următoare⁴⁷⁴. Între observațiile lui pătrunzătoare cu privire la ceea ce va fi pentru Gibbon „decăderea și prăbușirea Imperiului roman”, ne mulțumim să relevăm aici doar cea despre originea Marii Schisme, explicată raționalist prin întemeierea statului lui Carol cel Mare în Occident: „cu despărțirea împărăției și despărțire bisericii tot de odată au purces”⁴⁷⁵.

În realitate, criza începe, în viziunea lui Dimitrie Cantemir—ca și a unor istorici moderni—, de la moartea lui Heraclius în 641⁴⁷⁶. „Împărăția de la vremile lui înaintea, cu spurcată dăscăliia lui Muhammed Pseudoprofitului, și mai mult cu viteze armele lui și următorilor lui, tare au început a se struncina și din toate părțile a să scutura”. De la „saracheni” la turcii osmanlii, istoricul nu șovăie să recunoască legătura și progresele ofensivei antibizantine: „cu neîncetat pas înainte au pășit, pînă au sosit lucrul la mișeliia și mizeriia, care acum cu toții o pling și de să va mai întoarce vreodată plînsul acesta în rîs și bucurie, unde Dumnezeu știe carele în mîna sa au închis cunoștința și a vremilor și a anilor”⁴⁷⁷.

Întrebării de mai sus, ce frămînta deopotrivă pe istoric și pe omul politic, îi găsim ecoul în altă pagină a lui Cantemir care tratează problema raporturilor Moldovei cu Poarta cuprinse pe parcursul a două secole, între lupta pentru libertate și umilitoarea tiranie a „barbarilor”⁴⁷⁸. De aceea, cînd Muhzur-aga îi va pune pe cap cuca domnilor, Cantemir, „acest descendent de răzeși cu atitudini de porfirogenet”⁴⁷⁹, se va îndemna să afirme răs-picat că urmează „părintelui și fratelui nostru spre stăpînirea și ocîrmuirea moșneanului nostru pămînt”⁴⁸⁰.

Sub efectul unui calcul politic, din necesitatea de a-și susține cu argumente poziția independentă în dialogul cu țarul, el va accentua caracterul autocratic al domniei care-i fusese acordată încă din 1693 prin alegerea boierilor și miruirea de către doi patriarhi. Din același motiv, descrie de două ori ceremonia investiturii domnilor, plină de glorioase amintiri bizantine⁴⁸¹. Vorbind despre prerogativa lor de a confirma pe episcopi, în legătură cu care evocă și conflictul dintre papalitate și imperiu, Cantemir subliniază că „nici unul din principii creștinilor n-o mai are în afară de

⁴⁷² *Istoria imperiului otoman*, I, p. 141.

⁴⁷³ *Despre Coran*, trad. Ioan Georgescu, Cernăuți, 1927, p. 48, unde e citată și relatarea unui „Eupraiota”, care va fi mare postelnic în 1710—1711, în timpul domniei lui Cantemir în Moldova.

⁴⁷⁴ Al. Elian, *loc. cit.*, p. 290, se îndoieste că Dimitrie Cantemir ar fi cunoscut *Turcograecia*. Totuși, el a citat-o în *Descrierea Moldovei*, p. 138.

⁴⁷⁵ *Hronicul*, p. 349. Concluzia lui Cantemir („aceste la scriitorii bisericești lăsînd, la treaba noastră să venim”) consună cu tendința iluministă a istoricilor contemporani din apus.

⁴⁷⁶ Valentin Al. Georgescu, *Rénovation de valeurs européennes et innovations roumaines chez D. Cantemir*, RESEE, XX, 1982, 1, p. 16—23.

⁴⁷⁷ *Hronicul*, p. 331.

⁴⁷⁸ *Istoria imperiului otoman*, I, p. 297, n. 87.

⁴⁷⁹ Expresia aparține lui M. Berza, *Activitatea istoriografică a lui Dimitrie Cantemir, în 300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, Buc., 1974, p. 28.

⁴⁸⁰ I. Bianu, *Comunicări mărunte*, Buletinul comisiei istorice a României I, 1915, p. 306—308, document dictat de însuși domnul, la 18 decembrie 1710.

⁴⁸¹ *Istoria imperiului otoman*, I, p. 700 și urm., n. 34; *Descrierea Moldovei*, p. 157—167.

autocratorul Rusiei”⁴⁸². Mai aproape de capătul vieții, în anii petrecuți în Rusia în calitate de curtean al lui Petru cel Mare, fostul domn îi va oferi acestuia, ca unui nou Justinian, sfaturile anacronice ale diaconului Agapet⁴⁸³.

Firește, în cadrul epocii, între cărturarii din aceeași generație sau mai vîrstnici se mai pot descoperi analogii. Se poate vorbi chiar de atitudini comune față de principalele probleme dezbătute. Punctul de vedere al lui Nicolae Milescu asupra cauzelor prăbușirii Imperiului bizantin nu se deosebește de cel al lui Cantemir⁴⁸⁴. Spiritul în care Constantin Cantacuzino tratează Bizanțul și îl situează în istoria universală nu e departe de încercarea de „teorie a civilizațiilor” a aceluiași Cantemir din *Monarchiarum physica examinatio* și reprezintă tot un apel la acțiune împotriva dominației otomane. Continuarea sa firească se găsește în politica stolnicului și a urmașilor lui.

Această politică are motivări psihologice adînci în cunoașterea trecutului de independență a țării și în respectul pentru tradiția dinastică a țării. Discipol al tatălui său și al lui Antim Ivireanul, Ștefan Cantacuzino avea în biblioteca sa *Învățăturile lui Neagoe Basarab*⁴⁸⁵, *Viața lui Nifon*⁴⁸⁶, *Letopisețul Cantacuzinesc* și crônica foarte recentă a lui Radu Greceanu⁴⁸⁷. Alături de izvoarele istorice care îi prezentau exemplul Cantacuzinilor și Basarabilor, în politica domnului a avut un rol și tendința familiei sale de a se considera moștenitoarea legitimă a tronului bizantin. Manifestări ale acestei concepții sînt grandioasele portrete colective de la Filipești și Măgureni, zugrăvite de Pirvu Mutu⁴⁸⁸, pisania ctitoriei de la Mironești-Ilfov, din 1668, ridicată „în amintirea părinților, moșilor, strămoșilor și hunicilor în veci pomeniți” — și una și alta urmărind glorificarea acelei „Cantacuzena domus” despre care scrie stolnicul⁴⁸⁹. Rezultatele acestui comportament se sînt pînă tîrziu : ne gîndim la diplomele acordate în 1730 și 1735 mănăstirii grecești Olympiotissa de către pretendentul Radu Cantacuzino, unul din fiii lui Ștefan, care își proclamă drepturile ereditare ca descendent al lui Constantin cel Mare!⁴⁹⁰. Numai printr-o totală nesocotire a realității se explică tentativa lui Radu de a provoca o răscoală în Balcani în 1744 pentru a dobîndi tronul Țării Românești, în

⁴⁸² *Ibid.*, p. 127, 353.

⁴⁸³ Vezi și mai sus, nota 287. Cf. C. Șerban, *Jurnalul lui Ivan Ilinski (1721—1730)*, Studii, VIII, 1955, p. 131.

⁴⁸⁴ Reamintim că N. Milescu are șanse de a fi traducătorul povestirii lui Nestor-Iskande în românește. Textul se referă la discordiile civile care au slăbit rezistența bizantină („între împărați și boiarii grecești foarte mare împărechilare se făcuse pre aceale vremi”) și la trădarea latinilor („italianii și franțozii de mult se cerca să ia Țarigradul și pentru aceea nu-i deateră ajutoriu” etc. Vezi N. Iorga, *Une source negligée*, p. 16—17. Despre prototipul din sec. XIV care a stat la originea succesivelor prelucrări, vezi Cyril Mango, *The Date of the Anonymous Russian Description of Constantinople*, *Byzantinische Zeitschrift*, 45, 1952, p. 380 urm.

⁴⁸⁵ Biblioteca Academiei, Filiala Cluj, ms. descris în nota preliminară la ediția F. Moisil, Dan Zamfirescu, G. Mihăilă, p. 107—108.

⁴⁸⁶ Ms. Cluj 115, vezi I. Crăciun și A. Ilieș, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne*, p. 147.

⁴⁸⁷ Ms. Cluj 112, v. *ibid.*, p. 159, 177. Exemplul lui Ștefan Cantacuzino nu e singurul: Mihai Racoviță cunoștea crônica lui Miron Costin (Liviu Baciru, *Quelques supralibros des voinodes roumains*, în volumul *Bibliophilie au Pont Euxin*, Constanța, 1973, p. 101—102, despre ms. rom. 103 de la Biblioteca Academiei).

⁴⁸⁸ Al. Tzigara-Samurcaș, G. Balș și N. Ghika, *Biserica din Filipeștii de Pădure*, Buc., 1908, p. 28—44.

⁴⁸⁹ A. Veress, *Documente*, XI, p. 338.

⁴⁹⁰ E. A. Skouvaras, *Olympiotissa*, p. 515—525. Vezi pe larg Andrei Pippidi, „*Fables, bagatelles et impertinences*”, în *Études byzantines et post-byzantines*, I, Buc., 1979, p. 284—293,

timp ce fratele său Constantin ar fi devenit despot al Serbiei ⁴⁹¹. De astă dată, mișcarea de eliberare proiectată ar fi fost îndreptată împotriva stăpînirii austriece și nu a turcilor, ceea ce dovedește că faza în care insurecțiile din sud-estul european erau subordonate scopului învierii Bizanțului fusese definitiv depășită ⁴⁹².

Fără îndoială, modificarea condițiilor politice și restructurarea corespunzătoare a ideologiei nu sînt favorabile unor asemenea aventuri. Prin expresia sa culturală s-a accentuat specificul național al fiecăruia dintre popoarele sud-europene care-și vor duce de-acum înainte lupta lor proprie pentru independență. În țările române s-a creat un nou echilibru odată cu înscăunarea fraților Nicolae și Ioan Mavrocordat. Primele generații din această familie sînt încă atașate tradiției: de pildă, Constantin Mavrocordat conspectează autori bizantini ⁴⁹³. Dar fiul său, „beiful nebun” Alexandru este mindru că este al șaselea domnitor din neamul său, nu se fălește cu strămoși bizantini, ci cu vechimea serviciilor aduse de familia lui Porții ⁴⁹⁴. Datorită acestei nobilimi creștine de funcționari otomani, deciziile politice cu privire la soarta principatelor se iau la Constantinopol, unde patriarhia, încă, și din ce în ce mai mult ambasadele exercită o mare influență: „izvorul puterii revine în vechea capitală bizantină” ⁴⁹⁵. E numai un fel de a vorbi, căci așa fusese și în cea mai mare parte a secolului precedent, iar caracterul bizantin al Constantinopolului, o vreme menținut doar în preajma patriarhiei ecumenice, se ștersese mult mai repede decît prin colțuri de provincie greacă sau la marginile ariei culturale care altădată recunoscuse prestigiul Bizanțului. Prin urmare, influențele care vor iradia de acum înainte din centrul Imperiului otoman spre țările noastre vor fi: una orientală, alta neogrecească și a treia occidentală, primele două trecătoare iar ultima întărită la București și la Iași de condiții bine cunoscute. Răspunsul românilor la toate trei dă civilizației noastre din secolul al XVIII-lea o complexitate fascinantă, dar componenta ei bizantină e foarte redusă.

Se poate spune că cei care au subminat cel mai eficace continuitatea spirituală a Bizanțului au fost, dintre toate popoarele sud-estului, grecii. Întii, prin acapararea aprigă a unei părți din viața politică și culturală a acestei zone pe care, ca o compensație pentru pierderea statului lor, s-au străduit s-o facă mai bizantină decît era, ceea ce a stîrnit îndreptățite și firești reacții de împotrivire. A doua oară, cînd au părăsit ei înșiși visul bizantin. Pe cînd diaspora rămînea intransigentă în ostilitatea ei față de turci, grecii din Imperiu, sau numai majoritatea lor, au devenit cu timpul atît de concilianți, încît în a doua jumătate a secolului al XVII-lea un înalt prelat ortodox putea să declare: „deși e adevărat că sîntem sub

⁴⁹¹ V. Mihordea, *Les frères Cantacuzènes et le projet de révolte des chrétiens des Balkans, Balcania*, VI, 1943, p. 129—144 (cu bibliografie) și, mai recent, Pirin Boiagiiev, *Vlad Bofulescu et Partenij Panlović*, RESEF, XVIII, 2, 1980, p. 287—292.

⁴⁹² Mai tirziu, Atanasie Comnen Ipsilanti îl va considera pe socrul lui Matei-vodă Ghica, intrigantul fanariot Iordachi Mihailopol, „capabil de a restaura imperiul bizantin” — se înțelege, fără să se pună măcar un moment în discuție. Vezi N. Iorga, *Au fost Moldova și Țara Românească provincii supuse fanarioșilor?*, AAR, m.s.i., s. III, t. XVIII, 1936, p. 361.

⁴⁹³ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 620. Vezi și H. Omont, *Missions archéologiques*, II, p. 685, n. 3, lecturile lui Draco Suțu în 1731, între care colecția de la Paris a istoricilor bizantini, multe texte ale Părinților și altă literatură ortodoxă, dar și Lucian sau Iulian Apostatul.

⁴⁹⁴ N. Iorga, *Textes post-byzantins I. Chronique de Constantin Mavrocordat et de son fils Alexandre*, Bucarest, 1939, p. 27.

⁴⁹⁵ Idem, *Bizanț după Bizanț*, p. 11.

stăpînirea sultanului turcesc, totuși trăim, datorită cirmuirii sultanului, fără frică ori neliniște”. Fanarioții din veacul al XVIII-lea s-au orientat spre colaborarea cu sistemul politic otoman, spre o cultură occidentală selectată și spre o nouă identitate compensatoare, cea oferită de antichitate aelenică. Ceea ce deschide, *pe la mijlocul acestui secol*, o etapă nouă nu numai în relațiile româno-grecești ci și în istoria ideilor pentru întreaga Europă de sud-est. Nu vom urma dincolo de acest prag dispariția treptată a formelor devitalizate în care mai dăinuie trecutul. Acest trecut redus la cunoștințe scolastice este acum înregistrat pasiv, fără a mai fi confruntat cu prezentul ca element capabil să-l explice și să-l influențeze.

Astfel, urmărirea interferențelor și ramificațiilor unei tradiții politice care n-a trecut fără urme pe pământul nostru regăsește, la capăt, constatarea bine cumpănită a lui N. Iorga : „Dacă Bizanțul acesta s-a putut apropia de noi, aducînd devierea noastră de la viața populară veche și de la viața occidentală, venită prin unguri și poloni la crearea statelor noastre, dacă Bizanțul s-a putut instăpîni la noi, aceasta n-a fost prin caracterul său grec și nici din devoțiunea noastră specială pentru ortodoxia pe care de multă vreme am prefăcut-o așa cum corespunde cu sufletul nostru, ci, dacă el s-a apropiat de noi și noi ne-am apropiat de acest Bizanț, s-a făcut pentru că, prin ctitoria romană rămasă în instinctul claselor populare ale noastre, care, ele, au creat domnia, noi ne recunoșteam în baza romană a lui”⁴⁹⁶.

Poate exagerînd prin idealizarea unei Rome fără repere cronologice precise, fără indoială tributară acelei „Völkerpsychologie” a cărei tradiție se exercita încă asupra contemporanilor învățatului, dar față de care istoricii moderni sînt mai sceptici, caracterizarea reușește să surprindă sugestiv trei aspecte ale aceluiași proces istoric, pe care le-am numi creație spontană, influență aculturantă și imitație, contopite într-o singură realitate. Un anumit tipar politic și cultural a fost preluat și adaptat de alte state decît acela care-și revendica făurirea lui, așa încît să le imprime popoarelor care l-au moștenit, înainte ca ele să-și fi dobîndit conștiința de sine, o direcție de dezvoltare? La această simplă întrebare, istoria ideilor datorează un răspuns pe care, dacă nu trece de speculațiile abstracte pentru a discerne presiunea multiplă a situațiilor economice și sociale asupra reprezentărilor mentale, nu-l poate da. Ceea ce nu înseamnă că la un moment dat concepția pe care o societate și-o formează despre propriul său destin, sensul pe care ea-l atribuie, pe drept sau pe nedrept, istoriei sale proprii, nu au, la rîndul lor, o acțiune capabilă să modifice realitatea.

Pentru români, ca și pentru slavii de sud, au continuat și după dispariția Bizanțului relațiile economice și religioase cu Constantinopolul, pe cînd literatura și celelalte forme ale creației artistice au mai purtat mărturie, timp îndelungat, despre comunitatea de viață spirituală de pe cuprinsul fostului imperiu. Deosebirea, cîtuși de puțin evidențiată într-un studiu al savantului bulgar Ivan Dujčev, *Byzance après Byzance et les Slaves*⁴⁹⁷ (în paginile căruiua nu-l întîlnim citat pe N. Iorga, autorul formulei din titlu și al primei tratări de ansamblu a subiectului) este că, în timp ce cucerirea otomană se instăpînea peste ruinele statelor slave din Balcani, în nordul Dunării prezența unor state românești, în limitele auto-

⁴⁹⁶ Idem, *Ce e Bizanțul*, Buc., 1939, p. 21—22.

⁴⁹⁷ I. Dujčev, *Medioevo bizantino-slavo*, II, Roma, 1968, p. 287—311.

nomiei lor, a permis și menținerea unei tradiții politice. Ea, ca și manifestările culturii bizantine în formă slavonă care se întilnesc aici, a fost expresia cea mai adecvată a unui stadiu de dezvoltare istorică ale cărui baze materiale rămân aceleași pentru întreaga civilizație preindustrială sud-est europeană. Deci sîntem îndrituiți să ne întrebăm dacă, în secolele XV—XVIII, această tradiție politică, în măsura în care a luat ființă și prin aportul vecinilor din sud și s-a reflectat și asupra lor, nu ar trebui socotită ca una singură pentru toți, construită pe baza unui sistem de valori comun, transmis din generație în generație. În cursul acestei transmiteri, el s-a modificat lent, după ritmuri variabile de la un popor la altul, care sînt chiar acelea în care sistemul de relații sociale s-a adaptat prezentului condițiilor de producție. Cînd caracterul arhaic al relațiilor pe care le presupunea tradiția bizantină a devenit vădit, numai atunci ea a fost înlocuită de noi idei-forță, a căror acțiune a accelerat procesul de modernizare. Pe de altă parte, dacă tradiția bizantină a fost într-adevăr a tuturor popoarelor din sud-est supuse dominației otomane, cei care i-au asigurat supraviețuirea, românii, au văzut-o ca un mijloc de a-și păstra identitatea politică. Aceasta a fost cauza eficacității ei istorice.

Fig. 29. Maria din Mangop, doamnă a Moldovei între 1472 și 1477, se trăgea din neamurile bizantine Gabras, Asan, Paleolog și Tzamplakon, unchiul ei fiind David Comnen, ultimul împărat al Trapezuntului. Acoperământul mormintului ei de la Putna, cu vulturi bicefale în colțurile din stînga sus și dreapta jos.

Fig. 30. Petru Șchiopul (în dreapta), cu fratele său Miloș și fiul acestuia, Vlad, zugrăviți în naosul bisericii de la Bucovăț în 1574.

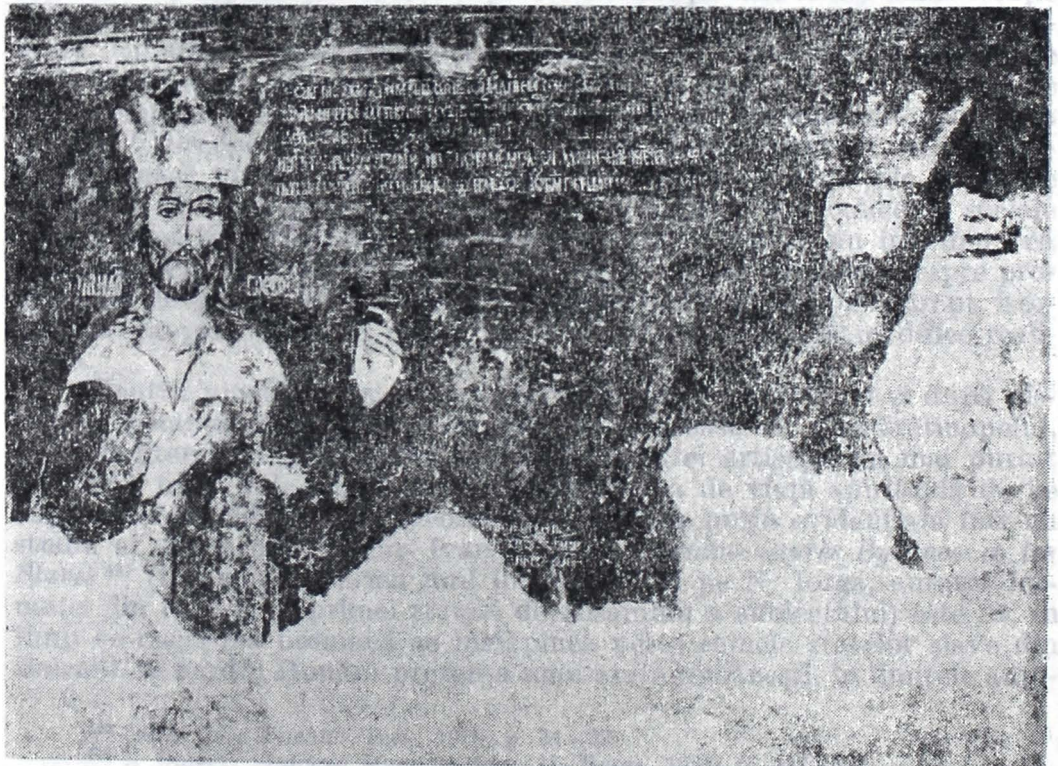

Fig. 31. Medalia lui Rudolf al I-lea după victoria de la Guruslău (1601), mărturie a „planului dacic” al Habsburgilor (după o stampă de la Biblioteca Academiei).

Fig. 32. Mihai Viteazul, ilustrație de Dimitrie Temenos la poemul lui Gheorghe Palamede, copiat în 1624 în ms. gr. 5573 de la British Museum (E. Virtosu, *Două portrete necunoscute ale lui Mihai Viteazul*, *Arta și tehnica grafică*, 6, 1938).

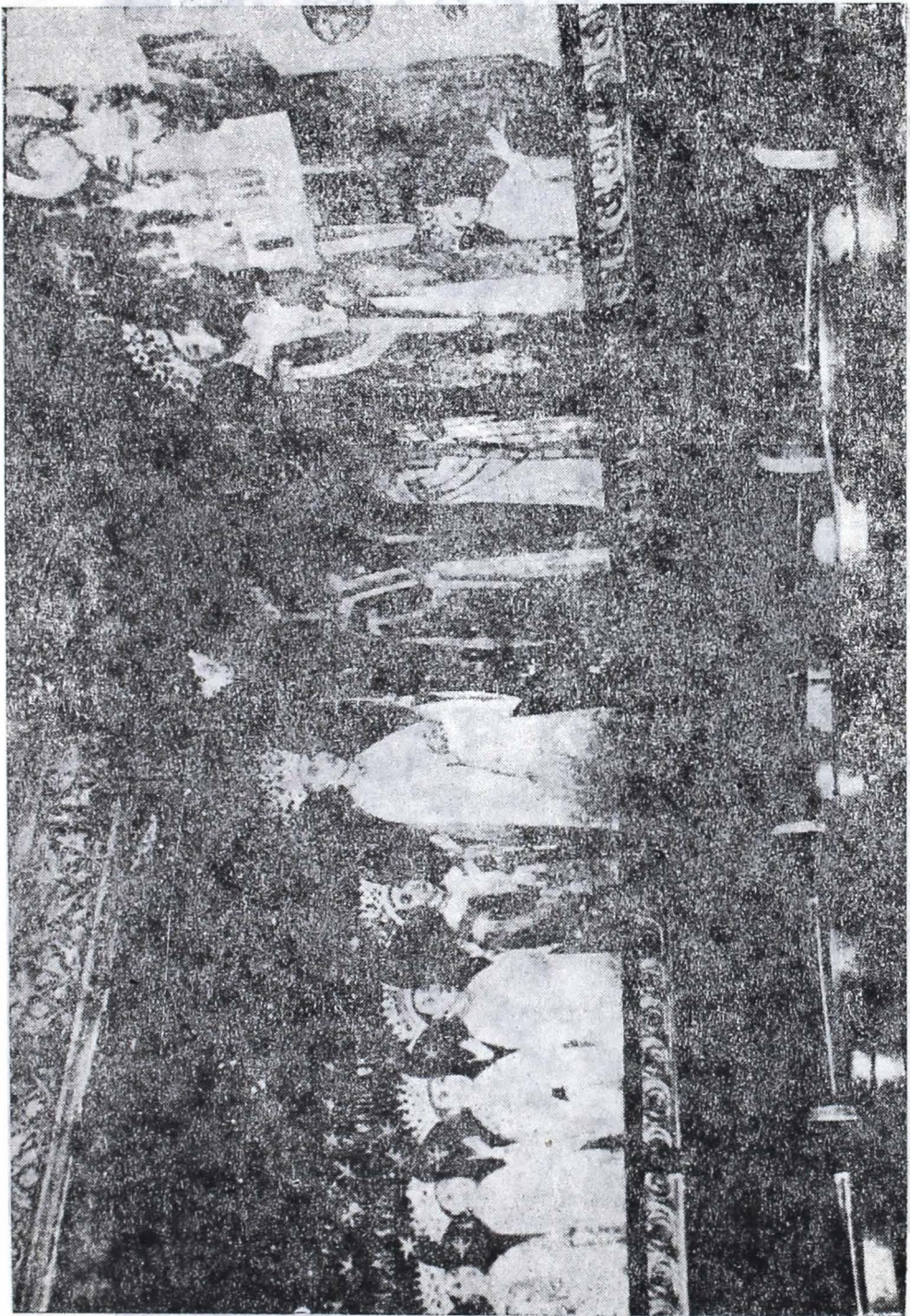

Fig. 34. Ieremia Movilă și familia sa în tabloul votiv de la Sucevița.

Fig. 36. Chiril scarar, portret din 1833 în Biblioteca Publică a Universității din Geneva (foto J. Arnaud, *Portrait de N. Jovan, le portret de Constantinopol, Revue de l'art ancien et moderne*, XLVII, 1, 1936).

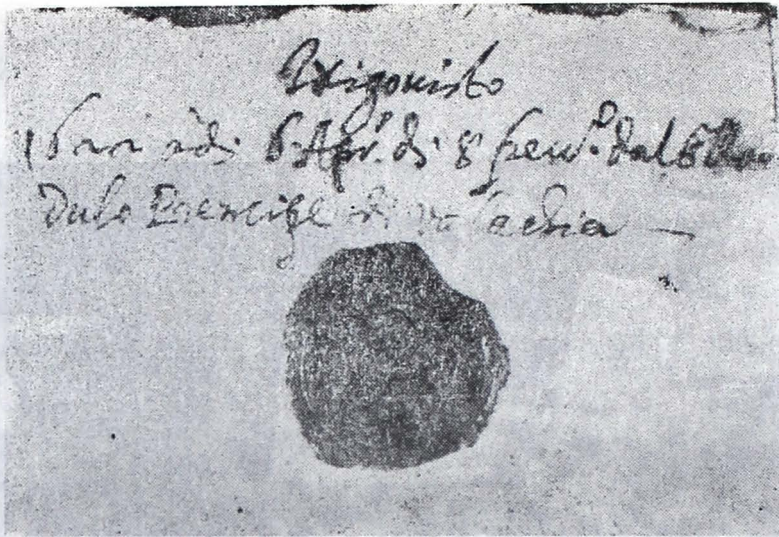

Fig. 35. Sigiliul lui Radu Mihnea, cu stema Țării Românești, pe o scrisoare de la 8 februarie 1622 (Arhiva Istorică din Dubrovnik).

Fig. 36. Chiril Lukaris, portret din 1632 la Biblioteca Publică și Universitară din Geneva (foto J. Arlaud). Publicat de N. Iorga, *Un portrait constantinopolitain*, *Revue de l'art ancien et moderne*, XLVII, 1, 1925.

Abrahan van Westerveldt pinxit
Wilhel. Hondt. Engr. Com. privilegio S.R.M. Galia. M. DC. LI.

Fig. 37—38. Două portrete ale lui Vasile Lupu : ctitor la Golia (1650—1653), zugrăvit potrivit tradiției bizantine, și în gravura lui Willem de Hondt (1651), după pictorul olandez Abraham van Westerveldt (Bibl. Academiei, Stampe).

Fig. 39. Matei Basarab și soția sa, Elina. Miniatură de Radu Sirbul (1653—1654), într-un liturghier slavon de la M-rea Brincoveni, la Muzeul de artă al R. S. România.

Fig. 40. Gheorghe Duca și familia sa în tabloul votiv de la Cetățuia, pictat în 1672.

Fig. 41. Șerban Cantacuzino, detaliu din portretul său de la M-rea Sinaia, pictat către 1695, poate de Pirvu Mutu.

Fig. 42. Constantin Brîncoveanu, portret în ulei din 1704, la M-rea Sf. Ecaterina de la Sinai (copie la Muzeul de artă brîncovenească de la Mogoșoaia).

Fig. 43. Constantin Brîncoveanu, portret din 1713, ilustrînd *Psaltichia* dedicată domnului de ieromonahul Filotei (Bibl. Academiei, Stampe)

Fig. 44. Tabloul votiv de la Răchitoasa (după 1738), reprezentînd, de la dreapta la stînga, pe împărații Teodosie și Arăcadie, domnii Moldovei Gr. Ghica, N. Mavrocordat și M. Racoviță, precum și familia ctitorului (după I. Tanoviceanu, *Marele spătar Ilie Țifescu și omorîrea lui Miron și Velișco Costin*, AAR, m.s.i., s. II, t. XXXIII, 1910).

Fig. 45. Ultimă expresie a tradiției și, totodată, imagine fidelă a societății românești, tabloul votiv de la Stănești—Gorj (1726—1733), în care figurează domnul (Gr. Ghica), boierii (din familia Știrbei) și țărani. După o fotografie de Al. Tzigara-Samurçaș.

POST-SCRIPTUM

Această carte, începută în 1971 și pentru prima oară încheiată în 1975, a continuat totuși să crească pînă astăzi, cînd este în sfîrșit încredințată tiparului, cu tot ce autorul a cîștigat între timp ca experiență și cu o bună parte din ce s-a mai adăugat ca informație prin cercetările mai noi, ale sale și ale altora. La capătul unei lungi și anevoioase strădanii, cineva învață să se ferească de vorbele de prisos. De aceea, deslușirile care urmează nu vor intra în detalii, subliniind numai principalele concluzii ale lucrării și arătînd prin ce se distanțează ele din punctul de vedere al predecesorilor, cît și de afirmațiile prea categorice cărora acestea le-a dat naștere, în ultima vreme. Apoi, în puține cuvinte, vom mărturisi datoriile de recunoștință adunate în zece ani de zile.

Interesul temei este dublu. Știința noastră istorică și-a pus demult problema raporturilor dintre Bizanț și țările române, pe diferite planuri: cultural (în cel mai cuprinzător sens), instituțional, politic etc. Ele prezintă o particularitate, un considerabil decalaj cronologic care face ca ele să nu ia sfîrșit odată cu încheierea existenței statelor bizantine (Constantinopol, Moreea, Trapezunt), ci să dăinuie pînă ce țările române intră într-o altă zodie istorică, în epoca modernă. În concepția deschizătoare de drum a lui Nicolae Iorga despre moștenirea bizantină în Europa de sud-est, țările române s-au identificat vremelnice cu Imperiul, deși, paralel, structurile și idealul bizantin n-au fost deodată părăsite nici la Constantinopol, nici în multe și mărunte autonomii locale risipite pe întreg cuprinsul spațiului cultural și politic odinioară numit Bizanț, nici în Rusia sau chiar în statele caucaziene. Caracterizarea sintezei politice și culturale românești, în care elementul de origine bizantină s-a manifestat cîndva precumpănitor, se sfîrșește chiar prin comparația poetică cu „acele frunze care mai cresc cităva vreme pe copacii dezrădăcinați”⁴⁹⁸. După cinci decenii de cercetări active și rodnice, consacrate unor aspecte ale problemei, a venit vremea ca temeurile acestei interpretări să fie puse la încercare. Tema are și din punctul de vedere al metodei o însemnătate de netăgăduit: trierea sutelor de mărturii istorice (texte, monumente și obiecte de artă) urmărește o nouă înțelegere a interferențelor din trecutul sud-estului european în cursul trecerii de la o lume la alta și în lumina experienței comune pe care au constituit-o, pentru fiecare din aceste popoare, contactele cu ideologia și civilizația Imperiului bizantin. Funcția unificatoare a acestor contacte s-a prelungit mult după ce statu.

⁴⁹⁸ N. Iorga, *Définir „Byzance”*, *Byzantinische Zeitschrift*, XXX, 1929–1930, p. 420.

bizantin dispăruse. De ce? Fiindcă, înainte de a fi complet dizolvat de forțe centrifuge a căror acțiune se manifestase energic până atunci, el a pierit în lupta cu dușmanul comun. Esența moștenirii pe care a lăsat-o a fost deci un reflex defensiv.

O istorie a gândirii politice românești n-a văzut încă lumina tiparului. Era și firesc ca această analiză a *uneia* din componentele ei principale să premerge acelei sinteze. În secolele XIV—XV, în societatea medievală românească s-a constituit, după exemplul bizantin, un ansamblu de principii de guvernare, având funcția de a apăra independența statului și ordinea socială feudală. Virsta elementelor care formează tradiția în această perioadă de contacte directe sau mijlocite de statele sud-slave nu poate fi stabilită cu precizie: ele datează probabil de la sfârșitul epocii Comnenilor și se identifică cu acel „patriotism” provincial pe care studii recente (H. Ahrweiler) l-au recunoscut în preajma cuceririi din 1204. Acest moment în care, un imperiu *latin* substituindu-se Bizanțului vechi, noi centre imperiale răsar la Trapezunt, la Niceea, la Thesalonice, în Cipru sau în Bulgaria, a avut desigur o semnificație hotărâtoare pentru dezințegrarea unității bizantine de odinioară. Niciunul din noile state, menite de altfel unei existențe scurte, nu și-a asumat un caracter „național”, ci ele au pretins să transfere pe teritoriul lor autoritatea imperiului unic și legitim. În secolul al XIV-lea, Bizanțul Paleologilor nu mai era un imperiu în expansiune, ci un mic stat înstrăinat, prin influența „francă” și prin cea microasiatică, de originile lui a căror amintire glorioasă se păstra întreagă la vecinii slavi și la români. Pentru aceștia toți, afirmarea lor politică și culturală, față de primejdia unei dominații a coroanei Ungariei, era indisolubil legată de revendicarea apartenenței la creștinătatea ortodoxă, cu centrul, cel puțin simbolic, la Constantinopol. După 1453, nici forța statului otoman, nici poziția periferică față de frontierele fostului imperiu bizantin nu le-au permis principatelor românești să reclame realitatea unei moșteniri politice. Amenințate direct de a-și pierde atât independența cât și identitatea spirituală, ele și-au îmbrăcat rezistența într-o veche, dar încă strălucitoare, armură bizantină. De aici, caracterul „conservator” al acestei tradiții politice care este una *de apărare*. Pe plan extern, e vorba de o tenace împotrivire față de turci, mergând uneori până la ideea eliberării teritoriilor din sudul Dunării. Pe plan intern, instabilitatea socială și politică generează reacția contrară, îndreptată spre consolidarea și centralizarea statului, pusă sub egida unui „model” bizantin. Ca efect al forțelor implicate în acest conflict (domnia, biserica, diferitele straturi și facțiuni boierești), atitudinea în raport cu tradiția imperială a fost dublă, fie de acceptare sub forma unui „vicariat”, soluție de prestigiu și de forță, fie de respingere, ca irealizabilă și chiar primejdioasă pentru echilibrul politic intern și internațional. O a doua fază a existenței acestei tradiții politice se poate discerne încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea, când o emigrație politică grecească, ale cărei rinduri vor crește în cursul celor două veacuri următoare, credincioasă obirșiei sale, tinde să-și însușească și să utilizeze pentru scopuri proprii ideologia pe care domnii români și o parte a boierimii o adoptaseră. Ca urmare, reacția cunoscută, dusă până la excese xenofobe. Agravarea dominației otomane intervine pentru a lichida acest punct de fixare al mișcărilor de eliberare de la frontiera dunăreană a Imperiului. De la Mihai Viteazul la Brincoveanu, se caută pentru aceste mișcări un sprijin în intervenția Habsburgilor sau a țarilor ruși, o continuare a proiectelor de cruciadă

tirziu-medievale, însă fără aspectul mesianic care le atrăsese adeziunea maselor populare din Balcani. În crescînda înstrăinare de popor a clasei conducătoare se găsește cauza șirului de înfrîngeri care au dus la situația din secolul al XVIII-lea. Aceasta n-a fost urmarea unei (imaginare) „înăspriri a dominației otomane”, ci a slăbirii treptate a resortului de rezistență. De aceea, reluarea luptei pentru independență se va produce în secolul XIX, după „a doua moarte a Bizanțului”, în numele altor idealuri capabile să creeze o unitate națională, în locul celei de caracter etnico-dinastic.

Impresia unei continuități bizantine în țările române n-ar fi putut apărea la istorici dacă, înaintea lor, contemporanii înșiși ai evenimentelor de care ne-am ocupat n-ar fi avut-o. „Noul Bizanț” din Țara Românească și Moldova era, în mare măsură, o metaforă, așa cum, în aceeași epocă, la Veneția s-a dezvoltat mitul care considera cetatea de pe țărmul Adriaticii „o altă Romă”, o afirmare teoretică a unor ambiții mai reduse pe plan practic. Cum se întimplă însă adeseori în istorie, „tradiția” nu a transmis trecutul, ci l-a creat. Această activitate nu s-a oprit în secolul al XVII-lea, nici măcar în al XIX-lea. S-a petrecut doar o reajustare a imaginii românilor despre istoria lor, datorită schimbărilor intervenite în politica internațională, deci și în poziția principatelor. Cînd Constantinopolul turco-bizantin a încetat de a mai fi „centrum mundi”, elementele din trecut și prezent care îi orientau pe români către el și-au pierdut importanța. Ei au acceptat atunci noua lor identitate, romană, întărită de consanguinitate, care stabilea direct relația între prezent și originile poporului însuși, nu ale unei autorități politice sau ecleziastice, cum fusese pînă atunci.

Această carte apare cu mare întîrziere, datorită unor motive, cum se zice, „independente de voința autorului”. Din studiile publicate între timp, unele, al căror aport documentar a confirmat sau, pe alocuri, a modificat opiniile noastre, sînt menționate la locul cuvenit. Despre altele, mai puține la număr, avem obligația de a spune acum un cuvînt, atît pentru a sublinia data lor de apariție — cînd cercetările noastre erau ajunse la concluzia prezentată abia astăzi —, cit și pentru a arăta că problema este încă deschisă.

Astfel, într-o analiză a politicii externe românești „de la Mihai Viteazul la fanarioti” (SMIM, VIII, 1975, p. 101—134), Florin Constantiniu a exprimat vederi puțin diferite de ale noastre în cîteva privințe. O discuție a lor, punct cu punct, nu și-ar avea aici locul. Indiferent însă de adevărul răspunsului pe care-l căutăm amîndoi, și care e desigur prin preajmă, tipul de raționament istoric intrunit aici cu o formă de rară precizie și finețe impune interpretarea colegului nostru drept cea mai convingătoare pe care ne-a fost dat să o citim.

Un loc aparte între cercetările mai noi asupra istoriei politice românești îl ocupă lucrarea lui Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae* (București, 1980), al cărei subtitlu precizează că e vorba de relațiile dintre cele trei țări române în anii 1526—1593. Studiul lor e menit să lumineze antecedentele unirii realizate de Mihai Viteazul. Folosind argumente inegale sau exagerîndu-le uneori semnificația, demonstrația interesează totdeauna și convinge adeseori. În orice caz, cartea merită semnalată pentru

adincirea unor aspecte ale ideii de stat în concepția domnilor din secolul al XVI-lea și, la lectura ei, am simțit plăcerea de a constata că, nu o dată, am recurs la aceleași izvoare documentare și am ajuns la aceeași concluzie.

Nu e o întâmplare că mai ales istoricii de artă sînt atrași de problemele tradiției politice bizantine în țările române, imaginile-martori formînd partea cea mai bogată și, poate, mai expresivă a documentării în legătură cu acest subiect. Corina Nicolescu a adus două utile contribuții la istoria ceremonialului aulic românesc în *Revue des études sud-est européennes* (XIV, 4, 1976, p. 647—663 și XV, 2, 1977, p. 233—258), corelînd informațiile istorice cu documentele artistice și tratînd pe larg analogiile cu Bizanțul. P. Chihaja, *Modele răsăritene și modele voievodale* („Glasul Bisericii”, XXXV, 1—2, 1976, p. 156—175) a căutat să evidențieze prestigiul simbolic cu care sînt investiți în literatură și artă Alexandru, Constantin cel Mare sau cneazul Lazăr, apoi de la mijlocul secolului al XVI-lea, legendarul „Negru-vodă” și Neagoe Basarab. Pe alocuri, aceste cercetări vădesc zădărnicia căutării unei simetrii absolute între artă și istorie. Multe considerații pertinente despre tradiția bizantină tirzie se află și în studiul lui Răzvan Theodorescu, *Despre cîțiva „oameni” noi, ctitori medievali* (SCIA, Seria artă plastică, 24, 1977, p. 67—124) deși Neagoe și chiar Cantacuzinii munteni din a doua jumătate a veacului al XVII-lea pot fi cu greu considerați „oameni noi”. Tipologia culturală pe care o schițează autorul are cusurul că se potrivește unui ideal princiar propus fără deosebire tuturor domnilor, fiind inadecvată tocmai pentru adevărații „oameni noi”, cum au fost primii Ghiculești, Gheorghe Ștefan, Dabija, Ștefan Petriceicu sau Constantin Cantemir.

În sfîrșit, dintre contribuțiile la același subiect apărute în străinătate, vom aminti articolul lui Dennis J. Deletant, *Some Aspects of the Byzantine Tradition in the Romanian Principalities* (*The Slavonic and East European Review*, 59, 1, 1981, p. 1—14), meritorie încercare de a releva cîteva date mai puțin cunoscute, fără a oferi o soluție a problemei și, poate, fără a bănui cît este ea de controversată.

Desigur, nu mai puțin decît aceste lucrări, de care se distanțează nu doar o dată, cercetarea noastră va incita la rindu-i la contradicere. Dintr-o primă confruntare cu criticile care au precedat publicarea a apărut necesitatea precizărilor următoare.

Obiecția privitoare la hotarele cronologice ale expunerii noastre nu e serioasă. Deși cercetarea sa ar fi fost în sarcina autorului unui alt studiu, întreprins odată cu cel de față, secolul al XV-lea este prea îndeaproape legat de perioada pe care o precede ca ele să fie totdeauna separate. Cît despre limita inferioară, la care ne-am oprit, ea are un sens clar, deoarece odată cu domniile primilor Mavrocordați, în condițiile unei crescînde subordonări față de Poartă, modelul ideologic bizantin este în parte asimilat pînă la identificare și în parte părăsit. Intrarea într-alt ciclu istoric, etapa „Luminilor”, revoluționară din punct de vedere intelectual, se simte din plin în domeniul gîndirii politice românești.

În realitate, tema acestei lucrări constituie unul din aspectele luptei dintre medievalism și modernitate în societatea românească. Multe forme medievale mai stăruie — dovadă, șovăielile diferitelor cronologii — dincolo de 1750, dar de o tradiție politică bizantină nu mai poate fi vorba deși cunoașterea livrescă a Bizanțului, cum era și firesc, se extinde după acea dată. Paralel, în lumea grecească s-a desfășurat un proces asemănător, de concurență și înfruntare între elementul bizantin și cel neogrecesc,

din care cel din urmă a ieșit învingător. În epoca fanariotă, contactele intense sînt cu manifestări ale conștiinței neogrecești, desprinderea de valorile bizantine fiind aproximativ contemporană la ambele popoare.

Bilanțul rapid al celor trei secole de istorie pe care le-am parcurs împreună cu cititorul, din perspectiva unei tradiții politice, ar trebui completat prin studiul altor sectoare ale vieții intelectuale și sociale în care s-au petrecut transformări al căror impact asupra politicii nu e încă destul de vizibil. Această încercare de sinteză s-a concentrat asupra regimului politic al *domniei* în țările române, ca structură și ca acțiune, precum și ca reacție a forțelor participante direct la el (marea boierime și înaltul cler). Este, credem, o privire îndeajuns de cuprinzătoare pentru epoca respectivă. Despre atitudinea masei celor excluși de la conducerea statului feudal nu știm aproape nimic, în afară de cele mai violente izbucniri ale nemulțumirii populare față de sarcinile fiscale. Răspunsul lor, al celor tăcuți, la marile mobilizări pentru apărarea țării nu poate fi invocat ca probă a participării la exercitarea puterii, nici nu ne îngăduie să recunoaștem decît rareori resorturile morale ale îndeplinirii serviciului militar pe care-l datorau voievodului. Oricum, abia trecerea de la oral la scris, însoțind ascensiunea socială, în cazuri individuale a căror înmulțire produce în secolul al XVIII-lea un fenomen colectiv, le va da putința să-și facă cunoscută adeziunea sau împotrivirea față de regimul politic. Așadar, prezența lor în paginile precedente a fost mai mult implicită, rămînînd totuși bine înțeles că fără concursul lor n-ar fi fost posibilă existența statelor românești în această vreme.

Îndoielile exprimate încă de unii cercetători (N. Stoicescu) față de caracterul și funcția de cruciadă pe care credem că le-a avut lupta anti-otomană a românilor la sfîrșitul evului mediu, ne îndeamnă să amintim o afirmație a lui Fernand Braudel. Pentru istoricul francez, ideea de cruciadă se înscrie „în continuitatea unei atitudini de lungă durată care, repetată la nesfîrșit, străbate societățile, lumile, psihismele cele mai diferite, ca să atingă cu un ultim reflex pe oamenii veacului al XIX-lea” (*Écrits sur l'histoire*, Paris, 1969, p. 52). Argumentul autorității nu e recomandabil ca metodă, dar, adăugîndu-și puterea de convingere la informații adunată în lucrarea noastră, ar trebui să dea de gîndit.

Un ultim cuvînt despre transfer și receptare. În tradiția politică moștenită de români de la Bizanț, nu a fost imitat aidoma un prototip, ci avem de-a face cu o replică îmbogățită de noi experiențe și de confruntarea cu realitatea locală. Greutatea de a surprinde tradiția bizantină acolo unde ea există, provine tocmai din faptul că ea a fost difuză. A fost, de asemenea — încă o dificultate —, asociată cu alte influențe eterogene pătrunse pe diferite căi, central-europene sau occidentale. După părerea noastră, a izola trăsăturile bizantine din istoria și cultura veche românească, pentru a le urmări soarta de-a lungul secolelor, ar fi prezentat riscul de a ignora contextul întreg și de a conduce deci spre concluzii preconcepute.

Nădăjduim deci a fi izbutit să ferim această interpretare a izvoarelor de vreun maniheism. De fapt, am urmărit împletirea, prezentă în orice tradiție, dintre conservatism și inconștientă inovație, cu convingerea că trecutul oferă puține lecții mai grăitoare decît aceasta.

În orice caz, volumul pe care îl prezentăm azi cititorului, cu genuflexiunea de rigoare, se cuvine citit împreună cu celelalte dintr-o serie strălucit inaugurată de cartea prof. Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea* (București, 1980). Urmărind aceeași durabilă influență bizantină în domeniul dreptului și al instituțiilor românești, în arta medievală românească și în vechea literatură scrisă sau citită de români, lucrările din această colecție vor întregi și îndrepta viziunea noastră, altfel amenințată de a părea unilaterală.

Se înțelege că, în timpul investigației noastre comune, contactul permanent cu colegii mai vîrstnici din Institutul de studii sud-est europene, dintre care amintim cu prietenie și recunoștință mereu vie pe Maria-Ana Musicescu și pe prof. Valentin Al. Georgescu, acesta din urmă atent cititor și critic al manuscrisului nostru, ne-a fost de mare folos. Ținem să mulțumim îndeosebi referenților care ne-au ajutat cu sfatul lor, sau cu obiecții care au cerut verificări minuțioase: Emil Lăzărescu, Eugen Stănescu, Florin Constantiniu, Nicolae Stoicescu. Sintem îndatorat și profesorului Alexandru Elian, care a binevoit să parcurgă lucrarea în manuscris, pentru observații și sugestii prețioase. În sfîrșit, gîndul nostru recunoscător se întoarce către cel care ne-a îndemnat să întreprindem această cercetare, încurajindu-ne stăruitor de-a lungul anilor și a cărui satisfacție, cînd a văzut-o încheiată, ne-a fost cea mai înaltă răsplată: neuitatul profesor Mihai Berza.

Septembrie 1981 — februarie 1983

INDICE

- Abbas I, șah al Persiei, 198**
Abbot, George, arhiepiscop de Canterbury, 196
Agapet, diaconul, 57, 61, 62, 107, 234
Agathias, 82
Akropolites, Gheorghe, cronicar bizantin, 57, 82
Alexandru cel Mare, 24, 70, 72, 76, 77, 99, 252
Alexandru, mare cneaz al Lituaniei, apoi rege al Poloniei, 96
Alexandru Aldea, ca boier, 25, ca domn al Țării Românești, 55, 72
Alexandru cel Bun, 19, 24, 28, 34, 45, 47, 48, 53, 145 — portret, 44
Alexandru Coconul, domn al Țării Românești și Moldovei, 26, 113, 192, 193, 201
Alexandru Cornea, domn al Moldovei, 163
Alexandru Iliș, domn al Moldovei și Țării Românești, 26, 113, 189
Alexandru Lăpușeanu, domn al Moldovei, 21, 32, 36, 45, 48, 52, 103, 104, 109, 165—172, 184, — ctitor la Dionisiu 131
Alexandru al II-lea Mircea, domn al Țării Românești, 21, 42, 55, 56, 153, 163, 174, 176 — portret 46
Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare, 21
Alexandru, pretendent la tronul Moldovei, 165
Alexe, sol al lui Neagoe Basarab în Transilvania, 153
Alexei Mihailovici, țar, 86—87, 99, 108, 210, 228
Alexie I Comnenul, împărat bizantin, 47
Alexios al II-lea Gabras, senior de Mangop, 149
Alfons al VII-lea, rege al Castiliei și Leonului, 7, 37
Althan, conte Adolf, de, 200
Amali, Annibale, 201
Amorosi, Gian Battista, 176
Ana Comnena, 82—83
Ana Stuart, regină a Angliei, 230
Ana, țarină a Rusiei, 123
Ana, doamnă a Moldovei, soția lui Alexandru cel Bun, 145
Anania, episcop de Buzău, mitropolit al Țării Românești, 158
Anastasia, fiica lui Lațcu, 145
Anastasia Buhuș, doamnă a Moldovei și Țării Românești, soția lui Gheorghe Duca, 219
Anca din Coiani, soția banului Neagoe, 158
Andrei Paleologul, despot, 93
Andronic al II-lea, împărat bizantin, 8
Angelo Flavio, Giovanni Andrea, 200
Anghelos, Manuil Philanthropenos, cezar, guvernator al Tesaliei, 150
Anghelovici (Anghelos), Mihail, mare voievod, 150
Anguisciola, Ludovico, diplomat italian, trimis de Clement al VIII-lea la Moscova, 181
Anița de pe Podul Vechi, rachiereasă, iubita lui Dumitrașcu-vodă Cantacuzino, 218
Antim Ivireanul, mitropolit, 39, 106—108, 227, 234
Antonie al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 93
Apaffy, Mihail I, principe al Transilvaniei, 217, 220, 222, 223, 225
Arakel din Tebriz, cronicar armean, 188
Arbore, Luca, mare vistiier, 162
Arcadius, împărat, 247
Aretas din Cesareea, 61
Arghira, doamnă a Moldovei și Țării Românești, soția lui Radu Mihnea, 194
Arghiropol, Dimitrie, din Salonic, refugiat la Moscova, 196
Arghiropol, Grigore, din Salonic, trimis de Chiril Lukaris la Londra, 196
Arlianites, Gheorghe Comnen, dinast albanez, 149
Aristotel, 57—58, 64
Aron, domn al Moldovei, 181—183
Arsengo, Girolamo, franciscan, misionar în țările române, 175, 198
Arsenie, mitropolit de Trebinje, 208
Arsenie II Crnojević, patriarh de Peć, 223, 224, 226
Asanina, doamnă a Moldovei, soția lui Ștefan Tomșa al II-lea, 201
Asanis, Constantin Celebi, mare clucer, 113, 201
Asanis, Curt Celebi, agent al Moldovei la Poartă, 113—114
Asanis Paleolog, Gheorghe, 150
Asanis Paleolog, Toma, 150
Asanis, Veniamin, mitropolit de Paros și Naxos, 114
Atanasie, mitropolit al Moldovei, 106
Atanasie I Hrițca, patriarh de Ohrida, 180, 183, 184, 188, 198
Atanasie al III-lea, patriarh al Antiohiei, 229
Atanasie al III-lea Patellaros, patriarh de Constantinopol, 204, 205
Augustin, 58
Augustus—legenda descendenței țarilor dintr-un frate al său, 95, 98
Aurelian, împărat roman, 18

- Avramie al II-lea, patriarh al Ierusalimului, 141
- Avramie, Ioan, predicator al curții din București, 62
- Azarie, cronicar, 20, 23, 48, 60, 71, 73, 104, 167
- Axinte Uricariul, 37
- Axtelmeyer, Stanislaw, 88
- Ayas pașa, mare vizir, 159
- Bagration, Alexandru Arkilovici, prinț georgian, 61
- Baiazid, I, sultan, 72, 80
- Baiazid II, sultan, 150, 152
- Balaban Ghedeon, episcop ortodox de Lwow, 185
- Bălăceanu, Constantin, 88
- Bălăceanu, Matei, 119
- Băleanu, Ivașcu, conspirator contra lui Brincoveanu, 231
- Balș, familia, 110
- Balšić, familia, 53 — Matija, 167
- Bandini, Marco, misionar italian în țările române, 33
- Bánffy, Balthasar, trimis de partizanii Habsburgilor din Transilvania în Moldova, 161
- Barcsai, Acațiu, principe al Transilvaniei, 212
- Barsi, Niccolo, dominican italian, călător prin Moldova, 32
- Barton, Edward, agent al Angliei la Poartă, 196
- Bărcan din Merișani, conspirator contra lui Radu Mihnea, 116
- Basarab cel Bătrîn, domn al Țării Românești, 21, 23
- Basarab cel Tânăr, domn al Țării Românești, 21, 72
- Báthory, Sigismund, principe al Transilvaniei, 182—184, 186
- Beke, Paul, iezuit, misionar în Moldova, 202
- Bekes, Gaspar, pretendent la tronul Transilvaniei, 177
- Beldiman, Alecu, 22
- Beldiman, Filaret, 22
- Belsius, Ioan, agent habsburgic în Moldova, 35, 46, 173
- Benedetto, pictor italian în Țara Românească, 201
- Bertucci, Francesco Antonio, aventurier și diplomat, 199
- Bethlen, Gabriel, principe al Transilvaniei, 198, 201
- Bibescu, familia, 47
- Billerbeck, Franz, discipol al lui Chytraeus, călător în Turcia, 177
- Bisaccioni, Maiolino, istoric și soldat, 200
- Blemmydes, Nicefor, 60, 83
- Bobbi, Andrea, dominican, misionar la Constantinopol, 187
- Boris Godunov, țar, 226
- Bogdan I, mormintul său la Rădăuți, 145
- Bogdan al II-lea, 146
- Bogdan al III-lea cel Orb, 19, 36, 97, 150, 152
- Bogdan al IV-lea Lăpușneanu, 131, 174, 175
- Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun, 145
- Bogdan, fiul lui Iancu Sasul, pretendent la tronul țărilor române 182, 190 — vezi și Ștefan Bogdan.
- Bolognetti, Alberto, nunțiu papal în Polonia, 178
- Bonfini, Antonio, umanist, 123
- Borisi, Bernardo, 176, 195, 201
- Bossuet, Jacques-Bénigne, 58, 63
- Boulliau, Ismaël, astronom, călător în Imperiul otoman, 203, 204
- Branković, familia, 122 — Elena, doamnă a Moldovei, soția lui Petru Rareș, 59, 104, 150, 158, 160, 161, 164, 166, 190 — Gheorghe („Brincoveanu”, „despotul”) 122, 223, 224, 228 — Iovan, 150, 161 — Longhiș Korenić, mitropolit de Inău 208 — Mara, soția lui Murad al II-lea, 25, 55, 80 — Maxim (Gheorghe), fratele lui Iovan, 53, 150 — Milița Despina, doamnă a Țării Românești, soția lui Neagoe Basarab, 151 — Sava, episcop ortodox în Transilvania 208, 228 — Ștefan, despot, 149
- Brincoveanu, Constantin, 25, 29, 30, 61, 81, 82, 88, 106, 108—109, 111, 118, 119, 122, 123, 135, 140, 226—232, 250—coroană, 46—sabic, 43 — sigiliu, 47 — portrete, 45, 246—repectarea Coziei în timpul domniei sale, 49
- Brincoveanu, Danciu, vornic, tatăl lui Matei Basarab, 111
- Brincoveanu, Preda, bunicul lui Constantin, 212
- Bruce, William, aventurier scoțian, 197
- Bruti, Bartolomeo, 175—176
- Bruti, Benedetto, 176, 194, 195
- Bruti, Cristoforo, 176, 194
- Bruti, Giacomo, 194
- Bryennios, Iosif, 83
- Buchali, Manuil, mare feudal din Peloponez, 150
- Budovec, Vaclav, conducător al Fraților cehi, călător în Turcia, 177
- Buhăescul, Vasile, cronicar, 33, 37
- Buhuș, familia, 80 — Alexandru, hatman, 80, 218
- Buonaccorsi (Callimachus), Filippo, umanist, 90
- Buonivisi, Francesco, nunțiu papal în Polonia, cardinal, 217, 228
- Busbecq Ogier Ghislain de, diplomat flamand în serviciul Habsburgilor, călător în Imperiul otoman, 75
- Buză, Grigore, dascăl, 31
- Buzescu, familia, 110, 116
- Cacavela, Ieremia, cărturar grec, 87—88, 221
- Caligula, tip de tiran, 105, 118
- Calinic, copist brincovenesc, 135
- Callimachi, Grigore, domn al Moldovei, 33
- Cantacuzino, familia, 80, 111, 112, 119, 217 — stema ei, 139 — Andronic, 181 — Antonie, 82 — Casandra, fiica lui Șerban, soția lui Dimitrie Cantemir, 122 — Constantin, fiul lui Ștefan, 235 — Constantin

- Măgurcanu, paharnic, 138 — Dimitrie, probabil tatăl lui Mihail „Șcitanoglu”, 221 — Drăghici, fiul postelnicului Constantin, 138, 211 — Elina, fiica lui Radu Șerban, soția postelnicului Constantin, 221 — Ioan, membru al familiei din sec. XIII, 221 — Iordachi, fratele lui Șerban, sol la Viena, 223, 225 — Mihai, spătarul, 119, 230 — Mihai, banul, 114, 190 — Pirvu, stolnic, fiul lui Drăghici, 223 — Pirvu, spătar, 33 — Radu, fiul lui Ștefan, 234 — Stanca, fiica postelnicului Constantin, mama lui Constantin Brincoveanu, 82
- Cantacuzino, Constantin, postelnic, 112, 115, 122, 220, 228 — lecturi, 215
- Cantacuzino, Constantin, stolnic, 30, 33, 61, 62, 74, 81, 88, 117—119, 120—122, 220, 227, 230, 234 — interesul pentru astrologie, 83
- Cantacuzino, Dumitrașcu, domn al Moldovei, 116, 218, 219
- Cantacuzino, Mihail „Șcitanoglu” 82, 170, 173, 176, 184
- Cantacuzino, Șerban, 31, 32, 87, 118, 119, 139, 218—226, 231 — portret, 45, 245 — sigiliu, 47
- Cantacuzino, Ștefan, domn al Țării Românești, 40, 234 — lecturi, 62
- Cantacuzino, Toma, 229, 230; — lecturi, 62
- Cantemir, Antioh, domn al Moldovei, 109, 116, 230
- Cantemir, Constantin, domn al Moldovei, 220, 252
- Cantemir, Dimitrie, 11, 19, 27—29, 31, 34, 39, 41, 43, 47, 61, 82, 88, 89, 109, 116, 117, 122, 123, 215, 226—234 — despre cultura slavonă, 75 — sigiliu, 47
- Capotă, Sava, boier, 166
- Caragea, Ioan, domn al Țării Românești, 34
- Caragea, Ioan, postelnic, 113, 114
- Caragea (Karatzas), Mihalcea, ban, 182
- Cariofil (Karyophyllis), Ioan, cărturar grec, 62, 87, 232
- Carleton, Dudley, diplomat englez, 200
- Carol cel Mare, 7, 91
- Carol IV de Luxemburg, împărat, 57
- Carol Quintul, 62, 91, 158—161
- Carol V, rege al Franței, 58
- Carol IX, rege al Franței, 172
- Carol al X-lea Gustav, rege al Suediei, 210
- Carol I Stuart, rege al Angliei și Scoției, 58, 196
- Carol-Emanuel, duce de Savoia, 198
- Castaldo, Juan Bautista, general spaniol în serviciul Habsburgilor, 104, 169
- Catargiu, Gheorghe, vornic, 218
- Cazimir al IV-lea, rege al Poloniei, 96
- Cecil, Robert, conte de Salisbury, ministru englez, 200
- Cercel (Tzourtzoulos), Nicolae, profesor la Iași, 89
- Césy, Philippe de Harlay, conte de, ambasador al Franței la Constantinopol, 197, 201, 202, 207
- Chalkokondylas, Dimitrie, 58
- Chalkokondylas, Laonikos, 11, 82, 222 — citit de Ienăchiță Văcărescu, 83
- Chiajna, fiica lui Alexandru cel Bun, 145
- Chiajna, fiica lui Petru Rareș, soția lui Mircea Ciobanul, doamnă a Țării Românești, 42
- Chirca, sol al lui Neagoe Basarab în Transilvania, 153
- Chiril I Lukaris, patriarh de Alexandria, apoi de Constantinopol, 56, 106, 193—196, 202, 203, 242
- Chiril II Kontaris, patriarh al Constantinopolului, 203
- Chiril, mitropolit de Tîrnovo, 210
- Choniates, Nicetas, 82, 83
- Cigala (Kigalas), Matei, 30, 79
- Clrtian, sol al lui Neagoe Basarab în Transilvania, 153
- Clement al VIII-lea, papă, 90, 181
- Clement al X-lea, papă, 208
- Coadă, vornic, 157, 158, 163
- Codinos (Pseudo-), 42, 46, 49, 82
- Comnen, Ierotei, mitropolit al Dristrei, profesor la București, 81, 82
- Comnen-Ipsilanti, Atanasie, medic și istoric, 235
- Condrea, sol moldovean în Polonia, 202
- Constantin cel Mare, 38, 40, 43, 68, 108, 114, 152, 187, 252 — legende, 70, 74 — ca model pentru Ștefan cel Mare, 69, 146 — ca model pentru Petru Rareș, 164; — ca model pentru Brincoveanu, 229 — ca model pentru Petru I, 123
- Constantin V Copronimul, împărat bizantin iconoclast, 104, 105
- Constantin VII Porfirogenetul, 50, 57, 61, 82, 226
- Constantin al II-lea, rege al Georgiei, 8
- Constantin, fiul lui Alexandru Lăpușneanu, 131
- Constantin, fiul lui Petru Rareș, 165
- Constantin Șerban, domn al Țării Românești, 37, 46, 52, 99, 107, 209—212, 218
- Constantin, postelnic, 176, 188
- Constantin sădăcariul, copist, 126
- Contăș, Pavel, vtori logofăt, 111
- Corbeanu, Constantin, vel pitar, 111
- Corbeanu, Vintilă, ban, 111, 220
- Coridaleu, Teofil, 58
- Cornaro, Federico, ambasador venețian la Viena, 223
- Corniacl, Constantin, negustor cretan, 176
- Correr, Giovanni, bail al Veneției la Constantinopol, 55
- Costea diacul, sol al lui Ștefan cel Mare în Lituania și la Moscova, 97
- Costin, Miron, 29, 33, 75, 79, 85, 116, 117, 121, 195, 210, 218, 227 — despre însemnele domnești, 43 — citit de Mihai Racoviță, 234 — despre valoarea etico-politică a literaturii istorice, 60
- Costin, Nicolae, 34, 60, 62
- Craiovescu, familia, 111, 134, 158; — Barbu, ban, 55, 153
- Crusius, Martin, profesor la Tübingen, 52, 79
- Csáky, Ladislau, agent diplomatic habsburgic, 219, 220, 223

- Dan I, domn al Țării Românești, 21, 80
 Dan al II-lea, 50, 65, 67
 Dandinio, Anselmo, nuntiu papal în Franța, 179
 Daniil, profeția lui, 85, 88, 152
 Daniil Romanovici, cneaz de Halici, 45
 Danovici, Pătrașcu, grămatic, 31
 Daponte, Chesarie, 30, 33, 89
 Daud Celebi, 72
 David Comnen, împărat al Trapezuntului, 147, 238
 David al II-lea, rege al Scoției, 57
 Davila (alias Davilatta), Alvisc; călător în țările române, 199
 Dečanski, Moise, tipograf, 160
 De la Croix, călător în țările române, 31, 32
 Del Chiaro, Antonio Maria, observațiile sale asupra Țării Românești, 29, 31, 43, 227
 Del Monte, Giovanni Battista, misionar catolic în țările române, 222
 De Nores, Gabriel, din Cipru, student la Padova, 112
 Despot, Ioan Heraclid, 24, 36, 41, 104, 105, 169, 171—173 — coroană, 46 — heraldică și genealogie, 49, 50; — corespondență cu Martin Crusius, 52
 Despot, Gheorghe Heraclid, pretendent la tronul țărilor române, 190
 Dimitri Ivanovici, cneaz al Moscovei, 97
 Dinga, postelnic, 170
 Dion Hrisostomul, 57, 61
 Dionisie al IV-lea, patriarh al Constantinopolului, 222, 223
 Dionisie Eclesiarhul, 62
 Dobrovoc pircălab, 59
 Donă, Leonardo, ambasador venețian la Madrid, 159
 Dorotei de Monemvasia, cronicar grec, 30, 78
 Dosoftei, mitropolit al Moldovei, 27, 29, 108, 123, 220
 Dragomir Călugărul, pretendent la tronul Țării Românești, 52
 Dragoș, 146
 Drăghieci, fiul lui Vlad Vintilă, domn al Țării Românești, 130
 Drăghieci Gogoșe, pretendent la tronul Țării Românești, 157
 Duca, familia, 113
 Duca, logofăt al patriarhiei din Constantinopol, stolnic, 113
 Duca, Constantin, domn al Moldovei, 82, 116, 228, 230, 232 — sigiliu, 47
 Duca, Gheorghe, domn al Moldovei și Țării Românești, 22, 118, 218, 219 — portret citoricesc la Cetățuia, 245 — sigiliu, 47
 Dukas, istoric bizantin, 11, 83
 Dumbravici, Dumitrașcu, logofăt, 115
 Eftimie de Tîrnovo, 68, 146
 Eftimie, mitropolit de Skoplje, 223
 Eftimic, cronicar, 20, 23, 60, 68, 71, 101—103, 164, 167
 Elena, fiica lui Ștefan cel Mare, soția lui Ivan Ivanovici, cneaz al Moscovei, 96, 97, 148
 Elina, doamnă a Țării Românești, soția lui Matei Basarab, 133, 208, 244
 Esad Efendi, matematician și astronom turc, 88
 Eugeniu de Savoia, 228, 231
 Eupraghiota, Ralakis, 233
 Evdochia, doamnă a Moldovei, soția lui Ștefan cel Mare, 146
 Evliya Celebi, călător turc prin țările române, 33, 74
 Evstatie de la Putna, muzician, 169
 Evstratie logofătul, 115
 Fénélon, François de Salignac de La Mothe-, arhiepiscop de Cambrai, 64
 Feodor Ivanovici, țar, 98
 Ferdinand I de Habsburg, împărat, 24, 155, 157, 158, 159, 161, 163—165, 169, 170, 172
 Ferdinand al II-lea, 206
 Ferdinand de Habsburg-Tirol, arhiduce, fiul lui Ferdinand I, 183
 Ferdinand I de Medici, mare duce de Toscana, 199
 Ferriol, Charles d'Argental, conte de, ambasador al Franței la Constantinopol, 229
 Filip al II-lea August, rege al Franței, 51
 Filip al IV-lea cel Frumos, rege al Franței, 7
 Filip al II-lea, rege al Spaniei, 7, 23, 90, 172
 Filip al III-lea, rege al Spaniei, 188
 Filip, mitropolit al Moscovei, 108
 Filip Sihastrul, 59
 Filipescu, Constantin căpitanul, 119
 Filipescu, Pană, spătar, 211
 Filipowski, Ieronim, 177
 Filotei din Pskov, 94
 Filotei sin agăi Jipei, 231, 246
 Fléchier, Esprit, 63
 Flor, popa, traducător din slavonă și caligraf, 62
 Fontana, Eustachio, franciscan, misionar la Constantinopol, 186
 Fourquevaux, François de Pavie, baron de, călător în țările române, 175
 Francisc I, rege al Franței, 159
 Fregoso, Filippo, negustor la Iași, 176
 Gavriil, protul Athosului, hagiograf, 36, 105, 153—154
 Gavril, patriarh de Ohrida, 180
 Gavril Rajić, patriarh de Peć, 210
 Gavril Movilă, vezi *Movilă*.
 Gavril, vistier (altul decit Trotușanul), 162—163
 Gazi Ghirai, han al Crimeii, 186

- Gerendy, Petru, trimis de partizanii Habsburgilor din Transilvania în Moldova, 161
- Ghenadie Scholarios, patriarh al Constantinopolului, 79
- Ghenadie, mitropolit de Novgorod, 107
- Gheorgachi logofătul, 33, 42, 43, 50
- Gheorghe din Trapezunt, umanist, 72
- Gheorghe al II-lea Movilă, vezi *Movilă*.
- Gheorghe al III-lea, mitropolit al Moldovei, 28, 47, 227
- Gheorghe Ștefan, domn al Moldovei, 99, 209, 214, 250
- Gherasim al II-lea Pallada, patriarh al Alexandriei, 228—229
- Gherman, patriarh al Ierusalimului, 168
- Ghica, familie, 47
- Ghica, Alexandru Scarlat, domn al Țării Românești, 37, 48
- Ghica, Gheorghe, domn al Moldovei, 216, 217
- Ghica, Grigore I, domn al Moldovei și Țării Românești, 32, 48, 99—100, 218, 219 — sigiliu, 47
- Ghica, Grigore II, domn al Moldovei și Țării Românești, 38, 247, 248
- Ghica, Grigore IV Dimitrie, domn al Țării Românești, 22
- Ghica, Matei, domn al Moldovei, 235
- Ghiorma din Pogoniana, postelnic, 56, 176
- Ghizdavăț, Dimitrie, 55
- Ghizdavăț, Staico, 55
- Gilles, Pierre, 82
- Gloacchino da Fiore, 85
- Glorgi, Giacomo, 199 — Paolo, 183, 184, 187
- Girardin, Pierre de, ambasador al Franței la Constantinopol, 221
- Giustinian, Zorzi, bail al Veneției la Constantinopol, 194
- Glinčić, Ștefan, sol al lui Ferdinand I în Țara Românească, 155
- Glykas, Mihail, 82, 83
- Golescu, familia, 110 — Albu, 41 — Radu, 231
- Gollîn, V. V., general și ministru rus, 225
- Gonzaga, Vincenzo I, duce de Mantova, 199
- Gorceakov, A. M., ministru de externe al Rusiei, 96
- Gordios, Anastasie, cărturar grec, 74, 89
- Grațiani, Gaspar, domn al Moldovei, 52, 200, 201, 213
- Greceanu, Radu, 39, 43, 61, 88, 108, 119, 221, 222, 226, 227, 234
- Greceanu, Șerban, 61, 220
- Gracián, Baltasar, 62
- Gravier d'Ortières, trimis al lui Ludovic al XIV-lea în Levant, 220
- Grdan, volevod în Herțegovina, 188, 199
- Gregoras, Nicefor, 82, 83, 232
- Grigore din Kiprovac, franciscan, misionar și agent diplomatic, 213
- Grigore Teologul, 59
- Grigorie, mitropolit al Țării Românești, 38
- Grillo, Ambrogio, 202
- Grillo, Antonio, dragoman venețian la Constantinopol, 202
- Guevara, Antonio de, 62
- Guiscardi, Antonio, sol venețian la Moscova, 148
- Haga, Cornelius, ambasador olandez la Constantinopol, 197—198
- Hagi Ghirai, han al Crimeii, 147
- Haidr, favorit turc al lui Iliăș Rareș, 102
- Hamza, 102
- Harvat, logofăt, 59
- Hasan, beglerbeg al Rumeliei, 152
- Hasan Mihaloglu, beg de Vidin, 152
- Hăbășescul, Grigore, hatman, 111
- Heimburg, Gregor, 147
- Ienric al III-lea, rege al Franței și Poloniei, 92, 175
- Heraclius, împărat bizantin, 66, 84, 233
- Herbert, Felix, diplomat polon, 192
- Herczeg-Balšić, Nicolae, 167 — Pavel, 167
- Hmelnițki, Bogdan (Zenovic), hatman cazac, 87, 99, 210
- Hondt, Willem, gravor olandez, 243
- Honorius al III-lea, papă, 45
- Hrisoscolec, Dumitrachi, 83
- Iacob I Stuart, rege al Angliei și Scoției, 58, 197
- Iacov de la Putna, copist, 69
- Iakšić, familia, 53 — Irina, 167 — Ștefan, 161
- Iamblichos, 84
- Iancu Sasul, domn al Moldovei, 183
- Iani, banul, 181—182
- Iani, vistier, 182
- Ianovici, Toderășcu, sol moldovean în Polonia, 202
- Iaropchin, F. S., sol rus în Moldova, 96
- Ieremia Movilă, vezi *Movilă*.
- Ieremia al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 36, 176—178, 182
- Ieremia, episcop de Kytros, 193
- Ierotei, mitropolit de Monemvasia, 74, 178
- Ignatie, mitropolit al Țării Românești, 107
- Ignatiev, N. P., ambasador al Rusiei la Constantinopol, 96
- Ilarion, episcop de Râmnic, 107—108
- Iliăș Rareș, domn al Moldovei, 101—105, 160, 164, 165—166
- Iliăș Alexandru, domn al Moldovei, 52
- Ilinski, Ivan, 61, 234
- Ingoli, Francesco, secretarul congregației De Propaganda Fide, 201, 208
- Ioachim al V-lea, patriarh de Antiohia, 36
- Ioachim, patriarh al Moscovei, 123, 223
- Ioachim, mitropolit al Moldovei, 35
- Ioachim, mitropolit de Dristra, 193
- Ioachim al II-lea, de Hohenzollern, elector de Brandenburg, 164
- Ioan Hrisostomul, 59, 63
- Ioan Scărarul, 59
- Ioan Tzimiskes, împărat bizantin, 66
- Ioan al V-lea Paleologul, 80
- Ioan al VI-lea Cantacuzino, 8, 66, 80, 81, 232
- Ioan al VII-lea Paleolog, 80

- Ioan al VIII-lea Paleolog, 28, 47, 80
 Ioan al III-lea Vatatzes, împărat al Niceea, 57
 Ioan al IV-lea Comnen, împărat al Trapezuntului, 147
 Ioan Albert, rege al Poloniei, 44, 92, 96
 Ioan Asan al II-lea, țar al Bulgariei, 45
 Ioan de Hunedoara, 67
 Ioan cel Cumplit, 104, 105, 174
 Ioan, pretendent la tronul Moldovei, 165
 Ioan Bogdan, pretendent la tronul Moldovei, 196
 Ioan Romanul, astrolog, 88
 Ioan din Bistrița, zidar, 162
 Ioan, sol moldovean la Viena, 163
 Ioanichie, patriarh al Constantinopolului, 203, 204, 210
 Ioasaf al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 93, 95, 160, 173
 Ioasaf, mitropolit de Grevena, 193
 Iona, mitropolit al Moscovei, 93
 Iosif, mitropolit de Tirnovo, 64
 Iosif, episcop de Fanar, 188
 Iovan, mitropolit de Peć, 199
 Ipsilanti, Alexandru, domn al Țării Românești și Moldovei, 33, 141
 Ipsilanti, Constantin, domn al Țării Românești, 34 — steagul său, 44
 Isac Gabras, senior de Mangop, 148, 149
 Isaia de la Sf. Pavel (Athos), trimis de Șerban Cantacuzino în Transilvania și Rusia, 223—224
 Isocrate, orator atenian, 61
 Ivan Alexandru, țar bulgar, 171
 Ivan al III-lea, mare cneaz al Moscovei, 93—96, 146
 Ivan al IV-lea cel Groaznic, țar al Rusiei, 74, 93—95, 105, 108, 161, 170
 Ivan Ivanovici, fiul lui Ivan al III-lea, cneaz al Moscovei, 96—97, 148
 Ivan, stolnic, 59
 Iulian Apostatul, împărat roman, 105, 235
 Iurie, spătar, 165
 Joinville, Jean de, cronicar francez, 39, 60
 Jora, Antioh, hatman, 228
 Jurj (Gavril), vistier, 178
 Justinian I, 7, 25, 232 — ca model pentru Vasile Lupu, 204 — ca model pentru Brîncoveanu, 231 — ca model pentru Petru I, 234
 Justinian al II-lea, 41, 52
 Kaloian, vezi *Ioan Asan al II-lea*.
 Kalogeras, Francisc, cretan, în slujba lui Mihai Viteazul, 184
 Katzaitis, Marco Antonio, călător în țările române, 23
 Kavakes, familia, 113 — Filip, negustor, 113
 Kedrenos, Gheorghe, cronicar bizantin, 78, 82, 214
 Kekaumenos, cronicar bizantin, 57
 Kinnamos, Ioan, cronicar bizantin, 82—83
 Komulović (Comuleo), Alessandro, legat papal în Moldova, Transilvania și Rusia, 181
 Korecki, Samuel, magnat polon, 200
 Kotronas, Stamatelos, din Zante, pictor, 164
 Kritopoulos, Mitrofan, agent al lui Chirilă Lukaris, apoi patriarh al Alexandriei, 196
 Kropotov, G. I., general rus, 123
 Kurițin, Ivan, sol rus în Lituania, 96
 Kvarkvare al II-lea, principe georgian, 147
 Kymenites, Sevastos, profesor la Constantinopol și București, 61, 232
 Lactanțiu, polemist, 104
 Lalande, Michel-Richard de, compozitor francez, 231
 La Marche, Olivier de, cronicar francez, 60
 Lanski, Paul, secretarul lui Ieremia Movilă, 196
 La Rochefoucauld, François de, 62
 Lasocki, Stanislaw, 177
 Lassota von Stehlau, Erich, agent habsburgic în Ucraina și în țările române, 185—186
 Lazăr, mare cneaz sîrb, 151, 252
 Leca, aga, conspirator împotriva lui Mihai Viteazul, 187
 Léger, Antoine, pastor calvinist la Constantinopol, 196—197
 Lello, Henry, diplomat englez, 200
 Leon al VI-lea cel Înțelept, 20, 24, 60, 84, 86; — oracolele lui, 86, 89
 Leon al X-lea, papă, 153
 Leon Tomșa, domn al Țării Românești, 27, 39, 56; 112, 201
 Leondari, Stamatle, postelnic, 111
 Leopold I, împărat, 222, 225, 226
 Lescalopier, Pierre, călător în țările române, 175, 176
 Leurdeanu, Evstratie, vistier, 212
 Leurdeanu, Stroc, vornic, 111, 115, 211
 Lichoudios, Ioanichie, cărturar grec în serviciul diplomatiei rus, 225
 Ligaridis, Paisie (Pantelimon), arhiepiscop de Gaza, 86, 87, 214, 215, 228
 Ljubavić, Dimitrie, 160—161, 167, 173
 Lobkowitz, Wenzel Eusebius, prim ministru al lui Leopold I, 100
 Locadello, Bartolomeo, 195 — Gian Giacomo, 195
 Luca din Cipru, caligraf, episcop de Buzău, trimis de Mihai Viteazul la Moscova, mitropolit al Țării Românești, 192—193
 Lucian din Samosata, 235
 Ludescu, Stoica, cronicar, 115
 Ludovic al II-lea, rege al Ungariei, 153
 Ludovic al IX-lea cel Sfînt, rege al Franței, 39
 Ludovic al XIV-lea, rege al Franței, 58, 62, 88, 218, 220, 229—230
 Ludovic al XVI-lea, rege al Franței, 66
 Ludovico da Bologna, sol al lui Uzun-Hassan, 147
 Lustrier von Liebenstein, Sebastian, internunțiu, 113
 Luther, Martin, 91

- Macarie de Roman, cronicar, 20, 23, 60, 68, 71, 73, 101—103, 164, 167
- Macarie de la Dobrovăț, muzician, 169
- Macarie Zaim, patriarh al Antiohiei, 36, 214
- Macarie Egipteanul, 63
- Machiavelli, Niccolo, 62
- Magno, Carlo, emisar imperial în Transilvania, 187 — Stefano, cronicar venețian, 149
- Mahmud, beglerbeg al Rumeliei, mare vizir, 150
- Mahomed I, sultan, 72
- Mahomed al II-lea, 74, 75, 232
- Mailat, Ștefan, voievod al Transilvaniei, 161, 163
- Malalas, Ioan, cronicar bizantin, 7
- Malaspina, Germanico, nunțiu papal în Polonia și Transilvania, 196
- Manasses, Constantin, cronicar bizantin, 20, 68, 78, 82
- Mancinelli, Giulio, iczuit, misionar în Moldova, 175, 176
- Manta, postelnic, 187
- Manta, comis, 212
- Manu, vornic, 212
- Manuil al II-lea Paleolog, 37, 72, 80, 93
- Manuil din Corint, 153
- Marcheville, Henri de Gournay, conte de, ambasador al Franței la Constantinopol, 198
- Marcu, fiul lui Radu Paisic, 41, 42, 46
- Marcu, fiul lui Petru Cercel, 191
- Margunios, Maxim, umanist, 178, 195
- Maria de Mangop, doamnă a Moldovei, soția lui Ștefan cel Mare, 146—150, 238
- Maria Despina, doamnă a Țării Românești, soția lui Radu cel Frumos, 149—150
- Maria Voichița, doamnă a Moldovei, fiica lui Radu cel Frumos, soția lui Ștefan cel Mare, 41, 149
- Maria Asanina (soția lui Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare?), 150
- Maria, fiica lui Radu Craiovescu, soția lui Șerban din Izvorani, 158
- Maria, fiica lui Vasile Lupu, 190
- Marini, Antonio, 147
- Marini Poli, Giovanni, 183
- Marliano, Ambrogio, 62
- Marsili, Luigi Ferdinando, savant, diplomat și general, 226
- Martinuzzi, Gheorghe, cardinal, vice-rege al Ungariei, 165
- Matei Basarab, 25, 26, 42, 86, 98, 107, 112, 205, 206—210, 214, 216; coroană, 46 — portrete, 125, 133, 136, 244 — donator la biserica grecească din Veneția, 134
- Matei al Mirelor, episcop, caligraf și cronicar, 86, 116, 132, 189, 193—195, 214
- Matei grămaticul, hagiograf, 105
- Matejanić, Ilija, misionar catolic și agent habsburgic, 228
- Matiaș I Corvin, 117, 145
- Matievich, Ieronim, trimis de Neagoe Basarab la Veneția, 153
- Mavrocordat, familia, 82, 83, 113 — Alexandru Exaporitul, 62 — Alexandru („Deli bey”); domn al Moldovei, 235 — Ioan, 46, 216, 235 — Scarlat, 31, 46, 63
- Mavrocordat, Constantin, domn al Țării Românești și Moldovei, 23, 30, 31, 33, 46, 61, 62, 83, 84, 235
- Mavrocordat, Nicolae, domn al Moldovei și Țării Românești, 30, 31, 46, 62, 63, 84, 116, 216, 231, 232, 235, 247
- Maxim Grecul, vezi *Triulits*.
- Maximilian al II-lea de Habsburg, împărat, 35, 61, 172
- Mehemed pașa, mare vizir, 207
- Melanchthon, Philipp, 160
- Meletie, patriarh de Ierusalim, 63
- Meletie, tipograf, egumen al mănăstirii Govora, 207
- Melissenos, Macarie, mitropolit de Monevasia, interpolatorul cronicii lui Sphrantzes, 72, 76
- Menșikov, A. D., favorit al lui Petru cel Mare, 117
- Metochites, Teodor, umanist bizantin, 61
- Metodie (Pseudo-) din Pațara, 84
- Mignanelli, Fabio, diplomat italian, 163
- Mihail al VIII-lea Paleolog, împărat bizantin, 57
- Mihail Borisovici, mare cneaz de Tver, 146
- Mihail Fedorovici, țar, 98
- Mihail I, domn al Țării Românești, 21, 36, 48, 50
- Mihai Viteazul, 42, 65, 77, 86, 116, 118, 163, 180—189, 191, 194, 195, 198, 199, 214, 216, 225, 250, 251, — portret, 46, 239 — exemplu istoric în sec. XVII, 206 — în concepția generației de la 1848, 144
- Mihailopol, Iordachi, hatman, 235
- Mihalevici, Andrei, sol al lui Ferdinand I în Țara Românească, 157
- Mihnea cel Rău, domn al Țării Românești, 105, 109, 152
- Mihnea al II-lea, Turcitul, 21, 26, 27, 42, 101, 178, 179, 192
- Mihnea al III-lea Radu, 37, 107, 118, 135, 211—215, 222 — sigiliu, 43, 46, 50 — steag, 44 — coroană, 45 — portret, 136
- Milco, stolnic, 55
- Milcoveanu, Preda, 119
- Milescu, Nicolae, spătar, 29, 52, 60, 74, 82, 85, 87, 123, 234
- Mileț, fiul lui Dobrotă, 55
- Miloș, pretendent la tronul Țării Românești, 153
- Miloș, fratele lui Alexandru al II-lea și al lui Petru Șchiopul, 238
- Mina din Tîrgoviște, zugrav, 125
- Mindovt, mare cneaz al Lituaniei, 45
- Minetti, Bartolomeo, 195
- Minio, Paolo, 194
- Mircea cel Bătrîn, 19, 21, 23, 24, 29, 35, 36, 50, 53, 67; — monede, 43, 44 — costum domnesc, 48, 49
- Mircea Ciobanul, domn al Țării Românești, 21, 105, 109, 169, 170; — portrete, 46, 124
- Mircea, fiul lui Vlad Călugărul, 157
- Mircea, pretendent la tronul Țării Românești, fiul lui Mihnea cel Rău, 152—153, 159
- Mircea cel Tînăr, fiul lui Mircea Ciobanul, pretendent la tronul Țării Românești, 175

- Miron Barnovschi, domn al Moldovei, 32, 45, 98, 113, 202.
- Misail Călugărul, de la Putna, interpolatorul cronicii lui Ureche, 24, 29
- Moise, domn al Țării Românești, 21, 157
- Moise Movilă, vezi *Movilă*.
- Moise Rojović, patriarh de Peć, 230
- Montalbani, Giovanni Battista, călător în Moldova și Turcia, 200–201
- Morosini, Francesco, general și doge venețian, 90
- Movilă, Gavril, domn al Țării Românești, 27, 199–200
- Movilă, Gheorghe, mitropolit al Moldovei, 106, 176, 187, 189–191
- Movilă, Ieremia, domn al Moldovei, 42, 45, 106, 113, 164, 185, 189–192, 196, 198, 200, 226, 241
- Movilă, Moise, domn al Moldovei, 26, 61, 106, 197, 198, 201–202
- Movilă, Petru, mitropolit de Kiev, 26, 61, 106, 202, 203
- Movilă, Simion, domn al Țării Românești și Moldovei, 42, 45, 113, 191
- Moxa, Mihail, cronicar, 75
- Mrnavić, Ivan Tomko, episcop catolic în Bosnia, 208
- Murad I, sultan, 80
- Murad al II-lea, 25, 72, 80
- Musa, pretendent la tronul otoman, 35
- Muselim, Iordachi, nepotul patriarhului Dionisie al IV-lea, 118
- Mustafa, pretendent la tronul otoman, 80
- Mustafa Gelalzadé, cronicar, 161
- Năsturel, Udriște, 25, 74, 207–209, 214
- Neaga, doamnă a Țării Românești, fiica clucerului Vlaicu din Cislău, soția lui Mihnea al II-lea, 26
- Neagoe Basarab, 23, 25, 26, 40, 55, 59, 69, 86, 109, 151–155, 157, 165, 179, 252 — donator la Dionisiu, 154 — donator la Kutlumus, 128 — *Învățăturile*, 129 — *Învățăturile* citite de Ieremia Movilă, 192 — ... și de Ștefan Cantacuzino, 234 — costum domnesc, 48, 49
- Neagoe din Periş, vornic, 157
- Neagoe, banul, bunicul lui Radu Șerban, 158
- Neagoslava, soția lui Barbu Craiovescu, 55
- Nectarie, patriarh de Ohrida, 180, 188, 193
- Nectarie, mitropolit al Țării Românești, 34
- Neculce, Ioan, 27, 33, 60, 79, 80, 89, 109, 219
- Neofit Cretanul, mitropolit al Țării Românești, 83, 84
- Neofit, mitropolit de Efes, 47
- Nero, tip de tiran, 118, 119
- Nestor-Iskander, povestirea sa despre cucerirea Constantinopolului, 73, 78, 234
- Nevers, ducele Charles de, 199, 200
- Nevridi, Nicoriță, 176
- Nicetas din Serres, 215
- Nicodim de la Putna, copist, 146
- Nicolae-Alexandru, domn al Țării Românești, 19, 45
- Nicolae-Pătrașcu, domn al Țării Românești, 191, 199 — donator la biserica grecească din Veneția, 204
- Nicolae din Rodos (poate același cu Nicolae Basarab), pretendent la tronul Moldovei, 182
- Nicolae, fiul bastard al lui Radu Mihnea, 211
- Niculică, autor bizantin, de origine vlahă, 60
- Nikon, patriarh al Moscovei, 99, 108
- Nikoussios, Panaiotis Mamonas, mare dragoman al Porții, 66, 216
- Nifon al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 36, 55, 128, 155
- Notaras, Dositei, patriarh al Ierusalimului, 106, 107, 204, 215, 221–222, 228
- Notaras, Hrisant, patriarh al Ierusalimului, 61, 82, 83, 121, 228
- Notaras, Luca, demnitar bizantin, 232
- Odönffy, Ladislau, comite al secuilor, 166
- Olahus, Nicolae, umanist și diplomat român din Transilvania, 161
- Olekovici, Semion, cneaz de Kiev, 146, 148
- Opalinski, Petru, sol polon în Țara Românească, 43
- Oresme, Nicolas, 58
- Onachi „Raguzian”, 167
- Ostrogski, Constantin, palatin din Kiev, 177, 181, 185
- Otto al III-lea, împărat, 35, 57
- Oxotie din Pogoniana, agă, 56
- Pachymeres, Grigore, istoric bizantin, 83
- Paget, lord William, ambasador al Angliei la Constantinopol, 227
- Paisie, egumenul mănăstirii Humor, 69
- Paisie I, patriarh al Constantinopolului, 204
- Paisie, patriarh al Ierusalimului, 204
- Palamede, Gheorghe, poet grec, 189, 239
- Paleolog, Contarini, trimis de Chirilă Lukaris la Londra, 196
- Paleolog, Dimitrachi, 113, 185 — Emanuil, 185 — Pavel, 185
- Paleolog, Iacob, 177
- Paleolog, Porfirie, arhiepiscop de Ohrida, 193, 199
- Paluzzi-Altieri, Paluzzo, cardinal, nepotul papii Clement X, 217
- Pană, vistier, 56
- Pană, stolnic, 174, 176
- Pankalos, Antonie, agent al lui Neagoe Basarab, 153
- Papadopoulos, Gheorghe, profesor la București, 37
- Parčević, Petru, misionar și diplomat, vicaș apostolic în țările române, 207, 210, 211, 217
- Partenie I, patriarh al Constantinopolului, 203
- Partenie al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 203, 204
- Partenie al III-lea, patriarh al Constantinopolului, 211
- Partenie al IV-lea, patriarh al Constantinopolului, 135, 214

- Partenie, arhiepiscop de Ohrida, 193
 Paruta, Nicola, predicator anabaptist, 176
 Pătrașcu cel Bun, domn al Țării Românești, 21, 169
 Pătrașcu din Cipru, frate al lui Petru Cercel, 179
 Paul al V-lea, papă, 196, 200
 Paul de Alep, 39, 99
 Peia, mare portar, 59
 Peresvetov, Ivan, 30, 61, 74, 75, 78
 Petricca, Angelo, franciscan, misionar în țările române, 207
 Petronie, episcop maramureșean, 188
 Petru Aron, domn al Moldovei, 97
 Petru Rareș, domn al Moldovei, 21, 23, 29, 30, 36, 40, 46, 47, 59, 61, 65, 68, 74, 75, 78, 101, 102, 158—164, 189
 Petru cel Tânăr, domn al Țării Românești, 21, 41, 46, 170
 Petru Șchiopul, domn al Moldovei, 24, 44, 74, 78, 104, 106, 174—176, 178, 188, 195, 238
 Petru Cercel, domn al Țării Românești, 37, 41, 42, 46, 125, 178, 179
 Petru Cazacul, pretendent la tronul Moldovei, 184
 Petru I cel Mare, țar, 88, 95, 109, 123, 225, 228, 230, 234
 Pezzen, Bartholomäus, diplomat habsburgic, 187
 Pigas, Meletie, 185, 189, 191, 195
 Pisan, Christine de, 60
 Pius al II-lea, papă, 90
 Pîrvu din Cioroiși, clucer, 56
 Pîrvu Mutul, zugrav, 84, 234, 245
 Popescu, Radu, cronicar, 76, 77, 79, 116, 117, 119, 217, 218
 Possevino, Antonio, iezuit, în Rusia și Transilvania, 95, 175
 Postel, Guillaume, călător în Imperiul otoman, 75
 Potocki, Jan, demnitar polon, 183
 Presles, Raoul de, 58
 Procopius de Cesareea, 81, 82
 Prooroceanu, Preda, 119
 Psellos, Mihail, umanist bizantin, 83, 84
- Quirini, Bernardino, franciscan, misionar în țările române, 198
- Racoviță, Constantin, domn al Țării Românești, 64
 Racoviță, Mihai, domn al Moldovei, 230, 247
 Racoviță, familia, 110 — Dumitrașcu, hatman, 230 — Ioan, comis, 22
 Rada, doamnă a Țării Românești, soția lui Vlad Vintilă, 130
 Radu I, monede și portret, 43
 Radu cel Mare, domn al Țării Românești, 21, 25, 55, 151, 154
 Radu de la Afumați, domn al Țării Românești, 21, 41, 42, 48, 73, 151, 155—157
 Radu Bădica, domn al Țării Românești, 72, 154
- Radu Paisie, domn al Țării Românești, 21, 41, 42, 46, 52, 73, 124, 157—161
 Radu Șerban, domn al Țării Românești, 42, 116, 138, 190
 Radu Mihnea, domn al Țării Românești și Moldovei, 27, 116, 118, 192—196, 199, 201, 242
 Radu Leon, domn al Țării Românești, 115, 119
 Radu Alexandru, domn al Țării Românești, 113
 Radu, fiul lui Vlad Călugărul, 157
 Radu Ilie, pretendent la tronul Țării Românești, 169
 Radu „Blănarul”, fiul lui Mircea Ciobanul, 182
 Radu, comis, 158
 Radu din Mănicești, diac, 182
 Radu Sirbul, caligraf și miniaturist, 244
 Radziwill, Janusz, magnat lituanian, 190
 Ragazzoni, Girolamo, nunțiu papal în Franța, 178
 Rákóczi, Gheorghe al II-lea, principe al Transilvaniei, 209, 210, 212
 Rallis-Paleolog, Dionisie, mitropolit de Tirnovo, 184—188, 198, 199, 240
 Ramadanis, Alexandru, postelnic, 114 — Constantin, vistier, 114
 Rangoni, Claudio, nunțiu papal în Polonia, 196
 Resti, Marino, raguzan în slujba lui Gaspar Grațiani, 201
 Roc, Thomas, ambasador al Angliei la Constantinopol, 92, 196
 Rohan, ducele Henri de, 197
 Roman I, domn al Moldovei, 145
 Rosetti (Ruset), Antonie, domn al Moldovei, 113, 114, 219
 Rosetti (Ruset), Constantin, cuparul, 113, 114 — Constantin, vornic, 61 — Iordachi, fiul lui Antonie, 218 — Iordachi, vornic, 88, 219
 Roussel, Jacques, diplomat francez, 197
 Rudeanu, Diicul, 217
 Rudolf al II-lea, împărat, 170, 186, 187, 198, 239
 Rusanos, Pahomie, monah din Zante, 102, 164
 Ruxandra, doamnă a Moldovei, fiica lui Mihnea cel Rău, soția lui Bogdan cel Orb, 152
 Ruxandra, doamnă a Țării Românești, fiica lui Neagoe Basarab, soția lui Radu de la Afumați și a lui Radu Paisie, 151, 157
 Ruxandra, doamnă a Moldovei, fiica lui Petru Rareș, soția lui Alexandru Lăpușneanu, 22, 166, 168, 171
 Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu, 202
- Saint-Simon, ducele Louis de, memorialist francez, 60
 Salvaresso, familie geneveză stabilită în Hios, la Ragusa și în Țara Românească, 176
 Sarpi, Paolo, scriitor religios și politic venețian, 200
 Schaffgotz, agent habsburgic în Polonia, 220
 Schreiber, Wolff, emisar protestant în Moldova, 177

- Scioppius (Schoppe), Gaspar, poligraf și aventurier, 200
- Sebastian, rege al Portugaliei, 90
- Selim I, sultan, 72, 126, 150, 152
- Selim al II-lea, 104
- Semiôn Ivanovici, mare cneaz al Moscovei și Vladimirului, 93
- Serghie, mitropolit de Grevena, 193
- Sigismund I, rege al Poloniei, 150, 162, 163
- Sigismund al II-lea August, 24
- Sigismund al III-lea, 112
- Sigismund de Luxemburg, rege al Ungarici, împărat, 51, 67, 72
- Silvestru, patriarh al Alexandriei, 177
- Simion I. rege al Georgiei, 8, 188
- Simion Movilă, vezi *Movilă*.
- Simota, lenachi, 191
- Sivori, Franco, 179
- Sixt al IV-lea, papă, 70
- Sixt al V-lea, papă, 176
- Smith, Thomas, călător în Imperiul otoman, 82, 196
- Sobieski, Jan, rege al Poloniei, 217, 219, 222
- Sofia Alexeevna, regentă a Rusiei, 225
- Sofronie al IV-lea, patriarh al Ierusalimului, 178
- Solikowski, Jan, arhiepiscop de Lwow, 195–196
- Soliman al II-lea, 75, 79, 101
- Sommer, Johann, 161, 177
- Soria, Lope de, ambasador al Spaniei la Veneția, 159
- Sozomen, istoric bizantin, 214
- Squarcialupi, Marcello, medic, dedică o carte lui Petru Cercel, 178
- Sphrantzes, Gheorghe, 80, 81
- Spiridon, cronicar rus, 47, 94
- Spontoni, Ciro, 199
- Stainville, Étienne de, feldmareșal, 229
- Stan al lui Stoica Sirbul, trimis de brașoveni în Moldova, 163
- Stana, doamnă a Moldovei, fiica lui Neagoe Basarab, soția lui Ștefan cel Tânăr, 151
- Stanciul, pircălab, sol moldovean în Transilvania, 163
- Stavrinus, Ieronim, epirot în slujba lui Mihai Viteazul, 77, 187, 189
- Stepan, mare clucer, 56
- Stephani (Stepančić), Antonie, episcop de Nicopoli, 223
- Stephanos din Alexandria, 89
- Strassburg, Paul, agent suedez în Transilvania și la Constantinopol, 92
- Stroe din Drăgești, sătrar, 119
- Stroe din Orboești, spătar, 42
- Stroe din Tirgoviște, zugrav, 125
- Stroici, Luca, logofăt, 113
- Sturza, familia, 110 — Ioan, hatman, 166 — Toderașcu, spătar, 219
- Suțu, Alexandru, domn al Țării Românești, 34, 38
- Suțu, Draco, lecturi, 235
- Synesios din Cyrene, 57, 61, 99
- Syrigos, Meletie, 106
- Șerban din Izvorani, ban, 158
- Ștefan I Nemanja, rege al Serbiei, 45
- Ștefan III Vladislav, rege al Serbiei, 98
- Ștefan I, domn al Moldovei, 145
- Ștefan al II-lea, domn al Moldovei, 146
- Ștefan cel Mare, 8, 17, 19, 20, 23, 24, 35, 40, 41, 65, 67, 68, 69, 90, 96, 97, 100, 109, 123, 158, 162, 171, 181 — politica sa externă, 144–150, 186 — corespondența sa cu Ohrida, 209 — și misionarii franciscani, 70 — lanțul său de aur, 47 — steagul său, 44, 127 — în concepția generației de la 1848, 144 — legenda 70
- Ștefan cel Tânăr, domn al Moldovei, 109, 150–151, 158
- Ștefan Lăcustă, domn al Moldovei, 21, 162, 163, 165
- Ștefan Rareș, domn al Moldovei, 36, 102–105, 165–167, 169
- Ștefan, fiul lui Petru Șchiopul, 24, 36
- Ștefan Mîzgă, pretendent la tronul Moldovei, 173
- Ștefan Bogdan, pretendent la tronul Moldovei, 196, 200
- Ștefan Tomșa al II-lea, domn al Moldovei, 32, 199
- Ștefan Petricicu, domn al Moldovei, 99, 217–218, 220, 252
- Ștefan I, mitropolit al Țării Românești, 39, 107, 136, 208
- Știrbei, familie, 47 — Constantin, 231
- Taranowski, Andrei, diplomat polon, 184
- Tătu Sirbul, 55
- Tavannes, Jean de Saulx-, călător în Țara Românească, 175
- Teleki, Mihail, cancelar al Transilvaniei, 223
- Temenos Dimitrie, caligraf și miniaturist, 239
- Teoctist, mitropolit al Moldovei, 35, 75
- Teodor al II-lea Lascaris, împărat la Niceea, 57, 60
- Teodor, fratele lui Petru Rareș, pircălab de Hotin, 162, 163
- Teodor de la Sf. Pavel (Athos), sol la Moscova, 218
- Teodoret din Cyr, istoric bizantin, 213
- Teodosie I, împărat, 63, 247
- Teodosie, domn al Țării Românești, 154, 155
- Teodosie, mitropolit al Țării Românești, 39, 115, 223
- Teofil, mitropolit al Transilvaniei, 228
- Teofilact din Ohrida, 57, 61
- Teolept I, patriarh al Constantinopolului, 36
- Thököly, Emeric, 224
- Thomasi, Gabriel, franciscan, 211–212
- Tihomir, zugrav, 127
- Timotei, arhiepiscop de Cipru, 180
- Tocco, Carlo, despot al Ianiei, 24
- Töppelt, Lorenz, erudit sas din Mediaș, 75, 79
- Trancedini, Francesco, diplomat italian, 145
- Trevisan, Gian Battista, sol venețian la Moscova, 148
- Trivulis, Maxim, umanist, 95, 155

- Turcul, Ioan, sol al lui Ștefan cel Mare la Moscova, 96
- Turretini, Benedict, din Geneva, protector al lui A. Léger, 197
- TzAMPLAKON, Ioan Paleolog, 54
- Tzetzes, Ioan, istoric bizantin, 81
- Tzigara, Apostol, negustor la Veneția, 56
78 — Zotu, spătar, 56, 176
- Urbau al VIII-lea, papă, 113
- Urech, Grigore, 33, 79, 80, 117
- Ursachi, familia, 80
- Uzun Hassan, 147, 148
- Văcărescu, Iancu, 141 — Ienăchiță, 83
- Vahtang al VI-lea, rege al Georgiei, 8
- Valsamon, Teodor, jurist bizantin, 108
- Vaslavian, mitropolit al Moldovei, 106, 202, 203
- Varlaam, mitropolit al Țării Românești, 39
- Varsi, Sima, 176
- Vartie, Petru, hatman, 102, 104
- Vârzașu, Constantin, comis, 119
- Vasile cel Mare, 63, 215
- Vasile I Macedoneanul, împărat bizantin, 20, 60—62, 94, 107
- Vasile al II-lea Bulgaroctonul, 93
- Vasile I, mare cneaz al Moscovei, 42, 93
- Vasile al II-lea Orbul, mare cneaz al Moscovei, 93, 146
- Vasile al III-lea, mare cneaz al Moscovei, 94, 95, 161
- Vasile Mihailovici, cneaz de Vereisk, 93
- Vasile, mitropolit de Trebinje, 208
- Vasile, episcop moldovean, sol la Veneția, 159
- Vasile Lupu, 22, 32, 33, 98, 106, 117, 118, 123, 134, 190, 191, 202—206, 209, 210, 218, 227, 243
- Venier, Sebastiano, bail al Veneției la Constantinopol, 201
- Veraucsi, Anton, 102, 162
- Veterani, Federico, general în serviciul Habsburgilor, 227, 228
- Vettius Valens, 88
- Veveli, Battista, 195
- Victoria, doamnă a Țării Românești, soția lui Leon Tomșa, 201
- Vintilă, pretendent la tronul Țării Românești, 174
- Visconti, Alfonso, nunțiu papal în Transilvania, 198
- Vihovski, Ivan, hatman cazac, 99, 213
- Vlad Dracul, domn al Țării Românești, 21, 36, 67
- Vlad Țepeș, 17, 21, 26, 29, 65, 100, 156
- Vlad Călugărul, domn al Țării Românești, 21, 25, 52, 55, 154, 156—157
- Vlad cel Tânăr, domn al Țării Românești, 55, 154
- Vlad Înecatul, domn al Țării Românești, 21, 157
- Vlad Vintilă, domn al Țării Românești, 21, 43, 130, 153, 161
- Vlad, fiul lui Vlad Călugărul, 157
- Vlad, fiul lui Miloș, pretendent la tron, 238
- Vlad Arbănaș, spătar, 55
- Vlad grămaticul, 108
- Vladimir Monomahul, mare cneaz de Kiev, 47, 94
- Vladimirescu, Tudor, 34
- Vladislav I, domn al Țării Românești, 18, 19—21, 55, 156
- Vladislav al II-lea, domn al Țării Românești, 21, 156
- Vladislav al III-lea, domn al Țării Românești, 151, 155, 156
- Vladislav (Drăculea), fiul lui Vlad Țepeș, 156
- Vlastaris, Matei, jurist bizantin, 107, 167, 170
- Vukčić Kosača, Stepan, voievod al Herțegovinei, 167
- Vuković, Bojidar, 159, 160
- Vulgaris, Evghenie, 64
- Warner, Levinus, ambasador olandez la Constantinopol, 210
- Weeze, Jan de, arhiepiscop de Lund, agent diplomatic al Habsburgilor, 159—160
- Westerveldt, Abraham van, pictor, 243
- Wisniowiecki, Mihail, rege al Poloniei, 218
- Wladyslaw al IV-lea, rege al Poloniei, 207
- Wolfgang, meșter monetar, 41
- Wyss, Albert, internunțiu, 177
- Xiphilinos, Ioan, scriitor bizantin, 82
- Zaboloțki (Loban-), P. G., sol rus în Lituania, 96
- Zaboloțki, Timotei Vladimirovici, sol rus în Moldova, 96
- Zamoyski, Jan, cancelar al Poloniei, 191, 197
- Zápolya, Ioan, voievod al Transilvaniei, apoi rege al Ungariei, 153, 155, 157—159
- Zápolya, Ioan Sigismund, principe al Transilvaniei, 173
- Zinoviev, Procofie, sol rus în Moldova, 96
- Zonaras, Ioan, cronicar bizantin, 78, 81—83
- Zygomalas, Teodosie, cărturar grec, 63

ANDREI PIPPIDI, *Trađiția politicoă bizantină în țările române în secolele XVI—XVIII* (La tradition politique byzantine dans les pays roumains aux XVIe—XVIIIe siècles), Edit. Acad. R. S. România, 1983, p. 276.

Résumé*

Si par tradition politique on entend l'ensemble des principes de gouvernement auxquels l'adhésion de la majorité des dirigeants, maintenue pendant plusieurs générations, a donné la consistance d'une doctrine, — portant sur la forme de gouvernement, la conception de l'autorité, les rapports entre l'État et l'Église, les relations entre le pouvoir central et les corps représentés, ainsi que sur la politique étrangère de l'État, — si l'on admet également que la théorie peut être empruntée à l'idéologie d'un autre État, supérieur comme force et prestige, fondé sur un système économique et social plus développé, et que cette théorie évolue en conjonction avec la pratique, sous la pression des réalités locales, alors l'existence d'une tradition politique byzantine dans les principautés de Moldavie et de Valachie ne peut être mise en doute.

Poursuivre la présence de cette tradition à travers les trois siècles qui suivirent la prise de Constantinople par les Turcs est une tâche ardue que les auteurs des rapports sur « Byzance et la Roumanie » — l'un des grands thèmes du XIVe Congrès international des études byzantines (Bucarest, 1971) — n'ont pas eu à affronter. Cependant, il n'était pas moins nécessaire de reprendre l'étude de ce problème, déjà posé par les historiens roumains, notamment par N. Iorga, et dont de très nombreuses contributions documentaires, accumulées depuis, à propos de tel ou tel de ses aspects, ont établi les véritables dimensions, en raison de la place des Roumains dans le Sud-Est européen. C'est dire qu'on ne saurait traiter ce sujet par une simple comparaison entre Byzance et les pays roumains, ni seulement en examinant les textes qui se réfèrent expressément aux sources byzantines de la pensée politique des gouvernants roumains, mais qu'il faut tenir compte aussi bien du contexte balkanique que des relations entre l'Empire ottoman et l'Occident. Ce sont ces circonstances historiques qui ont sans cesse influé sur une idéologie et une action politique particulièrement souples. Dès lors, l'importance du modèle idéologique byzantin apparaîtra variable, selon la conjoncture politique et le rapport des forces à l'intérieur de la classe dominante roumaine. L'image que nous avons cherché à évoquer est celle d'un développement dynamique. Mais il est certain que, si la pratique dément souvent la théorie qu'on s'attendrait à voir appliquer, l'existence même de cette théorie

* Une version moins brève des conclusions de ce livre a été publiée, à l'occasion du XVe Congrès international des sciences historiques, dans *Nouvelles études d'histoire*, VI/1, Bucarest, 1980, pp. 121—130.

et sa résistance aux réalités contraires doivent être étudiées, pour découvrir les ressorts profonds de la politique des princes roumains.

Celle-ci fut l'expression d'un système de valeurs culturelles partagé par tous les peuples qui avaient vécu dans l'ordre byzantin et qui, de ce fait, demeurèrent longtemps fidèles au centre oriental de la civilisation médiévale méditerranéenne. On peut donc considérer que c'est un problème historique d'intérêt général, concernant un transfert d'idéologie. En même temps, il a un intérêt particulier, concernant la structure politique spécifiquement roumaine, car cette tradition n'a été reçue et conservée que parce qu'elle convenait aux exigences et aux aspirations d'une société rurale seigneurialisée qui, ayant constitué ses propres Etats à partir du XIVe siècle, coupés de l'Empire byzantin, en marge de l'aire culturelle byzantino-slave, plus tard repliés sur eux-mêmes pour ne pas disparaître, a défendu leur autonomie, bien étroite et bien fragile, jusqu'au jour où le principe national a triomphé des impérialismes comme des particularismes.

La question est de savoir quel rôle a joué Byzance dans cette longue lutte qui aboutit à l'unification et à l'indépendance. On a parlé tantôt d'« héritage », tantôt de « survivances », car l'Etat byzantin approchait de sa fin lorsque les principautés de Valachie et de Moldavie venaient à peine d'être fondées, mais on est à peu près tombé d'accord que celles-ci « ont pris une large part à cette vie posthume de l'Empire », selon l'expression d'Hélène Ahrweiler. L'impact du modèle byzantin se laisse le mieux saisir dans les représentations (image, mythes et idées). Les princes roumains, « domni » (*domini*) par la grâce de Dieu, détenteurs d'un pouvoir absolu au regard de leurs sujets, donc autocrates, ont imité Byzance dans le cérémonial de leurs Cours, le rituel de leur sacre et leurs insignes du pouvoir, mais n'ont pris que rarement les titres de *tzar* ou de *basileus*, et encore pour un usage limité par des raisons d'ordre diplomatique : leur ambition, sauf d'incertaines exceptions, n'a pas été de faire revivre un état de choses aboli. Pourtant, à l'égard des chrétiens de l'Empire ottoman, qui portaient sur eux leurs espoirs, ils ont assumé une mission qu'on pourrait appeler *vicariat impérial* et qui s'est manifestée par l'aide généreuse prodiguée aux fondations religieuses de l'Orient orthodoxe, en permettant ainsi aux Grecs, Bulgares ou Serbes de préserver leur identité spirituelle, culturelle et ethnique. A l'occasion, ils ont même prêté secours au combat mené par ces peuples pour leur libération et ils ont toujours accueilli au Nord du Danube une nombreuse émigration balkanique.

Par ces contacts permanents, de caractère politique et culturel, avec le reste du Sud-Est européen, la tradition byzantine dans les pays roumains s'est consolidée au XVIe siècle. Y ont contribué également les discours parénétiqes d'origine byzantine, la littérature populaire néo-grecque célébrant les preux et les empereurs, les textes historiques rappelant les fastes de l'ancien Empire et même les oracles qui, la veille de la chute de Byzance, annonçaient déjà sa résurrection : la circulation de tous ces écrits dans le milieu roumain est abondamment attestée.

Un autre facteur qui a favorisé le maintien de la tradition a été le fait d'appartenir à la communauté orthodoxe, le *Rum millet*, dont le chef religieux était le patriarche œcuménique. La liturgie et les hymnes rappelaient quotidiennement ces rapports, ainsi que l'intérieur richement décoré des églises, où les princes fondateurs étaient peints dans une attitude hiératique, affirmation constante de l'investiture divine et de leur

fonction d'intercesseurs pour les fidèles. Prélats et moines quêteurs venant de Constantinople ou s'y rendant, prescriptions promulguées par le patriarche et son synode relatives à la discipline morale, à l'organisation ecclésiastique ou à l'administration des biens monastiques dédiés aux Lieux Saints assuraient le rattachement des diocèses roumains à la juridiction de la Grande Eglise. Les relations du prince avec le métropolitain étaient aussi à l'image de celles entre l'empereur byzantin et le patriarche. Sacré selon un cérémonial calqué sur celui qui était suivi depuis le Ve siècle lors du couronnement des *basileis*, le prince confirmait les métropolitains et les évêques, qui lui devaient une collaboration loyale. Lorsque les conditions de ce contrat sont remises en question, le conflit qui oppose le pouvoir temporel à l'autorité ecclésiastique n'est pas sans analogies avec les violences de l'iconoclasme et les premiers à s'en souvenir furent les lettrés contemporains.

Si l'on invoque ici la formule byzantine d'un équilibre traditionnel, ailleurs, dans les rapports du prince avec ses boyards, ces derniers seront indignés par les prétentions excessives d'un maître d'allure « impériale » dès qu'il déploie trop de faste, ou qu'il tente de renforcer les liens de dépendance personnelle. La tradition politique byzantine provoqua divers types de contestation : le choix de la grande noblesse terrienne s'annonçait nettement en faveur d'une monarchie limitée et contre les « despotes ». Ceux-ci, à leur tour, tendaient à se justifier par l'exemple byzantin et par le culte impérial.

Selon un très ancien lieu commun, ils se rendaient coupables de « hybris », délit censuré par la morale chrétienne. Tous les chroniqueurs, à l'exception des historiographes officiels, s'accordent à critiquer les princes orgueilleux dont les dépenses sans frein sont une lourde charge pour le pays. C'est pourtant cette tendance, allant contre le sens de la tradition indigène, qui l'emportera avec les réformes des Phanariotes. Mais le régime bureaucratique que ceux-ci ont imposé est moins proche de Byzance que des absolutismes ottoman et français.

Ajoutons enfin que, par leur héroïque résistance contre les Turcs, au XVe et au XVIe siècles, les Etats roumains ont rempli une fonction de croisade, dans la continuité d'une attitude de longue durée. C'est, pensons-nous, un reflet de la croisade byzantine. Ce qui était en lui-même un antagonisme naturel contre l'envahisseur devenait, pour les contemporains, un nouvel épisode d'une séculaire guerre religieuse, du fait de l'opposition à l'Islam, et à ce titre donnait aux Roumains le sens d'un destin commun de la collectivité européenne qui s'arrêtait à la frontière du Bas-Danube. Le symbole était trop clair pour ne pas être adopté par la population du pays tout entière. Le prince fait serment de verser son sang pour la foi, les obituaires retiennent le nom des boyards tués en combattant le Turc mécréant, telle chapelle des champs, bâtie à l'endroit d'une bataille vaillamment perdue contre le même ennemi, recouvre un grand ossuaire et parfois même les saints cavaliers qui octroient les victoires planent, dans un galop immobile, au-dessus de la mêlée. Cette sacralisation de la guerre l'a faite impitoyable : en 1475, le bon prince Etienne le Grand, en refusant d'un beau geste les rançons offertes par 400 prisonniers turcs, les a fait décapiter et empaler.

L'historien qui, sans parti pris, s'efforce de partager les témoignages au sujet de cette interprétation de la pensée politique roumaine doit mesurer l'écart progressif entre les réalités vécues et les représentations men-

tales. La tradition byzantine fut une idée-force et un rêve, un mythe créé par des nostalgies profondes, lorsque les vicissitudes du présent, considéré toujours comme un „temps des troubles” chargé d’angoisses, poussaient les hommes à rechercher une compensation dans un passé qu’ils ne craignaient pas de remodeler. A tel point, qu’on est tenté de dire que, pour les Roumains, le concept d’Empire est fait de leurs expériences successives de trois empires : romain, byzantin et ottoman, fondues dans une même vision.

Tout ramène aux mêmes conclusions : c’est une tradition conservatrice et défensive. Son efficacité ne s’épuisera qu’au cours de la première moitié du XVIIIe siècle. Le sens de ce processus historique, qu’on peut décomposer en trois éléments : création spontanée, influence acculturante et imitation, est à long terme dirigé vers la modernité. Il n’y a pas eu de rupture avec Byzance, mais la classe dirigeante roumaine s’est détournée et éloignée des formes politiques héritées de l’Empire, au fur et à mesure que son action trouvait d’autres points d’appui, d’autres symboles. Pour achever d’engager les Roumains dans cette nouvelle voie, les ressentiments suscités par les courtisans grecs des princes du XVIIe siècle furent déterminants.

Les réfugiés serbes et grecs accueillis au siècle précédent avaient tâché de leur mieux d’entretenir le sentiment antiottoman en Valachie et en Moldavie, afin d’entraîner ces Etats dans une guerre pour la libération des territoires balkaniques. Mais les dignitaires et les notables issus de cette émigration grecque, ayant trouvé au Nord du Danube une culture déjà marquée d’une forte empreinte byzantine, s’étaient efforcés de l’accentuer encore car, ce faisant, ils prétendaient légitimer leur intervention dans les affaires du pays par le souvenir historique de l’Empire. Ils attirèrent ainsi la réaction brutale et justifiée des boyards roumains. Nous ne croyons pas nous tromper en voyant dans cette hostilité une manifestation de la conscience de groupe ethnique en train de se cristalliser et d’acquérir un caractère national.

Les divers mouvements autonomistes des XVIe — XVIIIe siècles ne sont donc pas seulement des antécédents de la lutte menée pour l’indépendance nationale, ils sont les prémisses mêmes de ce démarrage. Souvent, en histoire, les précédents s’élèvent, à la lumière d’expériences ultérieures, à une valeur d’exemple. La résistance antiottomane des peuples sud-est européens, notamment celle des Roumains, a été animée par le sentiment d’une relation intime avec le passé, incorporé, à tous les niveaux sociaux, à un patrimoine commun de croyances, pratiques, comportements collectifs. Byzance y occupait une grande place. En un seul siècle, au delà de 1800, cette époque était déjà ressentie comme un « temps perdu ». Ceux qui partirent alors à sa recherche, les révolutionnaires de 1821, de 1848, l’idéalisaient inconsciemment. Ils fabriquèrent un nouveau mythe, en reconstruisant le passé. Faut-il s’en étonner ? Toute tradition politique, sous l’immobilité apparente de la doctrine, est une continuelle innovation. Ce livre a voulu y faire réfléchir.

CUPRINS

INTRODUCERE	5
-----------------------	---

I. IDEALUL

Domnia	17
Titulaturi ● Imaginea domniei la sfârșitul sec. XVII ● Ceremonialul aulic ● Încoronarea, miruirea, confirmarea episcopilor ● Simbolurile autorității domnești ● Costumul domnesc ● Alte embleme ● Pedepșa bizantină pentru lezmajestate.	
Căile de transmitere a tradiției bizantine	52
Influențele sîrbă și greacă ● Danii și închinări către lăcașuri de cult din Răsăritul bizantin ● Literatura parenetică.	
Cruciada bizantină și războiul antiotoman al românilor	65
Despre sultan ca succesor al împăraților bizantini ● Cunoașterea Bizanțului prin literatura populară ● Cunoașterea Bizanțului prin literatura istorică ● Profețiile despre sfârșitul dominației otomane.	
Concurența în vederea restaurării Imperiului bizantin	90
Statele catolice ● Statele protestante ● Polonia ● Rusia ● Țările române între Rusia și Bizanț.	
Relațiile dintre stat și biserică în țările române	100
Raporturile dintre domnie și boierime în secolul al XVI-lea	109
Problema boierimii de origine greacă ● Contestarea tradiției bizantine.	
Opțiunea între Roma și Bizanț	122

II. REALITĂȚILE

Cruciada defensivă a lui Ștefan cel Mare	144
Politica externă a Țării Românești de la Neagoe Basarab la Radu Paisie	151
Proiectul de insurecție balcanică al lui Petru Rareș	158
Continuarea politicii „sîrbești” și „imperiale” de către Alexandru Lăpușneanu	166
„Regalitatea” lui Despot	171

Consecințele bătăliei de la Lepanto pentru români	173
Prozelitismul catolic și cel protestant, rolul lor în mișcările antiotomane din sud-est	175
A acțiunea lui Mihai Viteazul, proporțiile și sensul ei real, legenda ei	182
O alternativă, Ieremia Movilă	189
„Monarhia absolută” a lui Radu Mihnea	192
Locul țărilor române în noile planuri antiotomane	196
Politica sud-est europeană a lui Vasile Lupu și a lui Matei Basarab	202
Veleitățile bizantine ale lui Mihnea al III-lea	211
Începutul epocii fanariote	215
Cantacuzinii, Brncoveanu și destrămarea idealului bizantin	217
 POST-SCRIPTUM	 249
 <i>Indice</i>	 255
<i>Résumé</i>	267
<i>Contents</i>	273

CONTENTS

INTRODUCTION : History of a Legacy	5
--	---

I. THE IDEAL

The Romanian Monarchy, the "Domnia"	17
Titles ● Image of the Prince until the End of the Seventeenth Century ● Court Ceremonial ● Rituals of Coronation, Anointment and Consecration of Bishops ● The Regalia ● The Prince's Garnments ● More Symbols of Power ● The Byzantine Punishment for "laesa majestas".	
Ways of Transmission of the Byzantine Tradition	52
Serbian and Greek Influences ● Religious Foundations and Donations to the Byzantine Church and Cultural System ● Byzantine Parenetic Literature.	
The Byzantine Crusade and the Involvement of the Romanians in the Turkish Wars	65
The Sultan as a Successor of the Byzantine Emperors ● Knowledge of Byzantium through Popular Culture ● Knowledge of Byzantium through Historiography ● Prophecies about Liberation from the Ottoman Rule.	
The Rivalry for Restoring the Byzantine Empire	90
The Catholic States ● The Protestant States ● Poland ● Russia ● The Romanian Principalities between Byzantium and Russia.	
Relations between State and Church in the Romanian Countries	100
Relations between Prince and Nobility in the Sixteenth Century	109
The Nobility of Greek Origin : a Political Problem ● Contesting the Byzantine Tradition.	
The Choice between Byzantium and Rome	122

II. THE REALITY

The Defensive Crusade of Stephen the Great	144
The Foreign Policy of Wallachia from Neagoe Basarab to Radu Paisie	151
Peter Rareș and the Projects of a Balkan Insurrection	158

The Serbian-Influenced "Imperial" Policy of Alexander Lăpuşneanu	166
The "Kingship" of Despotus	171
The Results of the Battle of Lepanto for the Romanians	173
Catholic and Protestant Missionary Activities in the South-East as an Incentive to Anti-Ottoman Movements	175
Michael the Brave's Campaigns, their Impact on the Situation in the Balkans and on the Leader's Legend	182
An Alternative, Jeremy Movilă	189
The "Absolutist Monarchy" of Radu Mihnea	192
New Projects of a War with the Turks in the Romanian Countries	196
The South-East European Policy of Basil Lupu and of Matthew Basarab	202
The Byzantine Dreams of Mihnea III	211
The Beginnings of the Phanariot Period	215
The Cantacuzenus Family, Constantine Brancovan and the Decline of the Byzantine Ideal	217
 POST-SCRIPTUM	 249
 <i>Index</i>	 255
<i>Résumé</i>	267

Redactor : POP GEORGETA
Tehnoredactor : SPIRU ELENA

Bun de tipar 20.XII.1983. Format 16/70 × 100.
Coli de tipar 17,25. C.Z. pentru biblioteci
mari : 32(01) (49.502 :498) „15 :17”
C.Z. pentru biblioteci mici : 32(01) (49.502 :498)

C. 311 — I. P. „INFORMAȚIA”
Str. Brezoianu Nr. 23—25,
București

